

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

**PRILOZI
CONTRIBUTIONS**

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

*REDAKCIJA: Tomislav Išek (glavni i odgovorni urednik), Dževad Juzbašić,
Vera Katz (sekretar), Ibrahim Kemura (tehnički urednik),
Dubravko Lovrenović, Boris Nilević, Enes Pelidija, Avdo
Sućeska*

This issue of the "Prilozi" is published thank to the donation of "St. Lawrence University Solidarity Project", Professor William Hunt, Director and the "Koerner Foundation". We also thank The Soros Foundation - Fund Open Society Bosnia-Herzegovina for the support and understanding.

SADRŽAJ - TABLE OF CONTENTS

Ibrahim Karabegović, <i>Institut za istoriju u ratu i neposredno nakon njegovog završetka. Kratak pregled djelatnosti - The Institute of History in War and Postwar Time. An Outline of Activities</i>	7
--	---

ČLANCI I PRILOZI - ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Ante Škegro, <i>Eksploatacija željeza u Bosni u Rimsko doba - Eisenförderung in Bosnien zur Römerzeit</i>	17
Enver Imamović, <i>Neki pogledi na problem rimske eksploatacije srebra u istočnoj Bosni - Some Views on the Problem of the Roman Silver Exploitation in the East Bosnia</i>	47
Esad Kurtović, <i>»Državni depozit« (Depozit banice Anke, Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1406.-1413. godine) - »The State Deposit« (The State Deposit of the Banus' (Governor) Wife Anka, Sandalj Hranić and Catherine in Dubrovnik (Ragusa) 1406-1413)</i>	57
Salih Jalimam, <i>Zenički kraj kroz arheološke spomenike - The Zenica Region at the Archeological Monuments</i>	105
Nedžad Kurto, <i>Arhitektura austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini. Historijske osnove rane moderne - The Architecture of the Austro-Hungarian Period in Bosnia-Herzegovina. Historical Rootes of the Early Moderna</i>	115
Zijad Šehić, <i>Historijske pretpostavke aneksione krize. (Povodom 90. godišnjice aneksije Bosne i Hercegovine) - The Historical Assumptions of the Annexation Crises. (On Occasion of the 90th Anniversary of Annexation of Bosnia-Herzegovina)</i>	129
Robert J. Donia, <i>Mostar: Epicentar pokreta bosanskih srednjoškolaca uoči Prvog svjetskog rata - Mostar: Epicentar of Bosnian Student Movements on the Eve of World War I</i>	149
Tomislav Išek, <i>Izvanredna vrela prihoda - poseban oblik samofinanciranja »Napretkove« djelatnosti - Auxilliary Sources of Income - a Special Form of Selffinancing the »Napredak« (Progress) Activity</i>	159
Ibrahim Kemura, <i>Izdavačka djelatnost »Narodne uzdanice« - Publishing of the »Narodna uzdanica« (National Hope)</i>	175
Muhidin Pelesić, <i>Bliski Istok 1940. godine u izvještajima Generalnog konzula Kraljevine Jugoslavije u Jerusalemu - The Near East in the Year 1940. From the Reports of the General Counsel of Kingdom of Yugoslavia in Jerusalem</i>	181

Seka Brkljača, <i>Vojna industrija u Bosni i Hercegovini i vojno privredni interesi nacističke Njemačke - The Military Industry in Bosnia-Herzegovina and the Military Economic Interest of the Nazi Germany</i>	189
Husnija Kamberović, <i>Rasprave o bosanskim granicama 1946. godine - Discussions on the Bosnian Borders in the Year 1946</i>	203
Vera Katz, <i>Osnovna obilježja agitprop kulture u Bosni i Hercegovini (1945.-1948.) - Main Features of the Agitprop Culture in Bosnia-Herzegovina (1945-1948)</i>	211
Senija Milišić, <i>O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini - Emancipation of Muslim Woman in Bosnia and Herzegovina</i>	225

PRIKAZI I OSVRTI - REVIEWS

<i>Prilozi historiji Sarajeva - Papers on History of Sarajevo</i> (Dževad Juzbašić).....	243
Mustafa Imamović, <i>Historija Bošnjaka - A History of Bosniak</i> (Husnija Kamberović).....	246
Mladen Ančić, <i>Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću - Swing of the Pendulum. Ugro-Croatian Kingdom and Bosnia in the 14th Century</i> (Esad Kurtović)	248
Adnan Jahić, <i>Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu - Muslim's Military Forces of Tuzla's Region in the Second World War</i> (Husnija Kamberović)	251
Francine Friedman, <i>Yugoslavia, A Comprehensive English-Language Bibliography - Jugoslavija, Opća bibliografija na engleskom jeziku</i> (Sonja Dujmović)	254
Zdenko Radelić, <i>Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950. - Croatian Peasant Party 1941-1950</i> (Vera Katz)	255
<i>Genocid u Bosni i Hercegovini 1991.-1995. - Genocid in Bosnia and Herzegovina 1991-1995</i> (Senija Milišić).....	259
Naučni skup: <i>Doing History in the Shadow of the Balkan Wars - Dogadanje historije u sjenci balkanskih ratova</i> (Seka Brkljača - Vera Katz)	263

BIBLIOGRAFIJA - BIBLIOGRAPHY

Vesna Mušeta-Ašćerić, <i>Bibliografija radova akademika prof. dr. Branislava Đurdeva - Bibliography of Works by Academic Prof. Dr. Branislav Đurdev</i>	271
Zijad Šehić, <i>Bibliografija radova prof. dr. Ibrahima Tepića - Bibliography of Works by Prof. Dr. Ibrahim Tepić</i>	293
Esad Kurtović, <i>Bibliografija radova prof. dr. Marka Šunjića - Bibliography of Works by Prof. Dr. Marko Šunjić</i>	297

IN MEMORIAM

<i>Željka Vrdoljak-Memić</i> (Tomislav Išek)	303
<i>Akademik prof. dr. Branislav Đurdev</i> (Vesna Mušeta-Aščerić)	305
<i>Prof. dr. Ibrahim Tepić</i> (Iljas Hadžibegović)	309
<i>Prof. dr. Marko Šunjić</i> (Dubravko Lovrenović)	313
<i>Risto Besarović</i> (Tomislav Išek)	315

Ibrahim Karabegović

INSTITUT ZA ISTORIJU U RATU I NEPOSREDNO NAKON NJEVOG ZAVRŠETKA. KRATAK PREGLED DJELATNOSTI¹

Uvodne napomene

Društveni, politički i ekonomski procesi u bivšoj SFRJ, koji su, pored ostalog, otpočeli pod snažnim uticajem sličnih procesa i promjena u svijetu, zahvatili su krajem 80-ih godina i Bosnu i Hercegovinu. Nastupajući događaji, sa jasnim naznakama skorog kraha socijalističkog sistema, odrazili su se, što je sasvim razumljivo, i na Institut za istoriju. Već nakon izbora, novembra 1990. godine i u Institutu je došlo do izvjesne političke diferencijacije. Po našoj slobodnoj procjeni jedna trećina članova kolektiva Instituta opredijelila se u tri pobjedničke političke stranke (SDS, SDA, HDZ). Veći dio članova kolektiva, bar u početku, ostao je van političkih partija. Međutim, izuzev nekolicine koji su se otvoreno stavili na agresorsku stranu, sve ih je ujedinjavala jedna zajednička ideja vodilja, a to je borba za opstanak Bosne i Hercegovine. Sve što je Institut radio i učinio u toku rata i njegovi saradnici bilo je podređeno borbi za Bosnu i Hercegovinu, domovinu ravnopravnih građana bez obzira na nacionalnu i konfesionalnu pripadnost. Ta borba se vodila u okviru poznatog duhovnog otpora građana.

U ratnim uslovima Sarajeva, poznatih cijelom svijetu, prvi zadatak onih članova kolektiva koji su ostali u opkoljenom i svakodnevno granatiranom Sarajevu bio je da se sačuva zgrada Instituta, namještaj, dokumentacija i biblioteka. To je bilo moguće samo uz danonoćno prisustvo radnika Instituta. Izuzev nekolicine bolesnih i onih koji su stanovali daleko od centra grada, većina članova kolektiva na čelu sa tadašnjim direktorom, iako izloženi smrtnoj opasnosti, redovno su makar i na kratko, provodili vrijeme u prostorijama Instituta.

¹ U ovom kratkom pregledu obuhvaćene su ratne 1992, 1993, 1994. i 1995. godina i dvije poslijeratne 1996. i 1997. godine u kojima se uslovi rada Instituta nisu bitno promijenili.

Stanje kadrova

Rat, koji je u Bosni i Hercegovini počeo u prvoj sedmici aprila 1992.godine, dočekalo je u Institutu ukupno 33 naučnih saradnika, administrativnih i pomoćnih radnika, što se vidi iz slijedećeg pregleda:

1. Ančić Mladen	18. Ljuca Ramiza
2. Berić Dušan	19. Miličić Budimir
3. Besarović-Džinić Vojka	20. Milišić Senija
4. Brkljača Seka	21. Mišković Sonja
5. Čalija Slobodan	22. Nedimović Uroš
6. Hotić Fata	23. Nilević Boris
7. Huseinović Sabaheta	24. Pelesić Muhidin
8. Išek Tomislav	25. Pelidija Enes
9. Juzbašić Dževad	26. Pivač Spomenka
10. Katz Vera	27. Polomik Tünde
11. Kamberović Husnija	28. Prodanović Branka
12. Karabegović Ibrahim	29. Slipić-Piralić Azrija
13. Kemura Ibrahim	30. Stanišić Vlado
14. Klarić Tihomir	31. Šehić Nusret
15. Krilić Nejra	32. Vrdoljak Željka
16. Konatar Ruža	33. Zlatar Behija
17. Leovac Selena	

(11 doktora nauka, 10 magistara, 3 asistenta i 9 administrativnih i pomoćnih radnika)

U toku 1992. godine samovoljno su napustili Institut: Berić Dušan, Klarić Tihomir, Konatar Ruža, Leovac Selena, Prodanović Branka, Stanišić Vlado. To isto su učinili Ančić Mladen polovinom aprila 1993. godine i Čalija Slobodan 5.11.1994. godine.

Zbog zdravstvenih, porodičnih i drugih opravdanih razloga Institut su napustili: Besarović- Džinić Vojka, Polomik Tünde i Slipić-Piralić Azrija. Spomenka Pivač sporazumno je raskinula radni odnos 22.6.1992. godine zbog prelaska na drugo radno mjesto.

Do sporazumnog raskida radnog odnosa s Institutom došlo je sa Juzbašić Dževadom (30.10.1994.), Karabegović Ibrahimom i Pelidija Enesom (31.12.1994.). Sva trojica su prešli na Filozofski fakultet - Odsjek za historiju.

U periodu od 1.7.1992. do 1.1.1996.godine Hotić Fata se nalazila u redovima Armije BiH.

U toku rata u mirovinu su otišli Šehić Nusret (30.9.1993.) i Nedimović Uroš (31.3.1994.)

Omiljeni član kolektiva, bibliotekarka Vrdoljak Željka tragično je poginula 27.8.1992.godine od agresorske granate.

U toku rata sa Institutom su zasnovali radni odnos Jesenković Nura (5.1.1993.), Zorabdić Gina (1.6.1994.) i Krilić Amna (od 28.9.1992.). Ova posljednja sporazumno je raskinula radni odnos 31.5.1994.godine.

Kraj rata, odnosno konac 1995.godine u Institutu je dočekalo 16 članova kolektiva (5 doktora nauka, 5 magistara, 1 asistent i 5 administrativnih i pomoćnih radnika). Već početkom 1996.godine u Institut se vratila Hotić Fata, krajem avgusta 1997.godine otišla je u mirovinu Huseinović Sabaheta, a Zlatar Behija je 31.1.1998.godine prešla na dužnost direktora Orijentalnog instituta u Sarajevu. U međuvremenu, 1.12.1997. sa Institutom je zasnovala radni odnos Vasiljević-Išek Ognjenka, 20.5.1998. otišao je u mirovinu Kemura Ibrahim, ali je nastavio rad na projektu do pola radnog vremena. Na dužnost direktora Instituta za istoriju došao je Karabegović Ibrahim 26.9.1998.godine.

Konac 1998.godine Institut je dočekao sa slijedećom kadrovskom situacijom:

1. Mr. Brkljača Seka, istraživač-saradnik
2. Hotić Fata, čistačica-kurir
3. Dr. Išek Tomislav, naučni savjetnik
4. Jesenković Nura, šef računovodstva
5. Mr. Katz Vera, istraživač-saradnik
6. Mr. Kamberović Husnija, istraživač-saradnik
7. Dr Karabegović Ibrahim, direktor, naučni savjetnik
8. Dr Kemura Ibrahim, naučni savjetnik (angažovan sa pola radnog vremena)
9. Krilić Nejra, dipl.pravnik, sekretar Instituta
10. Ljuca Ramiza, čistačica-kurir
11. Dr Miličić Budimir, naučni savjetnik
12. Mr Milišić Senija, istraživač-saradnik
13. Mišković Sonja, stručni saradnik
14. Dr Nilević Boris, viši naučni saradnik
15. Mr Pelesić Muhidin, istraživač-saradnik
16. Vasiljević-Išek Ognjenka, tehnički sekretar
17. Zorabdić Gina, bibliotekar

Naučna i izdavačka djelatnost

Aprila 1992.godine prekinuta je bilo kakva normalna aktivnost Instituta za istoriju, pa i ona njegova osnovna naučnoistraživačka djelatnost.

Nadležnom ministarstvu je, jula 1992.godine, dostavljen revidirani Program rada Instituta u ratnim uslovima, ali je i takav program bilo teško realizirati zbog ograničene mogućnosti kretanja, nepristupačnosti Arhiva BiH i uništavanja od agresorske strane Univerzitetske biblioteke i Orijentalnog instituta. Tek u 1997-oj godini stvoreni su povoljniji uslovi za neki redovniji i normalniji rad naučnih saradnika Instituta, sa definisanim temama i rokovima. Naučno vijeće Instituta za istoriju usvojilo je 15.9.1997.godine, a federalno ministarstvo podržalo novi srednjoročni program. Ipak, već u prvim danima agresije, Institut se svim raspoloživim naučnim i drugim potencijalima, uključio u onu veoma intenzivnu aktivnost, poznatu kao duhovni otpor agresiji. U vezi s tim, ovom prilikom, navešćemo neke od najznačajnijih rezultata Instituta za istoriju:

Sefarad '92 - naučni skup povodom 500 godina izгона Jevreja iz Španije, održan u Sarajevu od 11-14.septembra 1992.godine. Organizatori: ANU BiH, Jevrejska opština, Institut za istoriju i Filozofski fakultet u Sarajevu.

Zbornik radova sa ovog naučnog skupa objavljen je već početkom 1995.godine, a njegovi izdavači su Institut za istoriju i Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine. U zborniku su objavljeni slijedeći radovi naučnih saradnika Instituta: dr B.Nilevića, dr B.Zlatar, dr I. Karabegovića, dr Dž. Juzbašića, mr M.Pelesića, dr B.Miličića i mr S.Brkljače. U sastavu Redakcije nalazili su se dr Dž. Juzbašić, dr I.Karabegović i dr B.Nilević. Zbornik je promoviran 6.9.1995.godine.

Rat u Bosni i Hercegovini i historijska znanost - okrugli sto održan u Sarajevu 18.9.1992.godine u organizaciji ANUBiH i Instituta za istoriju u Sarajevu.

U zgradi CK SKJ BiH, 31.10.1992.godine održan je okrugli sto na kojem se raspravljalo o uzrocima rata u Bosni i Hercegovini. Ovom okruglom stolu prisustvovali su i slijedeći saradnici Instituta: Dž. Juzbašić, I.Karabegović i T.Išek

Pola milenija Sarajeva - naučni skup, održan u Sarajevu od 19.do 21.marta 1993.godine u organizaciji Instituta za istoriju i Orijentalnog instituta u Sarajevu. Ukupno je podneseno 75 referata i saopštenja. Zbornik radova sa navedenog naučnog skupa, pod naslovom *Prilozi historiji Sarajeva*, publikovan je u Sarajevu 1997.godine u izdanju Orijentalnog i Instituta za istoriju. U zborniku je objavljeno ukupno 54 radova, a među njima su 9 radova čiji su autori naučni saradnici Instituta za istoriju (dr B.Zlatar, dr B.Nilević, dr E.Pelidija, dr I.Karabegović, dr Dž.Juzbašić, dr N.Šehić, dr I.Kemura, mr M.Pelesić i dr T. Išek).

Problemi državno-pravnog položaja i uredenja Bosne i Hercegovine 1878 - 1945. - okrugli sto, održan u Sarajevu 17.11.1993.godine u organizaciji ANUBiH i Instituta za istoriju. Među 18, trojica referenata su naučni saradnici Instituta za

istoriju (dr Dž.Juzbašić, dr I.Karabegović i dr T.Išek). U sastavu Redakcije bili su: dr Dž.Juzbašić, dr B.Nilević i mr S.Brkljača u funkciji sekretara. Radove sa ovog okruglog stola objavila je ANUBiH u Naučnim komunikacijama XXXV, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1994.godine.

Ocjene uzroka propasti Bosanskog Kraljevstva - naučna tribina Instituta za istoriju. Predavanje održao Akademik prof. Marko Šunjić, 10.11.1993.godine.

Bosanska Posavina - dio cjelovite Bosne i Hercegovine - okrugli sto, održan u Sarajevu 24.11.1994.godine u organizaciji Sabora Bos. Posavine i Instituta za istoriju.

Zbornik radova ovog okruglog stola, u izdanju Sabora Bosanske Posavine i Instituta za istoriju, objavljen je u Sarajevu 1997.godine i promoviran 8.2.1997. Od ukupno 15, u sedam radova su autori naučni saradnici Instituta (dr B.Nilević, mr Seka Brkljača, dr E.Pelidija, mr M.Pelesić, dr I.Karabegović i dr T.Išek).

Prilozi, br. 27, Wien, juni 1994.godine - ovaj broj *Priloga* - časopisa Instituta za istoriju, bio je pripremljen za štampu, ali je agresija na Bosnu i Hercegovinu odgodila njegovo publikovanje. Na molbu Redakcije, a uz posredovanje prof.dr Dž. Juzbašića, das Österreichische Ost - und Südosteuropa - Institut prihvatio se obaveze da ovaj broj odštampa u Beču. Tiraž od 350 primjeraka *Priloga* br. 27 dopremljen je u toku 1994.godine kroz tunel u Sarajevo.

Koristimo ovu priliku da se najljepše zahvalimo pomenutom Institutu u Beču, saveznom ministarstvu za nauku Republike Austrije za subvencioniranje štampanja i našem kolegi akademiku Dževadu Juzbašiću. *Prilozi* br.27 promovirani su 15 februara 1995. u okviru manifestacije *Sarajevska zima*.

Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Sarajevo, 1994.godine - ova knjiga nastala je kao rezultat saradnje Press centra Armije Republike Bosne i Hercegovine i Instituta za istoriju u Sarajevu. Izdavač je štab Vrhovne komande oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine. Od ukupno 13, sedam autora su naučni saradnici Instituta za istoriju (dr B. Nilević, dr B. Zlatar, dr. E. Pelidija, dr. T. Išek, mr S. Brkljača, mr H. Kamberović i mr. M. Pelesić). Predsjednik Redakcije: dr I. Karabegović.

U toku 1998.godine ova knjiga je doživjela svoje drugo izdanje i promovisana septembra 1998.godine.

Bosna i Hercegovina i svijet - Naučni skup održan 15. i 16. marta 1996. u Sarajevu, u organizaciji Instituta za istoriju, a u okviru manifestacije *Sarajevska zima*.

Iste godine objavljen je zbornik radova sa ovog skupa *Bosna i Hercegovina i svijet*, Sarajevo, 1996.godine, izdavač: Institut za istoriju. Od ukupno 29, autori 10 radova su naučni saradnici Instituta (dr B.Nilević, dr B.Zlatar, S.Mišković, mr H.Kamberović, dr I.Kemura, mr M.Pelesić, mr S.Brkljača, mr V.Katz, mr S.Milišić, dr T.Išek). Knjiga je promovisana 17.februara 1997.godine u okviru *Sarajevske zime*.

U okviru XI internacionalnog festivala *Sarajevska zima* Institut za istoriju organizovao je 15. i 16. marta 1995.godine okrugli sto o temi *Tragom bosansko-hercegovačke prošlosti - o urbanom biću BiH*. Zbornik radova sa ovog okruglog stola, pod naslovom *Urbano biće Bosne i Hercegovine* objavljen je u Sarajevu 1996.godine u izdanju Instituta za istoriju i Medunarodnog centra za mir. Od ukupno 25 radova u deset su autori naučni saradnici Instituta (dr B. Nilević, dr B. Zlatar, mr S. Brkljača, mr V. Katz, mr H. Kamberović, mr M. Pelesić, dr T. Išek, dr I. Kemura, mr S. Milišić i S. Mišković).

Aprili u Sarajevu - okrugli sto, održan u Sarajevu 6.4.1996.godine. Na okruglom stolu uzeli su učešće slijedeći saradnici Instituta: B.Nilević, S.Brkljača, H.Kamberović, S.Milišić, I.Kemura, T.Išek.

Mediteran i Bosna - okrugli sto, održan 10.marta 1997.godine u Sarajevu, a u organizaciji Instituta za istoriju i Medunarodnog centra za mir (*Sarajevska zima*).

U izdanju sarajevske *Svjetlosti* 1996.godine objavljena je monografija *Zlatno doba Sarajeva* autora B.Zlatar (doktorska disertacija).

Brošura pod naslovom *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, autora mr M. Pelesića, objavljena je 1996.godine u Sarajevu.

Osim na naučnim skupovima, okruglim stolovima i drugim naučnim savjetovanjima, naučni saradnici Instituta za istoriju učestvovali su na brojnim sličnim skupovima čiji su organizatori bili druge naučne ustanove. Skoro svi saradnici su bili angažovani i u brojnim redakcijama, u ulozi recenzenata, promotora, predavača itd.

Zaključno sa 1997-om godinom naučni saradnici Instituta za istoriju objavili su u raznim časopisima i dnevnim listovima 140 članaka i priloga, 30 osvrti i prikaza. U istom periodu registrovano je preko 50 učešća naših naučnih saradnika na naučnim skupovima i okruglim stolovima.

Ostale aktivnosti

Naučni saradnici Instituta dali su svoj puni doprinos u radu pokretnog univerziteta *Beba Univerzum*, koji je djelovao pod pokroviteljstvom *UNESKO-a*. Pod neposrednim pokroviteljstvom naše poznate dramske i filmske umjetnice Suade Kapić, avgusta 1994.godine, u okviru *Beba Univerzum-a* organizovan je ciklus predavanja iz različitih oblasti. Uz poznate istoričare, književnike i naučne radnike iz drugih naučnih oblasti iz Bosne i Hercegovine i svijeta (John V.A. Fine, Robert J. Donia - profesori na univerzitetu u Mičigenu, prof. William A. Hunt - St. Lawrence Univerzitet Njujork, Erika Šenk, Wanessa Redgrave, prof. Tvrtko Kulenović, prof. Dževad Kurto, prof. rahmetli Hajrudin Numić, prof. Mustafa Imamović, Amina Kupusović, naučna saradnica Orijentalnog instituta) predavanja su održali i slijedeći naučni saradnici Instituta: B.Nilević, B.Zlatar, I.Karabegović i Dž. Juzbašić. Sva predavanja su održana u dvorištu kuće našeg poznatog historičara rahm. Hamdije Kreševljakovića.

Svojevrsan podvig bio je izlazak kroz tunel naučnog saradnika Instituta za istoriju Ibrahima Karabegovića i njegovo prisustvo radu jubilarne 33. Konferencije historičara radničkog pokreta (ITH) u Lincu (Austrija), u prvoj polovini septembra 1994. godine. Tom prilikom je na zahtjev učesnika ove konferencije iz svih dijelova svijeta, I. Karabegović održao kraće predavanje o situaciji u opkoljenom Sarajevu. Isti saradnik (tada već profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu) učestvovao je u radu ITH i septembra 1996. godine (u funkciji člana Izvršnog internacionalnog komiteta), a kontinuitet saradnje Instituta i ITH nastavio je Tomislav Išek, koji je učestvovao u radu naredne konferencije u Lincu septembra 1998. godine.

U vezi s tim, potrebno je istaći i učešće saradnika Instituta za istoriju Muhidina Pelesića na *Internacionalnom kongresu o genocidu u Bosni i Hercegovini*, u Bonnu (Njemačka) od 31.8. do 4.9.1995. godine, kao i učešće saradnica Instituta Seke Brkljače i Vere Katz u radu Naučnog skupa pod naslovom *Dogadjanja historije u sjenci balkanskih ratova* - Ovaj Naučni skup održan je u januaru 1997.g. na Univerzitetu u Mičigenu (SAD), a jednomjesečni studijski boravak saradnica Instituta u SAD omogućile su kolege, prijatelji Instituta: John V.A.Fine, William A.Hunt i Robert J.Donia.

Vrijedan pomena je i rad Nusreta Šehića (do njegovog odlaska u mirovinu i SAD) na vođenju dnevnika i prikupljanju raznovrsnih informacija o ratu u Bosni i Hercegovini, posebno stanju u opkoljenom Sarajevu. Prikupljena grada (više sveza-ka) dostavljena je N.Šehiću u SAD preko prof. Roberta Donie.

Ukupnim rezultatima Instituta potrebno je dodati *Kratku sintezu Bosne i Hercegovine*, koju su, za potrebe Evropske unije, napisali Tomislav Išek i Seka Brkljača.

Saradnici Instituta za istoriju, Tomislav Išek i Boris Nilević angažovani su kao predavači na Filozofskom fakultetu, Odsjek za istoriju, u Tuzli; Senija Milišić na Pedagoškoj akademiji u Mostaru, a Vera Katz u Katoličkom školskom centru u Sarajevu.

U toku rata u Sarajevu su, pored ostalih gostovali i poznati historičari koji su nastupali sa različitim predavanjima ili su u našoj sredini promovirali svoje knjige o Bosni i Hercegovini. Na ovim predavanjima, promocijama i razgovorima historičara redovno su bili prisutni i saradnici Instituta za istoriju. Na ovom mjestu navešćemo neke od najznačajnijih manifestacija.

U galeriji *Gabrijel* - Kamerni teatar 55, 27. januara 1995. godine predstavljena je knjiga *Bosna i Hercegovina: Tradicija koju su izdali* (prevod Nure Dike Kapić), autori John V.A.Fine i Robert J.Donia. Uz promotore (B.Nilević, Dž.Juzbašić), ovoj promociji bili su prisutni saradnici Instituta za istoriju.

U prisustvu profesora i studenata Odsjeka za historiju, studenata sa drugih odsjeka i fakulteta i saradnika Instituta za istoriju, Odsjek za istoriju Filozofskog fakulteta organizovao je razgovor o gore navedenoj knjizi, 5.marta 1995.godine.

Centar Andre Malraux, Filozofski fakultet u Sarajevu i HKD *Napredak* organizovali su u prostorijama Filozofskog fakulteta susret u povodu prijevoda knjige *Život i smrt Jugoslavije*, autora Paula Gardea, 17. oktobra 1996. godine. U razgovoru sa piscem, koji su vodili Hanifa Kapidžić, Franjo Topić, Zlatko i Srdan Dizdarević, aktivno su učestvovali i saradnici Instituta za istoriju.

Institut za istoriju u Sarajevu organizovao je u prostorijama ANUBiH, 24. juna 1997. godine, promociju knjige Vere Kržišnik-Bukić *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo*.

U okviru saradnje Društva Švajcarska - Bosna i Hercegovina gost Filozofskog fakulteta u Sarajevu, prof. *Jean Francois Bergier*, održao je u prvoj pol. marta 1996. godine ciklus predavanja iz oblasti ekonomske istorije. Predavanjima i razgovoru sa prof. Bergier-om prisustvovali su redovno i saradnici Instituta za istoriju. Profesori - gosti iz Švicarske dr Milan Stanek i dr David Signer održali su, 21. marta 1997. godine, na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu dva predavanja: *Metodi u etnologiji* (M. Stanek) i *Nije li čovjek produkt njegovog porijekla* (D. Signer). Pored profesora i studenata Odsjeka za istoriju, ovim predavanjima prisustvovali su i saradnici Instituta za istoriju u Sarajevu.

Na odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu organizovan je razgovor sa profesorom Urs Altermatt-om o njegovoj knjizi *Etnonacionalizam u Evropi - svjetionik Sarajevo*. Ovom razgovoru profesora Altermatta (Univerzitet Friburg, Švicarska), koji je održan u prostorijama Filozofskog fakulteta, učestvovali su i saradnici Instituta za istoriju u Sarajevu.

I na kraju o radu okruglog stola pod naslovom *Naučno Društvo i ANUBiH u razvoju istorijske nauke u Bosni i Hercegovini*, kojeg je organizovala ANUBiH 3. decembra 1997. godine, aktivno su učestvovali i saradnici Instituta za istoriju u Sarajevu (referent B. Nilević).

Prijatna vijest za sve članove kolektiva u toku rata stigla je iz Beča. Naime, za svoje naučne rezultate u oblasti historiografije, zapažen naučni doprinos u izučavanju historije 19. i 20. stoljeća, posebno zemalja u okviru Austro-Ugarske, saradnik Instituta dr Dževad Juzbašić dobio je istaknuto međunarodno priznanje - *Herderovu nagradu*, koju mu je dodijelio Bečki univerzitet 1994. godine. Iste godine, a na prijedlog Instituta za istoriju, dr Dževad Juzbašić je primljen za dopisnog člana ANUBiH.

Potrebno je istaći veoma plodnu saradnju Instituta za istoriju i Medunarodnog centra za mir, na čelu sa gosp. Ibrahimom Spahićem, u ratnim godinama. Niz manifestacija, koje su pomenute, potvrđuju ovu konstataciju. Koristimo i ovu priliku da se zahvalimo gosp. Ibrahimu Spahiću kako na saradnji tako i na humanitarnoj pomoći saradnicima Instituta.

Posebno mjesto i posebnu zahvalnost u ovom izvještaju pripada trojici velikih prijatelja Bosne i Hercegovine, Sarajeva i Instituta za istoriju gospodi Robertu Doni-i, John Fine-u i Williamu Hunt-u, historičarima iz SAD, koji su u više navra-

ta u toku rata posjećivali Sarajevo i Institut za istoriju. Najljepše se zahvaljujemo pomenutoj gospodi na moralnoj i materijalnoj pomoći Institutu za istoriju.

Naravno, svi ovi rezultati postignuti su i zalaganjem uprave Instituta i njegovog administrativnog i pomoćnog osoblja. Sve ove službe izvršavale su planirane zadatke, zalažući se posebno za stvaranje normalnih smještajnih i drugih uslova za rad.

Autor ovih redova se izvinjava ako je nešto propustio da pomene i umjesto naše ukupne ocjene o radu Instituta u ratu i poratnim godinama navešćemo riječi našeg prijatelja prof. Johna Fine-a iz njegovog telegrama upućenog Institutu 1996.godine, u kojem se, između ostalog kaže: *“Za Vaše kolege u inostranstvu je bilo iznenadujuće, kako ste kroz strašni rat, opsadu i pucnjavu, pod nemogućim uvjetima, uspjeli održati individualnu i kolektivnu neprekidnost funkcioniranja Vaših institucija, angažmanom na istraživačkom radu pisanja studija visokog akademskog kvaliteta, održavanju konferencija, publikovanju zbornika sa konferencija, izdavanju časopisa. Osim toga, odoljeli ste ogromnom pritisku na vrijednosti multi-etničnosti za koje se Bosna i Hercegovina tako dugo zalagala....”*

Summary

THE INSTITUTE OF HISTORY IN WAR AND POSTWAR TIME AN OUTLINE OF ACTIVITIES

In the brief review of The Institute of History, Sarajevo, the work during wartime and post-war years, 1992-1997 are discussed. First, a review of the scholarly and other cadre at the eve of the aggression to Bosnia-Herzegovina is shown. The cadre fluctuation in the course of war and present situation in the course of war and present situation is given. Then, the most important results in scholarly and publishing activity (scientific meetings, round tables, annuals and other publications are mentioned). The results achieved by The Institute of History, Sarajevo are impressive, they present a contribution to the famous spiritual resistance of the town of Sarajevo to the aggression and destruction.

ČLANCI I PRILOZI - ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Ante Škegro

EKSPLOATACIJA ŽELJEZA U BOSNI U RIMSKO DOBA

Autor u radu raspravlja o rimskim rudnicima Panonije i Dalmacije koji su se nalazili na području današnje sjeverozapadne i središnje Bosne. Glavni oslonac pružaju mu tragovi rimskih rudarskih i metalurških aktivnosti, epigrafska, numizmatička i dr. grada, potogovo kad su u pitanju predstavnici upravnog aparata te djelatnici.

Uvod

U predrimsko doba osobiti interes za željezo pokazivali su Etrurci¹, koji su se ovim metalom ponajviše snabdijevali iz rudnika koji su se nalazili na istočnom dijelu otoka Elbe. Iz tih rudnika, koji su intenzivno eksploatirani do u kasnu antiku², iskopano je preko 2.000.000 tona željezne rude³. Najpoznatiji italski centar za proizvodnju željeza do ranog Carstva bila je *Populonia* koja je željeznu rudu također uvozila sa Elbe⁴. Među najvažnije rimske rudnike željeza ubrajali su se panonsko-dalmatinski rudnici sa područja sjeverozapadne i središnje Bosne. Glavnina njihove produkcije bila je namjenjena velikim panonskim proizvodnim centrima te rimskoj vojsci u Podunavlju. U Italiju su Rimljani najveće količine željeza uvozili iz Norika⁵, u čemu su uglavnom posredovali akvilejski trgovci⁶ koji su ovaj metal uglavnom nabavljali u Magdalensbergu na području Austrije⁷.

1 J. F. HEALY, *Mining and Metallurgy in the Greek and Roman World*, London 1978., 63.

2 PLIN., *Nat. hist.* 3, 81; 34, 142; J. F. HEALY, *Mining*, 63.

3 O. DAVIES, *Roman Mines in Europe*, Oxford 1935., 68; J. F. HEALY, *Mining*, 63.

4 STRAB., V, 2, 6.

5 R. J. FORBES, *Studies in Ancient Technology*, IX, Leiden 1963., 184, 203; G. ALFFÖLDY, *Bonner Jb.* 70 (1970) 167-170; isti, *Noricum*, London - Boston 1974., pass.; J. F. HEALY, *Mining*, 64, G. WINKLER, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, Berlin (dalje: ANRW) II 6, 215.

6 A. CALDERINI, *Aquileia Romana*, Milano 1930., 309-310; S. PANCIERA, *Vita economica di Aquileia in età romana*, Aquileia 1957., 27-33; R. CHEVALLIER, *Aquilée et la romanisation de l'Europe*, Tours 1990., 67-68; G. ALFFÖLDY, *Bonner Jb.* 170 (1970) 168.

7 R. EGGER, *Die Stadt auf dem Magdalensberg, ein Großhandelsplatz*, Wien - Graz - Köln 1961.

Značajne količine željeza Rimljani su dobivali i iz hispanskih rudnika. Hispano željezo, koje je po kvaliteti slično onom sa Elbe, također je u velikim količinama uvoženo u Italiju⁸. Glavni rudnici željeza u Hispaniji nalazili su se na području između rijeka Douro, Ebro i Guadiana u središnjoj Hispaniji⁹, u Kataloniji te u Kantabriji (Asturija)¹⁰. Željezo se u antičko doba eksploatiralo i oko *Ampuse* u istočnim Pirinejima¹¹, a najznačajniji hispanski metalurški centar bio je grad *Bilbilis*¹². U antici je željezo kopano i u središnjoj Akvitaniji¹³, u centralnoj Galiji¹⁴, te na području *Lugdunuma* gdje su posvjedočeni i članovi rudarske uprave, primjerice *tabularius rationis ferrariarum*, *tabularius ferrariarum*, *procurator ferrariarum*, *procurator ferrariarum Gallicarum*¹⁵ i dr. Rimskih rudnika željeza bilo je i u regionu rijeke Loare južno od Nanta¹⁶ te u Narbonskoj Galiji¹⁷.

Do 5. st. po Kr. eksploatirani su i rudnici željeza i na otoku Sardiniji, no sardinsko željezo je po kvaliteti znatno zaostajalo za željezom sa otoka Elbe¹⁸. Tijekom prve polovice 1. te u 2. i 3. st. željezo je intenzivno eksploatirano i u južnoj Britaniji na području Forest of Dean¹⁹. Glavni britanski centar za proizvodnju željeza bio je pak *Ariconium*²⁰.

U istočnom dijelu Carstva najznačajniji rimski rudnici željeza nalazili su se na području Male Azije, primjerice u Andeiri²¹, u Magneziji²², u Kariji²³, u Bitiniji u Nikomediji²⁴, u Kapadokiji²⁵, u Frigiji²⁶ i dr. U vrijeme rimske vladavine željezo je kopano i na Sinaju²⁷ te u Africi na području oko Mero-e²⁸.

A. Panonsko-dalmatinski rudnici željeza

Glavni panonsko-dalmatinski rudnici željeza i topionice (*officinae ferrariae*) nalazili su se u jugozapadnom dijelu Panonije te sjeverozapadnom i u središnjem dijelu Dalmacije, tj. na području sjeverozapadne Bosne, na Banovini u Hrvatskoj, te u središnjoj Bosni. Glavni metalurški centar kroz cijelo vrijeme je bila panonska

8 J. F. HEALY, *Mining*, 63.
9 O. DAVIES, *Mines* 106-108; J. F. HEALY, *Mining*, 63.
10 LIV., *Ab Urbe condita*, 34, 21; PLIN., *Nat. hist.* 34, 148.
11 O. DAVIES, *Mines* 77.
12 MARC., 4, 55, 11; 12, 18, 9; PLIN., *Nat. hist.*, 34, 14 i 144; J. F. HEALY, *Mining*, 63.
13 STRAB., 4, 2, 2.
14 O. DAVIES, *Mines*, 86.
15 *Corpus inscriptionum Latinarum* (dalje: CIL) XIII 1808, 1825; CIL VI 31863; CIL X 7583, 7584; CIL XIII 1797.
16 CAES., *Bell. Gall.* 7, 22.
17 CIL XII 4398.
18 DIO CASS., 42, 56, 3; RUTILIUS NAMATIUS, 1, 354; O. DAVIES, *Mines*, 71.
19 P. SALWAY, *Roman Britain*, Oxford 1981., 637-641.
20 R. G. COLLINGWOOD - J. N. L. MYRES, *Roman Britain and the English Settlements*², Oxford 1937., 233-234.
21 STRAB., 13, 1, 56.
22 PLIN., *Nat. hist.* 36, 128.
23 R. J. FORBES, *Technology* IX, 183.
24 R. J. FORBES, *Technology* IX, 182.
25 STRAB., 13, 4, 17.
26 R. J. FORBES, *Technology* IX, 183.
27 R. J. FORBES, *Technology* IX, 181-182.
28 STRAB. 17, 2, 2.

Siscia²⁹. Da je to tako svjedoči činjenica da se jedino u njoj nalazila stanica za ubir poreza od željeza (*statio vectigalis ferrariarum*) na čelu sa predstojnikom (*praepositus*) u rangu carskog upravitelja (*procurator Augusti*). Osim njega u ovoj stanici su bili angažirani i niži činovnici, među kojima i rizničar (*arcarius*)³⁰. S obzirom na ukupnu političku situaciju u Panoniji i ulogu koju je u njoj imala Siscia te proizvodnju željeza, djelatnost ove porezne stanice treba se datirati u teško vrijeme 3. st. kada je od panonsko-dalmatinskih rudnika³¹ i siscijanskih metalurga i kovača te kovnica novca u potpunosti ovisila obrana granice Carstva u Podunavlju³².

Rimski rudnici željeza (*metalla, ferrariae*) u provincijama Panoniji i Dalmaciji nerijetko su bili objedinjeni pod zajedničkom upravom. Ponekad su ovi rudnici izdavani i u zakupništvo krupnim poduzetnicima. Prije izbivanja markomanskih ratova, zajedno sa noričkim rudnicima željeza, zakupljivao ih je Kvint Septuej Klemens (*Quintus Septueius Clemens, conductor ferrariarum Noricarum Pannonicarum Dalmaticarum*)³³ a krajem 2. te na samom početku 3. st. zakupljivao ih je, zajedno sa željeznim rudnicima nekih prekomorskih provincija, Kaj Julije Agatop (*Caius Iulius Agathopus, conductor ferrariarum Pannoniarum itemque provinciarum transmarinarum*)³⁴. U vrijeme zakupništva Kvinta Septueja Klemensa rudnici željeza u svakoj od tri provincije bili su pod nadzorom prokuratorâ. U Noriku je prokuratorom bio Tiberije Klauđije Heraklo (*Tiberius Claudius Heraclaeus*), u Panoniji Gnej Oktavije Sekund (*Cnaeus Octavius Secundus*) a u

29 R. KOŠČEVIĆ, *Prilozi instit. arheol. Zagreb* 11-12 (1994-1995) 1997., 41-62.

30 SISCIA: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Fulm(inatori) Ful(guratori) / sacr(um) / Fl(avius) Verus Metrob(athanus) proc(urator) Aug(usti) n(ostri) prae(positus) splendidissim(i) / vect(igalis) ferr(ariarum) per / Asclepiadem / ark(arius) stat(ionis) Sisc(ianae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Usp., CIL III 3953; O. HIRSCHFELD, *Verwaltungsbeamten Kaiserliche Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*², Berlin 1905., 153; *Inscriptiones Latinae selectae* (ed. H. DESSAU, Berlin 1892-1916) (dalje: ILS) 3049; M. PAVAN, *La provincia Romana della Pannonia Superior. Atti Accd. naz. Linc., Memorie Class. Sc. morali, stor. filol. Ser. VIII, vol. VI, Fasc. 5*, Roma 1955., 457, bilj. 5; S. DUŠANIĆ, ANRW II 6, 85, bilj. 207; A. DOBO, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletian. Die provinzielle Verwaltung*, Amsterdam 1968., 283.

31 M. ROSTOVITZ, *Gesellschaft und Wirtschaft in römischen Kaiserreich, I*, Leipzig 1929., 196; E. PAŠALIĆ, *Arh. rad. raspr.* 3 (1963) 167-176.

32 O. HIRSCHFELD, *Verwaltungsbeamten*, 153; ILS 3049; M. PAVAN, *Pannonia Superior*, 457, bilj. 5; S. DUŠANIĆ, ANRW II 6, 85, bilj. 207; A. DOBO, *Verwaltung*, 283.

33 VIRUNUM (KLAGENFURT): *Isidi Norei(ae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / pro salute / Q. Septueius / Clementis / con(ductoris) fer(rariarum) N(oticarum) P(annonicarum) D(almaticarum) / et T. Cl(audii) Heraclae / et Cn. Octav(ii) Secundi / procuratorum fer(rariarum) Q. Septueius / Valens procurator fer(rariarum)*. Usp. O. HIRSCHFELD, *Verwaltungsbeamten*², 152 bilj. 3; U. TÄCKHOLM, *Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit*, Upsala 1937., 108-109; M. PAVAN, *Pannonia Superior*, 457, bilj. 6; A. MOCSY, *RE Suppl. IX* (1962) 594; D. SERGEJEVSKI, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (dalje: GZM) 18 (1963) 93; H. VETTERS, ANRW II 6, 330; A. DOBO, *Verwaltung*, 180, br. 284; J. FITZ, *Klio* 54 (1972) 214; S. DUŠANIĆ, ANRW II 6, 82 bilj. 199; isti, *Ist. glj.* 1-2 (1980) 46; A. DOBO, *Verwaltung*, 284; P. ØRSTED, *Roman Imperial Economy and Romanisation. A study in Roman imperial administration and the public lease system in the Danubian provinces from the first to the third century A. D.*, Copenhagen 1985., 221, 223 i d.

34 OSIJEK: *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / [pr]o salute / C(ai) Iul(ii) Aga(tho)pi c(onductoris) f(errariarum) Panno(niarum) itemq(ue) / provinciar(um) / transmarinar(um) / Gamicus ark(arius) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Usp. M. BULAT, *Osjec. zbor.* 20 (1989) 36-38; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos repertae et editae sunt. Sinula. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani* (dalje: ILJug.) 779.; LJUBIJA: *Terrae / mat(ri) / [s]acr(um) / pro salut(e) / C. Iul(ii) Aga(tho)pi con(ductoris) / ferrariar(um) / Callimo(r)phus vil(licus) / v(otum) s(olvit) XI K(alendas) Ma(i)as]], [Muciano et Fabiano cof(n)s(ulibus)]*. Usp. D. SERGEJEVSKI, GZM 18 (1963) 88 br. 1, sl. 1; ILJug. 779; AE 1973, 411; S. DUŠANIĆ, ANRW II 6, 83, bilj. 202; E. IMAMOVIĆ, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977., 189; M. BULAT, *Obavijesti HAD-a*, 15 (1984) 1, 21; P. ØRSTED, *Economy*, 339-342; D. SERGEJEVSKI, *Glasnik Zemaljskog muzeja* (dalje: GZM) 18 (1963) 88 br. 1, sl. 1; ILJug. 779; *L'Année épigraphique* (dalje: AE) 1973, 411.

Dalmaciji Kvint Septuej Valens (*Quintus Septueius Valens*)³⁵. Panonski i dalmatinski rudnici rjeđe se spominju kao samostalne jedinice (*ferrariae Pannoniarum*³⁶, *metalli Delmatici*³⁷, *ferrariae venae Dalmatiae*³⁸, *ferraria ad provinciam Dalmatiam*³⁹). Panonsko-dalmatinski rudnici željeza, kao što je već rečeno, bili su od presudne važnosti za obranu rimskog *limesa* u središnjem Podunavlju osobito od 3. st. na dalje. O upućenosti rimske vojske na dalmatinske rudnike željeza svjedoče i neke emisije posebnog tzv. rudničkog novca (*nummi metallorum*) sa ratničkom kacigom na glavi boga *Marsa* te prsnim oklopom i legendom *metal(li) Delm(atici)*⁴⁰.

1. Uprava panonsko-dalmatinskih rudnika željeza

Prilikom reorganizacije cjelokupnog rudarstva Ilirika za Marka Aurelija (161.-180.), panonsko-dalmatinski rudnici željeza su sa ostalim rudnicima ovog područja, stavljeni pod državni nadzor na čelu sa carskim upraviteljima (*procuratores metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*) koji su svoje sjedište imali u rudarskom naselju Domaviji (Gradina u Sasama kod Srebrenice u istočnoj Bosni)⁴¹. Za rastrošnog cara Komoda (180.-197.) panonsko-dalmatinski rudnici srebra su dobili vlastitog prokuratora (*procurator argentarirum Pannoniarum et Dalmatiarum*) čije je sjedište i dalje ostala *Domavia*. Od tada do kasne antike ovi će visoki dužnosnici (*procuratores Augusti*) u svojoj nadležnosti imati cjelokupnu proizvodnju srebra i olova u Panoniji i Dalmaciji. Panonsko-dalmatinski rudnici željeza u Komodovo vrijeme najvjerojatnije su izdavani u zakup. U vrijeme ovog cara ili za prvih godina vladavine Septimija Severa (197.-211) razdvojena je i uprava panonskih i dalmatinskih rudnika željeza. Vidi se to iz činjenice da 201. g. panonske, ali ne i dalmatinske, rudnike željeza zakupljuje Gaj Julije Agatop (*Caius Iulius Agathopus*)⁴². Pojava zakupništva u jednom od najvažnijih rudarskih regiona nakon sklapanja mira sa Markomanima i Kvadima bez sumnje je uzrokovana pomanjkanjem rudara, o čemu na kraju 2. st. svjedoči i rimski pravnik Ulpijan (*Ulpianus*)⁴³. Osim stradanja u ratnim okršajima u navedenim i drugim ratovima, veliki dio pučanstva Podunavlja i susjednih provincija desetkovale su i druge pošasti, osobito kuga. Između 210. i 209. g. panonski rudnici željeza na sjeverozapadu Bosne ponovo su stavljeni pod državnu kontrolu na čelu sa carskim upraviteljima (*procuratores Augusti*). Do ove promjene najvjerojatnije je došlo 202. g., kad se

35 Bilj. 33.

36 M. BULAT, *Osječ. zbor.* 20 (1989) 36-38.

37 F. LENORMANT, *La monnaie dans l'antiquité*² I, Bologna 1969., 243.

38 CASSIOD., XXV.

39 CASSIOD., XXVI.

40 A. ŠKEGRO, *Opusc. archaeol.* 18 (1994) 173-180.

41 H. G. PFLAUM, *Libya* 3 (1955) 124 i d.; AE 1956, 123; *CIL III* 12721 = 8361.

42 Bilj. 34.

43 Dig., XLVIII 19, 8, 4.

car Septimije Sever (197.-211.) preko Ilirika vraćao sa svog višegodišnjeg pohoda sa Istoka⁴⁴. Tom prilikom je osobno, uz inspekciju vojnih garnizona u Podunavlju, posjetio i glavne iliričke rudnike⁴⁵ među kojima su bez sumnje bili i rudnici željeza na sjeverozapadu Bosne⁴⁶. Održanje Rimljana u Podunavlju bez njih je gotovo bilo nezamislivo. U njihovoj upravi su, osim prokuratorâ, bili angažirani i niži činovnici, poput dispensatora (*dispensatores*) i vilika (*vilici*).

2. Glavna rudišta željeza u rimskoj Panoniji

Najveće zalihe željezne rude, na prostorima koji su bili uključeni u rimsku Panoniju, nalaze se u širim regionima Japre, Sane i Une (oko Bosanskog Novog, Prijedora, Sanskog Mosta i Ljubije) u sjeverozapadnoj Bosni. U troski s područja Bosanskog Novog i nakon pretapanja ostalo je od 37,40% do 56,10% željeza. Slično je i sa troskom koja se pronalazi i na području Ljubije. Na području Starog Majdana i Stare Rijeke u sanskom regionu ruda sadrži između 54,27 i 66,70 procenata⁴⁷. Osim u sjeverozapadnoj Bosni željezne rude ima i na Petrovoj Gori, Zrinskoj Gori i Tregovskoj Gori⁴⁸ te na Banovini u središnjoj Hrvatskoj, no nije sasvim pouzdano da je eksploatirana u rimsko doba.

Za razliku od rudnika središnje Bosne, rudnici i metalurški pogoni iz regiona Sane, Japre i Une te Zrinske Gore bili su uključeni u veliki carski posjed (*domen*)⁴⁹, čije su se granice protezale južno od Siscije na sjeveru do Laktaša na jugoistoku. Unutar ovog velikog prostora nema tragova municipalizacije niti kolonijalne organizacije, dok se na rubnim dijelovima, primjerice jugozapadno od Siska te u Laktašima kod Banjaluke, pojavljuju postaje sa imenom koje asocira na granicu (*Ad Fines*)⁵⁰. U slučaju ovih postaja nije se radilo o obilježavanju granice između Panonije i Dalmacije, nego o omedavanju carskog posjeda, slično kao u Gornjem Podrinju⁵¹ koje je također bilo u sastavu velikog carskog posjeda na istoku i jugoistoku Dalmacije. Zapadne granice su mu obilježavali žrtvenici u čast boga Termina (*Terminus*) i Termina-Libera (*Terminus-Liber*) iz Ustikoline kod Foče⁵² te kod Goražda⁵³. Osim željeza unutar granica ovog velikog posjeda eksploatirani su i drugi

44 J. FITZ, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 11 (1959) 237-263.

45 I. BOJANOVSKI, *Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne* (dalje: *Članci i grada*) 9 (1972) 37-52.

46 D. SERGEJEVSKI, *GZM* 18 (1963) 97-99; I. BOJANOVSKI, *Članci i grada* 9 (1972) 42.

47 F. TUČAN, *Naše rudno blago*, Zagreb 1919., 74, 75.

48 Usp. D. BOŠKOVIĆ, *Dvor na Uni*. Dvor 1991., 21-27; A. DURMAN, *Opusc. archaeol.* 16 (1992) 127.

49 Upor. S. DUŠANIĆ, *Istor. glasn.* 1-2 (1980) 19-20.

50 SISAK: *Itin. Ant.* 259, 274; *Tab. Peut.*; *Geogr. Rav.* 220, 14; *CIL III* 946; H. KIEPERT, *Formae orbis antiqui*, XXIII Bb. s. 11; *CIL III* p. 2709; C. PATSCH, *Paulys Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (dalje: *PRE*) 6 (1909) 2325; S. DUŠANIĆ, *ANRW II* 6, 65. LAKTAŠI: *Tab. Peut.*; *Geogr. Rav.* 217, 16; *CIL III* p. 422; H. KIEPERT, *FOA XVII*; *CIL III Suppl.* Tab. VI; C. PATSCH, *PRE* 6 (1909) 2325.

51 S. DUŠANIĆ, *Istor. glasn.* 1-2 (1980) 23, 24.

52 *AE* 1939, 301; *ILug.* 1572, 1573; Žrtvenici istog božanstva nalazili su se i na granicama noričkih rudnika. Usp. NOREIA, (Friesach): *CIL III* 5036; P. ØRSTED, *Economy*, 221.

53 *CIL III* 8371.

metali, poput olova, bakra i dr. Kako je na području ovog domena u rudarsko-metalurškim i drugim aktivnostima kroz nekoliko stoljeća kontinuirano bio angažiran veliki broj ljudi i stoke, razumljivo je da su i poljodjelstvo kao i stočarstvo bili dobro razvijeni. Na to upozoravaju činovnici za komoru (*exfrumentarius*)⁵⁴, žrtvenici božice poljodjelstva *Cerere*⁵⁵, poljodjelski upravitelj također sa titulom vilika (*vili-cus*)⁵⁶, veliko upravno središte u Suvaji kod Bosanske Dubice na Uni⁵⁷ i dr. Naime, veliki carski posjedi, a pogotovo važniji rudarski regioni, nerijetko su bili zatvorene gospodarske cjeline koje su uključivale i vlastite pravne i tržišne norme. Velikim rudarskim regionima prvenstveno su i bili namjenjeni tzv. rudarski novci (*nummi metallorum*).

3. Komunikacije

Kroz rudarski region sjeverozapadne Bosne tijekom prve polovice 1. st. po Kr. izgrađena je mjestralna cesta koja ga je povezivala sa *Salonom* na Jadranu i Siscijom u Panoniji⁵⁸. Ovi prostori su i međusobno bili dobro cestovno povezani⁵⁹. Izvoz ruda i sirovog željeza sa ovog prostora olakšavala je i plovnost njegovih rijeka u antici (Une, Sane⁶⁰, Japre, Kupe⁶¹). Glavnina izvoza bila je usmjerena ka velikim panonskim centrima poput *Siscie*, *Sirmiuma*, *Sigidunuma*, *Vininaciuma*, *Murse* i dr. Glavnina transporta odvijala se Savom⁶², u čemu je bez sumnje udio imala i vojna flotila stacionirana u Sisciji (*classis Flavia Pannonica*)⁶³ ali i krupna brodarska udruženja (*collegium naviculariorum*)⁶⁴. Do Save je roba dopremana u manjim plovilima i u konvojima a potom se pretovarala u velika plovila, o čemu svjedoče nalazi više stotina željeznih odljevaka sa obiju strana rijeke Save (Suvaja kod Bosanske Dubice⁶⁵, Hrvatska Dubica⁶⁶).

54 JOSIPDOL: CIL III 10057 = CIL III 3020; E. SCHALLMAYER, *Der römische Weihebezirk von Osterburken I. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer - Inschriften des Römischen Reiches*. Stuttgart 1990. (dalje: Corpus), 354, br. 445; CIL III 3020.

55 SISCIA: CIL III 3942; *Antike Inschriften aus Jugoslavien*. Zagreb (dalje: AIJ) 527; E. SCHALLMAYER, *Corpus* 252, 308; SISCIA: CIL III 10842; AIJ 537; E. SCHALLMAYER, *Corpus*, 254, br. 309.

56 ZBANO (Sisak): CIL III 13480 = AIJ 541.

57 I. BOJANOVSKI, *Zbornik I. Arheol. društ. BiH* (dalje: Zbornik I.) (1983) 221-226.

58 PH. BALLIF, *Römische Straßen in Bosnien und der Herzegowina I*. Wien 1893. (dalje: *Straßen*), 13, 52-53; E. PAŠALIĆ, *Arheol. glasnik*, 3 (1959) 61-73; I. BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. Djela ANUBiH XLVII. Cent. balk. ispit. 2*, Sarajevo 1979. (dalje: *Ceste*), 203-219; isti, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*. (dalje: *Godišnjak*), XXII/20 (1984) 233-237; R. SYME, *Roman Papers* 6 (1991) 100-101.

59 A. ĐURMAN, *Opusc. archeol.* 16 (1992) 127.

60 E. PAŠALIĆ, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960 (dalje: *Naselja*), 15-16.

61 STRAB., VII, 3, 5.

62 C. PATSCH, *Jh. Österr. Arch. Inst.* 8 (1905) 139-141; E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 15-16, 107-108; isti, *Sabrano djelo*, 292, 349-351; I. BOJANOVSKI, *Odjak* 34 (1981) 15-31, *listopada*, 8 i 22; isti, *Godišnjak* XXII/20 (1984) 166.

63 S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik*, 1-2 (1982) 15-16, bilj. 45, 46.

64 CIL III 10771.

65 A. ĐURMAN, *Opusc. archeol.* 16 (1992) 127.

66 R. KOŠČEVIĆ - R. MAKJANIĆ, *Izdavanja Hrvatskog arheološkog društva* (dalje: *Izdavanja HAD*)-a 10 (1986) 119, 1222.

4. Rudnici željeza u regionu Japre

Japranski rudarski region je zauzimaao središnje mjesto u panonskim rudnicima željeza. U ovom regionu je ponegdje eksploatacija željeza bila moguća i površinski⁶⁷. Na području Japre pretopljeno je više od 1.000.000 tona željezne rude. Nakon obrade u rimskoj troski je ostalo i do 50% željeza. U japranskom regionu, osim željeza, eksploatirani su i olovo a u manjoj mjeri i bakar⁶⁸. Rimski novac, keramika te drugi nalazi, prvenstveno natpisi, svjedoče o kontinuiranim rudarsko-metalurškim aktivnostima u japranskom regionu od posljednjih decenija 1. st. do početka 5. st.⁶⁹. Zenit su dosegle od kraja 2. st. do početka 4. st.⁷⁰.

4. 1. Rudnici i metalurški pogoni

Glavnina rimskih rudnika nalazila se duž 18 km donjeg toka rijeke Japre, dok su veći metalurški pogoni bili locirani na potezu od Maslovara do Blagaja na ušću Japre u Sanu⁷¹. Početak intenzivnije eksploatacije željeza u ovom regionu, sudeći po serijama osobitih novčanih serija tzv. anonimnih kvadransa iz najnižih slojeva rimske troske sa Majdaništa kod Blagaja na Japri⁷², otpočeo je još za cara Vespazijana (69.-79.)⁷³. Na sličan zaključak upućuje i radioaktivna analiza drvenog ugljena iz metalurških pogona na Majdaništu⁷⁴.

Osim većih metalurških pogona te krupnih troskovišta, u japranskom regionu se nailazi i na tragove manjih topioničarskih peći (*fornaces*) u kojima je ruda pretapana u blizini okana iz kojih je vadena (*pingae*). Tako se jedno rimsko troskovište, uz koje su registrirani ostaci topionica i rimski nadgrobnji spomenici, nalazilo u Čelama u središnjem dijelu japranskog regiona⁷⁵. U središnjem dijelu japranskog regiona, u Gornjim Agićima, nalazio se hram nepoznatog božanstva kojeg je 15. srpnja 241. g. obnavljao bogati oslobođenik Filocir (*Philocirus*)⁷⁶. Kako se radilo o Orijentalcu aktivnom u bogatom rudarskom regionu nije neopravdano pretpostaviti da se u njegovom slučaju radilo o rudarskom poduzetniku.

U Rakanima, na sarnom zapadnom dijelu japranskog regiona, troska je pronadena u sedam rimskih objekata⁷⁷, a iz Rakanskih Barica potječe nadgrobnik

67 E. PAŠALIĆ, GZM 9 (1954) 591.

68 V. SIMIĆ, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951., 136, 139; E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 93.

69 Đ. BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1972., 13.

70 E. PAŠALIĆ, *Stud. Militärgr.*, 128.

71 E. PAŠALIĆ, GZM 9 (1954) 58-59; Đ. BASLER - E. PAŠALIĆ, *Arheol. pregl.* 4 (1962) 217-221, isti, *Arheol. pregl.* 6 (1964) 96-97; Đ. BASLER, GZM 30/31 (1975/76) 1977, 121-171, T. I-XX.

72 Đ. BASLER, GZM 27-28 (1972-73) 261-271; Đ. BASLER, GZM 30/31 (1975/1976) 1977, Tab. XVIII; S. DUŠANIĆ, *Živa ant.* 21 (1971) 2, 550; isti, *ANRW II* 6, 60; isti, *Numizmaticar 1* (1978) 23; S. DUŠANIĆ, *Istor. glasn.* 1-2 (1980) 15, bilj. 45.

73 I. BOJANOVSKI, Bosna i Hercegovina u antičko doba. Djela ANUĐIH LXVI. Cent. balk. ispit. 6, Sarajevo 1988., (dalje: *Bosna*), 276.

74 Đ. BASLER, GZM 30/31 (1975/76) 1977, 162.

75 *Ilug.* 1480, 1481.

76 Č. TRUHELKA, GZM 2 (1890) 96-97; K. PATSCH, GZM 10 (1898) 498, sl. 4. i 5.

77 Č. TRUHELKA, GZM 2 (1890) 96.

dvojice Heliodora (*Heliodoros*) - oca i sina⁷⁸. Otac Heliodor mogao bi biti ista osoba koja je 228. g. obavljala službu upravitelja metalurških pogona (*vilicus officinarum ferrariarum*) u Ljubiji⁷⁹.

I rimsko naselje u Malim Rujiškama u zapadnom dijelu japranskog regiona nastalo je u svezi sa rudarskim aktivnostima⁸⁰.

Najstariji metalurški objekti na Crkvini kod Blagaja, gdje je potvrđen jedini carski prokurator iz japranskog regiona sa nižim činovnikom (*dispensator*), podignuti su tijekom 1. st. i u prvoj polovici 2. st.⁸¹. Vjerojatno u svezi s povećanjem obima proizvodnje i destabilizacijom političkih prilika u Panoniji tijekom 3. st. na Majdaništu kod Blagaja grade se novi rudarski objekti koji se učvršćuju zidom⁸². Pri gradnji je korištena i opeka iz siscijskih ciglana⁸³. Podizanje zaštitnih zidova oko jednog metalurškog pogona upozorava kako na teška vremena u kojima su radili tako i na veliku potražnju za željezom. Na nesigurnost koja je japranskom regionu prijetila tijekom druge polovice 3. st. upozorava i ostava rimskog novca datira u vrijeme oko 275. g.⁸⁴. Bilo je to vrijeme vojničkih careva kao i dubokih prodora barbarskih naroda preko podunavskog *limesa*. Nema sumnje da su u tim okolnostima stradavali i rudnici na sjeverozapadu Bosne, od kojih je najviše ovisilo snabdijevanje siscijanskih pogona za proizvodnju oružja i dr.⁸⁵.

4. 1. 1. Upravni aparat

Prije pojave carskog prokuratora na Crkvini u Blagaju blizu ušća Japre u Sanu, članove rudarske uprave treba tražiti među rimskim građanima koji se u ovom regionu pojavljuju još od prve polovice 2. st. po Kr.⁸⁶. Jedan od njih je svakako bila i osoba kojoj je pripadao zlatni prsten iz rudarske zgrade na Crkvini (Majdanište) sa likom rimskog cara te legendom *Cesati Flavia*⁸⁷. Sredinom 2. st. japransko područje se, kao i drugi rudarski regioni sjeverozapadne Bosne, našao u zakupništvu Kvinta Septueja Klemensa⁸⁸. Reformom Marka Aurelija i ovaj region je stavljen pod upravu carskih prokuratora sviju rudnika Panonije i Dalmacije (*procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*) sa sjedištem u Domaviji. Iz vremena prije zakupništva panonskih rudnika željeza od strane Kaja Julija Agatopa 201. g., poznata su trojica carskih prokuratora za panonsko-dalmatinske rudnike, od kojih su dvojica potvrđeni u samoj Domaviji. Od oko 161./162. g. službu carskog prokuratora obav-

78 CIL III 8376a = 13242.

79 ILug. 158.

80 V. ŠKARIĆ, *GZM* 40 (1928) 99.

81 Đ. BASLER, *GZM* 30/31 (1975/76) 1977, 163.

82 Đ. BASLER - E. PAŠALIĆ, *Arheol. pregl.* 4 (1964) 217; Đ. BASLER, *GZM* 30/31 (1975/76) 1977, 163-164.

83 *Viest. Hrv. Ark.* 6 (1884) 125; Đ. BASLER, *GZM* 30/31 (1975/76) 1977, 150, 152, T. XVII 3.

84 V. MIKOLJI, *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica 1969., 23; I. BOJANOVSKI, *Arheol. rad. raspr.* 8-9 (1982) 107, bilj. 49.

85 Usp. M. HOTI, *Opusc. archeol.* 16 (1992) 147; R. KOŠČEVIĆ, *Prilozi Instit. arheol. Zagreb 11-12 (1994-1995) 1997.*, 41-62; R. KOŠČEVIĆ - R. MAKJANIĆ, *Siscia Pannania Superior. Finds and Metalwork Production - Terra sigillata.* BAR International Series 621, Oxford 1995., 1-25.

86 ILug. 1479A.

87 Đ. BASLER, *GZM* 30/31 (1975/76) 1977, 156, T. XI 1.

88 Bilj. 35.

ljao je vitez Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan, koji je prije toga obnašao visoke vojničke službe⁸⁹, pa je njegovo vojničko iskustvo u vrijeme markomanskih ratova bilo više nego dragocjeno za organizaciju proizvodnje vrlo traženih srebra, željeza i drugih metala. Lucije Domicije Eros je potvrđen u samoj Domaviji⁹⁰. Uzme li se u obzir njegov visoki razred (*ducenarius*), bliskost sa Lucijem Domicijem Erosom (na čijem se spomeniku i pojavljuje) te boravak u rudarskom središtu Domaviji, nije neopravdano prokuratorom panonsko-dalmatinskih rudnika smatrati i viteza Marka Aurelija Rustika⁹¹. Nizu prokuratora objedinjene uprave panonsko-dalmatinskih rudnika svakako se treba pribrojiti i visokog bezimenog dužnosnika sa teško oštećenog natpisa iz Kamena kod Glamoča u zapadnoj Bosni⁹². Na takav zaključak upućuje kako njegov visoki društveni položaj tako i odrednica *metallorum* koju su imali i prokuratori Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan, Lucije Domicije Eros a po svoj prilici i Marko Aurelije Rustik. Osim navedene trojice, te upravitelja (*comes*) rudnika iz vremena kasnog carstva⁹³ ovu odrednicu nije nosio nijedan carski upravitelj.

U vremenu između dolaska Septimija Severa na prijestoje (197. g.) i 201. g. panonski rudnici željeza, a time i oni iz japranskog regiona, dati su u zakup krupnom poduzetniku Kajju Juliju Agatopu⁹⁴, sa kime se u službi vilika u Ljubiji u sanskom regionu pojavljuje Orijentalac Kalimorf (*Callimorphus*)⁹⁵. Nije jasno da li je Agatopovo sjedište bilo u *Mursi*, gdje je boravio rizničar (*arcarius*) Gamik (*Gamicus*) koji za Agatopovo zdravlje u tom mjestu podiže žrtvenik Jupiteru, ili je to bila Ljubija gdje vilik Kalimorf 201. g. podiže žrtvenik Majci zemlji (*Terra mater*)

89 LAMBAESIS: *Ti(berio) C(laudio) Proculo Corneliano praefecto coh(ortis) II Bra(carum), / trib(uno) coh(ortis) mil(liariae) Ael(iae) Dacor(um), / praefecto al(ae) Sulpiciae, / proc(uratori) provinc(iae) Syriae ad rationes putandas, / proc(uratori) metal(lorum) Pannonic(orum) et Dalmaticorum, / proc(uratori) kalend(arii) Vegetiani in Hisp(ania) item ad dilectum cum Iulio Vero per Italiam tironum II leg(ionis) Italicae, / proc(uratori) regionis Thevestinae / proc(uratori) IIII p(ublicorum) A(fr)icae Inventus Aug(usti) lib(ertus) tabul(arius) leg(ionis) III Aug(ustae)*. Upor. H. G. PFLAUM, *Libyca* 3 (1955) 124 i d.; AE 1956, 123; H. G. PFLAUM, *Les carrier(s) procuratoriennes équestres sous le Haut - Empire romain*, Paris 1960, 1961. (dalje: *Les Carrières*), 146 bis; A. DOBO, *Verwaltung*, 280; J. FITZ, *Klio* 54 (1972) 215; J. M. BLÁZQUEZ MARTINEZ, *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones Mediterraneas y Europeas II. Coloquio internacional asociado, Madrid 24-28 octubre 1985*, Madrid 1989., (dalje: *Mineria y metalurgia*), 124.

90 DOMAVIA: *L. Domitio / [E]roti viro ex eques/tribus tur/mis egregio, / procuratori / metallorum / [P]ann[on]ic(orum) / [et] Delm[at]ic(orum), mi/[r]ae inte[g]ritatis / [et] boni[ta]tis, / M(arcus) Aur(elius) Ru[s]ticus / v(ir) e(gregius), duce[n]t(arius), amico / praesta[n]tissimo*. Upor. *CIL III 12721 = 8361*; J. V. ASBÓTH, *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Studien*, Wien 1888., 389-390; V. RADIMSKY, *GZM* 4 (1892) 16, sl. 21; isti, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* (dalje: *WMBH*) 1 (1893) 222, sl. 7, 245, sl. 52; K. PATSCH, *Arch. epigr. Mitt.* 16 (1893) 92; *ILS 1443*; A. DOBO, *Verwaltung*, 282; H. G. PFLAUM, *Les Carrières*, str. 1063; S. MROŽEK, *Historia* 4 (1968) 47; S. DUŠANIC, *ANRW II* 6, 86, bilj. 216; isti, *Istor. glasn.* 1-2 (1980) 44, bilj. 291; J. M. BLÁZQUEZ MARTINEZ, *Mineria y metalurgia*, 124.

91 Bilj. 90.

92 KAMEN (GLAMOČ): *[summae integritatis praecipuae libe]/[ralitatis] magn(a)eque in[nocentiae] / [donis militari?]bus (donato) equo (publico ornato) et dilectissimi[mo] ---[ntio] princ[ipi] m[unicipii] / [---] om[ni]bus honor[ibus] in re/[publica] sua f[uncto] ex pro[fectore] / [procuratoris] me[lloru]m prov. / [P]ann. et Dalm---[ja]---*; S. DUŠANIC, *ANRW II* 6, 85, br. 210: *[? Boni]tatis praecipuae magneque !, in [m]i[ori]bus equo (!) et dilec[ti]o, / [+ 3]ntio princ[ipi] m[unicipii] [om]i[ni]bus honor[ibus] / [f]uncto ex pro[fectore] pro/[c]uratori m[etalloru]m +] / [---]*; J. J. WILKES, *Adriatica*, 551, br. 47: *ex pro[cura] / [to]re metalloru[m]. ex pro[fectore]*. Upor. D. SERGEJEVSKI, *GZM* 39 (1927) 260, br. 9; G. ALFOLDY, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965., 164, br. 84; *ILJug*, 1655.

93 *Not. dign. XII = Cod. Theod. X 19, 3 = Cod. Iust. XI 7, 1*, od 10. listopada 365. g.; *Cod. Theod. I. 32. 5 = Cod. Iust. I, 7, 4*, od 29. srpnja 386. g.

94 Bilj. 34.

95 LJUBIJA: *Terrae / matri / [s]acrum / pro salut[e] / C. Iul(i) Aga[tho]pi con(ductoris) / ferrar(iarum) / Callimor[ph]us vil(icus) / v(otum) s(olvit) XI K(alendas) Ma[ri]as] / [Muc]iano et Fabian[so] co(n)s(ulibus)*. USP. D. SERGEJEVSKI, *GZM* 18 (1963) 88 br. 1, sl. 1; *ILJug*, 779; AE 1973, 411; S. DUŠANIC, *ANRW II* 6, 83, bilj. 202; E. IMAMOVIĆ, *Spomenici*, 189; M. BULAT, *Obavijesti HAD-a XVI (1984) 21*; P. ØRSTED, *Economy*, 339-342.

za njegovo zdravlje⁹⁶. Kako se i nakon Agatopova zakupništva Ljubija pojavljuje kao sjedište šestorice carskih prokuratora (*procuratores Augusti*) za rudnike željeza, opravdano je pretpostaviti da je to ipak bila Ljubija.

U vremenu između 201. i 209. panonski rudnici željeza stavljeni su pod državni nadzor, kako se to vidi po pojavi carskog upravitelja⁹⁷ i nižeg činovnika - dispensatora (*dispensator*) koji je potjecao iz kruga carskih robova (*familia Caesaris*) na Crkvini kod Blagaja u Japri⁹⁸. Vilikom je u vrijeme zakupništva Kaja Julija Agatopa u Ljubiji⁹⁹ te dispensatorom u vrijeme carskog prokuratora na Crkvini kod Blagaja bila osoba sa imenom *Callimorphus*¹⁰⁰. Ista se osoba po svojoj prilici pojavljuje na još jednom jako oštećenom natpisu sa Crkvine kod Blagaja¹⁰¹.

4. 1. 2. Rudari i metalurzi

O rudarima i metalurzima angažiranim u japranskom regionu nema puno podataka. Nema sumnje da je i ovdje najveći dio rudara regrutiran od lokalnog mezejskog, rudarstvu više nego vičnog¹⁰², pučanstva. Među rudarima i metalurzima bilo je bez sumnje i stranaca, među koje je pripadao i bivši rob Filocir (*Philocirus*) iz Gornjih Agića. Stranci, najčešće orijentalnog porijekla od kuda je bio i spominjani Kalimorf, uglavnom su bili angažirani u rudarskoj upravi ili u metalurškim aktivnostima¹⁰³. Neki su se bavili i sitnim poduzetništvom. Da ih je bio značajan broj vidi se i po tome što u japranskom regionu dominiraju orijentalni kultovi. Osim glavnog rimskog božanstva Jupitra (*Iuppiter*)¹⁰⁴, ovdje su štovani i Mitra (*Mithras*), Jupiter Dolihen (*Iuppiter Dolichenus*) i Kastor (*Castor*)¹⁰⁵, Prijap (*Priappus*) i Afrodita¹⁰⁶. Neka od ovih božanstava nastavljena su ovdje biti štovana i nakon što je kršćanstvo postalo državnom vjerom Rimskog Carstva. Tako je u blizini rudarskih pogona na Majdaništu kod Blagaja postojala ranokršćanska bazilika¹⁰⁷ kao i jedno pagansko svetište¹⁰⁸. Poklonici Jupitra Dolinea ovdje su početkom 3. st. imali i

96 Bilj. 34.

97 CRKVINA (BLAGAJ): [---] *procurator* Augusti / [---] [?] *Jul[---]* / [---]. Usp. Đ. BASLER, *Arh. pregl.* 6 (1964) 96; isti, *GZM* 30/31 (1975/76) 1977, T. XVII 4, 5; E. PAŠALIĆ, *Stud. Militärg. Roms I* (1967) 129; *ILug.* 766.

98 Đ. BASLER, *GZM* 30/31 (1975/76) 1977, 157, T. XVII 2, 5; *ILug.* 765, 768.

99 Bilj. 42.

100 CRKVINA (BLAGAJ): *Silvanis* / *aug[ustis]* *sac[rum]* / *Callimorf[us]* *phus* *Aug[ustis]* / *nt[ostri]* *verna* / *disp[ensator]* *vtotum]* *s[olvit]*. Usp. Đ. BASLER, *GZM* 30/31 (1975/76) 1977, 157, T. XVII 2; *ILug.* 765.

101 CRKVINA (BLAGAJ): *En[---]* / *Cal[imorphus]*?. Usp. Đ. BASLER, *GZM* 30-31 (1975-1976) 1977, T. XVII 5; *ILug.* 768; A. ŠKEGRÓ, *Opusc. archaeol.* 23 (1997) 101, nr. 110.

102 Usp. F. FIALA, *GZM* 8 (1896) 219-272, 302; isti, *GZM* 9 (1897) 301-307; isti, *WMBH* 6 (1899) 62 i d., 122-128; M. RADIVOJAC, *Zbor. Kraj. muz.* 7 (1983) 128.

103 *CIL* III 8376a = 13242; *CIL* III 14972; Đ. BASLER, *GZM* 30/31 (1975/76) 1977, 146; Đ. SERGEJEVSKI, *GZM* 20 (1965) 7-15 = *ILug.* 764 = V. PAŠKVALIN, *GZM* 25 (1970) 19-28 = J. MEDINI, *Godišnjak* XX/18 (1982) 53-90 = I. BOJANOVSKI, *Bosna*, 274.

104 *ILug.* 1479.

105 Đ. SERGEJEVSKI, *GZM* 20 (1965) 7-15; V. PAŠKVALIN, *GZM* 25 (1970) 19-28; Đ. BASLER, *GZM* 30/31 (1975/76) 1977, 156.

106 Đ. BASLER, *GZM* 30/31 (1975/76) 1977, 156, T. 8, br. 1-2.

107 Đ. BASLER, *Arhitektura*, 67-69.

108 Đ. BASLER, *GZM* 30/31 (1975/76) 1977, 157.

vlastitog svećenika¹⁰⁹. Porijeklo ovog božanstva je maloazijska Komagena i sjeverozapadna Sirija¹¹⁰. To su također područja gdje se intenzivno eksploatiralo željezo (*ubi ferrum exoritur, nascitur*)¹¹¹. Kult ovog božanstva na Zapadu se uvelike proširio nakon povratka cara Septimija Severa sa Istoka 202. g.¹¹².

5. Eksploatacija željeza u sanskom regionu

Željezo se u antici uveliko eksploatiralo i u širem sanskom regionu. Ovaj metal je ovdje kopan stoljećima prije Rimljana. S rimskom okupacijom rudarsko-metalurške aktivnosti su intenzivirane, osobito od 2. st. po Kr. Eksploatacija željeza je ovdje zenit dosegla tijekom 3. te u prvoj polovici 4. st. U ovom je regionu pretopljeno više od 600.000 tona željezne rude¹¹³. Sigurnost su pružale posade brojnih utvrda od kojih su najznačajnije one u Sastavcima, na Klisini, na Zecovima, na Ovan-gradu¹¹⁴ i dr.

Kroz sanski region je još u vrijeme Augustovog upravitelja provincije Dalmacije, Publija Kornelija Dolabele (*Publius Cornelius Dolabella*, 14.-20. g.¹¹⁵) bila izgrađena magistralna cesta koja ga je povezivala sa *Salonom* i *Siscijom*¹¹⁶. Jednom je cestom bio povezan i sa unskim rudarskim regionom¹¹⁷.

5. 1. Rudnici i metalurški pogoni

Glavni rudnici željeza i metalurški pogoni u sanskom regionu nalazili su se na području Ljubije i Starog Majdana kod Sanskog Mosta, gdje je pretopljeno više od 250.000 tona željezne rude¹¹⁸. Na području Ljubije željezna ruda je kopana i iz većih okana (*ferrifodinae*), od kojih su neka bila duga i po više stotina metara. U jednom prokopu dužem od 300 m, uz antičku keramiku i rudarski alat, pronaden je kostur rimskog rudara te ostava novca (težine preko 4 kg) iz vremena od cara Galijena (253.-268.) do cara Proba (276.-282.)¹¹⁹.

109 D. SERGEJEVSKI, *GZM* 20 (1965) 7-15; *AE* 1968, 415; V. PAŠKVALIN, *GZM* 20 (1970) 23; isti, *WMBH* 5 (1975) 57 i d.; J. MEDINI, *Godišnjak* 18 (1984) 55; *ILug.* 764; M. HÖRING - E. SCHWERTHEIM, *Corpus cultus Iovis Dolicheni*. Leiden - New York - København - Köln 1987., br. 125, T. XXVIII.

110 M. P. SPEIDEL, *Spätantike und frühes Christentum. Ausstellung im Liebighaus Museum alter Plastik Frankfurt am Main*. 16. Dezember 1983 bis 11. März 1984., 138-144.

111 CIL III 11927, CIL VI 30947, CIL XIII 7342b.

112 J. FITZ, *Acta arch. acad. scient. Hung.* 11 (1959) 258-259.

113 E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 93; V. MIKOLJI, *Željezo*, 10 i d.; Đ. BASLER, *GZM* 26/27 (1972-73) 268; I. BOJANOVSKI, *Bosna*, 279, bilj. 2.

114 I. ČREMOŠNIK, *Arheol. vest.* 41 (1990) 357-364.

115 O Dolabeli: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Akte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik* (Wien, 17. bis 22. September 1962), Wien 1964, 338-347.

116 F. BALLIF, *GZM* 3 (1891) 403; E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 16; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Akte des IV. Internat. Kongr. für griech. und latein. Epigr.*, Wien, 17. bis 22. September 1962, Wien 1964, 338-347; I. BOJANOVSKI, *Ceste*, 218.

117 Č. TRUHELKA, *GZM* 2 (1890) 97; V. SKARIĆ, *GZM* 40 (1928) 100.

118 I. BOJANOVSKI, *Zbornik* 1., 120, 130, bilj. 2; isti, *Bosna*, 279.

119 D. SERGEJEVSKI, *GZM* 18 (1963) 87

5. 2. Rudarska uprava

Carski prokurator panonsko-dalmatinskih rudnika željeza tijekom prve decenije 3. st., prije 209. g., svoje su sjedište sa Crkvine u Blagaju na Japri prenijeli u Ljubiju u gornjem toku istoimene rijeke. Ljubija će sjedištem carskih prokuratora panonskih rudnika željeza ostati do njihovog prelaska na područje Briševa u srcu Majdanske planine. Nema sumnje da su na ovu promjenu utjecali kako sigurnosni razlozi tako i potrebe čvršćeg nadzora nad proizvodnjom sirovog željeza.

Prvi carski prokurator u Ljubiji je datiran 209. godinom. Bio je to Verekund (*Verecundus, procurator Augustorum*) koji je, zajedno sa vilikom Kalimorfom, za zdravlje cara Septimija Severa (197.-211.), njegovih sinova Karakale i Gete te careve supruge Julije Domne podigao žrtvenik u čast Majke zemlje (*Terra mater*)¹²⁰. Nema sumnje da je dispensator Kalimorf sa Crkvine u Blagaju na Japri i vilik Kalimorf iz Ljubije bila jedna te ista osoba. Na ovakav zaključak upućuje kako jedinstvenost rudarskog regiona u kojem se Kalimorf pojavljuje na čak tri natpisa tako i vremenski okvir kraći od jedne decenije tijekom kojeg on službuje, službe koje je obnašao, njegov robovski položaj i dr. Očito da se radilo o povjerljivoj osobi, koju je prokurator Verekund naslijedio od prokuratora sa Crkvine u Blagaju na Japri. Iza 209. g. nema više spomena osobi sa imenom *Callimorphus* u rudarskom regionu sjeverozapadne Bosne. No u Mursi se pojavljuje augustal (*augustalis coloniae*)¹²¹ vrlo zvučnog imena Publije Elije Kalimorf (*Publius Aelius Callimorphus*)¹²². Njegova imenska formula nastala od imena cara Hadrijana (*Publius Aelius Hadrianus*, 117.-138.) potvrda je njegovog bivšeg robovskog statusa. Stoga nije sasvim presmiono ustvrditi da se i u ovom slučaju radi o istoj osobi koja je prije stjecanja slobode službovala u rudarskom regionu sjeverozapadne Bosne na Crkvini u Blagaju na Japri i u Ljubiji. Osoba koja je Kalimorfu dodijelila slobodu svakako je potjecala iz visoko kotirajućeg društva. Kalimorf je još jedan primjer kako se sa samog dna društvene ljestvice za relativno kratko vrijeme moglo dospjeti do vrlo uglednog člana rimskog društva.

U vrijeme cara Karakale (211.-217.) u Ljubiji se pojavljuje prokurator Julije (ili Julijan), koji je posredovanjem dvojice vilikâ, Januaria i Bas[---], podigao žrtvenik Majci zemlji za carevo zdravlje u Ljubiji¹²³. Vilik Januarije se, osim u

120 LJUBIJA: *Terrae matri sac(rum) / [p]ro salute d(ominorum) n(ostorum trium) i/mp(eratoris) L(ucii) Sep(timi) Severi P(ii) Pe[r](tinacis) / Aug(usti) Arab(ici) Adiab(entici) Par[t](lici) max(imi) et] / M. Aur(elii) Antonini Aug(usti) / [[et P. Septimii] Getae Caes(aris) et]] / Iuliae Aug(ustae) m(atris) c(astrorum) et Augg(ustorum duorum) / C(?) T(iti) duo] Fil(avii) Verecundus proc(urator) Augg(ustorum duorum) nn(ostorum) et Callimorphu(s) vil(icus) / [XI Kajl(endas) Maia[s] Pompei[ai] (ano) et [Av]i[fi]to co(n)s(ulibus)]. USP. D. SERGEJEVSKI, GZM 12 (1957) 110 i d., br. 2, T. II 1; isti, GZM 18 (1963) 89, br. 2; AE 1958, 63; ILug. 157; S. DUŠANIĆ, ANRW II 6, 83 bilj. 202; E. IMAMOVIĆ, *Spomenici*, 186.*

121 OSIJEK: *K(ovi) Optimo] M(aximo) / P(ublius) Ael(ius) [C]al[li]morphism / [au]g[ustalis] col[oniae] pro / [se] et suis / v. s. l. m. Usp. D. PINTEROVIĆ, *Mursa*, 76.*

122 *Publius Aelius Hadrianus* zvao se rimski car Hadrijan (117.-138).

123 LJUBIJA: *Terrae ma[tr]i / sacrum / pro salute / imp(eratoris) Caes(aris) Ma(rci) / Aur(eli) [[Antonii] / [ni]] Aug(usti) Iul(ius) [---] / proc(urator) per Ianu[ari]um et Bas[---] / [---]vil[---] / [---]. USP. D. SERGEJEVSKI, GZM 18 (1963) 89 i d., 95 br. 3, sl. 2; ILug. 778; AE 1973, 412; E. IMAMOVIĆ, *Spomenici*, 190. S. DUŠANIĆ, ANRW II 6, 83, bilj. 202; [---] Iuli[an]us]] / [p]roc(urator) per Ianu[ar]um et Bas[si]anum ?] (saltum ? metallum ?) / [---] vil(icus). Prema D. SERGEJEVSKOM, GZM 18 (1963) 95, 99; E. PAŠALIĆU, *Stud. Militärgr.*, 129; PO S. DUŠANIĆU, ANRW II 6, 83, bilj. 202; isti, *Istor. glasnik* 1-2 (1980) 19-20 u ovom bi se slučaju radilo o ravnatelja dvaju rudarskih regiona.*

Ljubiji, pojavljuje na žrtveniku Nemese Pije (*Nemesa Pia*) kao član jednog udruženja i u Starom Majdanu¹²⁴. U Starom Majdanu se udruženje (*collegius*) pojavljuje i na žrtveniku boga Sedata¹²⁵. Pojava udruženja u regionu Starog Majdana, kojih su članovima bili i vilici koji su službovali uz carske prokurate, ukazuje na činjenicu da je eksploatacija željeza na tom području za Karakale bila povjeravana i sitnim zakupnicima. Pojavljivanje vilikâ koji su ujedno bili i članovima udruženjâ sitnih rudarskih poduzetnika, upozorava na činjenicu da se je i rudarsko područje oko Starog Majdana, gdje je proizvedeno sirovo željezo (odljevci teški oko 6 kg¹²⁶), bilo pod ingerencijom prokuratora iz Ljubije.

U vrijeme cara Aleksandra Severa (222.-235.) na žrtvenicima Majke zemlje u Ljubiji se pojavljuju trojica prokuratora sa trojicom vilika. Dvojica vilika su bili angažirani u metalurškim radionicama (*officinae ferrariae*). Carski prokurator Prim (*Primus*) te vilik Marko (*Marcus*), inače carski rob (*Augusti nostri servus*), 223. g. su za carevo i zdravlje njegove supruge podigli žrtvenik Majci zemlji¹²⁷. Na položaje u Ljubiji najvjerojatnije su dospjeli sa usponom na prijestolje Aleksandra Severa.

U Ljubiji se 228. g. na žrtveniku Majke zemlje, kojeg za zdravlje Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje podiže vilik Heliodor (*Heliodorus, vilicus officinarum ferrariarum*), pojavljuje prokurator Marko Julije Macer (*Marcus Iulius Macer*)¹²⁸. Heliodor sa ovog žrtvenika po svoj je prilici identičan Heliodoru, ocu istoimenog osamnaestogodišnjaka sa nadgrobnika iz Rakanskih Barica kod Bosanskog Novog¹²⁹.

Na žrtveniku Majke zemlje, podignutom 229. g. za zdravlje Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje, od strane nepoznatog vilika (*vilicus officinarum ferrariarum*), pojavljuje se prokurator Nikomah (*Nicomachus*)¹³⁰.

124 STARI MAJDAN: *Nemes[i] Piae / in hono[r]/em colle[gi] / et Januari / vil[ic]i Januarius / ex corpore / possuit*. USP. I. BOJANOVSKI, *Naše star. 11* (1967) 192; V. PASKVALIN, *GZM 24* (1969) 167; isti, *GZM 25* (1970) 23; *ILug. 775*; S. DUŠANIC, *ANRW II 6, 85*, bilj. 209: *Nemes(i) Piae / in hono[r]/em colle[gi](ii) / et Ianuarii / vil[ic]i Ianuarius / ex corpore / possuit (!)*.

125 STARI MAJDAN: *Sedato / Aug(usto) / pro sal(ute) / Aureli / vil[ic]i / collegius (!) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. USP. V. PASKVALIN, *GZM 24* (1969) 166, br. 2; isti, *GZM 25* (1970) 23-28; I. BOJANOVSKI, *Naše star. 11* (1967) 191-192; S. DUŠANIC, *ANRW II 6, 85*, bilj. 209; *ILug. 776*; STARI MAJDAN: *Sedato / Aug(usto) / pro sa[l](ute) / Aureli / vil[ic]i / col(l)eg(ae) / v(otum) s(olverunt) l(ibens) m(erito)*. USP. I. BOJANOVSKI, *Naše star. 11* (1967) 191; V. PASKVALIN, *GZM 24* (1969) 165, br. 1; *ILug. 777*; S. DUŠANIC, *ANRW II 6, 85*, bilj. 209: *coleg(ium)!*

126 I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1.*, 120.

127 LJUBIJA: *[Te]rrae matri / sac(rum) / [pro] salute imp(eratoris) / [Caes(aris)] M. Aur(elii) Seve[ri] Alexan(dri) p(ii) f(elicis) Aug(usti) / [[et] Gnaeae]] S(e)lviae Aug(ustae) / [[---]] Primus / [---]rcus Aug(usti) / [---] Maxi(mo) l(e) Aeliano co(n)s(ulibus) / [X]i Kallendas) Ma[ri]as*. USP. D. SERGEJEVSKI, *GZM 18* (1963) 90, 95, br. 4, sl. 3; *ILug. 780*; AE 1973, 413; S. DUŠANIC, *ANRW II 6, 83*, bilj. 202: --- / [pro] salute Imp(eratoris) / --- (Severus Alexander) / [6-7]] AESIAE AVG / [s(ub) c(ura) ? Aur]el[ic]i Primani (?) / [proc(uratoris) ?] Ma[ri]rcus Aug(usti) / [n(ostri) ser]v[us] v[il]ic[us] --- L. 6 [[et] Gnae]l[ic]ae S(e)lviae Aug(ustae).

128 LJUBIJA: *[Te]rrae matri [s(acrum)] / [p]ro salute d(omini) n(ostri) imp(eratoris) M(arci) / Aur(elii) Severi [[Alexan]dri] p(ii) f(elicis) Aug(usti) et [Juliae]] / [Mamm]eae Aug(ustae) matri(s) / castr(orum) s(ub) c(ura) M(arci) Iul(ii) / Macri v(iri) e(gregii) proc(uratoris) Aug(usti) / Heliodorus v[il]ic[us] / [o]ff[ic]inae fer[rari]ae) post(ur) XI K(alendas) M(aias) / [M]odesto II et Probo co(n)s(ulibus)*. USP. D. SERGEJEVSKI, *GZM 12* (1957) 111 i d., br. 3, T. II, 2; isti, *GZM 18* (1963) 90, br. 5; AE 1953, 64; *ILug. 158*; I. BOJANOVSKI, *Arch. rad. rasp. 8-9* (1982) Tab. 6; S. DUŠANIC, *ANRW II 6, 84*, bilj. 202: *s(ub) c(ura) M(arci) Iul(ii) ? / Macri v(iri) e(gregii) proc(uratoris) Aug(usti) / Heliodorus [v]il[ic]us / [o]ff[ic]inarum fer[rari]arum*.

129 RAKANSKE BARICE (BOSANSKI NOV): *Militia insigni raptus triveteride sexta sedibus his / situs est miserabilis Heli[odo]r[us]. Heliodorus et C[an] ?]tiane parentes miseri f[ilio]*. USP. C. TRUHELKA, *GZM 2* (1890) 96; D. R., *Arch. epigr. Mit. 13* (1890) 210; *ČIL III 8376a = 13242*.

130 LJUBIJA: *[Te]rrae matri / [pro sal(ute)] imp(eratoris) Caes(aris) / [M. Aur(elii) S]everi [Alex]andri pii fel[ic]is Aug(usti) / [et] Mameae] Aug(ustae) / [---]nicma / [---] proc(uratoris) Aug(usti) n(ostri) / [---]s vil[ic]us officinae ferrariae] / [imp(erator) Alexan]d[ro] III et Dione II co(n)s(ulibus)*. USP. D. SERGEJEVSKI, *GZM 18* (1963), 90 i d., br. 6, sl. 4; *ILug. 781*; AE 1973, 414; S. DUŠANIC, *ANRW II 6, 84*, bilj. 202: *[s(ub) cura] + 3] (?) Nic[ol]ma[chi] proc(uratoris) Aug(usti) n(ostri) / [+ 6]s vil[ic]us officinarum) / [---]*.

Fragmentirani natpis također sa žrtvenika Majke zemlje iz Ljubije spominje još jednog carskog prokuratora¹³¹, kojeg bez sumnje treba datirati u vrijeme prije 248/249. g., kad se carski prokurator pojavljuju na području Briševa u srcu Majdanske planine.

6. Rudnici i metalurški pogoni u regionu Briševa

Eksploatacija željezne rude i proizvodnja sirovog željeza u regionu Briševa otpočela je krajem 2. st. po Kr.¹³², a zenit dosegla tijekom 3. st. Kao i na području Ljubije, i ovdje su procesom proizvodnje rukovodili carski prokurator i vilik. Prokurator se u Briševu u srcu Majdanske planine pojavljuju nakon nestanka prokuratora u Ljubiji. S obzirom da se prokurator ne pojavljuju na drugom mjestu opravdano je zaključiti da su imali iste nadležnosti kao i prokurator iz Ljubije¹³³. Uz prokurate se u Briševu, kao i u Ljubiji, pojavljuju vilici koji pod svojim nadzorom imaju metalurške pogone (*vilicus ferrariarum, vilicus officinarum ferrariarum*). Na prijenos svoga središta i u ovom slučaju su mogli utjecati kako sigurnosni razlozi tako i potreba za nadzorom. Da su rudnici i metalurški pogoni na sjeverozapadu Bosne bili ugroženi osim brojnih rimskih utvrda u samom rudarskom regionu¹³⁴, svjedoče i ostave rimskog novca¹³⁵.

Vilik Jukund je u Briševu pod nadzorom (*sub cura*) prokuratora Kositijana Firmija (*Cossitianus Firmus*) 247. ili 248. g. podigao žrtvenik Jupitru Liberu i Majci zemlji za zdravlje cara Filipa Arapina (244.-249.), njegova istoimenog sina (244.-249.) i carice Otacilije Severe (244.-248.)¹³⁶.

Na podsticaj nepoznatog carskog prokuratora u Briševu je u vrijeme vladavine cara Galijena (253.-268.) žrtvenik Majci zemlji podigao vilik Merkurije (*Mercurius*)¹³⁷. Veliki dio vladavine cara Galijena u Panoniji je obilježen ratovima kako sa germanskim Kvadima, Jazigima i Gotima tako i krvavim obračunima sa uzurpatorima. Najteže je bilo u vrijeme između 258. i 260. g., kada su se nakon barbarske provala u Podunavlju pojavili uzurpatori Ingenij (*Ingenius*) - zapovjednik

131 LJUBIJA: [Terra] mat(ri) / [---]uri / [---]itll / [---]in[---] / [---]pp / -----, USP. D. SERGEJEVSKI, GZM 12 (1957) 112, br. 4; isti, GZM 18 (1963) 92, br. 9; ILug. 159; S. DUŠANIĆ, ANRW II 6, 84, bilj. 202: *pr(oc) ili pr(oc)?*.

132 I. BOJANOVSKI, *Naše star. 11* (1966) 191-192.

133 O. DAVIES, *Mines*, 184; E. PAŠALIĆ, GZM 9 (1954) 57; isti, *Naselja*, 92, 93.

134 V. PAŠKVALIN, *Materijali XXII* (1986) 155-156; I. ČREMOŠNIK, *Arheol. vestn. 41* (1990) 357-364.

135 D. SERGEJEVSKI, GZM 18 (1963) 87; V. MIKOLJI, *Željezo*, 23, i I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8-9* (1982) 107, bilj. 49.

136 BRIŠEVO (STARI MAJDAN): [!(ovi) O(ptimo) M(aximo)] deo Liber(o) / [Terra]e matri sac(rum) / [pro sa]lute d(ominorum) [n(ostorum duorum)] / [[imp(eratorum) M. Iul(iorum) / Philipp(orum) Aug(ustorum) duorum]] / [et M(arciae) S(everae) Aug(ustae) n(ostrae) / [s(ub) c(ura)] Co[ss]it(i)ani Fir[m]i v(iri) e(gregii) pr(ocuratoris) Aug(ustorum) n(ostorum duorum) / [I]ucundus vil(icus) fer[r]ar(iarum) / XI Kal(endas) M(aias) [imp(eratoribus) Philip(pis) Aug(ustis duobus) c(onsulibus)]. Usp. CIL III 13240; D. SERGEJEVSKI, GZM 12 (1957) 141 i d., br. 7, sl. 2; isti, GZM 18 (1963) 91, br. 7; ILug. 161; S. DUŠANIĆ, ANRW II 6, 84, bilj. 202: [pro sa]lute dd(ominorum) [nn(ostorum)] / [---] (Filip) i Marcia Severa) [s(ub) c(ura)] Co[ss]tiani (!) Fir[m]i v(iri) e(gregii) pr(ocuratoris) Aug(ustorum) nn(ostorum) / [I]ucundus vil(icus) fer[r]ar(iarum).

137 BRIŠEVO (STARI MAJDAN): [Terra]e mat(ri) pro ---] mi / [---]no[---] [---] [---]e calinio (!) / [---] sup (!) cur(a) [---] / [pro]curatoris Merc[ur]ius vil(icus) officinae) / [fe]rr(ariae) XI Kal(endas) / M(aias) [---]. USP. CIL III 13239; D. SERGEJEVSKI, GZM 12 (1957) 112-114, br. 6, sl. 1; isti, GZM 18 (1963) 92, br. 8; ILug. 162; O. HIRSCHFELD, *Vervaltungsbeamten*, 153, bilj. 1; S. DUŠANIĆ, ANRW II 6, 84, 202; H.-CHR. NOESKE, *Bonner Jb.*, 308: [p]rocuratoris Merc[ur]ius vil(icus) officinarum) / [fe]rr(ariarum) [---]; U. TACKHOLM, *Studien*, 105, bilj. 34: vil(icus) officii).

vojske Ilirika i Regalijan (*Regalianus*). Protiv Ingenija, koji se bio učvrstio u *Mursi*, car Galijen je bio prisiljen dovesti legije iz gotovo cijelog Carstva, a u pokolju nastalom nakon Ingenijeva poraza teško je postradala kako sama *Mursa* tako i njena okolina (*clades Mursina*)¹³⁸. Pokolj se ponovio i nakon Regalijanova poraza¹³⁹. Nema sumnje da su se u ovim sukobima borbe vodile i za rudarska područja, od kojih su uvelike i ovisili njihovi ishodi. Zbog navedenih obračuna i barbarskih provala na donjopanonskim prostorima je zavladao pustoš¹⁴⁰. Negdje u to teško vrijeme otpočela je i aktivnost sisačke kovnice novca, čija je cjelokupna proizvodnja bila namjenjena vojsci, a 262. g. reorganizirana je i uprava same Panonije¹⁴¹. Sve to govori o teškoćama kroz koje su panonska područja prolazila. U kontekstu nesigurnih političkih prilika u Podunavlju tijekom zadnjih decenija 3. st., jasnija je i pojava metalurških pogona koji su izrađivali finalne proizvode i izvan velikih centara *Siscije*, *Murse*, *Sirmija*, *Viminacija*, i dr.

7. Rudnici i metalurški pogoni s područja Starog Majdana

U metalurškim pogonima Starog Majdana pretopljeno je više od 250.000 m³ rude, a samo troskovište, koje se prostire na više od šest hektara, sadrži i do 50% željeza¹⁴². Rimljani su željezo u ovom regionu otpočeli eksploatirati dvadesetih godina 3. st. Numizmatički izvori svjedoče da su metalurški pogoni iz Starog Majdana bili vrlo aktivni u vremenu od cara Proba (276.-282.) do Valentinijana I. (364.-375.) i Valensa (364.-378.)¹⁴³. U njima je proizvedeno sirovo željezo kao i gotovi proizvodi¹⁴⁴.

Jedan metalurški pogon iz Starog Majdana (16,5 x 10,5 m), sa kanalom dužim od 2 km, učvršćivan je sredinom 3. st. kamenim zidom. U proizvodnji željeza ovdje su uvelike korišteni kovački mijehovi sa ispušnim keramičkim cijevima (*formae*). I uz ovaj metalurški pogon podizani su žrtvenici, no nisu se na svim očuvali natpisi. Upotreba kovačkih mijehova nije rimska tečevina. Oni su na ovim prostorima upotrebljavani stoljećima prije¹⁴⁵.

Jedno rimsko rudarsko naselje sa topionicom nalazilo se u Šehovcima kod Sanskog Mosta. Sudeći po rimskom novcu i rudarskom alatu, proizvodnja željeza je u ovom pogonu bila najintenzivnija tijekom prve polovice 4. st.¹⁴⁶. Željezna ruda je pribavljana sa područja Sasina, Kruhara, Škrļjevitte Tomašice¹⁴⁷.

138 D. PINTEROVIĆ, *Osječ. zbor. 11 (1967) 40.*

139 M. BULAT, *Osječ. zbor. 21 (1991) 48.*

140 Usp. A. MÓCSY, *Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Suppl. IX. 515-776, Stuttgart 1962., 566-569.*

141 Bilj. 140, str. 566, 693.

142 I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1, 120.*

143 I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8-9 (1982) 121; isti, Bosna, 280.*

144 I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1, 120-121.*

145 V. ČURČIĆ, *WMBH 12 (1912) 7, T. VI sl. 9; A. STIPČEVIĆ, Diadora 2 (1960-61) 1962, 156-158.*

146 V. RADIMSKY, *GZM 3 (1891) 436-438; isti, WMBH 1 (1893) 203 i d.; K. PATSCH, GZM 8 (1896) 138; E.*

PAŠALIĆ, *Naselja, 92.*

147 L. ŽERAVICA, *Zbor. Kraj. muz. 7 (1983) 73.*

Tragovi rimskih rudnika sa manjim topionicama pronalaze se i u Donjoj Sanici, Kijevu, Sasini, Vrcar-Gradu kod Briševa¹⁴⁸, Staroj Rijeci, oko Prijedora¹⁴⁹; dr.¹⁵⁰.

Ostatci rimskih troskovišta na Troski i Banjevinama u Omarskoj kod Prijedora, u Samovitoj kod Prijedora, u Petrovu Gaju kod Kozarca i dr. također upozoravaju na eksploataciju željeza i na ovom području¹⁵¹.

7. 1. Rudari i metalurzi

Nema sumnje da je glavnina rudara i u sanskom regionu regrutirana od lokalnog mezejskog pučanstva. Među metalurzima i poduzetnicima krajem 2. i u prvoj polovici 3. st. preovladavali su stranci, koji se organiziraju u udruženja. U vrijeme cara Karakale (211.-217.) metalurškim pogonima na području Starog Majdana rukovodi vilik (*vilicus officinarum ferrarium*) dok u rudarstvu značajnu ulogu imaju spomenuta udruženja (*collegia*). Radilo se bez sumnje o udruženjima sitnih poduzetnika, koji su pravo na organiziranje (*societates*) stekli još za cara Trajana (98.-117.)¹⁵². Vilici su i sami bili čvrsto vezani za kolegije, što se vidi iz činjenice da vilik Januarij (*Ianuarius*) u čast kolegija, kojeg je i sam bio član, podiže žrtvenik Nemezi Piji¹⁵³. Isti je vilik, zajedno sa vilikom Bas[---], na podsticaj prokuratora Julija podiže žrtvenik Majci zemlji u Ljubiji¹⁵⁴. Taurobolijski kult upozorava na prisustvo Orijentalaca i u ovom regionu¹⁵⁵. U Starom Majdanu su žrtvenike bogu Sedatu, za zdravlje vilika Aurelija (*Aurelius*), podigli članovi jednog udruženja¹⁵⁶, odnosno Aurelijevi *collegae* u udruženju¹⁵⁷. Kult panonskog božanstva Sedata ukazuje na panonsko porijeklo članova ovog udruženja¹⁵⁸, što znači da među poduzetnicima nisu samo bili stranci.

Među poduzetnike u sanskom regionu bez sumnje se može ubrojiti i Marko Aurelije Suro (*Marcus Aurelius Surus*) isluženi pripadnik Desete rimske legije (*Legio X. gemina*), koji se u Cikota kod Prijedora, zajedno sa petoricom oslobođenika, pojavljuje na nadgrobniku njegove supruge¹⁵⁹. Među oslobođencima sa ovog spomenika bilo je Italika i Tračana¹⁶⁰, a nije isključeno da je i sam Surus bio

148 D. SERGEJEVSKI, *GZM* 12 (1957) 110-114; E. PAŠALIĆ, *GZM* 9 (1954) 57; isti, *Naselja*, 92, 93.

149 I. BOJANOVSKI, *Zbornik* 1, 127 i d.

150 I. BOJANOVSKI, *Bosna*, 279.

151 I. BOJANOVSKI, *Zbornik* 1, 128.

152 *Lex metallis dicta* 13 i d.

153 *ILJug.* 775.

154 *ILJug.* 778 = *AE* 1973, 412.

155 A. BENAC, *GZM* 24 (1969) 115-130; isti, *WMBHL* 2 (1972) 167-184; J. MEDINI, *Arhaeol. Jugosl.* 20/21 (1980/81) 86-102; I. BOJANOVSKI, *Bosna*, 273, bilj. 40.

156 *ILJug.* 776.

157 *ILJug.* 777.

158 V. PAŠKVALIN, *GZM* 24 (1969) 165-168; S. DUŠANIĆ, *ANRW* II 6, 91, bilj. 252; isti, *Istor. glasnik* 1-2 (1980) 20, bilj. 82; I. BOJANOVSKI, *Zbornik* 1, 126; isti, *Bosna*, 329.

159 *AE* 1958, 66 = *ILJug.* 163 = E. SCHALLMAYER, *Corpus*, br. 459.

160 D. DETSCHEW, *Die thrakischen Sprachreste. Schr. der Balkankomm., Lingv. Abt. XIV. Österr. Akad. d. Wiss. - Phil. - hist. Kl., Wien* 1957., 189-190.

stranac iako se također moglo raditi i domorodcu koji se nakon otpusta iz vojske mogao vratiti u rodni kraj¹⁶¹. Veteran Suro i oslobođenici iz Cikota međusobno su bili jako vezani. Kako se radi o šarolikom društvu u rudarskom regionu, nije neopravdano pretpostaviti da se i u ovom slučaju radilo o udruženju (*collegium*)¹⁶² ili osobama koje su radile za veterana Sura. Suro je otpustom iz aktivne vojničke službe, vjerojatno sa novčanom naknadom (*missio nummaria*), kao rimski građanin mogao zakonito poslovati, s obzirom da je stekao i *ius commercii*. Bio je također jedini sposoban zakupljivati rudarska okna (*ocupator*)¹⁶³, obzirom da se za svako okno moralo unaprijed platiti 4.000 sestercija¹⁶⁴ što nikako nije bio sitan novac. Petorici oslobođenika sa nadgrobnika u Cikotama udruživanje sa isluženim rimskim vojnikom znatno je olakšavalo poslovanje u jednom od najvažnijih rimskih rudarskih regiona.

8. Eksploatacija željeza u unskom regionu

Željezo se u antici eksploatiralo i na unskom području, o čemu između ostalog svjedoče tragovi rudnika, troskovišta i metalurških pogona. Ovaj rudarski region je sa sanskim i japranskim rudarskim područjem bio dobro cestovno povezan¹⁶⁵. I u ovom regionu rude, među kojima i željezo, stoljećima su eksploatirane prije Rimljana¹⁶⁶.

Tragovi rimske talionice, iz vremena od 3. do 6. st., registrirani su i unutar gospodarskih objekata u Suvaji kod Bosanske Dubice¹⁶⁷. O eksploataciji željeza na širem bihaćkom području svjedoče veće količine rimske troske sa Hudurina u Golubiću¹⁶⁸. Željezna ruda se eksploatirala i na području Bosanske Kostajnice, o čemu između ostalog svjedoči i jedno antičko troskovište iz Briševaca u Mrkodolu kod ušća Strigove u Unu, u kojem se također još uvijek nalazi i do 50% željeza¹⁶⁹. Tragovi jednog antičkog metalurškog pogona registrirani su i na gornjoj Strigovi u Rosuljama¹⁷⁰.

Veće rimsko troskovište nalazi se na Gradini u Jasenju u dolini Mlječanice, uz rudarski put koji je spajao doline Sane i Une¹⁷¹.

161 G. ALFÖLDY, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969., 303; isti, *Römische Heeresgeschichte*. Beiträge 1962-1985, Amsterdam 1987., 286, bilj. 49.

162 *Lex metallis dicta* 13 i d.

163 P. ØRSTED, *Economy*, 207, 242.

164 *Lex metallis dicta* 1. 2.

165 V. SKARIĆ, *GZM* 40 (1928) 99 i d.; I. BOJANOVSKI, *Godišnjak XXII/20 (1984)* 231-233; isti, *Beška*, 277.

166 F. FIALA, *GZM* 8 (1896) 219 i d.; isti, *GZM* 9 (1897) 281 i d.; isti, *WMBH* 6 (1899) 122 i d.; V. ČURČIĆ, *WMBH* 12 (1912) 7, T. VI sl. 9; M. MANDIĆ, *GZM* 43 (1931) 1-6; J. ALEXANDER, *Jugoslavia before the Roman conquest*. London 1972., 112; A. STIPČEVIĆ, *Diadora* 2 (1960-61) 1962, 156-158.

167 I. BOJANOVSKI, *Odjek (Sarajevo)* 34/10 od 15. do 31. 05. 1981, 8, 22; isti, *Zbornik* 1, 128.

168 V. RADIMSKY, *GZM* 5 (1893) 49-57; 577-578.

169 I. BOJANOVSKI, *Zbornik* 1, 127.

170 I. BOJANOVSKI, *Zbornik* 1, 127.

171 I. BOJANOVSKI, *Zbornik* 1, 127.

B. Eksploatacija željeza na području Dalmacije

Izvorna grada, osobito epigrafskog karaktera, sa prostora koja su sigurno bila unutar granica rimske provincije Dalmacije, pruža skromne podatke o eksploataciji željeza i uvjetima pod kojima se ona dešavala. Ipak indikativan je pronalazak jednog novčića iz serije tzv. rudarskog novca (*nummi metallorum*) sa legendom *metalli Ulpiani Delm(matici)* u rimskom naselju na Ilidži¹⁷². Iz ovoga je vidljivo da je srednjobosanski region sigurno pripadao provinciji Dalmaciji. Željezna rudišta s područja Mrkonjić-Grada, Jajca, Travnika, Busovače, Fojnice¹⁷³ i Vareša¹⁷⁴, s obzirom na pripadnost istom mikroregionu također su pripadala ovoj provinciji. U njenim granicama su bila i rudišta željeza u Polimlja (region Čadinja kod Prijepolja u Sandžaku¹⁷⁵), u dolini Bistrice, oko Nove Varoši, oko Sjenice, na području Jadovika u jugozapadnoj Srbiji i dr.

1. Janjsko-plivski rudarski region

Janjsko-plivsko područje je još tijekom prve polovice 1. st. po Kr. magistralnom cestom *Salona-Servitium* bilo povezano sa jadranskom obalom i sa Panonijom. Kroz ovaj region je prolazila i magistralna cesta *Salviae - Sarnadae - Leusaba - Servitium*¹⁷⁶, dok je jedan rudarski put ovo područje povezivao sa sanskim regionom¹⁷⁷. Središte ovog regiona bio je po svoj prilici *municipium Splonum*¹⁷⁸ putna stanica *Baloie* koja se smještala u Šipovo¹⁷⁹. Ovo je naselje, ako je suditi po numizmatičkim izvorima, zenit doseglo tijekom 3. i 4. st.¹⁸⁰, kad je i eksploatacija ruda u ovom regionu bila najintenzivnija. I u ovom regionu se pojavljuju Orijentalci, o kojima svjedoči strani metroački kult¹⁸¹. Da se radilo o važnom regionu za državu, potvrđuje i prisustvo jedne vojničke jedinice u njegovom središtu u Šipovu¹⁸².

Rudarski region Janja i Plive bogati su rudama željeza, olova i bakra¹⁸³. I ovdje je eksploatacija ruda počela znatno prije rimske okupacije, o čemu između ostalog svjedoče i tragovi prapovijesne topionice sa Gradine u Majdanu¹⁸⁴. S Rimljanima je potraga za rudama i ovdje samo intenzivirana. Osim željeza, ovdje su eksploatirani olovo i bakar¹⁸⁵.

172 I. KELLNER, *GZM* 7 (1895) 195, sl. 126; isti, *WMBH* 5 (1897) 126.

173 F. TUČAN, *Blago*, 66.

174 F. TUČAN, *Blago*, 80-86.

175 M. ZOTOVIĆ, *Užički zbornik* 2 (1973) 37.

176 K. PATSCH, *GZM* 5 (1893) 21; V. RADIMSKY, *GZM* 7 (1895) 222-225; isti, *WMBH* 5 (1897) 266-270; E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 21-23; I. BOJANOVSKI, *Ceste*, 93-97; L. ŽERAVICA, *Zbor. Kraj. muz.* 7 (1983) 80-81.

177 E. PAŠALIĆ, *Naše star.* 3 (1956) 77-78.

178 G. ALFÖLDY, *Acta Ant. Sc. Hung.* 10 (1962) 3-12; isti, *Dalmatien*, 158.

179 I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr.* 7 (1974) 347-372.

180 I. BOJANOVSKI, *Ceste*, 385; isti, *Bosna*, 289.

181 D. SERGEJEVSKI, *GZM* 42 (1930) 157-158, T. IV 1 i 2.

182 I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr.* 7 (1974) 347-350; isti, *Bosna*, 289, bilj. 15.

183 B. WALTER, *Beitrag zur Kenntnis der Erzlagertstätten Bosniens sammt geologischer Erzlagertstättenkarte von Bosniens*, Wien 1887., 25, 28-44; F. KACER, *Geologija Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo 1926., 308-318, 443-514; F. TUČAN, *Slike iz rudarstva*. Zagreb 1914., 66-79; D. TIBOLD, *Rudarsko-topioničarski vesnik* 38 (1938) 2, 11; V. SIMIĆ, *Rudarstvo*, 133, 139.38

184 V. RADIMSKY, *WMBH* 1 (1893) 180-183; isti, *WMBH* 3 (1895) 248-255; E. PAŠALIĆ, *GZM* 9 (1954) 55, 56.

185 V. SIMIĆ, *Rudarstvo*, 133.

1. 1. Rudnici i metalurški pogoni

Najznačajniji rimski rudnici željeza nalazili su se na području Majdana i Sinjakova u dolini Jošanice u plivskom regionu, a glavni metalurški pogoni u Majdanu, gdje se, uz sirovo željezo, pronalazi antički i rudarski alat¹⁸⁶ i dr. Rimska se troska, izmješana sa keramikom i ciglom, u Sinjakovu rasprostire na preko dva hektara¹⁸⁷.

Rimljani su željezo eksploatirali i na području Mrkonjić Grada, što potvrđuje troska koja se pronalazi po Mrkonjić Gradu¹⁸⁸, Bjelajcu¹⁸⁹ i dr. Jedno veće rimsko troskovište nalazi se i u Brešnjevju, a jedno manje u Trnovu¹⁹⁰.

U regionu Janja glavni metalurški pogon funkcionirao je u rimskom naselju koje se nalazilo na Gromilama u Šipovu¹⁹¹. Kako se i ovdje pronalazi rimski novac iz vremena cara Vespazijana¹⁹², za zaključiti je da je eksploatacija ruda ovdje otpočela tijekom posljednjih decenija 1. st. po Kr. u isto vrijeme kada i na području Domavije u istočnoj Bosni. Bilo je to najvjerojatnije vrijeme gradanskog rata (68./69.) nakon ubojstva cara Nerona (54.-68.), odnosno u vrijeme uspinjanja na prijestolje cara Vespazijana (69.-79.). Prvi solidnije građeni antički objekti ovog naselja nastali su krajem 1. odnosno početkom 2. st. Ako je suditi po brončanom spomeniku provincijalnog namjesnika Gaja Minucija Fundana (*Gaius Minucius Fundanus*)¹⁹³ iz rimskog naselja sa Gromila u Šipovu¹⁹⁴, onda bi se moglo zaključiti da je rudarstvo na ovom području intenzivirano u vrijeme cara Trajana. U svezu s rimskim naseljem sa Gromila u Šipovu dovodi se i jedan poduzetnik iz dacijskog rudarskog središta *Ampeluma*¹⁹⁵. Sirovo željezo je, osim u rimskom naselju na Gromilama u Šipovu, također proizvedeno i u Duljcima, Čifluku¹⁹⁶, Bahićima i dr.¹⁹⁷.

Vjerojatno su rudnim bogatstvom privučeni u ovaj region dospjeli i Italik *Gracilis*¹⁹⁸ te Grk Telesfor (*Telesphorus*)¹⁹⁹.

Jedan metalurški pogon (*officina ferraria*) se nalazio i na Gromilama u Metalici (Crveno Polje) kod Jajca, za koje je rudača dopremana iz rudnikâ oko Majdana i Sinjakova²⁰⁰. Željezna ruda je u antici pretapana i u pogonu na Kovačnicama u Klimentima kod Jajca, gdje se pronalazi rimski građevni materijal, temelji većih zgrada, troska i dr.²⁰¹.

186 E. PAŠALIĆ, *GZM* 9 (1954) 56, sl. 1; isti, *Naselja*, 92.

187 V. RAĐIMSKY, *GZM* 4 (1892) 231-235; L. ŽERAVICA, *Zbor. Kraj. muz.* 7 (1983) 80.

188 E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 92; I. BOJANOVSki, *Ceste*, 105; isti, *Bosna*, 298; L. ŽERAVICA, *Zbor. Kraj. muz.* 7 (1983) 80.

189 PH. BALLIF, *Straßen*, 21; I. BOJANOVSki, *Arh. rad. raspr.* 7 (1974) 359.

190 I. BOJANOVSki, *Bosna*, 292, bilj. 32.

191 G. ALFÖLDY, *Acta Ant. Sc. Hung.* 10 (1962) 9; I. BOJANOVSki, *Arh. rad. raspr.* 7 (1974) 358.

192 I. BOJANOVSki, *Arh. rad. raspr.* 7 (1974) 358, bilj. 46.

193 D. SERGEJEVSKI, *GZM* 38 (1926) 155, sl. 1; G. ALFÖLDY, *Acta Ant. Sc. Hung.* 10 (1962) 11; I. BOJANOVSki, *Arh. rad. raspr.* 7 (1974) 354, 355, bilj. 27, T. VI; isti, *Bosna*, 289-290.

194 R. SYME, *Gnomon* 31 (1959) 515-516; isti, *Tacitus II*, 647; B. E. THOMASSON, *Laterculi praesidium*, Vol. I, Göteborg 1984., 92.

195 *CIL III* 1322; G. ALFÖLDY, *Acta Ant. Sc. Hung.* 10 (1962) 4.

196 I. BOJANOVSki, *Bosna*, 291, bilj. 31.

197 I. BOJANOVSki, *Ceste*, 395.

198 *ILLug.* 1625.

199 *ILLug.* 1624.

200 I. BOJANOVSki, *Bosna*, 294.

201 I. BOJANOVSki, *Bosna*, 294, bilj. 50.

2. Eksploatacija željeza u središnjoj Bosni

Središnje područje Dalmacije je u vrijeme namjesnikovanja Publija Kornelija Dolabele bilo magistralnom cestom povezano sa Salonom (*a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum*)²⁰². U ovom regionu su se nalazila dva značajna rimska naselja. U zapadnom dijelu je to bio *municipium Bistuensium* koji je municipalni status stekao za Vespazijana²⁰³, a u istočnom municipij nepoznata imena koji se nalazio ili u Višnjici kod Kiseljaka²⁰⁴ ili na području Kreševa²⁰⁵. Na ovom prostoru, osim zlata, intenzivno je eksploatirano i željezo. Eksploatacija je, sudeći po prisustvu većeg broja Flavijevaca, mogla otpočeti krajem 1. i u prvoj polovici 2. stoljeća²⁰⁶.

3. 1. Ferarije na području Uskoplja

Područje uz gornji Vrbas se od ranog srednjeg vijeka naziva Uskopljem²⁰⁷. Dezidijati, koji su ga nastavali u predrimsko i rimsko doba, željezom su se uvelike koristili još od 6. i 5. stoljeća pr. Kr.²⁰⁸. Numizmatički izvori s ovog područja svjedoče o vezama ovog područja sa grčko-rimskim svijetom još od sredine 2. stoljeća pr. Kr.²⁰⁹, a carski novci sa područja Uskoplja pojavljuju se u isto vrijeme kada i na području rudarskog središta Domavije u istočnoj Bosni²¹⁰, što bi moglo značiti da se i eksploatacija ruda u ova dva regiona intenzivirala u isto vrijeme, tj. za prve flavijevske dinastije (69.-96.). Prije Rimljana za rude ovog kraja, najkasnije od 6. st. pr. Kr., interesirao se italski umbro-etrurski svijet²¹¹. Stoga ne iznenaduje činjenica da je ovo područje na samom početku Carstva bilo uključeno u rimski rudarski sustav, te magistralnom cestom (*via a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum*) bilo povezano sa Salonom²¹².

Najveće naslage željezne rudače na području Uskoplja nalaze se u njegovom južnom dijelu, na planinama Radovanu i Vranici, a u sjevernom dijelu na Komaru, gdje su ostaci troske registrirani kod Barica, Slatine i Korenića kod Donjeg Vakufa.

202 CIL III 3201 = 10159; I. BOJANOVSKI, *Ceste*, 182-186, T. 1 i 2.

203 K. PATSCH, *GZM* 18 (1906) 156; D. SERGEJEVSKI, *GZM* 44 (1932) 37; E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 40; M. PAVAN, *Ricerce sulla provincia Romana di Dalmazia. Ist. Ven. Sc. Lett., Atti Mem. XXXII*, Venezia 1958., 58; G. ALFÖLDY, *Dalmatian*, 156; J. J. WILKES, *Dalmatia*, London 1969., 274; I. BOJANOVSKI, *Bosna*, 167, 187.

204 D. SERGEJEVSKI, *GZM* 12 (1957) 120-123; K. MIŠILO, *GZM* 48 (1936) 15-24; Đ. BASLER, *GZM* 9 (1954) 392; P. ANĐELIĆ, *Lepenica. Priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje. Nauč. društ. Bos. Herc., Pos. izd. III*, Sarajevo 1963., 160; isti, *GZM* 38 (1983) 145-152; E. IMAMOVIC, *Naše star. 13* (1972) 193-204; I. BOJANOVSKI, *Ceste*, 181; A. ŠKEGRO, *Ztschr. Pap. Epigr. 101* (1994) 294-296, Nr. 6.

205 ----- / [---?duo viŕi munici/pi ---, d]ŕefu(nct---) an(norum) XXXV, / [benemer]enti posuit. A. ŠKEGRO, *Ztschr. Papyr. Epigr. 101* (1994) 294-296, nr. 6, Abb. 2, T. XXIII, nr. 6; isti, *Bosna franciscana* 7 (1997) 152, sl. 5; isti, *Opusc. archaeol. 21* (1997) 103, nr. 127.

206 I. BOJANOVSKI, *Bosna*, 161.

207 A. ŠKEGRO, *Uskoplje I. Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austro-ugarske uprave*. Uskoplje 1996., 11-12.

208 B. ČOVIĆ, *La Venetia nell'area padano - danubiana. Le vie di comunicazione*. Padova 1990., 494-495.

209 Upor. C. PATSCH, *WMBH* 6 (1899) 239.

210 Upor. C. PATSCH, *WMBH* 6 (1899) 239; G. KRALJEVIĆ, *Arheol. vestn. 23* (1972) 67-68; I. BOJANOVSKI, *Arheol. pregl. 5* (1963) 122-125; isti, *Ceste*, 145.

211 B. ČOVIĆ, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976., 206; isti, *Archeol. Iug. 5* (1964) 25-32; isti, *La Venetia*, 487-497; R. ŠALABALIĆ, *Archeol. Iug. 8* (1967) 35-45.

212 Ph. BALLIF, *Straßen I*, 26-27, sl. 16; E. PAŠALIĆ, *Naselja*, karta III i IV; I. BOJANOVSKI, *Bosna*, 162, bilj. 44; isti, *Arheol. leks. I*, 152.

Značajne zalihe željezne rude nalaze se i u središnjem dijelu Uskoplja oko Bugojna. Tako su slojevi željezne rudače kod Nikolina potoka debeli između 10 cm i 3 m²¹³.

Da je željezna ruda na području Uskoplja intenzivno eksploatirana u antičko doba vidi se i iz činjenice da se troska pronalazi u gotovo svakom rimskom naselju na području Uskoplja²¹⁴.

U Milićima na Vrsama kod Uskoplja (Gornji Vakuf) u podnožju planine Vranice pronađeni su i ostaci rimskih metalurških pogona (*officinae ferrariae*), koji su također radili u blizini rudarskih okana²¹⁵.

Tragovi većeg broja rudarskih jama, kao i troske, pronalaze se na Rudnicama (Tribljevine) na planini Kobili kod Gornjeg Vakufa²¹⁶. Pronalazak troske u blizini rudarskih okana svjedoči da se i ovdje sirovo željezo proizvodilo u blizini rudarskih okana u manjim pećima (*fornaces*).

S područjem Uskoplja povezan je region Rame, za koji je grčko-rimski svijet znatno prije rimske okupacije pokazivao interes. Tako se drahme grčkog polisa Dirahija (*Διρραχτων*) (Drač u sjevernoj Albaniji) pronalaze u Prozoru (Rami)²¹⁷. Na Gradcu iznad Ljubinca kod Prozora pronađene su drahme grčkog polisa Apolonije (*Απολλωνια*) i Dirahija te rimski republikanski novac²¹⁸. Rimski republikanski novac je pronađen i u Gornjoj Rami²¹⁹. Region Rame poznat je kao pret-povijesno metalurško središte gdje se proizvodi oružje i orude²²⁰.

3. 2. Eksploatacija željeza u lašvanskom regionu

Grčko-rimski svijet je i za lašvanski region pokazivao interes znatno prije rimske okupacije, o čemu i ovdje svjedoče drahme Apolonije i Dirahija iz Putičeva, Guče Gore te Cuklje kod Travnika²²¹.

Osim zlata, u regionu Lašve u vrijeme principata je, eksploatirano i željezo, što potvrđuju i tragovi brojnih rudnika te željezna troska²²². Tragovi rimskih topionica registrirani su u Mošunju, u Putičevu, u Docu, u Travniku, u Karahožama te u Rankovićima kod Travnika²²³. Ima ih i na području Novog Travnika²²⁴. U lašvanski region su se, vjerojatno rudnim bogatstvima privučeni, naselili brojni stranci (*Pompei*²²⁵, *Plotii*(?)²²⁶, *Valentini*²²⁷ i dr.).

213 F. TUČAN, *Blago*, 79.

214 A. ŠKEGRO, *Uskoplje*, 35-40.

215 E. PAŠALIĆ, *GZM* 8 (1953) 345-348; I. BOJANOVSKI, *Arheol. pregl.* 5 (1963) 122-125.

216 E. PAŠALIĆ, *GZM* 8 (1953) 346; I. BOJANOVSKI, *Bosna*, 160, bilj. 32.

217 C. PATSCH, *WMBH* 6 (1899) 213, 216.

218 C. PATSCH, *WMBH* 11 (1909) 113-114.

219 C. PATSCH, *WMBH* 11 (1909) 11.

220 V. ČURČIĆ, *WMBH* 8 (1902) 48-60; B. ČOVIĆ, *Od Butmira*, 196.

221 C. PATSCH, *WMBH* 4 (1896) 113, 117; isti, *WMBH* 6 (1899) 212; isti, *GZM* 14 (1902) 401-402; PITNER, *GZM* 16 (1904) 241.

222 A. HOFFER, *WMBH* 5 (1897) 45; M. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Naselja opštine Pucarevo*, Pucarevo 1986., pass.

223 E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 25, 43.

224 M. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Pucarevo*, pass.

225 MALI MOŠUNJ (Travnik): *CIL* III 8380.

226 MALI MOŠUNJ: *GZM* (1893) 703, br. 7.

227 PUTIČEVO (Travnik): *CIL* III 8384 (2766).

Na intenziviranje rudarstva u lašvansko-zeničkom regionu u vrijeme Vespazijana mogao bi ukazivati i kult *Rome* posvjedočen na području Zenice²²⁸. Personificirana *Roma* se na prijelazu iz 1. u 2. stoljeća nalazila i na rudničkom novcu.

5. 3. Eksploatacija željeza na području Lepenice i Fojnice

Rimljani su na području Lepenice, uglavnom, eksploatirali zlato i željezo, a potom i bakar (Toplice kod Fojnice)²²⁹, arsen²³⁰ i živu (Vranci kod Kreševa)²³¹. Eksploatacija željeza na području Lepenice i Fojnice intenzivirana je tijekom 2. st. O proizvodnji sirovog željeza svjedoči troska kod Tješilskih staja blizu Fojnice (na nadmorskoj visini od 1400 m)²³² na području Kiseljaka, u Višnjici te na području Kreševa²³³. U Ravancima i u Ščitovu željezo je eksploatirano i površinski²³⁴. Prisustvo rimskih gradana od prve polovice 2. st. (Ulpii)²³⁵ te kult orijentalne božice Izide (Orjentalci)²³⁶ upozoravaju na činjenicu da su se i na ovom prostoru odvijale značajne aktivnosti koje su ih privukle u velikom broju. Kako se radi o rudarskom regionu opravdano je pretpostaviti da se uglavnom radilo o poduzetnicima u rudarsko-metallurškim aktivnostima, kojima se rukovalo iz rimskog municipija koji je bio u Višnjici ili u Kreševu. Rudna bogatstva ovog kraja su, bez sumnje, bila glavna motivacija prispjeću brojnih stranaca, među kojima su bili i pripadnici krupnih rimskih poduzetnika kakvi su bili *Manlii*²³⁷, *Pontii*²³⁸, *Cornelii*²³⁹, *Baebii* i dr. Nema sumnje da je i pojava kolonata na ovom području²⁴⁰ kao uostalom i robovskog rada²⁴¹ bila vezana uz rudarske aktivnosti, pogotovo kad se ima u vidu maloazijsko porijeklo pojedinih kolona²⁴².

Od sredine 3. st. i ovaj je rudarski region bio ugrožavan, na što uostalom upozoravaju i ostave rimskog antoninijana iz Fojnice iz vremena od cara Gordijana III. (238.-244.) do Galijena (253.-268.)²⁴³ i iz Podastinja kod Kiseljaka iz vremena od Septimija Severa (193.-211.) do Valerijana II. (253.-260.)²⁴⁴.

228 CIL III 12767; E. IMAMOVIĆ, *Spomenici*, 426, br. 194. Formula *sacerdos Romae et Augusti* karakteristična je za vrijeme Vespazijana. Upor. D. FISHWICK, *ANRW II* (16) 2, 1225. Upor. S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik* 1-2 (1980) 13, bilj. 26.

229 E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 126.

230 Upor. F. KATZER, *Österr. Ztschr. für Berg- u. Hüttenw.* 20-21(1912) 11; E. IMAMOVIĆ, *Naše star.* 13 (1972) 202.

231 E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 134.

232 F. KATZER, *Österr. Ztschr. für Berg- u. Hüttenw.* XLIX (1901) 9-10.

233 E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 70, 75, 132.

234 P. ANĐELIĆ, *GZM* 38 (1983) 145-146.

235 ILIDŽA: *GZM* 34 (1979) 127-131; OSIJEK KOD ILIDŽE: *GZM* (1890) 95-96 = CIL III 12755; SARAJEVO: D. SERGEJEVSKI, *GZM* 52 (1940) 18-19.

236 W. DREXLER, *Mithologische Beiträge*, Leipzig 1890., 50; E. IMAMOVIĆ, *Spomenici*, 438, br. 212.

237 CIL III 8379; G. ALFOLDY, *Acta Ant. Acad. Sc. Hung.* 9 (1961) 129.

238 *ILlug.* 1599.

239 A. ŠKEGRO, *Ztschr. Pap. Epigr.* 101 (1994) 296-297, br. 7.

240 DONJA VISNJICA (KISELJAK): [---]c[ol](oniae) Sa[l]lo[n]itanae ---] / [---]vo[---] / [---]c[ol](onj ---] / [---]jino[---] / Usp. D. SERGEJEVSKI, *GZM* 12 (1957) 122, br. 11; AE 1958, 68; *ILlug.* 96; DONJA VISNJICA (KISELJAK): [---] / e[quiti] R(omano) dec(urioni) c[ol](oniae)---] / rum patr[ono collegii] / fabrum [in civi]t[ate] Iad(estina---) et / [---] [---]noru [---] / [---]eru[---] / [---] / [---]. Usp. D. SERGEJEVSKI, *GZM* 12 (1957) 120 i d. br. 10, T I 2; AE 1958, 67; *ILlug.* 95. O razvoju rimskog kolonata: KL.-P. JOHNE, *Gesellschaft und Wirtschaft des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert*, Berlin 1993., 64-101.

241 *ILlug.* 1595.

242 ILIDŽA (SARAJEVO): *Apollini / Tadeno / Charmidis / col(onus) d(onum) d(edit)*. Usp. K. PATSCH, *GZM* 6 (1894) 342; isti, *WMBH* 4 (1896) 249; CIL III 13858; D. SERGEJEVSKI, *Nov. Mus. Sar.* 13 (1936) 1-3; G. ALFOLDY, *Dalmatien*, 162, bilj. 47 i 53; J. J. WILKES, *Dalmatia*, 257-276; E. IMAMOVIĆ, *Spomenici*, 198; I. BOJANOVSKI, *Bosna*, 149; isti, *Arh. leks.* I, 150.

243 C. PATSCH, *WMBH* 5 (1897) 173; E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 46.

244 E. PAŠALIĆ, *Naselja*, 46.

6. Eksploatacija željeza tijekom kasne antike

Eksploatacija željeza se na panonskim i dalmatinskim prostorima nije prekidala tri stoljeća. Zenit je dosegla tijekom 2. i 3. stoljeća. U kasnoj antici eksploatacija se osiguravala iz utvrđenja građenih uz same glavne rudnike i metalurške pogone prvenstveno u regionu sjeverozapadne i središnje Bosne²⁴⁵. Željezo se na području Dalmacije eksploatiralo i tijekom prve polovice 4. stoljeća, što izričito posvjedočuje anonimni zemljopisac koji spominje izvoz čak triju vrsta željeza (*ferrum, tres species*) iz ove provincije²⁴⁶. Krajem 4. stoljeća eksploataciju metala na području cijelog Ilirika ugrozile su barbarske provale o kojima potresno svjedoči i veliki crkveni pisac i djelatnik Euzebijije Jeronim (348.-420.)²⁴⁷. U to konfuzno vrijeme eksploatacija ruda se u većem broju dalmatinskih rudnika prekida, što jasno potvrđuje sv. Jeronim, koji i sam potječe sa graničnih prostora Dalmacije i Panonije gdje su se nalazili glavni rimski rudnici željeza i srebra²⁴⁸. Nesigurnost koju su barbarske provale izazvale rezultirale su između ostalog povlačenjem glavnine radionica oružja i oruda na kraju 4. te početkom 5. st. u sigurnija naselja, o čemu svjedoče i *Notitia Dignitatum* (i sama nastala između 395. i 420. g.²⁴⁹). Sirmijske i saloni-tanske radionice su, bez sumnje, željezom i dalje snabdijevane iz rudnika sjeverozapadne Bosne.

Najteža kriza dalmatinske je rudnike željeza i metalurške pogone pogodila u vremenu od 5. do početka 6. st. U većini dalmatinskih rudnika željeza proizvodnja je na izmaku antike gotovo u potpunosti prestala. Na ovo između ostalog upozoravaju i nastojanja ostrogotskog kralja Teodorika Velikog (474.-526.) da posredstvom komesa Simeona 510./511. g. obnovi njihov rad²⁵⁰. Proizvodnja željeza u panonsko-dalmatinskim rudnicima pokušavana je obnoviti i u vrijeme bizantskog cara Justinijana (525.-565.)²⁵¹ kao i za cara Foke (602.-610.)²⁵².

245 Upor. I. ČREMOŠNIK, *Arheol. vestn.* 41 (1990) 357-364.

246 *Expositio totius mundi et gentium: Post hanc paulo superius Dalmatia est: quae in negotiis eminens esse dicitur. Caseum itaque Dalmatenum et tigna tectis utilia, similiter et ferrum, tres species, cum sint utilia, habundas emittit.*

247 HIERON., *LX. Ad Heliodorum*, 16, 17-30: viginti et eo amplius anni sunt, quod inter Constantinopolim et Alpes lualias cotidie Romanus sanguis effunditur. Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Thessaliam, Dardaniam, Daciam, Epiros, Dalmatiam cunctasque Pannonias Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Humi, Vandali, Marcomanni vastant, trahunt, rapiunt. Quod matronae quod virgines Dei et ingenua nobiliaque corpora his beluis fuere ludibrio! capti episcopi, interfecti presbyteri et diversorum officia clericorum, subuersae ecclesiae, ad altaria Christi stabulati equi, martyrum effossae reliquiae: "ubique luctus, ubique gemitus et plurima mortis imago". Romanus orbis ruit et tamen ceruix nostra erecta non flectitur."

248 HIERON., *Vir. ill.: natus oppido Stridonis, quod a Gothis eversum Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit. O položaju Stridona: G. GRÜTZMACHER, Hieronymus. Eine biographische Studie zur alten Kirchengeschichte I, Aalen 1969., 103-113; S. REBENICH, Hieronymus und sein Kreis. Stuttgart 1992., 21-31; M. ŠUIĆ, Rad JAZU 426 (1986) 213-278.*

249 *Notitia Dignitatum IX 16-22: fabricae in Illyrico: Sirmiensi scutorum, scordiscorum, et armorum, Acincensi scutaria, Cornutensi scutaria, Lauriacensi scutaria, Salonitana armorum.*

250 CASSIOD., *Epistola XXV: Praeterea ferrariae venas praedictae Dalmatiae cuniculo te veritatis iubemus inquirere, ubi rigorem ferri parturit terrena mollities, et igne decoquitur, ut in duritiam transferatur. Hinc, aux ilianae Deo, defensio patriae venit; hinc agrorum utilitas procuratur, et in usus humanae vitae multiplici commoditate porrigitur... Epistolje XXVI: Simeonem itaque virum clarissimum, cuius fidem olim nobis est cognita vel devotio comprobata, ad ortinationem siliquatici, nec non ferrariarum, ad provinciam Dalmatiam nostra ortinatione direximus.*

251 D. BASLER, *Arhitektura*, 19.

252 V. MIKOLJI, *Željezo*, 27-28.

Zaključak

Od panonsko-dalmatinskih rudnika željeza, čiju srž čine rudnici na sjeverozapadu i u središnjem dijelu Bosne, neposredno je kroz nekoliko stoljeća ovisila obrana Carstva u središnjem Podunavlju. Eksploatacija željeza na ovim prostorima nije počela sa Rimljanima nego je samo intenzivirana. Zenit je dosegla u vremenu od druge polovice 2. do prve polovice 4. st.

Tijekom prve polovice 2. st. po Kr. panonsko-dalmatinski rudnici željeza davani su u zakup. Tijekom rata sa Markomanima, Kvadima i Gotima, Marko Aurelije je dao reformirati upravu rudnika Ilirika, kojom prilikom je objedinjena uprava svih panonsko-dalmatinskih rudnika i stavljena pod upravu carskih prokuratora (*procuratores metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*) sa sjedištem u Domaviji. O važnosti službe koju su obavljali potvrđuje i činjenica da su bili u višem platnom razredu od carskih prokuratora rudnika zlata u Daciji.

U vrijeme Komoda (180.-192.) odvojena je uprava panonsko-dalmatinskih rudnika srebra od rudnika željeza. Od tada pa do početka 4. st. panonsko-dalmatinski rudnici srebra imaju posebnu upravu na čelu sa carskim prokuratorima (*procuratores Augusti*) koji rezidiraju u Domaviji. Vjerojatno od prvih godina vladavine cara Septimija Severa (197.-211.) pa do prvih godina 3. st. panonski rudnici željeza bili su u zakupu krupnog poduzetnika Gaja Julija Agatopa, koji je zakupljivao i rudnike željeza nekih prekomorskih provincija. Čini se da su i za Agatopova zakupništva panonski rudnici željeza bili pod nadzorom države, s obzirom da se Agatopov vilik Kalimorf koju godinu kasnije pojavljuje kao kućni rob (*Augusti nostri verna*) cara Septimija Severa. Što se desilo sa dalmatinskim rudnicima željeza nakon Komoda nije jasno, iako se eksploatacija željeza nastavila i u narednom vremenu. Potvrđuje to i anonimni zemljopisac iz sredine 4. stoljeća. Kako se na područjima gdje se eksploatiralo željezo, a koji su se sigurno nalazili u okvirima provincije Dalmacije, ne pojavljuju niti carski prokurator niti vilici bliski carskom dvoru opravdano je zaključiti da su izdavani u zakup. Na isti zaključak upućuje i pojava predstavnika krupnih italjskih poduzetnika u rudarskom regionu središnje Bosne kao i kolonata.

Panonski rudnici željeza tijekom prve decenije 3. st. su stavljeni pod državnu kontrolu, na čelu sa carskim prokuratorima (*procuratores Augusti*) koji su rezidirali u rudarskom regionu na sjeverozapadu Bosne, na Crkvini u Blagaju na Japri, u Ljubiji te u Briševu u širem sanskom regionu. Prvi poznati carski prokurator za panonske rudnike željeza, čije se službovanje treba datirati između 201. i 209. g., potvrđen je na Crkvini u Blagaju blizu ušća rijeke Japre u Sanu. God. 209. carski se prokurator pojavljuje u Ljubiji u srcu rudarskog regiona sjeverozapadne Bosne. Osim njega, iz Ljubije su potvrđena još petorica carskih prokuratora. Posljednji sigurno datirani je iz 229. g. Sredinom 3. st., točnije 247./248. g., carski prokurator se pojavljuje u Briševu kod Starog Majdana, u Majdanskoj planini, gdje je potvrđen još jedan carski prokurator koji je tu službovao između 253. i 268. g.

Osim carskih prokuratora u eksploataciji panonskih rudnika željeza na sjeverozapadu Bosne bili su angažirani i niži činovnici, primjerice dispensatori (*dispensatores*) i vilici (*vilici*). Prokuratori su, uglavnom, potjecali iz viteškog staleža, dok su niži službenici, uglavnom, bili ili robovi ili bivši robovi koji su nerijetko bili vlasništvo samih rimskih careva. Ovi niži službenici su, zapravo, nadzirali proizvodnju sirovog željeza, za što je carska vlast uvijek bila više nego zainteresirana pogotovo u vrijeme velikih ratnih okršaja. Da je to tako vidi se i iz činjenice da se oni redovito pojavljuju na žrtvenicima podizanim za zdravlje careva i njihovih rodaka zajedno sa prokuratorima. Glavnina rudara potjecala je od lokalnog rudarstvu vičnog pučanstva, koje je metale na ovim prostorima eksploatirala stoljećima prije pojave Rimljana iako je među njima bilo i stranaca ponajviše Orientalaca. Na području zapadnobosanskog rudarskog regiona susreću se i udruženja sitnih rudarskih poduzetnika (*collegia, societates*).

Na panonsko-dalmatinskim prostorima do željeza se u antičko doba dolazilo znatno lakše u odnosu na zlato i srebro. Do željeza se na nekim prostorima sjeverozapadne Bosne i danas dolazi gotovo na samoj površini zemlje. Rudarska okna, podzemni prokopi i ogromna šljačišta željezne troske iz antičkog doba upozoravaju da je i u procesu proizvodnje željeza bio angažiran ogroman broj ljudi tijekom dužeg vremenskog razdoblja.

Sirovo se željezo zapadnobosanskim rijekama i magistralnim cestama, uglavnom, slijevalo prema velikim panonskim centrima, primjerice u *Sisciu*, *Sirmium*, *Singidunum*, *Viminacium*, *Mursu* i dr. odakle je u vidu finalnih proizvoda stizalo u različite krajeve Carstva a ponajviše u Podunavlje. U transportu su sudjelovale kako vojnička flota iz Siscije tako i brodarska udruženja sa Save.

7. Uprava panonsko-dalmatinskih rudnika željeza

Koduktori/prokuratorori:	Niži činovnici:	Mjesto:	Vrijeme:
Q(uintus) Septueius Clemens, <i>con(ductor)</i> <i>fer(rariarum) N(oricarum),</i> <i>P(annonicarum),</i> <i>D(almaticarum)</i>	C(aeus) Octav(ius) Sedundus, <i>pro(curator) fer(rariarum)</i> <i>P(anonicarum)</i> Q(uitus)Septueius Valens, <i>pro(curator) fer(rariarum)</i> <i>D(almaticarum)</i>	Virunum	prije reforme Marka Aurelija
Ti(berius) Cl(audius) Proculus Cornelianus, <i>proc(urator) metal(lorum)</i> <i>Pannonic(orum) et</i> <i>Dalmaticorum</i>		Lambaesis	između 161. i 169.
L(ucius) Domitius [E] ros, <i>procurator metallorum</i> <i>[P]ann[o]n(icorum) [et]</i> <i>Delm[a]t(icorum)</i>		Domavia	prije 201.
M(arcus) Aur(elius) Rusticus, <i>proc(urator)metallor(um)</i> <i>Pannonicorum et</i> <i>Delmaticorum</i>		Domavia	prije 201.
[---] [---] [---], <i>pro [c(urator)</i> <i>me]talloru [m</i> <i>prov(inci)arum)</i> <i>Pan(noniae) et</i> <i>Dalm(atiae)]</i>		Kamen kod Glamoča	prije 201.
C(aius) Iul(ius) Agathopus, <i>con(ductor) ferrar(iarum)</i>	Callimo [r] phus, <i>vil(icus)</i>	Ljubija, Osijek	21. 04. 201.
[---] [?I] uli [---] [---], <i>proc(urator) Aug(usti)</i>	Callimo [r] phus, <i>disp(esator)</i>	Crkvina kod Blagaja na Japri	između 201. i 209.
[T(itus?) Fl(avius?)] Verecundus, <i>proc(urator)</i> <i>Augg(ustorum duorum)</i>	Callimorphu(s), <i>vil(icus)</i>	Ljubija	21. 04. 209. g.
između 211. i 217.	Iau [ari] us, <i>vil(icus)</i> Bas [---], <i>vil(icus),</i> Aurelius, <i>vil(icus)</i>	Ljubija	

[---] Primus [---]rcus, <i>[proc(urator)]</i>	[?Ma]rcus, <i>[v]il(icus)</i>	Ljubija	21. 04. 223.
M(arcus) Iul(ius) Macer, <i>v(ir) e(gregius)</i> <i>pro [c(urator) Aug(usti)]</i>	Heliodorus, <i>[vi]l(icus) [o]ff(iciarum)</i> <i>fer(rariarum)</i>	Ljubija	21. 04. 228.
[---] Nic[o]ma[chus], <i>proc(urator) Aug(usti)</i>	[---]s, <i>vil(icus) officiarum)</i> <i>f(erro)riarum)</i>	Ljubija	21. 04. 229.
[---] [---] [---], <i>pr[oc(urator)]</i>		Ljubija	prije 247./248.
Cossit(i)anus Fir[m]us, <i>v(ir) e(gregius)</i> <i>pr(ocurator)</i> <i>Augg(ustorum)</i> <i>nm(ostorum)</i>	[I]ucudus, <i>vil(icus) fer[r]ariarum)</i>	Briševo kod Starog Majdana	247./248.
[---] [---] [---], <i>[p]ro [c(urator)]</i>	Merc[ur]ius, <i>vil(icus) officiaru)</i> <i>[fe]rrariarum)</i>	Briševo kod Starog Majdana	između 253. i 268.

Zusammenfassung

EISENFÖRDERUNG IN BOSNIEN ZUR ROMERZEIT

Die Eisenvorhaben waren auf dem Gebiet Dalmatiens am reichsten. Für die antike und griechisch-römische Förderungsweise gab es sie praktisch in unbegrenzten Mengen. Das Eisen war den vorantiken und antiken Bergleuten in Dalmatien leicht zugänglich, so wundert die Tatsache nicht, daß die Metallurgen viele Millionen Kubikmeter Eisenerz geschmolzen haben. Die Stabilität des römischen Reichs und besonders die Verteidigung des *limes* im Donaugebiet hing sehr von den dalmatinischen Bergwerken ab.

Die Haupteisenbergwerke befanden sich im Grenzgebiet Dalmatiens und Pannoniens (in den Bergbaurevieren der Flüsse Japra, Sana und Una im Nordwesten Bosniens), in Zentraldalmatien (in den Bergbaurevieren der Flüsse Željeznica, Fojnica, Lašva, Janj, Pliva, im Oberlauf von Vrbas, in den Bergen Radovan, Vranica und Komar sowie um den Ort Vareš) und im Südosten Dalmatiens (um Čadinj bei Prijepolje im Limgebiet). Die Eisenbergwerke aus Südwestbosnien gehörten dem

großen kaiserlichen Besitz (*domen*) an, innerhalb dessen die Landwirtschaft sehr entwickelt war. Die Hauptzentren für die Eisenverarbeitung waren *Siscia, Mursa und Sirmium*, wohin enorm große Mengen Roheisen über die Flüsse geliefert wurden. Sie wurden in den Bergbaurevieren primär verarbeitet, und zwar in kleineren Betrieben (*officinae ferrariae*) oder in der Nähe der Bergstollen in kleineren oder größeren Öfen (*fornaces*).

Der große Unternehmer *Q. Septueius Clemens (conductor ferrariarum Noricarum, Pannonicarum, Dalmaticarum)* pachtete pannonisch-dalmatinische Eisenbergwerke zusammen mit den Eisenbergwerken in Noricum am Ende der ersten Hälfte des 2. Jhs. n. Chr. In der Zeit der Kriege gegen die Markomannen bis Commodus wurden alle pannonisch-dalmatinischen Bergwerke vom Prokurator (*procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*) mit dem Sitz in Domavia verwaltet. Die pannonischen Eisenbergwerke, die auf den Raum Nordwestbosnien und Zrinska Gora zu lokalisieren sind, wurden kurzweilig im Zeitraum von Commodus bis zum Anfang des 3. Jhs. n. Chr. von großen Unternehmen gepachtet. Einer von ihnen war z. B. *Caius Iulius Agathopus*, der die pannonischen und einige überseeische Eisenbergwerke an der Wende vom 2. zum 3. Jh. n. Chr. pachtete.

Die pannonisch-dalmatinischen Eisenbergwerke wurden wieder im Laufe des 1. Jahrzehntes des 3. Jhs. n. Chr. dem kaiserlichen fiscus unterstellt. An der Verwaltungsspitze stand der kaiserliche Verwalter (*procurator Augusti*) mit niedrigeren Angestellten (*dispensaror, vilici*). Der Verwaltungssitz für die pannonisch-dalmatinischen Eisenbergwerke war zuerst in Crkvina bei Blagaj am Fluß Japra, von wo er höchstwahrscheinlich im Laufe des ersten Jahrzehntes des 3. Jhs. n. Chr. auf das Gebiet Ljubijas versetzt wurde. Ende der ersten Hälfte des 3. Jhs. n. Chr. zog die Verwaltung der Eisenbergwerke nach Briševo im Sana-Gebiet. Alle kaiserlichen Verwalter für die Eisenbergwerke (*procuratores Augusti*), mit Ausnahme des Verwalters vom schwer beschädigten Denkmal in Crkvina bei Blagaj am Fluß Japra, kommen auf den Weihaltären von *Terrae matris* vor, die gerade die Prokuratoren und *vilici* für die Gesundheit der Mitglieder der kaiserlichen Familien errichteten. In der Zeit von 209 bis 247/248 wurden sechs kaiserliche Prokuratoren in Ljubija registriert. In der Zeit zwischen 247/248 und 268 wurden in Briševo bei Stari Majdan zwei kaiserliche Prokuratoren registriert. In Crkvina bei Blagaj am Fluß Japra wurde nur ein Prokurator registriert und er ist wohl in die Zeit vor dem Erscheinen der kaiserlichen Verwalter in Ljubija zu datieren.

In Stari Majdan bei Ljubija kommen auf den Weihaltären, die zu Ehren des pannonischen Gottes *Sedatus* für die Gesundheit von *vilici* errichtet wurden, die Vereine (*collegius, collegae*) kleiner Pächter der Bergwerke vor. Die *vilici* von den Weihaltären *Terrae Matris* aus Ljubija und Briševo bei Stari Majdan leiteten metallurgische Betriebe (*vilici officinarum ferrariarum, vilici ferrariarum*), während die *vilici* von den Weihaltären zu Ehren von *Sedatus* die Eisenerzeugung verwalten. Aus diesem Grunde ist es verständlich, daß die kleinen Pächter die Weihaltäre für ihre

Gesundheit errichtet haben. Kleine Pächter im Bergbau (*coloni*) sind auch aus dem mittelbosnischen Bergbaurevier bekannt. Sowie große als auch kleine Pächter waren Fremde. Unter ihnen gab es auch abgediente römische Soldaten. Die Bergleute und Metallurgen stammten vorwiegend aus der einheimischen im Bergbau erfahrenen Bevölkerung.

Ein unbekannter Autor bezeugt, daß im Laufe des 4. Jhs. n. Chr. drei Eisenarten aus Dalmatien exportiert wurden. In den schweren Zeiten, als die Westgoten *Illyricum* verwüsteten, wurde die Eisenherstellung im Laufe der 2. Hälfte des 4. Jhs. n. Chr. wieder der Staatskontrolle mit *comesom metallorum per Illyricum* (365 n. Chr.) an der Spitze unterstellt. Eine ernste Krise in der Eisenherstellung begann Ende des 5. und im 6. Jh., als sie wegen der ständigen (berfälle der Barbaren völlig aufhörte.

Enver Imamović

NEKI POGLEDI NA PROBLEM RIMSKE EKSPLOATACIJE SREBRA U ISTOČNOJ BOSNI

U radu se govori o Domaviji - središtu rimske eksploatacije srebra u provinciji Dalmaciji, o tome kako je taj rudarski grad bio pravno organiziran, te o njegovom odnosu prema centrima proizvodnje srebra u susjednoj provinciji Panoniji. Bogate rudne naslage srebrenih ruda u rejonu istočne Bosne bile su razlogom da tamošnje rudarsko naselje Domavija stekne najveći rang municipaliteta (colonia), i da postane sjedište najviših rudarskih funkcionera čije su se kompetencije protezale na područje dviju provincija (Dalmacije i Panonije). O svemu tome govore brojni nalazi iskopani u ruševinama nekadašnje Domavije, čiji se ostaci nalaze nedaleko današnje Srebrenice.

Epigrafska i arheološka građa jasno pokazuje da su u regionu današnje Srebrenice Rimljani organizirali eksploataciju rudnog blaga širokih razmjera. Najviše se kopala olovna ruda iz kojih se dobijalo srebro. To je uvjetovalo stvaranje rudarskog naselja koje je za kratko vrijeme preraslo u značajno privredno i administrativno središte šireg regiona. Ono je u svom razvoju prošlo sve stupnijeve municipaliteta pa je na koncu steklo rang kolonije. Njegovo ime nam je poznato s jednog natpisa u skraćenom obliku koji glasi: *col. m. D.*, što bi prema Hiršveldovom prijedlogu trebalo čitati: *col(onia) m(etalli) D(omaviani)*.¹ Ono "m(etalli)" jasno ukazuje na rudarski karakter Domavije, koji se ne bi bitno mijenjao ni u slučaju drugačijeg čitanja navedenih sigli, kako to predlaže Alföldy: *col(onia) m(etalla) D(omaviana)*,² ili pak Dušanić: *col(onia) m(etallorum) D(omavianorum)*.³

1 *Corpus inscriptionum Latinarum* (dalje: CIL), III, 12728 I 12729. O iskopavanjima u Domaviji: V. Radimski, *Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi*, Glasnik Zemaljskog muzeja, III, knj. 1, Sarajevo 1891., p. 1 - 19; Isti pisac: *Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice god. 1891*, GZM. IV, knj. 1 (1892), p. 1 - 24; (= *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegowina*, I, Wien 1893., p. 218 - 253; *Izješće o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892, i 1893.*, GZM. VI, (1894), knj. 1, p. 1 - 47. (= *Wiss. Mitth. IV* (1896), p. 202 - 242); M. Baum - D. Srejević, *Članci i grada*, knj. III (1959), VI (1965).

2 G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, p. 155; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, p. 28.

3 S. Dušanić, *Novi Antinoev natpis iz Sočanice i metalla municipii Dardanorum*, Živa antika, god. XXI, sv.1, Skopje 1971., p. 250, nap. 57

Stjecanje municipaliteta bilo je u uskoj vezi s intenzivnom rudarskom djelatnošću koja je ovamo dovela brojnu radnu snagu, rudarske stručnjake, carinike, čuvare reda i ljude drugih profesija čiji je rad bio usko vezan za rudnike. Veliki priliv stanovništva i intenzivan rad rudnika uzrokovalo je nagli procvat Domavije koja je izrasla u tipično rudarsko naselje. Intenzivna rudarska djelatnost učinila je Domaviju središtem eksploatacije srebra za sve rudnike na području provincije Dalmacije, a onda i sjedištem najviših rudarskih funkcionera. Domavija je najveći domet dosegla kad je postala sjedištem prokuratora za sve rudnike koji su se nalazili na području provincije Dalmacije i Panonije, kako nam to saopćava jedan natpis pronađen u Domaviji, a glasi: *L. Domitius Eros v(ir) e(gregius) procurator metallorum /P/annon(icorum) /et/ Delmat(icorum).*⁴

Bez sumnje su bili opravdani razlozi da se za sjedište tako visokog funkcionera odredi upravo Domavija. S obzirom da je natpis koji nam daje podatke o tome iz kasnog III stoljeća n. e, a do tada je Domavija već dugo vremena bila sjedište provincijalnog prokuratora za eksploataciju srebra,⁵ i kako je eksploatacija srebra dosegla najveći intenzitet upravo u III stoljeću, to je svakako bio razlog da se u Domaviju preseli ured upravnika svih rudnika koji su se nalazili u ovom dijelu Rimskog Carstva.

Da li je sjedište već prvog poznatog nam panonsko - dalmatinskog prokuratora T. Klaudija Prokula Kornelijana bilo u Domaviji koji je tu dužnost obavljao u vremenu između 161. i 169. godine n.e.,⁶ ne znamo, kao ni to koji su bili stvarni razlozi da se rudnici ove dvije provincije stave pod upravu jednog upravnika. Po nekima, do toga je došlo iz razloga što su se rudnici obje ove provincije nalazile u istoj rudosnoj zoni.⁷ Međutim ne treba zaboraviti da su glavni potrošači dalmatinskog metala bila privredna središta Panonije pa su bez sumnje između njih i dalmatinskih rudnika postojali određeni aranžmani iz kojih je moglo proisteći i organizaciono zajedništvo.

Rudnici srebra obje provincije stavljeni su pod jednu upravu 161. godine n. e. Jedan od prvih poznatih nam prokuratora tih ujedinjenih argentarija bio je je Ti. Claudius Xenophon, na čijem natpisu stoji: *proc(urator) argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*. Tu dužnost je obavljao između 180. i 192. godine n. e.⁸ Da su do tada dotična rudišta djelovala u odvojenoj organizaciji potvrđuju tri natpisa u kojima se spominju samo panonske argentarije i njihovi prokurator: *L. Crepereius Paulus, zatim: M. Antonius Fabianus, te Lucius Septil.../ Petrofianus?!*

4 CIL III, 8361 = 12721; C. Patsch, *Archaeologisch - epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich - Ungarn*, XVI, Wien 1893., p. 92 - 93; H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, 1443.

5 CIL III, 8386 = 12733f; C. Patsch, *A. E. M. XVI*, p. 139 - 140, br. 1; CIL III, 12734; C. Patsch, *A. E. M. XVI*, p. 132, br 1; CIL III, 8359 cf 12720; C. Patsch, *A. E. M. XVI*, p. 181, sl. 63; CIL III, 12725 + 14219a; C. Patsch, *Strena Buliciana*, Zagreb - Split 1924, p. 230, br. 1; CIL III, 12736; C. Patsch, *A. E. M. XVI*, p. 132 - 133, br. 2; I. Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, Arheološki radovi i rasprave, VIII - IX, Zagreb 1982, p. 102 i d.

6 *Année épigraphique*, 1956, p. 123 (Lambaesis); H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut - Empire romain*, Paris 1960, br. 164 bis

7 S. Dušanić, *Heteroklitičko metali u natpisima rudničkog novca*, Živa antika, god. XXI, sv. 2, Skopje 1971, p. 547.

8 CIL III, 7127; Dessau, *I. L. S.* 1421 (Ephesus); H. G. Pflaum, o. c., br. 222; S. Dušanić, *Aspect of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, Berlin - New York 1997, p. 86.

Za sve trojicu se navodi: *proc(urator) Aug(usti) argentariarum Pannonicarum*.⁹ Tu dužnost su obavljali prije 160. godine n. e.¹⁰ Sjedište im se vjerojatno nalazilo u Sirmiju, kao što je sjedište prokuratora dalmatinskih aurarija bilo u Saloni.

Ako su postojale panonske argentarije shvatljivo je da su postojale i dalmatinske, mada u ovom slučaju analognih epigrafskih potvrda nema, ako se ne bi uzeo u obzir nadgrobni natpis čiji su dijelovi nađeni u Lutvinom Hanu i Tegarama na Drini na kojima se pokušava pročitati "*argentariarum Dalmaticarum*".¹¹ Bez obzira na ispravnost čitanja razumljivo je da su te argentarije postojale s obzirom da su u ovoj provinciji djelovali bogati rudnici srebra. One, dakako, nisu bile osnovane tek uspostavljanjem zajedničke prokuratele do čega je došlo negdje iza 160. godine n.e. Bilo je to mnogo ranije jer se s eksploatacijom plemenitih metala u provinciji Dalmaciji započelo već početkom I stoljeća n. e.

Nije još dovoljno razjašnjen karakter funkcije domavijskih prokuratora koje spomenici spominju u razdoblju od 218. do 274. godine n. e. Pri tome se postavlja pitanje da li su oni bili samo prokurator domavijskih metalla ili cjelokupnih dalmatinskih argentarija, ili pak, administrativno ujedinjenih panonsko - dalmatinskih. To se ne vidi iz sadržaja dotičnih natpisa pošto se uz ime prokuratora u nekim slučajevima ne navodi ono Aug(usti) ni argentarium, kao ni naziv metalla, odnosno Dalm(atiarum), ili Dalm(atiarum et Pannon(iarum)), a to su sve bitni elementi za određivanje profila dotičnih prokuratora.

Kako su domavijska rudišta dosegla najveći stupanj razvoja tokom III stoljeća n. e., od kada potječu svi prokursorski natpisi iz ovog mjesta, i kako su političke okolnosti tog vremena nalagale da se maksimalno intenzivira rad svih rudnika Carstva, pa tako i u balkanskim provincijama, nema mjesta tvrdnjama da je baš u vrijeme Septimija Severa ili njegovih neposrednih nasljednika došlo do decentralizacije rudarske uprave, to jest da se od ranije konstituirana zajednička uprava za ove dvije provincije opet podijele po provincijama. Zato se čini sasvim opravdanim mišljenje da u nekim od navedenih domavijskih prokuratora treba gledati prokurateure ujedinjenih panonsko - dalmatinskih argentarija, ako ne i kojeg prokuratora svih rudnika na području dvije provincije, kakav je bio i spomenuti L. Domitius Eros, koji je tu dužnost sa sjedištem u Domaviji obavljao baš pod konac III stoljeća.

Spomenute panonske argentarije pobudjuju pažnju iz još jednog razloga. Postavlja se pitanje, naime, gdje su se nalazili rudnici koji su činili te argentarije, kakav je slučaj i s rudnicima željeza, koji iz istog razloga u odnosu na dalmatinske ferarije predstavljaju problem. Poznato je da sjeverno od rijeke Save nema srebrenih rudišta pa se s pravom postavlja pitanje koji su to rudnici koji su činili *argentariae panonicae*. Njihovo postojanje je potvrđeno epigrafski i numizmatički, i tu nema nikakve dileme.¹²

⁹ *Année épigraphique*, 1915. br. 46 (Ataleia Pamphiliae); H. Dessau, I. L. S. 9019 (Viminacium); *Année épigraphique*, 1958 (Caesarea Mauretaniae).

¹⁰ H. G. Pflaum, o. c., p. br. 146, 150 i Add. 146 i d.

¹¹ *CIL* III, 12739 i 12740; D. Sergejevski, *GZM*, LII (1940), p. 23 - 26; I. Bojanovski, o. c., p. 103 i 104.

¹² Epigrafske potvrde se odnose na panonske prokurateure argentarija. Usporedi napomenu br. 8.

Dok većina istraživača traži rješenje panonskih argentarija u korekciji dalmatinsko - panonske granice nastojeći da se sjevernobosanska rudna gorja stave u granice Panonije, dotle Mócsy kategorički negira postojanje bilo kakvih panonskih rudnika, odnosno argentarija i ferarija na panonskom prostoru. On iznosi uvjerenje da su se rudnici pod nazivom "*metalli Pannonici*" nalazili izvan Panonije, i to u provinciji Dalmaciji. To da su se nazivali "panonski" tumači tako što su njihovi prihodi pripadali Panoniji, odnosno potrebama vojske koja je bila stacionirana u toj provinciji.¹³ Ovakvo tumačenje nam se ne čini baš uvjerljivim.¹⁴ Jasno je, naime, da su se ti rudnici morali nalaziti u granicama Panonije jer ih uz epigrafsku građu dokazuju i tzv. rudarski novci. Riječ je o seriji posebno kovanog novca u doba cara Trajana u čijem se natpisu u reversu spominju *metalli Pannonici*, i to u tri varijante:

- a) *Metalli Pannonici*
- b) *Metall(i) Ulpiani Pann(onici)*
- c) *Metal(lis) Pannonicis*¹⁵

Na isti način se spominju *metalli Dardanici*, *metalli Dalmatici*, *Metalli Norici* i dr., čije je postojanje i rad potvrđeno epigrafskom gradom i nalazima na terenu.

S obzirom da sjeverno od Save nema rudnih naslaga, istraživačima se nameće logično pitanje gdje su se nalazile panonske argentarije koje spominju natpisi. Do sada su s time u vezi iznesene razne teze. Po nekima, panonske argentarije treba tražiti u rejonu donjeg Podrinja, ili tačnije, oko današnje Loznice, Krupnja, Zaječara i drugih lokaliteta po obroncima Jagodnje i Sokolske planine. Na nekim od tamošnjih rudišta odvijala se eksploatacija i u srednjem vijeku,¹⁶ a poznati su nalazi i iz rimskog doba, kako to pokazuju nalazi rudarskih lampi.¹⁷

Atribucija ovih rudišta panonskim argentarijama je, međutim, upitna jer se ne zna tačno da li je taj dio Podrinja pripadao Panoniji ili Dalmaciji. Isti se problem veže za pitanje panonskih ferarija u odnosu na zapadnobosanska rudišta pa se može reći da je problem identifikacije panonskih metalla u najužoj vezi s problemom određivanja graničnih linija između Panonije i Dalmacije.

Po nekim istraživačima panonskim argentarijama i ferarijama su pripadali svi rudnici sjevernobosanskog rudogorja. Po drugima, ta rudišta su, ustvari, bila podijeljena između te dvije provincije, dok opet treći hoće da su ona bila isključivo dalmatinska. S time u vezi jedni iznose uvjerenje da se granica između dvije provincije protezala sjeverno od Banja Luke, a drugi je spuštaju duboko na jug. Pač je svojevremeno na osnovi poznatog natpisa iz Banja Luke na kojem se spominje konzularni beneficijar Gornje Panonije, Lucije Licinije Makrin, zaključio da je ona pro-

13 A. Mócsy, *R. E. Suppl. IX* (1962), p. 594 i 674. Isti autor: *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, p. 38, nap. 8.

14 S. Dušanić, *Heteroklitičko Metalli u natpisima rudničkog novca*, p. 546 i d.

15 I. B. Zmajčić, *Rudnički novci Rimskog carstva, Numizmatičke vijesti*, god. XI, br. 21, Zagreb 1964, p. 1 - 10; S. Dušanić, *o. c.*, p. 535 i d; Tu data i ostala literatura o tom novcu.

16 V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, p. 146 i d.

17 O tome: S. Dušanić, *Aspect of Roman Mining in Noricum, Panonia, Dalmatia and Moesia Superior*, p. 66.

lazila nešto južnije od Velike Kladaše i Banja Luke.¹⁸ Po toj konstataciji proizilazi da su svi rudnici koji su se nalazili na području današnje sjeverne Bosne ustvari pripadali Panoniji.

Drugi tu granicu podižu na liniju koja prolazi sjevernije od Blagaja i Bosanskog Novog i dalje prema istoku slijedi rijeku Savu na udaljenosti od nekih dvadesetak kilometara.¹⁹ U tom slučaju panonski rudnici se ne mogu tražiti u bosanskom rudogorju, dok opet neki smatraju da su čak i domavijski rudnici pripadali Panoniji.²⁰ To pitanje panonskih metalla, a time i dalmatinskih, čini još zamršenijim.

Ako bi se i ispostavilo da je dio sjeverno - bosanskog gorja zaista pripadao panonskom rudištu, po našem sudu glavninu tih rudišta treba tražiti u drugim krajevima Panonije, i to u onim koji su neosporno pripadali toj provinciji, a to su rudonosna gorja na području današnje istočne Hrvatske. U tom slučaju došla bi u obzir Zagrebačka, Petrova i Trgovska gora, zatim Žumberačko gorje s poznatim rudarskim lokalitetima oko Samobora, među kojima se posebno ističu Rude. Tu se vadila ruda i u srednjem vijeku, a dokumenti navode da se također dobijala velika količina srebra i olova.²¹ To bi možda mogla biti indikacija i za eksploataciju u rimsko doba, mada do sada nisu otkriveni sigurni tragovi koji bi upućivali na to, za razliku od nekih lokaliteta u susjednoj Sloveniji, kakav je, na primjer, slučaj sa Litijom.

Može se pretpostaviti da su dalmatinski rudnici, uključujući tu i ferarije i argentarije, po svome kapacitetu bili znatno iznad panonskih, pa je možda upravo to bio razlog da se sjedište jedinstvene uprave locira u Domaviji. Ustvari, bilo je više razloga da Domavija postane sjedište prokuratora argentarija obje provincije, a onda prokuratora svih rudnika u ove dvije provincije i da se pretvori u značajno rudarsko naselje. To je kapacitet ovih rudnika iz kojih se dobijala ogromna količina ovog dragocjenog metala. S pravom se pretpostavlja da su domavijski rudnici eksploatirani i u prethistorijsko doba. S time u vezi je još Pač iznio mišljenje da je rimska Domavija nastala na autohtonim osnovama čiji su se stanovnici aktivno bavili eksploatacijom rudnog blaga. U tome pogledu određenu indikaciju predstavljaju nalazi novca Apolonije i Dirahija u dolini Drine koji su ovarno dospjeli trgovinskom razmjenom. S time u vezi je već ranije iznesena konstatacija da se privredni život prethistorijskih stanovnika tog dijela Podrinja temeljio na rudarstvu, jer na tom prostoru nema drugih bogatstava.²²

U svakom slučaju, to rudno bogatstvo je dolaskom Rimljana postalo predmetom njihovog posebnog interesa, kako su to svojevremeno bili rudnici zlata u sred-

18 *CIL* III, 14221; C. Patsch, *GZM*, VII (1895), p. 574 - 577, sl. 3 i 4 = WMBH. V (1897), p. 228, Fig. 105, 106.

19 A. Abramić, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, XLIX (1926 - 1927), p. 153; B. Saria, *R. E. Suppl.* VIII (1956), s. v. Dalmatia, 22; A. Mocsu, *R. E. Suppl.* IX (1962), s. v. Pannonia 584; G. Alföldy, o. c., 27, 30 f.; D. Sergejevski, *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*, *GZM*, XVIII (1963), p. 88; E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, p. 28.

20 I. Bojanovski, o. c., p. 97.

21 V. Simić, o. c., p. 59, 60 i 102 - 103; B. Zmajić, o. c., p. 4; S. Dušanić, *Heteroklitičko Metalli u natpisima rudničkog novca*, p. 547

22 C. Patsch, *R. E. s. v. Domavia*, col. 1294; E. Pašalić, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, *GZM*, IX (1954), p. 61.

njoj Bosni, o čemu govori bogata literarna građa iz I stoljeća n. e.²³ Bez sumnje je to bio razlog da su se rudnici srebra na području Bosne počela intenzivnije eksploatirati tek u II stoljeću n. e., odnosno u vrijeme cara Trajana, da bi za njegovih nasljednika dosegla najveće razmjere. Političke i privredne prilike Carstva u II i III stoljeću n. e. zahtijevale su ogromne količine metala, prije svega zlata i srebra, i to je razlog da se baš u to vrijeme jače aktiviraju rudnici na području čitavog Carstva, pa tako i u Iliriku. Za to se posebno zauzimao Septimije Sever koji je činio velike napore u cilju jačanja odbrane Carstva, za što su trebale velike količine metala, u prvom redu zlata i srebra. Zbog toga su rudnici koji su se nalazili na području današnje Bosne, ubrajajući tu i one na kojima se kopalo željezo, bili predmet posebnog interesa. Značaj im je bio tim veći što su se nalazili u neposrednoj blizini veoma ugrožene dunavske granice gdje je bila stacionirana ogromna vojna sila, koja je trebala isto tako ogromnu količinu metala za izradu oružja i opreme. U takvim okolnostima Domavija je u III stoljeću doživjela najveći procvat, od kada potječe većina epigrafskih spomenika koji ukazuju na njen rudarski karakter.

Za praćenje razvoja Domavije veliki značaj ima materijal iskopan na njenoj nekropoli. Važan je zato što pokazuje kako je tekao proces romanizacije autohtonog stanovništva koje se postepeno uključivalo u život tog grada. Primjetno je da do početka III stoljeća n. e. u Domaviji postoje naglašene komponente autohtone domorodačke (ilirske) kulture.²⁴ To je svakako razlog da je ekonomski položaj Domavije ostao dugo vremena neizmijenjen, dosta skroman, da bi pod konac II, a osobito tokom III stoljeća došlo do naglog razvoja kada je do tada skromno naselje pretvoreno u jako i važno privredno - administrativno središte, kojom prilikom je postalo sjedište najviših rudarskih funkcionera čije su se službene kompetencije protezale na cijeli Ilirik.

U kontekstu tog problema postavlja se i pitanje kakav je bio odnos Domavije sa susjednim municipijem Malvesiatiumom koji se nalazio kod Skelana na Drini. Zna se da je stekao municipalitet već 158. godine n. e., kako nam to saopćava natpis pronaden u njegovim ruševinama, a koji je pripadao počasnoj bazi podignut u čast cara Antinina Pija (CIL III, 142197). Po tome se vidi da je njegov municipalitet starijeg datuma od domavijskog pa se s pravom pretpostavlja da se možda sve do konca II stoljeća u tom gradu nalazilo administrativno središte srednjopodrinjskih rudnika, dok je kroz to vrijeme Domavija predstavljala vicus koji su naseljavali domoroci i niža radna snaga čiji socijalni status nije uvjetovao konstituiranje naselja municipalnog ranga. Tek kada je zbog izmijenjenih političkih prilika Carstvo počelo osjećati veće potrebe za metalima, postojeća rudarska postrojenja i kopovi domavijskih rudnika se rekonstruiraju, pojačava se radna i stručna snaga a s njome i drugi prateći subjekti, što je stvorilo uvjete da se otpočne s intenzivnom eksploat-

23 O tome: E. Imamović, *Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Godišnjak, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, god. XXI - XXVII, Sarajevo 1976, p. 7 - 26.

24 M. Baum - D. Srejić, *Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama*, Članci i grada, IV, Tuzla 1960, p. 29.

acijom. Od tada počinje nagli razvoj Domavije što je utjecalo i na promjenu njenog statusa, i to tako da je postojeći vicus prerastao u municipij, a potom u koloniju. Kako se naselje nalazilo na samom rudištu gdje se obavljao cjelokupni rudarsko - metalurški proces, vjerojatno je to bio razlog da se iz susjednog Malvesiatiuma preseli rudarska uprava, koju u Domaviji u III stoljeću obilato potvrđuje epigrafska grada.

Ostaje nam nepoznato kada su se desile ove promjene sa Domavijom kao i to kada je stekla municipalitet. Prva njegova potvrda potječe iz doba cara Makrina, odnosno iz 218. godine n. e. (CIL III, 12733). Teško je povjerovati da se to zbilo u vrijeme kratke vladavine tog cara (217 - 218. g.), pa se s pravom vjeruje da se to najkasnije dogodilo početkom vladavine Septimija Severa, čiji su brojni natpisi nađeni u Domaviji i Skelanima, mada se na njima o tome ne govori. Natpis iz Domavije je, naime, nepotpun jer mu nedostaje završni dio teksta i oznaka dedikanta ali se misli da je bio postavljen od municipalne uprave.²⁵ Ima mišljenja da je Domavija stekla municipalitet još pod Markom Aurelijem.²⁶ To pitanje i dalje ostaje otvorenim.

Domavija je u svom razvoju uveliko prevazišla susjedni grad Malvesiatium jer o njemu nema potvrda da je postao kolonijom kakav je slučaj sa Domavijom. Nije dovoljno poznat ni odnos između ta dva grada u kasnijem razdoblju. Zbog njihove blizine i ranijih bliskih odnosa može se pretpostaviti da je i Malvesiatium na određen način bio uključen u rudarsku aktivnost domavijskih rudnika.

Dosta važno pitanje predstavlja karakter odnosa između domavijskog naselja i mjesnog rudnika, odnosno rudarske uprave. Kako su mogli biti uređeni ti odnosi pokazuje nam primjer koji se veže za susjedno (dardansko) rudište na Kosovu (Sočanica). On pokazuje da su odnosi između tamošnjeg municipija DD i i mjesnih rudnika bili dosta složeni.²⁷ Sa podrinskog područja nema nalaza koji spominju kolone, to jest rudarske zakupnike, pa prema tome ne znamo da li ih je uopće bilo u Domaviji, a ako jeste, jamačno su bili organizirani na isti način kako je to bilo u susjednim kosovskim argentarijama. Na jednom tamošnjem natpisu spominje se *ordo collonorum*,²⁸ a na drugom: *l(oco) d(ato) d(ecreto) c(ollonorum)*.²⁹ Da su rudarski koloni posvuda bili isto organizirani pokazuje natpis iz Espeja u Španiji, na kojem se čita: *ordo c(ollonorum) c(oloniae) C(lavitatis) I(uliae)*.³⁰ Po tome se može zaključiti da su i u Domaviji koloni predstavljali glavni populacioni, a time i upravni faktor, kako je to bilo u svim rudarskim naseljima Carstva.

25 CIL III, 12726; C. Patsch, A. E. M. XVI, p. 127 - 128, br. 4; V. Radimski, GZM. IV (1891), p. 15, sl. 26; I. Bojanovski, *Severiana Bosnensia*, Članci i grada IX (1972), p. 40 i d.

26 G. Alföldy, o. c., p. 155; I. Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije*, p. 94.

27 E. Čerškov, *Municipium D D*, Priština - Beograd 1970, p. 64 i d; S. Dušanić, *Novi Antinoev natpis iz Sočanice i metalli municipii Dardanorum*, p. 247.

28 E. Čerškov, o. c., p. 64, br. 11; S. Dušanić, o. c., p. 247.

29 N. Vulić, *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, LXXI, drugi razred, 55, Beograd 1931, p.93, br. 217; E. Čerškov, o. c., p. 76; S. Dušanić, o. c., p. 247.

30 *Revue des publications épigraphiques*, R. A. t. XXVI (1946), p. 222, Nr. 202.

Sadržaj epigrafske grade iz Domavije na kojoj se spominju rudarski prokurator pokazuju da su postojali dosta prisni uzajamni odnosi između municipalne i rudarske uprave u tom gradu. Neki od tih natpisa su podignuti odlukom gradskog vijeća i sredstvima općine, a brigom prokuratora (CIL III, 8359 i 8360 = 12720), dok su opet prokurator, kao predstavnici carskog domena, svojom brigom i sredstvima gradili i popravljali javne objekte, kakav je slučaj sa gradskom kurijom, vodovodom, termama i sl. Specifične okolnosti koje su nametale usko prožimanje interesa municipija i carskog domena, u ovom slučaju rudnika, bez sumnje je bilo odgovarajuće pravno definirano, mada nam zbog pomanjkanja dokumenata karakter te veze nije dovoljno poznat. Kako se rad ilico državnom domenu strateškog značaja, mora se vjerovati da u ovom slučaju prerogativi domavijskog municipaliteta nisu mogli oponirati rudarskim interesima, niti je bio obrnut slučaj. Već je rečeno da je po svoj prilici u ovom slučaju municipalitet bio uvjetovan rudnikom. Drugim riječima, ovdje je naselje kao i njegov municipalitet bio stvoren i podređen potrebama rudnika i bio je u njegovoj funkciji jer je riječ o čisto rudarskom naselju, kako organizacijski tako i demografskom strukturom. Uostalom, to potvrđuje i puni naziv Domavije u kojem stoji da je to rudarska kolonija, to jest: *col(onia) m(etalli) D(omaviani)*, gdje se s onim "m(etalli)" jasno naglašava rudarska komponenta.

Na koji način je bila organizirana gradska uprava i kakva je bila njezina uloga u vodenju rudarskih poslova, odnosno kakvu su ulogu u gradskoj upravi imali rudarski funkcioneri, kao i koloni, ne znamo. Moramo pretpostaviti da su se ti odnosi usko prožimali, kao i interesi jedne i druge strane. S ovim u vezi postavlja se pitanje kakav je bio odnos domavijskih rudnika s drugim rudnicima u istoj ili susjednim provincijama, prije svega u Panoniji i Meziji. O tome malo znamo. Ne znamo čak ni to u kakvom su odnosu stajali rudnici istočnog Podrinja sa onima sa srbijanske strane. Municipij Malvesiatum se spominje na spomenicima iz Karana, Visibabe i Užičke Požege,³¹ međutim nema nikakvih potvrda o vezi sa susjednim dardanskim argentarijama kao ni sa mezijским čiji su se rudnici nalazili u dolini rijeke Peka, na Kosmaju i Rudnici Može se samo naslućivati da je unutar njih u određenoj mjeri kolala rad i stručna snaga. S time se u vezi dovodi *castellum Dalmatae* koji se nalazio u distriktu Remesiane, za koji se pretpostavlja da su u njemu boravili dalmatinski rudari.³² Ako nije bilo veza između istorodnih rudnika, u ovom slučaju argentarija, te se veze još manje mogu očekivati sa ferarijama, pa bilo da je riječ i o onima iz iste provincije.

Veze Dalmacije sa Dacijom bile su uspostavljene u doba Trajana, ali na nivou provincija pa ne znamo da li i u kojoj mjeri su u odašiljanju radne i stručne snage iz Dalmacije učestvovali domavijski rudnici.³³ S druge strane, veze domavijskih rudnika sa Panonijom su višestruko dokazane, što je iskazano jedinstvenom upravom i

31 CIL III, 8340, 8342 i 8345; D. Sergejevski, *GZM*, LII (1940), p. 23 - 26.

32 O tome: S. Dušanić, *Aspect of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, p. 74, nap. 137.

33 O tim vezama: C. Patsch, *Dalmacija i Dacija*, *GZM*, IX (1897), p. 665 - 673.

organizacijom rudnika srebra u ove dvije provincije. To je dovelo do uspostavljanja prisnih odnosa između Domavije i Sirmija, o čemu govori i natpis naden na obalama Drine (Lutvin Han i Tegare, CIL III, 12739 i 12740), koji spominju jednog dostojanstvenika koji je izgleda bio prokurator dalmatinskih argentarija i municipalni funkcioner sirmijske kolonije, a spominje se i njegov sin koji je također bio vijećnik u Sirmiju, uz to još i svećenik.

Privredne veze i suradnja podrinjskih rudnika sa Sirmijem i drugim panonskim gradovima, otvorile su vrata bržem protoku stanovništva i kulturnim strujanjima. Taj utjecaj se naročito primjećuje na nadgrobnim spomenicima koji se nalaze u dolini Drine. Oni se tipološki savršeno vežu za spomenike sa područja Panonije, ili konkretnije, iz okolice Sirmija. Ukrašeni su medaljonima, predstavama daća ili su istih oblika (cipus). Ovaj tip spomenika skoro da se ne javlja u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. To pokazuje da je dolina Drine kulturološki bila bliža Panoniji nego Dalmaciji. Nakon objedinjavanja njihovih argentarija i prenošenjem u Domaviju cjelokupne rudarske uprave za ove dvije provincije, kulturni utjecaji iz panonskih središta su počeli još brže strujati, na način i putevima kako su se odvijale i privredne veze. U tome je rudarska Domavija imala veliki značaj za privredu Sirmija i drugih panonskih potrošnih centara, što predstavlja predmet posebnih i svestranijih istraživanja.

S u m m a r y

SOME VIEWS ON THE PROBLEM OF THE ROMAN SILVER EXPLOITATION IN THE EAST BOSNIA

In the region of the present town of Srebrenica the Romans used to organize a broad exploitation of coal mines, primarily lead - the silver mine. Because of that reason a known silver mine settlement was built up there, which in the course of the development passed all the levels of a municipality, became a colony finally. The name has been known in a shortened form from *Col.M.D.* (*See Col(onia) M(etalli) D(omavia).*)

To reach the level of a municipality was under the condition of the intensive coal mines exploitation and the highest coal mine functionaries seats, Domavia acquired, namely the highest level at the time when it became the seat of the procurement people in the provinces of Dalmatia and Panonia. Sometimes after the year 161 (A.D.) the silver mines of both provinces came under a single management. One of the procurement people known to us, of those silver united mines was, Tiberius Claudius Xenophon.

The Panonia silver mines in relation to the Dalmatian ones deserve a special attention. Namely, it is not quite clear where those silver mines were, as Panonia was poor in all sorts of mines. Some of the silver mines explorers in Panonia are of an opinion that they had existed in the present North Eastern Bosnia, e. i. in the zone of the local mines, in the lower course of the river Drina, on the Serbian side. The silver mines attribution to Panonia is not reliable, because it is not known for sure if that part of Bosnia, along the river Drina, belonged to Panonia or Dalmatia.

The important question is the character of the relations of the Domavia settlements, namely the local silver mines management. The existing epigraphs, primarily the procurement material point out that fairly good relations existed between the municipal and silver mines management. Some of the inscriptions that were erected, was a decision of the town's council, but financed by the municipality due to the procurement people. On the other hand they, as the representatives of the imperial domain, with their care and means constructed and repaired public buildings. As it used to be in the domain of the state of a strategic importance it was believed in this case, those were the prerogatives of the Domavia municipalities, that could not oppose the silver mines management, the opposite case either. The municipality came to existence because of the silver mines. That it really was a settlement of the kind, the proof is the name, *Col(onia), M(etalli) D(omaviani)*.

Esad Kurtović

“ DRŽAVNI DEPOZIT “
(DEPOZIT BANICE ANKE, SANDALJA HRANIĆA I
KATARINE U DUBROVNIKU 1406. - 1413. GODINE)

“... a tvoja vlast ž božionr milostiju
velika je, zato molju tekako gospodina
pripremi ju k dobru pristaništu ako od
kude na suprotjev nje koi godje vjetar
kjuhne, da ti ne nauđi ...”,

Dubrovčanin Nikola Gundulić u odgovoru Sandalju Hraniću

8.8. 1404.g., SSPP I/1, 263.

Zaštita pokretne imovine na prostorima podložnim čestim i nasilnim promjenama oduvijek je predstavljala težak problem. Osiguravanje debelim zidinama i stražom nije bilo zadovoljavajuće i trajno rješenje pred vojnim pohodima koji pljačku imaju kao elementarnu svrhu. U potrazi za većim stupnjem zaštite rješenje problema je nadeno u pohranjivanju imovine na sigurnijim i stabilnijim prostorima, pretvaranjem njene zaštite i čuvanja u javnopravnu instituciju, u depozit.

Od onog vremena kada se zaledu predstavio kao subjekt sa izgrađenom i stabilnom upravom, pa do kraja srednjeg vijeka, Dubrovnik je svojom postojanošću zasigurno mnoge državne tvorevine na istočnoj jadranskoj ali. Česta previranja i politička nestabilnost zaleđa, praćena pljačkom i razaranjima, uslovila su klanjanje imovine i kod Dubrovčana. Ono se može pratiti i kao kretanje stanovništva koje pred neprilikama dolazi s pokretnom imovinom i traži utočište među dubrovačkim zidinama. Trajnije oblike čuvanja imovine predstavljaju forme privatnog depozita koje čine susjedi iz zaleđa kod pojedinih Dubrovčana. Vjerovatno od vremena ugarskog vrhovništva nad Dubrovnikom i država počinje primati imovinu na čuvanje.

Iako ne podrazumijeva nikakve direktne ekonomske koristi, u obliku naknade za čuvanje imovine, za Dubrovčane je primanje depozita sastavni dio ekonomsko-političkog posredništva na kojem baziraju svoj prosperitet. Pojavljujući se kao garant deponirane imovine grad je uvećavao svoj politički prestiž u očima susjeda. U odnosu prema ulagačima, utjecajnim predstavnicima zaleda, državni depozit je dobra investicija za stabilnije međusobne odnose. S druge strane deponirana imovina, sa svojim mobilnim dijelom, za Dubrovčane je i državna banka - izvor za pravovremene finansijske transakcije.

Taj najveći stupanj zaštite imovine u Dubrovniku je ostvario mali broj njegovih susjeda. U okviru državnog depozita susrećemo: kralja Vukašina, Vuka i Maru Branković, banicu Anku Vukčić Hrvatinić, Katarinu Vuković Hrvatinić, Sandalja Hranića, Jelenu Lazarević Balšić, Rudinu Balšić, Stjepana Vukčića-Kosaču, Đurda Brankovića, Tvrtka II Tvrtkovića, Katarinu Vukčić Kotromanić, Đurda Kastriota Skenderbega, te Vladislava, Vlatka i Stjepana Kosaču. To su najutjecajniji predstavnici zaleda.

Za Sandalja Hranića i njegove nasljednike državni depozit u Dubrovniku je dugoročna ekonomska i politička strategija koja se može pratiti punih sedam decenija. Kada prilaze otvaranju depozita u Dubrovniku Sandalj Hranić, banica Anka i Katarina, najviše su motivirani visokim stupnjem zaštite imovine. Dodatni motivi su i elementi štednje koje češće deponirana imovina neminovno vuče za sobom. U oba slučaja depozit je i briga za potomstvo.

*

Pitanje državnog depozita u Dubrovniku u srednjem vijeku nije definisano. Njegova tehnika nije bila predmet zanimanja istraživača. Depozitu se prilazilo u praćenju njegovog sadržaja koji pokazuje imućnost pojedinih ulagača, raznovrsnosti uložene imovine ili određenih problema oko njegovog izuzimanja. Prema dostupnoj objavljenoj građi E. Lilek je još u prošlom stoljeću dao prikaz stanja depozita porodice Hranića-Kosača, kao njihove riznice. U njegovom prikazu i danas su značajni komentari po pitanju opisa dragocjenosti.¹ Opisom sadržaja depozita bavio se i P. Andelić.² V. Atanasovski pratio je sudbinu depozita Stjepana Vukčića Kosače. Ni on nije ulazio u pitanje tehnike depozita.³ Najbliži pitanju definisanja državnog depozita i uopšte pitanju depozitne procedure bio je S. Ćirković. U monografiji o Stjepanu Vukčiću pratio je put Sandaljevih ulaganja poslije njegove smrti

1 U prikazu depozita Sandalja Hranića, banice Anke i Katarine registrirao je tri od ukupno sedam izvršenih ulaganja imovine, Lilek Emilijan, *Riznica porodice Hranića (nadimak Kosača)*, (dalje: *Riznica porodice Hranića ...*), Glasnik Zemaljskog muzeja 1/2, Sarajevo 1889., (1-25).

2 Andelić Pavao, *Doba srednjovjekovne bosanske države*, (dalje: *Doba srednjovjekovne ...*), "Kulturna istorija Bosne i Hercegovine", 2. izdanje, Sarajevo 1984, 435-587.

3 Atanasovski Veljan, *Pad Hercegovine*, Beograd 1979.

1435.g.⁴ U pregledu puta depozita kralja Vukašina, neobjavljena grada mu je pomogla da rasvijetli pitanje Vukašinih nasljednika i načina na koji je došlo do uspješne likvidacije depozita. Pitanje postavke državnog depozita tu je vrlo jasno izraženo. Ipak, nedostatak poznavanja tehnike depozita uslovio je i pogrešan zaključak.⁵ Depozit i ulaganje novca na dobit kod dubrovačke vlade dva su različita bankarska poslovanja u kojima se dubrovačka država pojavljuje kao bankar, a ulagači su privatna lica. Historiografija nije definirala takvu polaznu osnovu ovim pojavama, pa se one često miješaju. B. Krekić nije dublje ulazio u pitanje depozita i ulaganja novca na dobit, ali je odlično razumio oba ova bankarska poslovanja.⁶ Dosta korisnih podataka o depozitu daje i J. Tadić.⁷

Zahvaljujući visokom stupnju zaštite imovine pod patronatom države, te revnosne brige za osjetljivu dokumentaciju koja se u ovoj vrsti kontakata sa zaledem pokazivala izuzetnom i opravdanom, u Dubrovniku je očuvano dosta izvorne građe o depozitu. Veći dio latinske građe o ovoj tematici je neobjavljen, a sastoji se od odluka vlade po pitanju izmjena u stanju i pratećih poslova iz depozita. U okviru ćirilске kancelarije vodena je konkretizacija poslovnih kontakata s partnerima iz ale da pa je time ćirilska grada o depozitu najbrojnija.

Najpotpunija objavljena zbirka ćirilске građe Lj. Stojanovića,⁸ sadrži najveći dio građe o aktivnostima u depozitu. Po svemu sudeći upravo je ova zbirka razlog zapostavljanja definisanja pitanja državnog depozita i uopšte afirmativnijeg ulaska istraživača u pitanje kvaliteta podataka iz depozitne procedure. Ni sam Stojanović problem nije shvatio u cjelini, pa ga je načinom predstavljanja podataka iz depozita, još više udaljio od pokušaja uspješne valorizacije. Na više mjesta u zbirci priredivač je pokušao da dokumente o depozitu prikaže putem manjih cjelina uokvirujući ih nepraktičnim naslovima, "ostavama". Tako je na jednom mjestu data posebno i predstava o Sandaljevima depozitima. Na istom mjestu očigledan depozit banice Anke i Sandalja Hranica iz marta 1410.g., zasvjedočen s tri dokumenta, tu nije uvršten. I depoziti Jelene Balšić imaju svoj početak u Sandaljevima depozitima, a izdvojeni su iz skupine "ostava Sandalja i Jelene". Takvim rasporedom nije data slika potpunije preglednosti koju je priredivač zamislio. S druge strane, njihova izdvojenost iz konteksta ostalih aktivnosti aktera dodatno uveličava nepreglednost. U prilog ovakvoj nesistematičnosti i egdotički pogrešnom prikazu dokumenata o depozitu idu i naslovi pojedinih dokumenata koji ponekad ne pokazuju njihovu sušt-

⁴ Ćirković Sima, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964.

⁵ Ćirković Sima, *Poklad kralja Vukašina*, (dalje: *Poklad kralja Vukašina ...*), Zbornik Filozofskog fakulteta XIV-1, Beograd 1979., 153-163.

⁶ Za pitanje ulaganja novca na dobit u "Žitnoj komori" u Veneciji uporedi Krekić Bariša: *Jedn mltački dokument o Nelipčićima*, Historijski zbornik 19-20 (1966-1967), Zagreb 1967., 413-418. Pravilno shvatanje depozita i ulaganja novca na dobit u Dubrovniku isti autor je pokazao u radu Krekić Bariša, *Dva priloga bosanskoj istoriji prve polovine petnaestog vijeka*, (dalje: *Dva priloga ...*), Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 37 (1986), Sarajevo 1986., 129-142.

⁷ Tadić Jorjo, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, (dalje: *Promet putnika ...*), Dubrovnik 1939.

⁸ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I/1-2*, (dalje: *SSPP I/1-2*), Beograd-S.Karlovići 1929.-1934.g.

⁹ Ćirilski izvori depozit nazivaju pokladom, postavom ili pohranom. Termin "ostava" nije zasvjedočen. On je prihvatljiv i zbog njegovog uvrštavanja u arheološku terminologiju pod sasvim drugačijim značenjem. Zato se on ne upotrebljava u ovom radu kao oznaka za depozit.

inu. Zbirka je obilježje prekida razvojnog luka u izdavanju ćirilske grade.¹⁰ Najveći nedostatak zbirke leži u neprikladnom razdvajanju dokumenata kao cjelina. Iako je imao pred sobom zbirku K. Jirečeka¹¹, Stojanović je, poštujući pri tom redosljed, novim naslovima ispred otpisa pojedinih dokumenata te vidno istaknutih datuma otpisa unosi još veću zbrku u inače nepoznatu depozitnu proceduru. Da bi se ta procedura pregledno sagledala u cjelini, ona podrazumijeva cjelinu dokumenta o depozitu i njegovog otpisa, a i prateću latinsku građu koja cjelinu dokumenta bitno pojašnjava.¹² Bez obzira na pomenute nedostatke Stojanovićeva zbirka ostaje kao nezamjenjivo polazište za pitanje uključivanja zaleda u ove naprednije ekonomske tokove.

Zahvaljujući dostupnoj građi, kao i navedenoj literaturi pitanje državnog depozita i ulaganja novca na dobit kod Dubrovčana može se postaviti i definisati kao prilog razvoju bankarstva na južnoslavenskom prostoru. Mnoge usputne pojave koje se uz depozitnu proceduru u vrijeme Sandalja Hranića na ovom mjestu prate, kao odnosi među ulagačima te sadržaj depozita, nude aktueliziranje istraživanja depozita u cjelini. Kroz depozite nazire se slika Sandalja Hranića kao vlastelina koji je shvatio i prihvatio napredne modele evropskog ekonomskog poslovanja. Primjenjujući ih prevazišao je krute feudalne okvire svoga vremena i izrastao u jednog od najjačih poslovnih ljudi bosanske srednjovjekovne države.

I. ZAJEDNIČKI DEPOZIT

Poslije bosansko-dubrovačkog rata (1403.-1404.) u odnosima između Dubrovnika i porodice Hranića-Kosača nastaju mirnija vremena. Dubrovčani obnavljaju svoje veze sa zaledem u kojem se Sandalj Hranić učvrstio kao njihov najjači susjed. Njegovi posjedi na ulazu u unutrašnjost Balkana i uloga koju je imao u srednjovjekovnoj bosanskoj državi u dubrovačkoj politici izazivali su dostojan respekt. Godine 1405. glavni predstavnici Hranića-Kosača, braća Vukac i Sandalj s nasljednicima, primljeni su u redove dubrovačke vlastele, dobili kuću u Dubrovniku, imanje na dubrovačkom teritoriju, te azil i izdržavanje za sebe i porodice u slučaju napuštanja posjeda. U pravcu razvijanja dobrosusjedskih odnosa išlo je i otvaranje depozita u Dubrovniku u kojem se kao ulagač pojavljuje i Sandalj Hranić.

Poslovno trojstvo koje učestvuje u ovom depozitu dio je dvaju najjačih feudalnih porodica dubrovačkog zaleda u početku XV. stoljeća: Hrvatinića i Hranića-

10 Zbirka Lj. Stojanovića ima kritiku svoga vremena iz pera S. Stanojevića. Očekivalo se da će to biti definitivno izdanje ćirilske grade, ali ta se nada nije ispunila. Da bi izvore poredao po oblastima i ličnostima priređivač je "knjigu koncepata Ruska Hristoforovića" razbio i razbacao po cijeloj svojoj zbirci. O dokumentima nisu davani uobičajeni podaci, pa čak ni gdje se nalaze, na kakvom su materijalu pisani, a cijela zbirka je prepuna štamparskih grešaka. Rezultat ovakvog izdanja je "strašan", ono je "gotovo neupotrebljivo" i "suva šteta u svakom pogledu", Stanojević Stanoje, "Stojanović Lj., Stare srpske povelje i pisma", Jugoslavenski istorijski časopis 1/1-2, Beograd-Zagreb-Ljubljana 1935, (102-104). Uporedi i, Rešetar Milan, *Nove dubrovačke povelje iz Stojanovićeve Zbirke*, Glas Srpske kraljevske akademije 169, Beograd 1936.g., (1-46).

11 Jireček Konstantin, *Spomenici srpski* (dalje: *Spomenici srpski ...*), Spomenik SKA 11, Beograd 1892.

12 Na osnovu Stojanovićeve zbirke ne znamo da li je uopšte depozit banice Anke i kćeri joj Katarine bio zatvoren, *SSPP III*, 355-357. Uporedi otpis u, Jireček K., *Spomenici srpski ...*, 62-63.

Kosača. Njega sačinjavaju bosanski vojvoda Sandalj Hranić, njegova supruga Katarina i punica banica Anka Vukčić Hrvatinić. Iza smrti bana Vuka Vukčića (oko 1396.g.) brigu o njegovoj porodici, ženi Anki te dvije kćerke Katarini i Jeleni preuzeo je njegov brat Hrvoje. Brak Sandalja Hranića i Katarine Vuković Hrvatinić sklopljen je u proljeće, vjerovatno krajem aprila ili početkom maja 1405.g.¹³ On predstavlja produbljenje saveza splitskog hercega i velikog bosanskog vojvode Hrvoja i bosanskog vojvode Sandalja. Tješnje veze moćnika koje su se u prvim decenijama XV. stoljeća dodirivale na rijeci Neretvi ovim brakom unose novi značaj u njihovim globalnim odnosima na istočnom Jadranu. Za Sandalja Hranića ovaj brak predstavljao je potvrdu već sklopljenog i na djelu iskušanog političkog saveza.¹⁴

1. Stanje depozita

Iako izvori o predradnjama otvaranja ovog depozita nisu sačuvani sasvim je sigurno da je određenih konsultacija bilo i da su one pozitivno riješene dubrovačkim odobravanjem. Depozit Sandalja Hranića, banice Anke i Katarine prati se u razdoblju od 1406. do 1413.g. On predstavlja sedmogodišnji period ulaganja i podizanja imovine (izradevina od plemenitih metala i dragocjenih materijala, vrijednih upotrebnih predmeta, povelja i zapisa, srebra plika i novca), putem unaprijed utvrđenih pravila u ponašanju ulagača sa jedne i čuvara depozita, dubrovačke vlade, sa druge strane.

a) Ulaganja

Depozit je otvoren 4.5. 1406.g. prvim ulaganjem imovine deponenata. U okviru ovog depozita izvršeno je ukupno sedam ulaganja i osam izuzimanja. Prema broju stavki, težini i vrijednosti uloženog, prvo ulaganje je najveće. Uloženo je srebro pliko, srebrno i pozlačeno posude, predmeti svakodnevne upotrebe, povelje i knjige, ukrasni i odjevni predmeti, kao i novac raznih vrsta (zdjele, čaše, bokali, ladice, možuli, krigle, kupe, kondjer, žlice, kotao, kipovi lavova, pojasevi, brokete, ikone i konjska oprema, mletački zlatni dukati, srebreni dubrovački i kotorski dinari). Ulog je vagan po vrstama. Od ukupno 33 stavke vagano je njih 26. Ukupan iznos izražen dubrovačkom tankom mjerom iznosio je 232 litara i 8 unči, tj. oko 76 kg.¹⁵ Od toga je srebra plika 10 litara, 10 unča i 3 aksada, a ostalo je težina dragocjenosti. "Kofanc" i dvije "škatole" s poveljama, zapisima i knjigama, nisu vagani.

13 Zahvaljujući najnovijim istraživanjima pitanje broja brakova Sandalja Hranića potpuno je riješeno. Iscrpnim prikazom stanja historiografije uz nove podatke i postavke M. Ančić upotunjuje ranije nesigurne stavove o tri Sandaljeva braka, Ančić Mladen, *Prosopografske crtice o Hrvatinićima i Kosačama*, (dalje: *Prosopografske crtice ...*), Istorijski časopis 33 (1986), Beograd 1987., (37-56).

14 Ančić M., Isto, 52; Lovrenović Dubravko, *Istočni Jadran u odnosima između Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića na prelazu iz XIV. u XV. stoljeće* (dalje: *Istočni Jadran ...*), Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine 27, Sarajevo 1987, 55-66, 58-59, 62. Ovim brakom dobio je Sandalj Hranić u miraz Ostrovcu i Skradin, nasljeđe Vuka Vukčića, Lovrenović Dubravko, *Kako je bosanski vojvoda Sandalj Hranić došao u posjed Ostrovice i Skradina*, (dalje: *Kako je bosanski vojvoda ...*), Radovi 19, Zagreb 1986, (231-236), 231. Tada je ostvarena dvostruka bračna veza, Katarinina sestra Jelena udala se za Sandaljevog brata Vuka, Ančić M., *Prosopografske crtice ...*, 46, 52.

15 Uopoređi Prilog I. *Ulaganja u depozit*.

Prema vrstama novac je predstavljen svojim obračunskim vrijednostima u pet stavki. O depozitu je napravljen dokument ("list"), u kojem je navedeno ponašanje i obaveze ulagača i čuvara depozita.

Drugo ulaganje izvršeno je 20.12. 1406., treće i četvrto tokom 1407. (9. januara i 15. marta), peto 5.1. 1408., šesto 10.1. 1409. i posljednje, sedmo 16.1. 1410.g. Ona se nešto razlikuju po svome sadržaju od prvog ulaganja. Dragocjenosti se više ne ulažu. Ulaže se srebro pliko u komadima (2. i 3. ulaganje), mletački dukati (2.,3.,5.,6. i 7. ulaganje), turske aspre (3., 4. i 6. ulaganje), dubrovački dinari (5.,6. i 7. ulaganje), te kotorski dinari (7. ulaganje).¹⁶ Sva ulaganja se uredno registriiraju kroz dokumente i zapisnik dubrovačke kancelarije.

Ukupan iznos ulaganja u depozit iznosio je:

- srebra plika u 85 komada, težine 77 l, 6 u, 3 a, tj. oko 25,4 kg;
- dragocjenosti (25 vaganih stavki sa 76 predmeta) težine 221 l, 9 u, 3 a, tj. oko 73 kg;
- kofanc i dvije škatole s poveljama, zapisima i knjigama;
- novca (u 8 stavki), ukupno oko 14.000 dukata,
 - 8.964 mletačka dukata,
 - 11.722 perpera i 1 dinar dubrovački,
 - 22 perpera dubrovačkih dinara "zlih",
 - 6 perpera mezalina, dubrovačka,
 - 1.005 perpera i 11 dinara kotorskih,
 - 34.024 turskih aspri (u tri stavke, ukupne težine 117 l, 1 u, 3 a).¹⁷

b) Izuzimanja

Na sliku stanja depozita utječu i izuzimanja koja se prate od vremena trećeg ulaganja, tj. 1407.g. U prva četiri izuzimanja (9. januara, 15. marta i 24. aprila 1407., te 10. januara 1409.g.) izuzimaju se dragocjenosti, 10 predmeta težine 51 l, 9 u, 1 a, te kutija s poveljama i zapisima. U petom i šestom izuzimanju (6. marta 1410. i 15. marta 1411.g.) izuziman je novac i sve srebro pliko, a u sedmom izuzimanju (26.6. 1411.g.) izuzet je ostatak novca i od dragocjenosti 13 predmeta težine 6 l, 7 u, 3 a.¹⁸ Prilikom konačnog zatvaranja depozita 23.1. 1413.g., u osmom izuzimanju, izuzete su preostale dragocjenosti i dvije škatole s poveljama i zapisima. U ovom zadnjem izuzimanju pomenuto je samo cjelokupno izuzimanje ostatka depozita bez davanja pojedinačnih stavki niti ikakve težine. I sva izuzimanja uredno se bilježe po uredenoj proceduri koja omogućava precizan uvid u stanje depozita u svakom trenutku.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Na osnovu Priloga I.

¹⁸ Vidi Prilog II. Izuzimanja iz depozita.

c) Nejasan put dijela sadržaja zajedničkog depozita

Zadnje izuzimanje nije pojedinačno navodeno pa bi njegova detaljna rekonstrukcija bila pregled ostatka depozita koji je naveden u zadnjem dokumentu o depozitu, devetom listu od 26.11. 1411.g. Kako taj dokument nije objavljen u cjelini pokušaćemo da sami napravimo njegovu rekonstrukciju. Prema prvih sedam izuzimanja izuzet je sav uloženi novac, srebro pliko, a od dragocjenosti 24 predmeta težine 58 l, 4 u, 4 a, te kutija s poveljama i zapisima. Time je za osmo izuzimanje kod zatvaranja depozita preostalo da se izuzme 52 predmeta dragocjenosti težine 163 l, 4 u, 5 a, te dvije škatole s poveljama i zapisima.¹⁹

Zahvaljujući registriranoj aktivnosti ulagača sa sadržajem iz ovog depozita i iza njegovog zatvaranja, možemo pratiti put ostatka depozita među ulagačima. Zajednički depozit Sandalja Hranića, banice Anke i Katarine zatvoren je izuzimanjem ostatka depozita 23.1. 1413.g. Već sutradan, 24.1. 1413.g. otvorena su druga dva depozita, jedan zajednički banice Anke i Katarine, drugi zasebni od strane Sandalja Hranića. Ova dva nova depozita nastala su od sadržaja ranijeg depozita.²⁰ Dakle, poslovno trojstvo planski zatvara svoj zajednički depozit, dijeli njegov sadržaj i na osnovu te podjele otvara dva nova depozita. U prvom slučaju banica Anka i Katarina u svoj zajednički depozit ulažu 15 stavki sa 44 predmeta ukupne težine 102 l, 6 u, 4 a.²¹ Sandalj Hranić svoj novi depozit otvara sa dvije stavke od dva predmeta težine 25 l, 8 u.²² U odnosu na sadržaj ranijeg zajedničkog depozita 6 predmeta dragocjenosti (jedna ladica velika, dva bokala, kondjer, lav i broketa) i dvije škatole s poveljama i zapisima nisu ulagani u dva nova depozita. Tako i ne znamo kome su pripali u podjeli ostatka zajedničkog depozita.²³ Njih je mogla zadržati i jedna i obje strane ne ulažući ih u svoje nove posebne depozite. Kako je njihova težina zajedno s težinom novog depozita Sandalja Hranića malo jača od trećine težine ukupnog ostatka zajedničkog depozita presmjelom bi bila pretpostavka da je taj nejasni dio sadržaja otišao samo u ruke Sandalja Hranića. Te predmete ne nalazimo ni u kasnijim Sandaljevim depozitima.²⁴ U eventualnoj podjeli ostatka zajedničkog depozita na tri jednaka dijela, Sandalj bi vjerovatno insistirao da dobije čašu i bokal (bačil), koji imaju njegovu "zlamenje" (grb), a ipak su ih dobili Anka i Katarina. Ni u pitanju dvije škatole s poveljama i zapisima ne možemo davati pretpostavke. One nisu podizane od 1406., od prvog ulaganja, a u podjeli ostatka depozita 1413.g. mogu se praviti različite pretpostavke o tome kome su pripale. Tako pitanje puta dijela depozita ostaje otvorenim.²⁵

19 Ovu rekonstrukciju pravimo na osnovu ulaganja i izuzimanja. Uporedi Prilog I i Prilog II. Deveti list, u kojem je ostatak depozita detaljno naveden, nije u cjelini objavljen u Stojanovića, *SSPP I/1*, 352-353. Vidi Prilog III. *Ostatak depozita*.

20 *SSPP I/1*, 355-357. Vidi Prilog IV. *Novi depoziti Sandalja, Anke i Katarine*.

21 Isto.

22 *SSPP I/1*, 357. Vidi Prilog IV.

23 Vidi Prilog V. *Nejasan put dijela sadržaja zajedničkog depozita*.

24 Ipak "kondjer" je izgleda pripao Sandalju Hraniću. U testamentu hercega Stjepana Vukčića Kosače spominje se kondjer veliki ko je bio gospodina voevode Sandalja srebni, *SSPP I/2*, 88. Steta što nije data i njegova težina kako bismo bili sigurniji u pretpostavci da se radi o istom predmetu.

25 Eventualnim trećinama na kojima bi bio napravljen raspored ostatka depozita smeta i kvalitet težine dragocjenosti. Sama konjska naprava je teška 23 l, a sastavljena je, pored dragocjenih materijala i od kože, svile i željeza.

Svoj zajednički depozit banica Anka i Katarina vrlo brzo zatvaraju, već krajem juna 1413.g. One se više kao ulagači imovine u Dubrovniku ne pojavljuju.²⁶ Naprotiv, Sandalja Hranića kroz depozit pratimo do njegove smrti 1435.g. I ostatak sadržaja zajedničkog depozita koji je njemu pripao može se pratiti duže vrijeme njegovim novim depozitima.²⁷

2. Dramatična afera: nesuglasice među ulagačima i raspad zajedničkog depozita

Pomenuto zatvaranje zajedničkog depozita, njegova podjela i na osnovu te podjele otvaranje dva nova posebna depozita, ukazuje na prethodnu planiranu aktivnost ulagača. To planiranje predstavlja odraz stanja u porodici Sandalja Hranića u svome konačnom izgledu - raspadnutom drugom Sandaljevom braku. Poznato je da se brak Sandalja i Katarine raspao krajem 1411. no zajednički familijarni depozit je zatvoren tek januara 1413.g. i tek u tom aktu i stvaranju zasebnih depozita vidimo to faktično stanje.

Nesuglasice među ulagačima mogu se pratiti i prije zatvaranja depozita, pa i prije raspada braka Sandalja i Katarine. Uz pomoć jednog drugog depozita, otvorenog za trajanja ovog zajedničkog, pratimo kako se ovo poslovno trojstvo raspadalo. I prije 1411.g. ono se grupisalo u dva suprotna tabora, u kojem su majka i kćerka, punica i supruga, Anka i Katarina, bile na jednoj, a zet i suprug, Sandalj Hranić, na drugoj strani. Iako se ove nesuglasice u potpunosti ne mogu pratiti, po načinu ispoljavanja i rezultatu - prekidu braka, čitava se situacija može nazvati feudalnom familijarnom aferom.

Kada se problemi u porodici Sandalja Hranića prvi put pominju, marta 1410.g. oni su već u fazi prvog primirja dvije suprotstavljene strane poslovnog i familijarnog trojstva. Sedmo ulaganje u depozit obavlja se 16. januara 1410. na već uhodani način sa jedinstvenim trojstvom, a već 4. marta iste godine pratimo Sandaljevu izjavu banici Anki sa izraženom težnjom da se jedinstvu porodice uklone mnogobrojne pa i eventualne smetnje. Vjerovatno je sukob tinjao od ranije, a u početku 1410.g. dostigao je svoju kulminaciju. Ozbiljnost ovog sukoba ilustruje način na koji se on pokušao prevazići. Obje strane, vjerovatno i fizički razdvajene, a putem nosilaca - banice Anke i Sandalja Hranića, prave pismene izjave o pomirenju i sačinjene dokumente pohranjuju u Dubrovnik na čuvanje putem posebnog depozita.

26 Depozit pođiže *nuncius magnificorum dominarum domine banice et domine Catarine, eius filie* Radoslav Stjepković 30.6. 1413.g., Jireček K., *Spomenici srpski ...*, 62-63.

27 Ikonica i konjska naprava se zadnji put spominju kod izuzimanja iz depozita Sandalja Hranića 17.2. 1423.g. Dok se ikonica detaljno navodi u svome opisu kao i ranije, konjska naprava se pominje kao *jednu trap konsku srebrnu pozlaćenu a poteza* 23 l, 9 u, SSPP I/I, 365, 369,371. Ova dva predmeta stajala su u depozitu 17. godina.

Svoju izjavu Sandalj Hranić formulira u Novom u Dračevici 4.3. 1410.g.²⁸ Sandalj prima banicu Anku "... za mater ka me est rodila i kako da oi esam bezgrišni pravi i počteni sin ...", s ljubavlju i dobrom voljom, "... kako tribue sinu materi ka ga e rodila od srca svoga ...", i da je hoće "... hraniti i počtovati kako mater...", i da je neće ostaviti "... za života moga i ne: ni za čijure volu niza kojure rič segai svita volnu ali nevolnu ni za blago: ni za grade ni za ednu stvar rečenne matere moe gospoe banice Anke: ni ne: kuće ni ne: općine: ni ne udržanija doma: ne: i našega kako pristoi sinu u matere svoje do lahka i do teška vrimenta ...". I ako bi se desila smrt Katarini "... da ne imam dovesti u kuću u svoju inu ženu za kućnicu na mistu gospoe Katarine za života gospoe banice Anke hotenjem ili znaniem moim ...". Sandalj obećava i da neće ništa učiniti "... suproč počteniju rečene mi matere gospoe banice Anke ...", te da neće "... grišiti odlučeniem i neprijateljski učinieniem na odlučenie od matere moe rečene gospoe banice Anke ...".²⁹

Poslije ove izjave izvršeno je uobičajenom procedurom peto izuzimanje (6.3. 1410.g.). Sedam dana kasnije otvara se depozit banice Anke i vojvode Sandalja Hranića. Dubrovčani bilježe da im Pribislav Pohvalić "... donje dva lista zapisana pod njih pečtami visućimi u koih se udrži kako si su jedinstvo i počtenu ljubav i prijateljstvo zapisali i potvrdil i ošt bolje naprijed do nih života ...".³⁰ Te listove postavljaju u depozit pod specifičnim uslovima podizanja koji podrazumjevaju živu riječ ulagača.³¹ Sandaljev list banici Anki od 4.3. 1410.g. sastavni je dio tog depozita. Krajnje ozbiljan sukob putem ovog poslovnog rješenja činio se prevazidenim.

Izjava banice Anke nije sačuvana, pa se rekonstrukcija nesuglasica može pratiti samo po Sandaljevoj izjavi. Kako smo vidjeli, u njoj je interes Sandalja Hranića za očuvanje jedinstva porodice bio vrlo izražen. Primajući punicu za majku, "kako sin mater", Sandalj pokazuje granicu do koje je sukob došao, a spominjanje eventualne smrti Katarine i dovodenje druge žene može biti jedna od kombinacija na kojoj se sukob odvijao. Time bi se Sandaljevi potezi mogli prepoznati u želji da se banica Anka i Katarina udalje iz njegovog porodičnog kruga. Motive takvom

28 SSPP I/1, 279-280. Ova izjava nije bila predmet raspravljanja u historiografiji. V. Ćorović samo konstatira da "vrlo je zanimljiv Sandaljev ugovor sa taštom banicom Ankom". Ćorović Vladimir, *Historija Bosne*, (dalje: *Historija Bosne ...*), Beograd 1940, 407. nap. 2. Sandalj je 2.3. 1410.g. tražio od Dubrovčana dvije galije da prevezu njegovu ženu Katarinu i punicu Anku u Zadar. Dubrovčani su to poslije tri vijećanja konačno odbili, ističući kao razlog neku opasnost, ne navodeći kakvu. J. Tadić pretpostavlja da su Dubrovčani vjerovatno bili protivni rastavi braka između Sandalja i njegove žene, sinovice moćnog vojvode Hrvoja, pa su zato odbili da svojim brodovima povedu njegovu ženu natrag roditeljskoj kući. Tadić J., *Promet putnika ...*, 113-114. Sa ovom pretpostavkom se ne bismo mogli složiti, jer aktivnosti u martu 1410.g. koje poduzimaju Sandalj i Anka putem svojih izjava govore o pomirenju a ne o rastavi. Čini nam se da se Dubrovčani ničim nisu željeli miješati u pitanja odnosa među svojim susjedima, te da je neke opasnosti za isplivljavanje lada koje bi prevozile Anku i Katarinu u Zadar zaista i bilo. Pored Kotora i Dubrovnika Sandalj je imao kuću i u Zadru i bio zadarski vijećnik, Sunjić Marko, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo 1996, 135. U Zadru su čuvane dvije relikvije Katarine "consorte potenti viro domino Sandalio". Thallöczy Lajoš, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije*, Glasnik Zemaljskog muzeja V, Sarajevo 1893, (3-34, 175-229), 33-34.

29 SSPP I/1, 279-280.

30 Isto, 278-279. Stojanović ovaj dokument o depozitu naziva dubrovačkim izvještavanjem Sandalja Hranića o napravljenom depozitu. Naprotiv, po svim elementima procedure depozita ovo je zvanični prepis dokumenta o depozitu ("lista") koji je raden u tri primjerka, a samo je sačuvan ovaj prepis u zapisniku. Više o tome vidi u "Tehnici depozita".

31 "... kdi godje bi hotjeli uzeti više rečene listove da pošlju po dva vlastelina dubrovačka da ti vlastelina cujeta od ust gospojce banice Anke i vojevode Sandalja kako ih skladom uzimaju i ti vlastel da došadše u Dubrovnik knezu i k vlastelem spovedu jer sta od nih ust čula jer ih skladom uzimlju. Tako hotješe da im se dade a inako nikakor ...", SSPP I/1, 278.

stavu ne možemo sa sigurnošću odrediti. Njega diktira poznata Hrvojeva promjena u globalnim vanjskopolitičkim odnosima prema ugarskom kraljevstvu s kojom se poklapa čitava afera. I jedna stavka Sandaljeve izjave kojom obećava da neće griješiti "odlukama i neprijateljskim djelima" na odluke banice Anke može predstavljati uporište za razne pretpostavke. Prava je šteta što poziciju obje strane u ovom sukobu ne možemo pratiti i putem baničinog "lista".³²

Interese majke i kćerke predstavlja majka, banica Anka, s kojom Sandalj i sklapa primirje. Ono što im smeta u nastalom sporu, to im Sandalj svojom izjavom obezbjeđuje, vraća jedinstvo familiji i porodici, prihvata Anku i njena "odlučenija" kojima se neće protiviti. Isto tako, smeta im pomisao na eventualnu popunu "mista Katarinina" nekom drugom ženom, za baničina života. Položaj Katarine, očite žrtve u čitavom sukobu odražava položaj žene u braku sklopljenom na feudalnoj praksi s izraženom političkom pozadinom.

Mnoštvo pitanja izbija na površinu: šta su to skrivile majka i kćerka, punica i žena, da ih Sandalj "udalji" iz svoga porodičnog i familijarnog kruga, te pomišlja na novu ženidbu?; zašto Sandalj po svaku cijenu vraća jedinstvo porodici i "trojstvu"?; kakve su to odluke banice Anke kojima se Sandalj neće više opirati? Vjerovatno bi baničina izjava pomogla da se čitava afera bolje sagleda, ali čini se, ne i da u potpunosti razriješi, jer ona ovim primirjem nije bila završena.

Kontekst pozicija i motiva koje možemo nagadati zaključujemo stabilnijom pozicijom i jedinstvom "trojstva" marta 1410.g. Vrijeme koje dalje slijedi pokazuje, uprkos pokušaja pismene forme regulisanja ponašanja u familiji, da je to bilo samo zatišje, te da je afera nastavljena. Kroz depozit je opet možemo pratiti.

Novih ulaganja više nema. Jedinstveno poslovno i familijarno trojstvo nastupa u depozitu samo kod izuzimanja. I to je vrlo indikativno za njegovu budućnost.

Proceduralno, za depozit predviđena situacija gubljenja dokumenata o depozitu, desila se naredne godine. Na Sandaljevo pismo o gubljenju "listova", Dubrovčani odgovaraju 10.3. 1411.g. kako da se takvo stanje prevazide. Pet dana kasnije vidi se da su isti nađeni jer je procedura oko šestog izuzimanja obavljena na uobičajeni način. Ne može se ulaziti u nagadanje kako ih je mogao izgubiti, ali određeno odstupanje u proceduri za takvu situaciju koje Dubrovčani iznose Sandalju, da njegovi zastupnici pored vjerovnih listova donesu i pečate ulagača kako bi se eventualno izuzimanje i ovjerilo tim pečatima, pokazuje da se Dubrovčani time vidno osiguravaju od svojih ulagača, i to na način koji svim ulagačima osigurava njihova prava.

Spomenuto šesto izuzimanje 15.3. 1411.g., je pozamašno. Izuzima se sve srebro pliko (oko 77,5 litara) i 6.814 dukata. Izvan depozita u Dubrovniku ulagači

³² Depozit banice Anke i Sandalja Hranića sa njihovim listovima nikada nije zatvoren. Od njegove sadržine se sačuvao "list" Sandaljeve izjave, zapisnik o depozitu i vjerovno pismo Sandalja Hranića. Prema uobičajenoj proceduri pored izdatih dokumenata koji su se otpisivali i uništavali po isteku njihove važnosti i u zapisniku je vršeno otpisivanje. Sačuvani zapisnik nema takav otpis i to znači da nije nikad ni otpisan, tj. mijenjan ili zatvoren.

složno, maja 1411. g., u Veneciji "*ad cameram frumenti*" ulažu 12.000 dukata na dobit od 4%.³³ I sedmo izuzimanje od 26.6. 1411. g., je veliko. Sve ove aktivnosti ukazuju na planski i jedinstven nastup ulagača.

Slijedi ponovo otvaranje sukoba u familiji. On se završava prekidom braka između Sandalja Hranića i Katarine. Izvori ne govore ništa o tom prekidu. Tek krajem 1411. g. Sandalj se ženi po treći put. Sredinom decembra 1411. g. Dubrovčani mu upućuju čestitke.³⁴ Vjerovatno predviđeno "jedinstvo" nije u svim stavkama poštivano i rezultat je bio neminovan. Iako nam detalji nisu poznati, Sandaljev ulazak u treći brak ukazuje da je upravo on i u ovom slučaju "podvlačio crtu" na sukob. ³⁵ Kroz depozit u Dubrovniku, a i ulog u Veneciji, tu situaciju proratimo slično kao i u proljeće 1410. g., tek kada je sve svršeno.

Raskol familijarnog i poslovnog trojstva vidljiv je tek 1412. godine. U aprilu su zabilježeni značajni potezi ulagača koji otvaraju borbu za ostatak zajednički uložene imovine. Promjene u braku Sandalja Hranića tada su već bile poznate Dubrovčanima i Mlečanima. Sredinom aprila 1412. g. pratimo kako Dubrovčani odgovaraju banici Anki na njene "listove" poslane po "vaših ljudeh", a po pitanju "*... ostatka poklada koji ste opkjeno i skladom postavili s gospodinom vojevodom Sandaljem kako da on ostanak vojevodi ne damo...*".³⁵ Svojom porukom Anki, Dubrovčani pokazuju da procedura dizanja depozita ostaje ista, tj. kako je depozit zajednički postavljen tako "skladom" da se može uzeti i "*... tako ste skladom od rečenoga poklada mnogo i mnogo krat uzeli ...*".³⁶ Iz ovog pisma izbija melodramatično obraćanje banice Anke i smirujući ton Dubrovčana, koji se u odnose među ulagačima ničim ne žele umiješati. Najzad, to je i sukob dva njihova najjača susjeda, porodica Hrvatinića i Hranića-Kosača. Oprezan stav Dubrovčana uskratilo nam je informacije o čitavom toku afera. Ipak, Ankino obraćanje pokazuje da pitanje ostatka depozita nije bilo predmet uspješnog dogovora među ulagačima još dok je trajao brak Sandalja i Katarine. To bi vodilo i pretpostavci da je brak Sandalja i Katarine nasilno završen.

Po pitanju ostatka depozita kroz čitavu 1412. g. nemamo zasvjedočen Sandaljev interes jer je on bio usmjeren zalog u Veneciji. Aprila 1412. g., u namjeri da podigne ulog, njegov poslanik u Veneciji nije uspio. Mlečani su zahtijevali i prisustvo zastupnika Anke i Katarine.³⁷ Njegova ženidba krajem 1411. g., te sigurno uobijena tek petina tog ostatka pri njegovom podizanju i zatvaranju depozita, može govoriti u prilog mišljenju da je Sandalj brak s Katarinom prekinuo bez obzira na

33 Hrabak Bogumil, *Venecija i Sandalj Hranić u njegovom širenju po primorju počev od Herceg-Navog*, (dalje: *Venecija i Sandalj* ...), Boka 11, Herceg-Novi 1979, (199-225), 206; Šunjić M., *Bosna i Venecija* ... 133. Ovo je Sandaljev ulazak u drugu vrstu bankarskog poslovanja - ulaganje novca na dobit, koju će od 1419. g. praktikovati i u Dubrovniku. Godišnja dobit u ovome ulogu od 12.000 dukata uz kamatu od 4% bi bila 480 dukata.
34 Nije zasvjedočeno dizanje dobiti od ovoga uloga. Možda se u arhivu u Veneciji nađe koji pomen o ostvarenoj dobiti iz okvira ovoga uloga, naročito od 6.000 dukata banice Anke i Katarine koji zasigurno nije likvidiran do 1421. g. Uporedi: Ančić M., *Prasopografske crtice* ..., 51, 54-55.

34 Čorović V., *Historija Bosne* ... 407, nap. 1.

35 *SSPP* I/1, 355.

36 Isto.

37 Hrabak B., *Venecija i Sandalj* ..., 210; Šunjić M., *Bosna i Venecija* ... 133.

neriješena poslovna pitanja, odnosno, da ostatak depozita u Dubrovniku i ulog u Veneciji za njega nisu bili smetnja prekidu braka. Sandalj, različito od situacije iz marta 1410.g., sada pokazuje da ima stabilniju poziciju u odnosu prema ostalim ulagačima. Ankinu obraćanje Dubrovčanima pokazuje njen očit interes za ostatak depozita (preostale su dragocjenosti i dvije "škatole s poveljama i zapisima"). To su sve stavke iz prvog uloga koje mogu da budu Ankinu i Katarinino vlasništvo, ili, predmet spora kako razlaz nije i poslovno riješen. Anki i Katarini su zasigurno bili poznati Sandaljevi potezi u Veneciji. Situacija oko ostatka zajedničke imovine riješena je izgleda krajem 1412.g. Na to upućuju aktivnosti u Veneciji i Dubrovniku krajem 1412. i početkom 1413.g. U Veneciji su, 29.11. 1412.g. formulisana posebna pisma za obje strane o podjeli uloga na dva dijela po 6.000 dukata. Novac se mogao podići po isteku četiri mjeseca.³⁸ Na sklopljeni poslovni dogovor o ostatku imovine upućuje i aktivnost "baničinog poslanika" za Sandalja Hranića decembra 1412.g.³⁹ Kada se depozit u Dubrovniku konačno zatvara 23.1. 1413.g., ulagači nastupaju jedinstveno. Ostatak dijele li već sutrađan od istog sadržaja prave nove depozite.

Očito je prije dizanja ostatka depozita postignuta saglasnost među ulagačima i dogovoreno kome šta pripada. Ulagače poslovno predstavljaju zastupnici obje strane. Stranci kao svjedoci kod zatvaranja depozita obogaćuju pregled procedure, ali su i Dubrovčanima dodatno sigurnosno razriješenje osjetljivog mjestu u procjepu susjeda kojima se nikako ne bi trebali zamjerati. O samom dogovoru među ulagačima ne znamo ništa. Sandalj je dobio sigurno tek peti dio ukupnog ostatka. U svim kombinacijama oko veličine njegovog dijela primjetno je da je podjela postignuta i s obzirom na ulog u Veneciji. Pitanje šta je čije bilo u ovom depozitu nije potezano tokom trajanja depozita.

Depozit i sukob među ulagačima i u porodici Sandalja Hranića podudaraju se prilikom primirja marta 1410.g. Tađa je Sandalj pokazao jak interes za njegov sadržaj, jer dva dana poslije njegove izjave ulagači podižu turske aspre i 1150 dukata. Jak interes ulagača pratimo aprila 1412.g., kada je Anka zainteresovana za ostatak depozita, a Sandalj Hranić za ulog u Veneciji. Dakle, ključno pitanje odnosa ulagača u depozitu izbija na scenu kao posljedica stanja u porodici. Sandaljeva izjava banici Anki marta 1410.g., ne ukazuje da je depozit bio razlog na kojemu se porodica od ranije sporila. To drži stav da čitava afera za uzrok nije imala depozit.

Svoj dio uloga u Veneciji Sandalj je pokušavao da proširi na 10.000 dukata, ali ga je Venecija odbijala pozivajući se na već izvršenu predaju novca koja je protekla bez reklamacija.⁴⁰ Svojih 6.000 dukata banica Anka i Katarina su u svoje ime opet uložili na istome mjestu. Nije u potpunosti poznata konačna likvidacija njihovog uloga.⁴¹

38 Isto.

39 Dubrovčani obavještavaju Sandalja 15.12. 1412.g. da su stigli "naši posli i gospogje banice" iz Venecije, da se zbog nevremena brod kojim su putovali morao lišiti dijela tereta; te da šteta nije nadoknađivana od njegove robe ("ne dasmo ništór od vašega ustavir"), ali da bi Sandalj ipak trebao učestvovati u nadoknadi štete sa 12 dukata. SSPP I/1, 286-287.

40 Hrabak B., *Venecija i Sandalj*, 210; Šunjić M., *Bosna i Venecija*, 134.

41 Jelena Vuković Hrvatinić, udata za Sandaljevog brata Vuka, potraživala je 1421.g. ovaj ulog. Oporuka Anke i Katarine nije poz

3. Ostrovica i Skradin

Kontekstu ove porodične i poslovne afere približićemo opšti okvir koji bi mogao utjecati na sliku pozicija i motiva suprotstavljenih strana. Politički okvir u odnosima Hrvatinića i Hranića-Kosača na istočnoj jadranskoj obali, izražen zajedničkim nastupom tokom 1404. i učvršćen dvostrukom bračnom vezom u proljeće 1405. g., doživljava preokret krajem 1408. g. U sklopu širih previranja na ugarskom prijestolju Hrvoje Vukčić prišao je Žigmundu Luksemburškom, a Sandalj Hranić je i dalje ostao uz Ladislava Napuljskog. Otvoreno neprijateljstvo između Hrvatinića i Hranića-Kosača manifestuje se sredinom 1409. g. Kada Hrvoje napada Radivojeviće, aprila te godine, biva ugrožen i Sandalj Hranić. U augustu Dubrovčani u Drijevim moraju voditi računa o Hrvojevim i Sandaljevim ljudima koji drže trg. Početkom 1410. g. Sandalj Hranić zauzima Drijeva.⁴² Tom vanjskom okviru odgovara vrijeme u kojem nastaje sukob u porodici Kosača. Ono je izraženo Sandaljevom težnjom da se iz porodičnog kruga udalje Katarina i Anka, i vjerovatno je odraz njegove vanjskopolitičke orijentacije. Primirje i peto izuzimanje iz depozita marta 1410. g., najveći je uzmak Sandalja Hranića u nastaloj aferi. Vjerovatno ga poduzima pritiješnjem aktivnošću Hrvoja sa jedne te Osmanlija sa druge strane. Tada je stanje depozita bilo pozamašno, a jedinstvo porodice i podizanje aspri smirivalo je pritisak kojemu je bio izložen.

Nastala situacija nije bilo vraćanje na početne pozicije. To pokazuje prekid ulaganja u zajednički depozit. Svim aktivnostima prilazi se poslovno. Kroz depozit ono je nastavljano s izuzimanjima. Poslovnost se ogleda i u aktu sankcionisanja ustupanja Ostrovice i Skradina krajem 1410. g., kada se punica i supruga sa Sandaljem Hranićem spominju zajedno, a akt pečate banica Anka i Sandalj. Vidljivo poslovno jedinstvo dobija i izraz dobrovoljnog ustupanja miraza (Ostrovice i Skradina) Mlečanima.

Ojačavši svoje pozicije u 1411. g., Sandalj Hranić ponovo prekida bračni odnos. Ovoga puta on to čini definitivno. Ženi se po treći put. Tada mu izuzimanjima olakšan depozit nije potreban, dio uloga u Veneciji vjerovatno je osigurao uvjetna ulaganja, miraz ne mora vraćati a po svoj prilici ima 7.000 turskih plaćenika u svojoj službi. Ženidbom dobija novog saveznika, šuraka despota Stefana Lazarevića. Krajem 1412. g. izgleda i poslovno uspijeva riješiti pitanje zajedničke imovine. Hrvoje će stanje pokušati izmjeniti u proljeće 1413. g., napadom na Sandalja. Ishod tog napada pokazuje stabilnu Sandaljevu poziciju i novo stanje u odnosima susjeda. Brak stvoren na savezništvu dvaju moćnika podijelio je sudbinu toga saveza.

nata, no vjerovatno je Jelena, kao jedini nasljednik porodice Vuka Vukčića uspjela u svojoj namjeri, Ančić M., *Prosopografske crtice* ..., 51, 54-55. Postoji mogućnost da je Jelena i prije 1421. g. ušla među aktere ovog uloga, tj. da je poslije smrti Katarine, sa Ankom bila zajednički ulagač. Historiografija je inače registrirala ulaganje Sandalja, Anke i Katarine kao depozit sa kamatom od 4%. To nije klasičan primjer depozita kakav pratimo u isto vrijeme u Dubrovniku. Državni depozit u Dubrovniku ne podrazumjeva nikakve pristojbe ulagača niti kamate koje bi se ulagaču davale. To je ustvari ulaganje novca na dobit koje pratimo u Dubrovniku pod državnim patronatom od 1419. g. Ne znamo da li je "oplodnja" ovog uloga izvršavana. U nedostatku podataka za pitanje ostvarenih kamata, nismo u prilici da ovu pretpostavku ovdje i šire elaboriramo.

⁴² Tošić Đuro, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Sarajevo 1987., 123; Lovrenović D., *Istočni Jadran* ..., 62-63.

Uzrocima i povodima sukoba u porodici, mogli bi pridodati i pitanje mira koje se čini prepoznatljivim u spominjanoj Sandaljevoj izjavi. Nisu "grade", "kuće", "općine", "ni za jednu stvar rečene matere moje gospoe banice Anke", te njena "odlučenija", nešto više osim figurativnog nabiranja "blaga" "prigovora" zbog kojih se Sandalj neće ljutiti i protivno odlučivati? Nisu li možda to područja na kojima je banica Anka pokušavala sama da odlučuje? Zasljeđuje se da su na području Ostrovice i Skradina Sandalj i Anka upravljali zajedno, u Veneciji, protivniku Žigmunda, dobro se znalo da je Ostrovica "ključ Zadra i okolina njih predjela".⁴³ U promjenjenoj političkoj orijentaciji Hrvoja, pitanje položaja Skradina i Ostrovice moglo je dovesti i do pomjeranja u porodici Hranića-Kosača.

Jedan od povoda koji se mora spomenuti je i pitanje Sandaljevih potomaka. Ni u prvom, niti u drugom braku on nije imao djece. Iako ni u trećem braku nije dobio direktnog nasljednika, zasigurno je i pitanje neplodnosti braka s Katarinom dodatno usložnjavalo ovu aferu.

II. TEHNIKA DEPOZITA

Depozit kao oblik bankarskog poslovanja na istočnu jadransku obalu starije je najvjerojatnije preko talijanskih komuna čijim utjecajima je Dubrovnik, i svojim razvojem, a i preko mletačkog vrhovništva, duže vremena bio direktno izložen. Prema podacima kojima raspoložemo, depozit se ustalio u formi privatnog čuvanja imovine u Dubrovniku, i vremenom ga je i dubrovačka država prihvatila kao službeno poslovanje kojim se ostvaruju značajne koristi.

1. Otvaranje depozita

Nisu nam poznate odluke kojima su Dubrovčani regulisali pitanje državnih depozita. Ustaljena procedura koja se prati u aktivnostima oko njegove sprovođenja u djelo, u trenutku kada na njega nailazimo, ukazuje da je takvo depozitovanje postojalo te da mu je država ozbiljno pristupila. To se svakako desilo u prvom nam poznatom državnom depozitu kojeg su Dubrovčani sproveli u decembru 1375.g.⁴⁴ U XV. stoljeću, kada pratimo tehniku depozita, to je već uhodana praksa koju stanovnici dubrovačkog zaleda češće koriste. Upravo na primjeru depozita Sandalja Hranića, banice Anke i Katarine ona je već usavršena. Tehnika otvaranja depozita može poslužiti kao korektiv za praćenje razvoja depozita i bankarstva u Dubrovniku i učešće ulagača iz zaleda.

43 Lovrenović D., *Kako je bosanski vojvoda...*, 234.

44 Šunjić M., *Bosna i Venecija...*, 129.

45 Lovrenović D., *Kako je bosanski vojvoda...*, 236.

46 Prvi poznati državni depozit prepoznajemo u depozitu kralja Vukašina. Poslije smrti Pavla Barabića kojemu je depozit, dubrovačka vlada je taj depozit preuzela u svoje ruke. Ćirković S., *Poklad kralja Vukašina...*, 155.

Prije otvaranja depozita kod dubrovačke vlade ulagači su sigurno morali proći određenu proceduru u kojoj se namjera ulagača razmatrala na najvišem nivou, gdje se dobivalo potrebno odobrenje. Time je omogućeno njegovo operacionaliziranje. Na takvo ponašanje budućih poslovnih partnera upućuje primjer otvaranja depozita Vuka i Mare Branković. Poslije njihove izražene želje Dubrovčani im saopštavaju svoju dozvolu za otvaranje depozita.⁴⁷ Iza Kosova 1389.g., kneginja Milica je tražila dozvolu za otvaranje depozita. Augusta 1397.g. dozvolu za otvaranje depozita dobijaju Teodora Balšić (druga žena Đurda Stracimirovića Balšića), njen sin Mrkša Žarković, snaha Rudina i Rudinina majka Komnina. Septembra 1441.g. Đurad Branković vodio je pregovore o pohrani svoje imovine, a krajem 1442.g. i Teodora Pavlović dobija dozvolu za otvaranje depozita.⁴⁸

2. Akteri poslovanja - zastupnici

Glavni sudionici u realizaciji depozita dubrovačka je država kao čuvar sa jedne i ulagači imovine sa druge strane. U ime čuvara imovine kroz dokumente o depozitu dubrovačka vlast se predstavlja formulacijom " *...mi knez vlastele i vsa opkina grad Dubrovnika ...*", odnosno, " *... mi knez vladušti vlastele i vsa opkina grad Dubrovnika ...*".⁴⁹ Ovakva formulacija uobičajena je u ćirilskoj korespondenciji u kojoj se dubrovačka država pojavljuje kao subjekt i garant prema javnosti.

Sve izmjene u depozitu predmet su rasprave dubrovačkih organa vlasti. Na primjeru jedne odluke vidimo kako to izgleda. Na zahtjev ulagača Vijeće umoljenih odlučuje 15.3. 1407.g. da se zastupniku ulagača Pribislavu Pohvaliću daju dva srebrna pojasa koja traži iz depozita te da se od istog primi u depozit što god bude htio uložiti.⁵⁰ Sprovođenje poslova oko depozita u ime države obavlja se u dubrovačkoj kancelariji posredstvom kancelara Ruska Hristoforovića.

Ulagaci imovine u dubrovački državni depozit ona su lica kojima to dubrovačka vlada odobri. Ni ulagači se, poslije dobijene dozvole za ulaganje, u konkretizaciji depozita većinom lično ne pojavljuju. Njih predstavljaju njihovi poslanici koji zastupaju njihovu volju i interese. Najveći dio aktivnosti ulagača zastupa u porodici Hranića-Kosača poznati knez Pribislav Pohvalić. U aktivnostima oko stvaranja sedmog lista o depozitu kao zastupnici ulagača pojavljuju se knez Vukac Vardić i župan Bogeta, a kod zatvaranja depozita Sandalja Hranića pred-

47 SSPP I/1, 141.

48 Tadić J., *Promet putnika ...*, 54, 63-64, 78; SSPP, I/2, 113-115. I Pavle Radenović je 1405.g. dobio dozvolu da može svoju imovinu donijeti u Dubrovnik, SSPP I/1, 249.

49 Prva formulacija u 1, 2, 4, 5 i 6, a druga u 3, 7, 8 i 9 listu o depozitu.

50 " *... de dando Pribisavo Pohvalich nuntio banize et voyevode Sandali et Caterine illas duas centuras argenti quas petit de deposita facto penes nostrum comunem et recipiendo ab ipso Pribislavo in deposita quidquid dare voluerit in deposito modo quo recepturus alia deposita ...* ", Pučić Međo, *Spomenici srbski I*, (dalje: *Spomenici ...*), Beograd 1858, Primjedbe X. Pored izvršenog izuzimanja dva pojasa, tada je uloženo 8.564 aspre, SSPP I/1, 341-342. Uporedi rad Vijeća oko depozita Vuka i Mare Branković, Jireček K., *Spomenici srpski ...*, 40-44.

stavlja Pribislav Pohvalić, dok u ime Anke i Katarine to čine Radanac-Kožičić i Radosav Stjepković. Prema poznatim podacima u misijama Hranića-Kosača osim Pribislava Pohvalića ostali se zastupnici nisu isticali.⁵¹

Njihovo zastupništvo se određuje putem vjerovnih listova ulagača. Tu pečatom ovjerenu volju ulagača podrazumjeva svaka misija kojom se drugoj strani prenosi bilo kakva izmjena u depozitu. U vjerovnim listovima se ponekad ne navode sve aktivnosti koje zastupnik treba da obavi već se samo konstatuje da je zastupnikova riječ pravosnažna. To je "legitimacija" kojom se dokazuje status punomoćnika i istinitost usmenih poruka, ovjerena usmena izjava, punomoć.⁵² Marta 1407. g. kada Dubrovčani javljaju ulagačima o aktivnostima koje su radene u depozitu (drugo izuzimanje i četvrto ulaganje), oni tada saopštavaju po P. Pohvaliću "..." *tri vaše listove pod vašjemi pečatni primismo u kojih se održaše što ni reč Pribisava da mu vjerujemo jer su riči vaše...*"⁵³ Vjerovno pismo u poslovima oko depozita po svome značaju prevazilazi okvire uobičajene korespondencije. To zaključujemo prema proceduri koja se za njih primjenjuje. Ona su ostavljena u dubrovačkoj kancelariji. U aktivnostima kod pravljenja trećeg lista, januara 1407. g., P. Pohvalić svjedoči da "..." *i više rečene listove virovanne koe sam donio od više rečenih pod njih pečatni ovdje su u sem tetragu zatisnute...*"⁵⁴ Ni jedan vjerovni list o aktivnostima iz ovog depozita nije sačuvan. Oni su uništavani prilikom otkrivanja starijih listova. Logično je da su vjerovna pisma poslanika važila za jednu misiju i da je njihovo uništavanje značilo kraj njihove pravosnažnosti. Da su vjerovna pisma po pitanju depozita čuvana u Dubrovniku dok određene aktivnosti nisu zastarjele, pored Pribislavljevog svjedočanstva o njihovom "zatskivanju" u zapisnik, svjedoči i jedno sačuvano vjerovno pismo Sandalja Hranića koje prilično jasno upada u kontekst depozitne procedure. U njemu Sandalj Hranić obavještava Dubrovčane da "..." *poslasmo do vas slugu našega Pribisava Pohvalića što vi uzgovori od naše strane moe hotnute mu virovati kavo namu*"⁵⁵ U Dubrovniku je registrirano 10.3. 1410. g. Ono je najvjerovatnije u sklopu zajedničkog depozita Sandalja Hranića i banice Anke "o jedinstvu" koji su oni otvorili 13.3. 1410. g. Zapisnik o ovom depozitu nije

51 O Pribislavu Pohvaliću vidi, Babić Anto, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, (dalje: *Diplomatska...*), "Iz istorije srednjovjekovne Bosne", Sarajevo 1972., (81-167), 148-151; Živković Pavo, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV. i XV. stoljeću*, (dalje: *Ekonomsko-socijalne...*), Tuzla 1986., 107-118. Pitanje porijekla P. Pohvalića nije riješeno. U misijama Sandalja Hranića on se prvi put pojavljuje upravo u ovom depozitu. U prvih pet listova o depozitu (u šestom početak nije sačuvan) od strane Dubrovčana on je oslovljavan kao "sluga gospode banice Anke ostavne poštenoga pomenutija gospodina bana Vuka Vlkčikja", a koji obavlja određene poslove u ime Anke, Sandalja i Katarine. Po formularu bi, prema respektu koji Dubrovčani čine, titula banice mogla ići ispred nabrajanja imena svih ulagača kao uobičajena forma. To ne definiše pitanje odnosa među ulagačima jer uvjeti depozita podrazumjevaju njihov ravnopravan status. Značenje izraza "sluga" ne bi se moglo održati kao pretpostavka o njegovom porijeklu ili ranijoj službi, ali njegova pojava kao već iskusnog poslanika i zastupnika u ovo doba mogla bi ukazivati na pretpostavku da je sa strane došao na posjede Hranića-Kosača. Radosav Stjepković bi pripadao Stjepkovićima plemena Kosača. On zastupa Anku i Katarinu kod dicanja njihovog depozita 30.6. 1413. g., Jireček K., *Spomennici srpski...*, 62-63. Vjerovatno je to isti Radosav Stjepković, pripadnik jedne od četiri kuće plemena Kosača, koje spominju Sandalj i njegov nasljednik Stjepan Vukčić, *SSPP I/1*, 297, 313, 376, 378, 380, 383, *SSPP I/2*, 39, 51.

52 Andelić Pavao, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, (dalje: *Srednjovjekovni pečati...*), Sarajevo 1970, 85.

53 *SSPP I/1*, 341. O vjerovnom pismu vidi, Babić A., *Diplomatska...*, 97-101; Andelić P., *Srednjovjekovni pečati...*, 85.

54 *SSPP I/1*, 337.

55 Isto: 277-278.

otpisan, pa vjerovno pismo zato nije ni uništeno.⁵⁶ Vjerovni list je i osnov za potraživanje depozita ukoliko se glavni dokumenti o depozitu ("listovi") izgube.⁵⁷

3. Dokumenti o depozitu

a) "Listovi" i zapisnik

O samom depozitu pravi se poseban dokument ("list") kojim se depozit verifikuje. On daje mali historijat depozitne procedure. U listovima se iznose podaci o primaocu i ulagaču depozita (depozitaru i deponentu), zastupnicima koji obavljaju poslove u njihovo ime, opis sadržaja depozita i njegovih mjernih vrijednosti, kretanje u okviru depozita - ulaganja, izuzimanja, te stanje depozita, uslov pod kojima se depozit čuva, način na koji se depozit podiže i oporuka ulagača.

Listovi su radeni u tri primjerka. Dubrovčani su pravili dva primjerka, jedan za kancelarijsku arhivu u formi zapisnika, a drugi kao glavni dokument o depozitu ovjeren državnim pečatom i koji se po završetku procedure davao ulagaču. Treći primjerak pravio je ulagač, pod pečatom posrednika ulagača i on je ostajao u Dubrovniku.

Pečaćeni listovi nisu sačuvani te se sva rekonstrukcija ovog depozita prepoznaje putem zapisnika. Da su postojala uz ovaj list u zapisniku i druga dva lista, o tome nam on sam svjedoči. Kada se govori o uslovima dizanja depozita kancelar u listu iz zapisnika konstatira za slučaj podizanja depozita da ulagači treba da dodu u Dubrovnik, između ostalog, i s "... ovijem našijem listom koi im smo zapisali pod našom pečatiju ...", pa ga i u nastavku spominje, "... ako bi izgubili rečeni list naš ...".⁵⁸ Krajem juna 1411.g. u zadnjem listu, u uvodu, Dubrovčani navode da zastupnici ulagača knez Vukac Vardić i župan Bogeta "... od više rečene nih gospode naam daše i vratiše naš list koi bjesmo zapisali pod našom pečatiju za rečenni poklad i na njemu knez Vukac Vardić svojeju rukoju piše i svjedokuje kako je odpisan i što je uzet od poklada rečenoga onijem tiparom i načinom kako to je od prvog čela u naš-jeh tetrazjeh i na listjeh s našom pečatiju koje su nam vrakjali odpisali što je uzimano."⁵⁹ To su listovi o depozitu kakve je Sandalj izgubio marta 1411.g., i o kojima Dubrovčani govore u odgovoru Sandalju Hraniću, "... i što naam vaša ljubav piše za vašu postavu razumjesmo. A jer za one liste koje smo za to pisali pod našom pečatiju pišete da ih do tolje ne mogoste naiti ...".⁶⁰

56 Očuvanost ovog vjerovnog pisma ide u prilog mišljenju da ovaj depozit nije nikad zatvoren. U zbirci K. Jirečeka na više mjesta kod pominjanja vjerovnih listova davani su komentari da tih listova "sada nema". Kako su depozitne radnje okončavane pravljenjem novih listova svi stari dokumenti su otpisivani i uništavani osim zapisnika. To objašnjava njihov nedostatak. S druge strane, miješanje zamjenica, kao i čitav tekst u ovom sačuvanom pismu ukazuje da ga vješti diplomata kakvim se Pribislav pokazivao već tada, nije pisao. Iako je Sandalj imao svoju kancelariju i osim Pribislava još pisara, čini nam se da je upravo on pisao ovo vjerovno pismo, odnosno, da je takva i praksa bila. (Barem kada je depozit bio u pitanju).

57 To propisuju svi listovi u uvjetima depozita. Uporedi i situaciju oko navodnog gubljenja "listova" marta 1411.g., kada je predviđeno proširivanje uvjeta za dizanje depozita mimo ustaljene prakse, *SSPP I/1*, 349.

58 Isto, 336.

59 Isto, 353.

60 Isto, 349.

List ulagača isto tako se u listu zapisnika spominje već kod prvog ulaganja i stvaranja prvog lista, „... i ošt za veću čistotu i otvorenije više rečeni Pribisav posal rečenih donese i preporučí upisa nam svojom pečatiju i ti list osta u naas u komun...”⁶¹ Da se ne radi o običnoj priznanici ili prikazu samo sadržaja depozita nego sličnom listu sa više elemenata, to potvrđuju naredni listovi koji ga spominju. U drugom listu decembra 1406.g. konstatira se da Pribislav „... upisa nam drugi list ovakigje a pod svojom pečatiju i ti list osta u naas u komun...”, a ta se formulacija prati dalje u ostalim listovima.⁶² Tako samo prvi list o depozitu ukazuje na stvaranje lista u kancelariji ulagača, te njegovom donošenju u Dubrovnik, pretpostavljamo da je određenih aktivnosti u obliku ustaljene procedure bilo i za svako naredno ulaganje. U kancelariji Hranića-Kosača u operacionaliziranju odluke o ulogu putem pravljenja lista ulagača sastavne radnje su bile unošenje imena ulagača, sadržaja uloga, uvjeta dizanja i oporuke ulagača, pa makar se za svaki ulog ponavljalo da se uz iste uvjete deponira. Zastupnik koji svojim pečatom ovjerava list ulagača ima značajno mjesto u pravljenju toga lista u kancelariji ulagača, jer preuzima depozit u svoje ruke. List koji su ulagači pravili time bi bio osvjedočen. Na žalost to je i jedino pominjanje ovih listova. Pri otpisivanju oni se ne spominju kao ni vjerovna pisma ulagača. Bez obzira što ih pečati zastupnik ulagača, oni su imali pravosnažnost i stoga smatramo da su ih Dubrovčani pri otpisivanjima uništavali, a ne vraćali ulagačima. Ni u kasnijim Sandaljevim depozitima ih ne nalazimo.

b) Registriranje izmjena u depozitu

Pratili smo izmjene u depozitu i uočili sedam ulaganja i osam izuzimanja koji su utjecali na sliku stanja depozita. Usljed toga radeno je više dokumenata („listova”) koji su te izmjene registrirali. Ukupno je u okviru ovog depozita napravljeno devet listova. Svaka izmjena nije podrazumjevala samo jedan dokument koji bi prikazivao stanje depozita. To nam odmah svjedoči prva izmjena, uzrokovana drugim ulaganjem decembra 1406.g. Ono je registrirano na isti način kao i prvo ali putem novog lista. U tom trenutku su ulagači i Dubrovčani imali po dva lista o dva uloga, koji su govorili o stanju imovine ulagača u depozitu. Po formularima o depozitu i pravosnažnosti ulagači su tada imali ustvari dva depozita različite sadržine a pod istim uslovima. To je ista situacija kao kod depozita Vuka i Mare Branković, koji su imali tri uloga, stanje depozita im je pokazivalo tri lista, te su

61 Isto, 336.

62 Isto, 338. Tako isto i kod pravljenja ostalih listova. Isto, 340, 343, 345, 346, 347, 351 i 353. Još preciznije Dubrovčani to kazuju kod depozita Vuka i Mare Branković, januara i maja 1395.g. kada i svoj i list ulagača spominju zajedno, „... i ovi list u naas dobro hranite i bljudite da bude isjem listom vazdu pametno jer i mi primismo drugi ovakigje list od vašega čelnika od smila da u naas stoi kol list upisa njegov logofet Stefan i čelnikovjem pečatom pečati kakvo i mi si naš list našom pečatiju pečatismo...”, Isto, 143, 144. Treći list u depozitu Vuka i Mare Branković nudi još jednu informaciju o listu ulagača. On je sastavljen 10. 1. 1396.g. i u njemu se za list ulagača kaže „... a i mi od vašega čelnika Šmitla ovakigje list primismo kol je list pisán mjeseca szeptembra ljeta gospodina Isusa Hrista tisušno i trista i devet deset i peto ljetu. A upisa ga njegov dijak Stefan i čelnikovjem pečatom pečati...”, Isto, 145. Pored zanimljivih informacija o vremenu odluke Vuka i Mare za ovo treće ulaganje ovdje saznajemo i gdje je list ulagača nastajao. List ulagača je napisan u kancelariji Brankovića u jesen 1395.g. Jureček K., *Spomenici srpski*..., 43-44. Ovo je i informacija više u prilog određenoj proceduri u kancelariji ulagača. Kasnije, u vrijeme Sandaljevih nasljednika oni su očuvani, vidi, *SSPP* 1/2, 47-53.

zapravo imali tri depozita. Otuda su aktivnosti koje slijede u depozitu naših ulagača znatno usložnjavanje depozitne procedure koja nam je do tada poznata.

Slijedeće aktivnosti praćene i izuzimanjem i ulaganjem 9. januara 1407.g. dovode do stvaranja posebnog dokumenta, trećeg lista, u kojem su prva dva ulaganja (depozita) upisana, te prvo izuzimanje i treće ulaganje. Tu je dat mali historijat ovog depozita ali i njegovo stanje koje je svedeno na jednom mjestu.⁶³ Daljnji listovi s registriranim izmjenama zbijani su povremeno u jedan, te su tako omogućavali ulagaču i čuvaru depozita da ima jasniju sliku stanja i kretanja imovine. Nama takvo bilježenje omogućava da potvrdimo ispravnost zapisnika u činjenici da je svaki posao završavan u besprijekornoj proceduri.

Četvrti list je napravljen 24. aprila 1407.g. U njemu se registriraju izmjene koje su izvršene u odnosu na prethodno stanje, tj. drugo izuzimanje i četvrto ulaganje od 15. marta 1407. te treće izuzimanje od 24. aprila 1407.g. (u vrijeme stvaranja četvrtog lista).⁶⁴ Pri tom treba naglasiti da u vrijeme izmjena 15.3. 1407.g. (pored drugog izuzimanja tada je izvršeno i četvrto ulaganje), nije sastavljan novi list o ulaganju u obliku novog depozita, kakva je praksa bila za vrijeme prvog i drugog ulaganja koji su faktički bili dva depozita, nego je tada napravljena samo konstatacija u obliku priznanice, bez uobičajenih elemenata koji bi govorili o posebnom depozitu.⁶⁵

Peti list, od 5. januara 1408.g. samo je novo, peto ulaganje, te kao i drugi list predstavlja po formularu poseban depozit.⁶⁶

Šesti list, 10. januara 1409.g., ponovo je zbijanje stanja depozita na jednom mjestu. Tu su navedena sva ranija ulaganja, te uz njih četvrto izuzimanje i šesto ulaganje koja se tada čine.⁶⁷

Sedmi list uz prateći formular posebnog depozita pokazuje samo sedmo ulaganje, 16. januara 1410.g. Isto stanje kao kod drugog i petog lista.⁶⁸

Osmi list, 15. marta 1410. predstavlja sažimanje šestog i sedmog lista, te nastalih promjena koje slijede iza tih listova, tj. peto izuzimanje od 6.3. 1410.g. te tadašnje šesto izuzimanje.⁶⁹

63 *SSPP I/1*, 339-340.

64 Isto, 342-343.

65 Vidi koncept priznanice, Isto, 341-342.

66 Isto, 344-345.

67 Šesti list u zapisniku nije u cjelini sačuvan ali su sačuvana otpisivanja izvršena na četvrtom i petom listu prema kojima se lako rekonstruiraju sve aktivnosti koje su tada napravljene. Upoređi u Stojanovića dokumente pod rednim brojevima 348, 350 i 351, Isto, 344-346.

68 Isto, 348.

69 Isto, 349-351. Za peto izuzimanje od 6.3. 1410.g. nije pravljen poseban list. Za tu aktivnost nema sačuvanog dubrovačkog obavještenja Sandalju, neke vrste priznanice kao kod izuzimanja od 15.3. 1407.g. Da je ovo izuzimanje tada izvršeno svjedoči osmi list koji ga navodi, kao i otpisi u zapisniku ispod šestog i sedmog lista. Upoređi u Stojanovića dokumente pod brojevima 352 i 354, kao i u osmom listu, Isto, 346, 347, 349-351. Dakle 6. marta 1410.g. ulagači su izvršili peto izuzimanje. Kako se, prema uvjetima izuzimanje depozita ne može izvršiti bez posjedovanja vjerovnih listova i listova o depozitu, to bi značilo da je Sandalj "zagubio" listove o depozitu (šesti i sedmi list) u periodu od tada pa do marta 1411.g. kada o tome obavještava Dubrovčane. To je vrijeme "jedinstva" u familji. Osmi list je napravljen 15.3. 1411.g., šesti i sedmi list su vraćeni i procedura ne spominje ni da su bili zagubljeni. Po tome bi se moglo pretpostaviti da gubljenje listova nema veze sa odnosima među ulagačima.

Deveti list, 26.6. 1411.g., registrira sedmo izuzimanje koje se tada vrši i prikaz stanja ostatka depozita.⁷⁰ Prilikom zadnjeg, osmog izuzimanja i ujedno zatvaranja depozita, njegov sadržaj nije pojedinačno navođen.⁷¹

Stanje depozita detaljno opisuju prvi, treći, četvrti, šesti, osmi i deveti list. Drugi, peti i sedmi list po formularu depozitne procedure registriraju samo nova ulaganja i mogu se posmatrati s te strane kao posebni depoziti postavljeni pod identičnim uslovima kao i prvo ulaganje. To se pokazuje i time što su ulagači i čuvari depozita, da bi pratili stanje i kretanje u okviru depozita, imali u isto vrijeme prvi i drugi, odnosno četvrti i peti, odnosno šesti i sedmi list u svojim rukama. Tome se pridodaju i dokumenti o izuzimanjima koji su pravljani mimo listova a koje su Dubrovčani slali ulagačima: priznanica drugog izuzimanja od 15.3. 1407., te "nesaćuvana priznanica" od 6.3. 1410.g. Time su i jedni i drugi u svakom trenutku upoznati sa stanjem depozita. U isto vrijeme, mada formulari depozitne procedure ukazuju na egzistiranje tri prateća depozita sa drugim, petim i sedmim ulaganjem, vidljivo je da su ulagači kroz čitavo vrijeme trajanja depozita smatrali da imaju samo jedan depozit čije se stanje mijenjalo i da ni u jednom trenutku nisu ničim pokušavali da vrše njegovo razdvajanje putem odvojenih depozita.⁷²

c) Izrada "listova"

Da do zabune nije moglo doći ni kod ulagača ni kod čuvara depozita najbolje pokazuju aktivnosti koje se preduzimaju i podrazumjevaju pri stvaranju listova. Vidjeli smo da listovi nastaju izmjenom u stanju depozita, usljed novih ulaganja i izuzimanja.

Iza prva dva lista koji predstavljaju i dva posebna ulaganja po istom kalupu, pratimo aktivnosti u stvaranju trećeg lista 9.1. 1407.g. Namjera ulagača tada je bila da izvrše izuzimanje dijela depozita (prvo izuzimanje), ostvare još jedno ulaganje (treće), te da stanje depozita zavedeno na jednom mjestu. Sve te aktivnosti su učinjene i one se vide u trećem listu kao gotove. Zastupnik vraća ranija dva pečaćena dubrovačka lista od svojih ulagača i otpisuje ih kao nevažeće. Isto čini i sa listovima u kancelarovom zapisniku na mjestu gdje su oni zavedeni. U otpisu zapisuje šta izuzima i zašto dolazi do otpisa. Snagu svojim aktivnostima daje "svojeju rukuju".⁷³ Tako su i ulagači mogli precizno pratiti šta je njihov zastupnik ura-

70 Isto, 358-359.

71 Isto, 354.

72 Dakle, deveti list je u Lj. Stojanovića trebalo objaviti u cjelini, da bi se predstava o ostatku depozita mogla steći i na taj način, a ne samo rekonstrukcijom na osnovu svih kretanja u depozitu počev od prvog ulaganja 1406.g. Lj. Stojanović u svojoj zbirci osim toga, iako registrira izuzimanja, ne upisuje detaljno ostatak depozita ni u jednom listu, već se poziva na sadržaj koji je naveden u prvom listu. Time je uštedio prostor u zbirci od prevelikog ponavljanja. Međutim, izuzimanja pokazuju da smo time uskraćeni za informacije o težini i grupi dragocjenosti. Izuzimanjima su pojedine stavke s dragocjenostima razdvajane pa se težina pojedinih preostalih predmeta u njima ne može pratiti prema prvom ulaganju. Naša rekonstrukcija devetog lista u vaganju pojedinih stavki dragocjenosti otuda ima razlike naspram kretanja sadržaja depozita poslije njegovog zatvaranja, a putem posebnih depozita Sandalja Hrančića sa jedne te Anke i Katarine sa druge strane. Tako smo primorani na zaključak da su te razlike plod vaganja predmeta u izuzimanjima koja su razdvajala pojedine stavke u odnosu na njihovo prvo ulaganje. Vidi Priloge III i IV.

73 Dubrovčani u trećem listu konstatiraju da Pribislav od svojih gospodara donese njihove vjerovne listove: "... i prosti od strane ni se večenjeh da on list koji je u naših temazjeh zapisan...", 4.5. 1406.g., "... i ošt drugi list koji je u našjeh večenjeh i crvačjeh zapisan..." 20.12. 1406.g., "... da se tuži oboja dva lista u ovi jedan list prip-

dio. Detaljnije ove aktivnosti pratimo u zapisniku gdje se sve upisivalo i činilo prije nego je ozvaničeno u trećem listu. U zapisniku uz prva dva lista Pribislav detaljno opisuje naprijed navedene radnje koje su dovele do stvaranja trećeg lista.⁷⁴ Ono što je preostalo od depozita i što je Pribislav donio "... u ovozi *treće njegovo k naam prišstje ...*" upisuje se u trećem listu.⁷⁵ Treći list se opet pojavljuje u tri primjerka, dva pečaćena i u dubrovačkom zapisniku. Isti je postupak i pri stvaranju četvrtog, šestog, osmog i devetog lista. Osim u okviru listova sačuvana su i sva svjedočenja zapisničkih otpisivanja putem kojih se taj postupak može pratiti kroz čitavo vrijeme trajanja ovog depozita.⁷⁶ Procedura stvaranja prvog, drugog, petog i sedmog lista nije podrazumjevala nikakva otpisivanja pri njihovoj izradi jer su oni registrirali samo nova ulaganja i bili svojevrsni novi depoziti.

Otpisivanje listova znači gubitak javne vjere, pravne snage u njima. Pečaćeni listovi su najvjerovatnije uništavani. Tome doprinosi i činjenica da je ovaj depozit i otvoren i zatvoren po predviđenim uvjetima i za života ulagača. Kretanje u okviru depozita preživio je samo dubrovački zapisnik. Kada zatvaraju depozit ulagačima ne ostaje nikakav dokument u rukama koji bi mogli suprotstaviti dubrovačkom zapisniku u svrhu bilo kakvih potraživanja.⁷⁷ Zato bismo za depozit Sandalja Hranića i banice Anke, s njihovim "izjavama o jedinstvu", mogli reći da nikad nije zatvoren. Pored toga što se jedan dio njegovog sadržaja i aktivnosti oko njega sačuvao, Sandaljeva izjava i njegovo vjerovno pismo, na to upućuje i dubrovački zapisnik s listom o depozitu u kojem nije navedeno da je on ikada otpisan.⁷⁸

d) Gubljenje "listova"

Pošto je pečaćeni dubrovački primjerak u rukama ulagača jedini pravovaljani dokument koji ukazuje na postojanje depozita, u depozitnoj proceduri propisano je šta se čini u slučaju da taj list nestane. Postupak za takvu situaciju određen je u svakom od navedenih devet listova. Gubitak lista ne znači i gubitak depozita. Dubrovčani precizno iznose ulagačima da "... ako li bi izgubili rečeni list naš a oni da pošlju svoje listove vjerovane pod nih pečatni kako kje naam zadovolno bit i vidimo vsakomu kako oni uzimlju svoi poklad rečeni ...".⁷⁹ U jednom takvom trenutku kada su listovi zagubljeni Dubrovčani su ipak najavljivali nešto malo izm-

išu, a onamo u tetragu da se odpišu ...", "... i od više rečenih Pribisav uže što se u prvom listu udrži od postave kago u onom našem rečenom tetragu blizu toga lista svedokuje isti Pribisav i svojeju rukuju zapisuje što uzimlje i odviše takođe blizu objeju više rečenih naših listjeh pisannjeh u našem tetragu svjedokuje i svoom rukom Pribisav rečeni zapisuje kako se ona dva lista imaju odpisat i jesu odpisana a ostalo što ostaje postave kako je u ov list po tanku vse ispisano i odviše za vekju čistotu Pribisav rečeni dade i vrati nam dva naša lista pod našom pečtiju koga bjesmo za tei poklade više rečenjem dali. I hotje da se odpišu i odpisamo ih kako i on isti na njih svojeju rukuju piše i svjedokuje što je uzel i kako da se odpišu ...", SSPP I/I, 339-340.

74 Isto, 337, 338. O listovima ulagača i ranijim vjerovnim pismima koji su osvjedočeni u stvaranju prva dva lista, ništa se ne govori.

75 Isto, 340. Već smo ranije uočili da novi ulog nije podrazumjevaao uvijek stvaranje novog lista. Ipak, šest od ukupno sedam ulaganja izvršena su pri stvaranju novih listova SSPP I/I, 341, 344, 345, 346, 348, 351-352 i 354.

76 Isto, 341, 344, 345, 346, 348, 351-352 i 354.

77 Kada su marta 1411.g. Dubrovčani bili upoznati od Sandalja da on dubrovačke pečaćene listove o depozitu ne može pronaći, oni mu odgovaraju kako da se depozit podiže u takvoj situaciji, te mu napominju da "ako se oni listove po tom naidu budi vi milost poslati je neka se vrši što je s prilike". Isto, 349. Oni bi im trebali da ih otpišu, kako ne bi došlo do nesporazuma među njima.

78 Isto, 278-279.

79 Isto, 336.

jenjenu proceduru.⁸⁰ O tome oni izvještavaju Sandalja: "... da ako ih za sde ne bi gospodstvo vi more poslat vaše sluge s listmi vjerovnjemi pod pečatmi vašjemi kakono je uvjet i odviše budi vi milost po rečenijeh poslat pečat gospogje banice i vašu i gospogje Katerine kako oni koje pošljete uzeti od vašega poklada naam od vaše strane zapišu što uzmu i da zapečate kako da je naam zadovolno ...".⁸¹ Pet dana kasnije kada se pravi novi list nema pomena o izgubljenim listovima. Uobičajeno se konstatira da je Pribislav "...od više rečene gospode svoje naam daa i vrati naše listove koje bjesmo zapisali pod našim pečatmi za rečeni poklad ...".⁸² U daljnjim listovima procedura za izgubljene listove ostala je ista kao i prije ovog slučaja, kada su se Dubrovčani pokušali dodatno osigurati. Tako do primjene procedure oko gubljenja listova u ovom depozitu nije nikada ni došlo.

4. Uslovi depozita

Uslovi pod kojima se depozit postavlja navode se u svim listovima. Oni su identični. Vrijeme držanja imovine u depozitu je neograničeno, "... dokle je nim drago sahranjeno i sbljudeno v vsako vrime ...".⁸³ Depozit je neprikosnoven. Čuva se i ne može se zadržavati i otuđivati ni u kom slučaju. Ni rat Bosne i Dubrovnika niti bilo kakav rat u kojem bi se Bosna nalazila niti "... ijedan ini uzrok koji bi na svjete mođe bit ...".⁸⁴ Ulagači depozitom mogu raspolagati "... vazda kadi ushote...".⁸⁵ Među uslovima depozita je i način na koji se depozit podiže. I on je vrlo precizan. Tehnički, putem volje izražene u vjerovnom pismu ulagača. Stvarno, ulagači su depozit zajednički postavili i zajednički ga mogu podići.⁸⁶ Da je to njihova volja, a da je Dubrovčani poštuju pokazuje i njihov odgovor banici Anki od 6. aprila 1412.g., "... vaša milost more dobro znat ošt od prvoga čela do napokonjega pod koi ste uvjet postavili da se ne da jednomu bez drugoga kako ste skladom postavili tako skladom da moret uzeti a inako nikako da ne moret uzeti i takoi ste skladom od rečenoga poklada mnogo i mnogo krat uzeti a ovi ostanak pod uvjet rečeni ostaje kdi skladom pošljete a vi kjete uzeti ...".⁸⁷ Iza toga, takav "sklad ulagača" pokazan je prilikom zatvaranja depozita.

U uslovima depozita je i oporuka ulagača. Ni ona se ne mijenja u okviru čitavog depozita. Depozitom u slučaju smrti pojedinih ulagača raspoložu ostali ulagači. U slučaju svih ulagača depozit nasljeđuju djeca iz braka Sandalja i Katarine. Ukoliko u tom braku ne bude djece depozit nasljeđuju djeca Vuka Vukčića.⁸⁸

80 Vijeće umoljenih je [5.3. 1411.g. odlučilo: "de scribendo voyvodee Sandal quod si vult accipere depositum mittat literas et cartas super his scriptas, et si non habet quod essent deperditae quod ipse mittat nuncios suos qui faciant nobis scripturas et cautellas sub bullis dni voyvode et domine banitze et domine Chatarine". Pučić M., Spomenici..., Primjedbe XIII.

81 SSPP I/1, 349/3.

82 Isto: 350/3.

83 Isto: 335/3.

84 Isto: 336/3.

85 Isto: 336/3.

86 Isto: 336/3.

87 Isto: 355/3.

88 Isto: 336/3.

Temelj javne vjere u ovom depozitu za dubrovačku državu kao čuvara depozita sa jedne i ulagače imovine sa druge strane, predstavljaju dubrovačke odluke o depozitu te ovjeravani dokumenti njihovih kancelarija koji operacionaliziraju depozit. To su vjerovna pisma ulagača, listovi o depozitu, priznanice o ulaganju, te zapisnik s registriranom kompletnom procedurom.

Uloga pečata je preovladavajuća. Njegov primat Dubrovčani ponavljaju u uvodnom dijelu svakog lista o depozitu, ističući da svoj dokument daju "...v svidenije vsakomu malomu i goljemomu po sem našem pisannju a pod pečatju našom ..." ⁸⁹ A kada im se dokumenat vraća zbog poništavanja opet navode: "... i vrati naam dva naša lista pod našom pečtiju koga bjesmo za tei poklade više rečenjem dali ..." ⁹⁰ I sva vjerovna pisma ulagača koja omogućavaju ostvarenje depozita podrazumjevaju pečat ulagača. Pečatom zastupnika ovjerava se list ulagača koji zastupnik "... upisa naam drugi list svojom rukom ovakigje a pod svoom pečtiju ..." ⁹¹ Pominjani slučaj sa izgubljenim listovima u eventualno izmjenjenoj proceduri podrazumjevao je i fizičko prisustvo pečata ulagača u Dubrovniku kao elemenat višeg stupnja pravovaljanosti akta ulagača u međusobnim odnosima dvaju subjekata. Potpis zastupnika kao sredstvo javne vjere na svjedočenju pri otpisu pojedinih dokumenata nalazi se u sjenci pečata, jer se iste radnje ozvaničavaju u pečaćenim listovima.

Svjedoci se u kontekstu dokumenata o depozitu kao sastavni elementi procedure ili kao elementi javne vjere ne spominju. Oni se pojavljuju tek kod zatvaranja depozita, u okviru posljednjeg otpisa. Kada podižu ostatak depozita, januara 1413.g. zastupnici prave dotada uobičajeno svjedočenje o otpisu i potpisuju ga u dubrovačkom zapisniku te kažu: "... i ošte odviše za veće virovanie tomoi su svidoci ludie Agustin sin živana Gardijan Florentina i Piro Našević Zadrarin i Krstul Papalik Spličanin i žanin Spičićl ..." ⁹² Pretpostavljamo da su svjedoci pri zatvaranju depozita obavezni iako se nigdje u dokumentima o depozitu izričito ne spominju. Njihova pojava u tom aktu kao i njihovo porijeklo jesu dodatno osiguranje koje Dubrovčani diktiraju. Teško da su ih onda Dubrovčani birali ili njihov izbor svojom voljom nametali. Naprotiv, pretpostavljamo da su zastupnici ulagača svjedoke morali sami tražiti i izabrati ih od stranaca koji su se u tom momentu nalazili u Dubrovniku. Time bi njihov doprinos ovom dodatnom osiguranju bio osmišljen i potpun za obje strane.

Jedini elementi ovih dokumenata koji upućuju na formule zakletve subjekata jesu uobičajeno prizivanje svetog trojstva na početku svakog lista za započinjanje određenog posla od strane Dubrovčana ("*V ime otca i sina i svetago duha amin*"),

⁸⁹ Isto, 333. Isto tako u svim ostalim listovima.

⁹⁰ Isto, 340. Isto tako u svim ostalim listovima.

⁹¹ Isto, 338. Isto tako u svim ostalim listovima.

⁹² *SSPP I/1*, 354. Krstul Papalic i Zanin "Spicijar" se spominju i kao svjedoci u slučaju Franka Bosiljevića 1409.g., Isto, 159.

te ista formula u skraćenom obliku kojom svoje radnje u otpisu započinje zastupnik ulagača ("va ime Božije amen"). Brojni dokumenti koji podrazumjevaju depozitnu proceduru rasterećeni su u svom vokabularu od termina vjerskog sadržaja, dajući time izgled savremenijeg poslovnog formulara.

5. Pomoćno osoblje

Uz osvjedočenu volju ulagača i odobrenje dubrovačke vlade, sve daljnje aktivnosti u depozitu posrednici su izgleda obavljali u jednom danu. To pokazuje datiranje dokumenata, istina opširnih, pri nastanku pojedinih listova. Uobičajena procedura i formulari to su im omogućavali. Posrednici su unaprijed znali šta sve treba da učine da bi posao što efikasnije i brže završili.

Iako u samom činu obavljanja transakcije nije zasvjedočeno prisustvo nikoga drugog osim direktnih zastupnika obje strane, te svjedoka u zadnjem izuzimanju, vjerovatno mu prisustvuju dubrovački službenici zaduženi za mjerenje depozita, kao i čuvari riznice. Na mjerače ne upućuju samo prikazi težine pojedinih stavki ili broja novca nego i kvalitet novca, te vaganje predmeta pri izuzimanju iz okvira pojedinih stavki. Prisustvo dobrih i "zlih" dubrovačkih dinara u okviru istog ulaganja mora biti konstatacija obje strane kako ne bi bilo problema. Ovo podvlačimo naročito zbog činjenice da novac kao mobilni dio depozita (prije svega dubrovački dinari i mletački dukati) ima mogućnost u potezima Dubrovčana da napušta depozit mimo znanja ulagača, kao u svakoj banci. Isto tako početna težina pojedinih stavki sastavljenih od više predmeta (na primjer pojasevi), pri izuzimanju pojedinih predmeta, zahtijeva vaganje i bilježenje težine izuzimanih, kao i težine preostalih predmeta u okviru te stavke.

S druge strane težina i vrijedost pojedinih ulaganja ili izuzimanja od strane ulagača podrazumjeva pravu malu ekipu, nosača ili prevoznika, oružane pratnje i određenih predevnih sredstava, koja je doprinosila savladavanju puta između ulagača i čuvara depozita te pomagala zastupniku da i konkretizira samo poslovanje. Neke stavke su ulagane u "sakuljima" i "gamušnim tobolcima", nekim vrstama vreća, posebno novac i srebro.⁹³

U Dubrovniku deponirana imovina se čuva u državnoj riznici u katedrali Sv. Marije. O zaštiti imovine dubrovačka vlada je vodila računa. Godine 1441. riznica je dodatno učvršćivana popravkom stepenica, prozora, vrata, promjenom brava. Npr. preore su postavljene željezne šipke.⁹⁴

93 Isto, 340, 341, 346-347.

94 Tadić J., *Promet pumika*, 78.

6. Interesi ulagača i čuvara depozita

U okviru ovog depozita nije zasvjedočena nikakva depozitna pristojba, pokladnina, određena naknada koju bi ulagači davali čuvaru depozita za čuvanje njihove imovine. Ona nije ni postojala. Depozit i ulaganje novca na dobit kod dubrovačke države nisu posebno obrađivani u historiografiji. Oni se stoga često miješaju. Razlučujući ove dvije različite vrste poslovanja jasnim se pokazuje da nikakve depozitne pristojbe niti kamate u okviru depozita u svojstvu naknade za ulaganje, odnosno, čuvanje imovine, nije bilo.⁹⁵ Otuda se moraju definisati interesi ulagača i čuvara depozita. Za ulagače državni depozit u Dubrovniku je najveći stupanj zaštite imovine, štednje i brige za potomstvo. Za Dubrovčane, čuvanje depozita uticajnih susjeda je uvećavanje političkog prestiža i postojanosti njihove države, korektiv u međusobnim političkim odnosima te izvor mobilnih sredstava za potrebne finansijske transakcije.

Dubrovčani su koristili mobilna sredstva iz depozita uzimajući ih i vraćajući poput državne kreditne banke. Vjerovatno je do takve primjene dolazilo i u slučaju depozita Sandalja, Anke i Katarine.⁹⁶

Svoju ulogu i značaj u zaštiti imovine Dubrovčani su predočavali svojim susjedima. U toku 1403.g., za rata s Bosnom, to je u više navrata naglašavano. Dubrovačka lojalnost prema zaledu ističe se kroz Vukašinov depozit. Njegovi nasljednici uspješno likvidiraju deponiranu imovinu poslije skoro četiri decenije od njenog ulaganja. Juna 1403.g. taj primjer se spominje kralju Ostoji, a u novembru i Hrvoju Vukčiću.⁹⁷ U jednoj instrukciji svojim poslanicima u Ugarskoj, krajem decembra iste godine, Dubrovčani navode da su se bez obzira na rat korektno odnosili prema depozitima Bosanaca u Dubrovniku.⁹⁸ Februara 1423.g. dubrovački poslanici su isticali Sandalju Hraniću svoju dosljednost u zaštiti imovine na primjeru depozita kralja Vukašina, te zajedničkog depozita Vuka i Mare Branković.⁹⁹ Iako su bili pritisnuti "velikim i zastrašujućim prijetnjama" turskog namjesnika u Skoplju "Pašait paše", oni su imovinu Brankovića sačuvali i predali u ruke njegovim nasljednicima.¹⁰⁰

95 I oni autori koji su ovim poslovanjima na različite načine prilazili, na više mjesta miješaju ova dva različita bankarska poslovanja. Uporedi, Lilek E., *Riznica porodice Hranića ...*; Živković P., *Ekonomsko-socijalne ...*. U odličnom članku kojim razrješava pitanje sudbine depozita kralja Vukašina i kroz depozit donosi nove podatke o Vukašinovim nasljednicima, S. Ćirković, ne nalazeći prateće naplate oko ovog depozita, smatra da se "indirektno može zaključiti da Vukašin nije tražio kamatu, kako su to činili velikaši XV veka", Ćirković S., *Poklad kralja Vukašina ...*, 154. Najvjerovatnije ga je na taj zaključak navelo prilično mobilno stanje Vukašinovog depozita koje pominje u svome radu, kao i spominjanje kamata na uloženi novac tokom XV. stoljeća. Za ulaganje novca na dobit pripremam poseban rad.

96 Za korištenje imovine iz depozita kralja Vukašina vidi, Ćirković S., *Poklad kralja Vukašina ...*, 156; Jireček Konstantin, *Srpski car Uroš ...*, 384-385; Ćirković S., *Poklad kralja Vukašina i Dubrovčani*, (dalje: *Srpski car Uroš ...*), "Zbornik Konstantina Jirečeka I", Beograd 1959., (339-385), 383. I depozit Vuka i Mare Branković je korišten, Jireček K., *Spomenici srpski ...*, 43-44. Stav Dubrovčana prema depozitu odlično ilustrira odluka Senata iz 1429.g. prema kojoj se zbog hitne potrebe mora koristiti svaki mogući način da se dode do novčanih sredstava, pa i iz depozita, Krekić B., *Dva priloga ...*, 136.

97 Jireček K., *Srpski car Uroš ...*, 384-385; Ćirković S., *Poklad kralja Vukašina ...*, 153.

98 Gelcich József- Thallóczy Lajoš, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 154.

99 Pucić M., *Spomenici ...*, Primjedbe XXX; Jireček K., *Srpski car Uroš ...*, 382-383; Ćirković S., *Poklad kralja Vukašina ...*, 153.

100 Pucić M., *Spomenici ...*, Primjedbe XXX; Tadić J., *Promet putnika ...*, 72

Razliku u čuvanju imovine kod privatnih lica i države u Dubrovniku najbolje ilustrira dubrovački odgovor Mari, Đurdu i Lazaru Brankoviću 24.9. 1409.g.¹⁰¹ Poslije likvidacije državnog depozita Vuka i Mare Branković, Brankovići su češće insistirali kod dubrovačke vlade da se poradi na izmirenju dugovanja koje Dubrovčanin Franko Bosiljević ima prema njima. Dubrovčani su pokazali dobru volju u više navrata da se to pitanje riješi, ali je izgleda i njima čitav taj slučaj dosadio.¹⁰² U spomenutom odgovoru Brankovićima Dubrovčani pišu: "... a jer što piše vaša m. milijer kde vi je bila nužda i usilost da smo mi pisali da komu godje od našej vlastel i gragjan pridaste vašega imanja da toi mi primamo da je postaljeno u naš komun. Gospod volni ste pisati što je vam drago. Togai mi njesmo upisali ni bismo pisali za što je vridan Dubrovnik jer toi ne bi prvo ni prilično da Dubrovnik upiše i lje za koga što mu pridaste. Mi primamo oni djel imannja vašega što u onoj vrime poslaste u naš komun primismo i od toga zapis učinismo čelniku Smilu i stoja do kolje vam bi ugodno. I pakje kde vi naam odpisaste kako o vsem gospodstvo vi bolje vje, a ino Gospod što ste po vašoj milosti komu od naših pridali oni vi sutjem dlžni bil..."^{103 105}

7. Ulagачi

Proceduralno, u okviru depozita ulagači su imali aliivnopravan status. Svi dokumenti o depozitu to podrazumjevaju. Svaki ulagač pojedinačno putem vjerovnog pisma daje svoju saglasnost za određenu aktivnost u okviru depozita. Bez zajednički izražene volje ulagača ništa se nije moglo učiniti. Faktično stanje ipak pokazuje da su o depozitu odlučivali Sandalj i Anka.¹⁰⁴ I prije zbližavanja Hrvatinića i Hranića-Kosača banica Anka se uspješno isticala kao upravitelj na porodičnom imanju, Ostrovici i Skradinu, koji je ostao iza supruga Vuka Vukčića. Iako je Hrvoje zauzeo zaštitnički stav nad porodicom svoga brata, sav teret održavanja nasljednog imanja i brigu o dvjema maloljetnim kćerkama preuzela je Anka. Ona je "... mater et coniuncta persona protectrix, gubernatrix et defenditrix dominarum Caterine et Gelene suarum filiarum pupillarum ...". U svoje i u ime maloljetnih, Katarine i Jelene, 27.11. 1399.g., prodaje sedam parcela obradivog zemljišta u selu "Malinavas". Tvrtku Kurjačiću za 500 dukata.¹⁰⁵ Na nasljedenom posjedu, koji je kao miraz prešao u Sandaljeve ruke, Anka i dalje zadržava pravo upravljanja, zajedno sa svojim zetom, Ivan Šibenčanin, gvardijan franjevačkog samostana u Skradinu, 14.11. 1408.g., zbog određenih ništinskih problema, u područjima pod njihovom zajedničkom upravom, apelira na Sandalja i banicu Anku povodom presude skradinskog suda.¹⁰⁶ Sredinom juna 1409.g. Sandalj i Anka daju knezu Aleksi Paštroviću

101 SSPP I/1, 159-160, 160.

102 Isto, 155-159, 58.

103 Isto, 159-160. Nabrajajući šta je učinjeno da se "slučaj Bosiljević" riješi, Dubrovčani šalju dužnika Brankovićima, "ta vse ovozi da vi ne bude gospodstvu štogodje do nus, učinite što vi je hotenje od vašega dlžnika", Isto, 160.

104 U literaturi ovaj zajednički depozit često se pripisuje samo Sandalju Hraniću, što je pogrešno.

105 Lovrenović D., *Kako je bosanski vojvoda...*, 232.

106 Šišić Ferdo, *Nekoliko isprava iz početka XV. stoljeća*, Starine Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 39, Zagreb 1938, (129-320), 310-312.

posjed "Cricena draga" u ostrovičkoj župi.¹⁰⁷ Za svoja "odlučenja" Anka se izborila kod Sandalja i marta 1410.g., putem Sandaljeve izjave. Krajem decembra 1410.g. u kastrumu Ključu sankcioniranje ustupanja Ostrovice i Skradina Veneciji vrši se pečatima zajedničkih upravitelja, Sandalja i Anke.¹⁰⁸ Dakle, u odnose Hrvatinića i Hranića-Kosača Anka se nameće kao iskusan poslovni partner u upravi na posjedima Ostrovice i Skradina koji prelaze kao miraz u Sandaljeve ruke. Zaštitnički stav prema kćerci Katarini produžen je i u okviru zajedničkog depozita te ulaganja novca na dobit u Veneciji. Određivanje, u oporukama dokumenata o depozitu, a vjerovatno i uloga u Veneciji, da u slučaju smrti ulagača djeca Vuka Vukčića budu osigurana na nasljeđe imovine, sasvim sigurno je izvršeno kao prijedlog banice Anke. U promjenjenim političkim okolnostima među moćnicima na istočnoj jadranskoj obali na kraju prve decenije XV. stoljeća, uloga banice Anke je izuzetna. Preko Anke Hrvoje izgleda vrši pritisak na Sandalja Hranića. Marta 1410.g. Sandalj je "na koljenima", pritisnut od Hrvatinića. Bolju situaciju Sandalj pokazuje u drugoj polovini 1411.g. kada raskida odnose sa svojim familijarnim i poslovnim partnerima. Hrvatinići polako silaze s pijadestala kreatora istočne jadranske politike i njihovu ulogu preuzima Sandalj. To je okvir u kojem se gubi uloga banice Anke. U velikoj familijarnoj i poslovnoj aferi nema pobjednika, ali ima žrtava. To je Katarina. Njena sudbina je u sjeni saveza dvaju familija i odnosa snaga Anke i Sandalja. Ona je izuzetan primjer položaja žene u braku sklopljenom na političkoj pozadini i sjena te kratkotrajne savezničke politike.¹⁰⁹

Sandalj je vjerovatno izvukao pouku iz saveza s Hrvatinićima i ove familijarne i poslovne afere. U budućim depozitima i ulaganjima na dobit ovakav "sklad" više neće praktcirati. U uslovima poslovanja on će sebi ostaviti dovoljno prostora za inicijativu, svojoj trećoj ženi obezbjediće poseban depozit i dio dobiti od uložених sredstava, a nasljednicima pozamašno nasljeđe.

III. SADRŽAJ DEPOZITA

Radi lakšeg sagledavanja sadržaj depozita je podijeljen na stavke, prema izvršenom vaganju ili za novac izraženoj obračunskoj mjeri, kako je prikazan i u izvorima.¹¹⁰ Osim 33 stavke iz prvog ulaganja još tri stavke aspri uložених u trećem, četvrtom i šestom ulaganju uvećavaju ukupan broj stavki na 36. Ostala ulaganja, poslije onog početnog, jesu srebro pliko, dukati, dubrovački i kotorski dinari, čiji su

¹⁰⁷ Lovrenović D., *Kako je bosanski vojvoda ...*, 234.

¹⁰⁸ Isto, 235.

¹⁰⁹ O daljem životnom putu banice Anke i Katarine ne znamo ništa. V. Klaić pogrešno pretpostavlja da je Katarina umrla krajem 1412.g., na što se Sandalj oženio Jelenom Lazarević Balšić, Klaić Vjekoslav, *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 245. Banica Anka i Katarina 30.6. 1413.g. zatvaraju svoj depozit u Dubrovniku, i to je zadnji poznati podatak koji ukazuje da je Katarina još u životu. Vjerovatno je Katarina umrla prije Anke. Ankina smrt je ograničena martom 1421.g. kada se njena pokćerka Jelena javlja kao jedini nasljednik uloga u Veneciji, Ančić M., *Prosopografske crtice ...*, 51. Vjerovatno će razrješenje pitanja Ankinog i Katarininog uloga u Veneciji unijeti više svjetla i u pitanje njihove sudbine.

¹¹⁰ Uopredi pregled sadržaja ovog depozita putem Priloga I. s pregledom stanja u, Lilek E., *Riznica porodice Hranića ...*

iznosi pridodavani ranijim stavkama kao istovjetni dijelovi koji samo uvećavaju njihovo početno stanje. Tako se u depozitu postupalo sa sadržajem.¹¹¹ Stavke su izražene imenom, opisom, brojem predmeta ili sastavnih dijelova, te težinom. Stavke novca izražene su imenom, brojem i obračunskom mjerom. Određene varijacije vide se kod prikaza aspri. Pored njih davana je i njihova težina, a prilikom njihovog ulaganja januara 1409.g. (četvrto ulaganje), one su izražene dubrovačkom obračunskom mjerom perperama i težinom. Te promjene u njihovom prikazivanju, a i posebno navođenje pojedinih stavki aspri brojem i težinom pri njihovom izuzimanju, marta 1410.g. (peto-izuzimanje), a ne zbirno, ukazuje na opravdanost njihovog svrstavanja na tri različite stavke.¹¹² Kako pojedine stavke sadrže u sebi više istovjetnih ili različitih vrsta dodavan je i broj predmeta koji se nalazi u njima.

S druge strane ukupan sadržaj depozita može se posmatrati s obzirom na strukturu, način opisivanja i mjerenje na četiri osnovne grupe. Prvu grupu bi predstavljalo srebro pliko (izraženo brojem komada i težinom, jedna stavka, 85 komada). U drugoj grupi bi bile dragocjenosti izradene od plemenitih metala i ukrasnih materijala (one su izražene brojem, opisom i težinom, 25 stavki sa 76 predmeta). U treću grupu dolazio bi novac (izražen vrstom, opisom, obračunskom mjerom, a aspre i težinom, 8 stavki sa 4 vrste novca). Zadnju četvrtu grupu čine "spremišta" za knjige, povelje i zapise (izražene opisom i brojem, 2 stavke sa tri "sanduka"). Osim ove podjele koja nam omogućava lakši pristup sadržaju dalje bi se najviše mogla razradivati grupa dragocjenosti u kojoj se prepoznaje posude i upotrebnih predmeta, ukrasni i odjevni predmeti, ikone i sanduci.¹¹³

Prije nego što ući u detaljnije u sam sadržaj ovog depozita moramo nešto reći o vaganju ("potezanju") stavki u njemu. Poznato je da se težina u Dubrovniku mjerila dvojakom mjerom, tankom i debelom. Tankom mjerom mjerilo se zlato, srebro, biser, a debelom vosak, svila, šafran i mirodije. Osim dragocjenosti i težina novca je određivana tankom mjerom.¹¹⁴ U depozitu je vaganje vršeno tankom mjerom. Osnovna jedinica tanke mjere je tanka litra. Dubrovačka tanka litra sastojala se od unča i aksada kroz odnos: 1. litra = 12. unča, a 1. unča = 6. aksada. Njihova težina izražena gramima iznosi:

- 1. litra = 327,932 grama; 1. unča = 27,328 grama; 1. aksad = 4,55 grama.¹¹⁵

111 Upoređi ulaganja i izuzimanja u Prilozima I i II.

112 Ovakvim formulacijama Dubrovčani se vidno osiguravaju od kvaliteta uloženog novca. Stavke novca koje se novim ulaganjima samo uvećavaju, kao dukati, dubrovački i kotorski dinari izraženi obračunskim mjerama, upućuju na stabilnost monetarnog sistema u okviru depozita (1406-1411), dok prikaz aspri brojem i težinom, te tokom 1409.g. čak dubrovačkom perperom, ukazuje na njihov nestabilan kurs u Dubrovniku. Više o tome dalje u tekstu.

113 Vidi, Lilek E.: *Riznica porodice Hranica* ... Kod E. Lileka ova grupa je dosta dobro sagledana. Etimologiju koju donosi za manje poznate nazive, nije se u posljednjem stoljeću bitnije šta pridodavalo.

114 Rešetar Milantić, *Dvojačka numizmatika I*, (dalje: *Dubrovačka numizmatika* ...), S. Karlovci 1924, 71.

115 Isto, 75, 76, 16, 127.

1. Srebro pliko

Iako su mišljenja o "plikom srebru" odavno podijeljena prevladava stanovište da se izraz pliko odnosi na pitanje kakvoće srebra. To je srebro koje se poslije taljenja, prilično očišćeno, kao talog nalazi u formi pogače.¹¹⁶ U ovom depozitu ono je ulagano u komadima i data je njegova težina. Ulaganje srebra plika izvršeno je u tri navrata tokom 1406.-1407.g., u prvom 10. komada (10 l, 10 u, 3 a), drugom 69. komada (55 l), i u trećem ulaganju 6. komada (11 l, 8 u). Prvo ulaganje odgovaralo bi težini od 3,56 kg, drugo 18 kg a treće 3,8 kg. Ukupno je uloženo 85 komada (77 l, 6 u, 3 a), kojima bi odgovarala težina od oko 25,4 kg. Odjednom, u šestom izuzimanju, 15.3. 1411.g., izuzeta je sva količina srebra.¹¹⁷

Prilikom izuzimanja srebro pliko je navedeno zbirno, i brojem komada i težinom, pa se može reći da se u sva tri slučaja ulaganja radilo o srebru iste kvalitete, samo različite težine.¹¹⁸ Težina srebra plika u odnosu na broj komada pokazuje da su ti komadi imali različitu težinu.¹¹⁹ Različite prosječne težine komada ne ukazuju na njihovo izljevanje putem nekih posebnih mjernih kalupa. Sve to učvršćivalo bi činjenicu da je srebro pliko u okviru ovog depozita bilo imobilno, tj. Dubrovčani nisu mogli njime raspolagati dok je ono stajalo u depozitu.¹²⁰

Srebro pliko iz ovog depozita najvjerovatnije potiče iz srpskih i bosanskih rudnika. Sandalj Hranić na svojim posjedima nije imao rudnike srebra i do ovog dragocjenog metala najvećim dijelom je mogao doći preko carina. Pored Olova i Drijeva u kojima je učestvovao kao zakupnik carine, promet srebrom je kontrolirao i putem carina u unutrašnjosti svoga posjeda preko kojeg su prolazile značajne prometnice prema bogatim rudonosnim područjima Srbije i Bosne. Iako je vremenska distanca ova tri uloga srebra plika prilično bliska, bilo bi nezahvalno upuštati se u pretpostavke o prilivu srebra u Sandaljeve ruke. Da je taj priliv velik i da pokazuje carinu kao jedan od značajnih izvora ekonomske osnove posjeda bez rudnika srebra ali s važnim komunikacijama preko kojih se promet srebrom odvija, u to nema sumnje. Za cijenu srebra plika hronološki najbliži podatak je iz 1413.g., kada se litra srebra računa vrijednošću od 8 dukata.¹²¹ Po toj sumnjivoj cijeni ovih 77,5 litara srebra imali bi vrijednost od 620 dukata.

116 Vidi pregled mišljenja o "plikom srebru" u, Kovačević Desanka, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, (dalje: *Trgovina ...*), Sarajevo 1961, 168-169, nap. 8.

117 Vidi Prilog I. i II.

118 SSPP I/1, 348.

119 Nije zasvjedočen podatak o težini pojedinačnog komada. Prosječne težine tih komada bi bile, u prvom ulaganju oko 356 grama, drugom 261 gram i u trećem 637 grama.

120 Suprotna mogućnost je malo vjerovatna, jer ukoliko bi se iz depozita neka količina uzimala, morao bi se i broj komada i ukupna težina poklopiti pri vraćanju u depozit. Jednostavnije rečeno, pozajmljene komade bi trebali izrađivati da bi imali isto stanje pri njihovom vraćanju.

121 Tako "sračuna" Pribislav Pohvalić pri ulaganju imovine Sandalja Hranića u njegovom kasnijem posebnom depozitu od 30.10. 1413.g., SSPP I/1, 360. U nastalom sporu oko novčane vrijednosti "fina srebra" Vukašinovog depozita navodi se da je njegova cijena 1375.g. bila 7,5 dukata po litru, Čirković S., *Poklad kralja Vukašina ...*, 154, 158. Za cijenu srebra uporedi, Kovačević D., *Trgovina ...*, 169.

2. Dragocjenosti¹²²

Ova grupa ima 25 stavki sa 76 predmeta, ukupne težine 2211,9 u, 3 a, koja bi odgovarala težini od 72,7 kg.¹²³

Od posuda uložene su plitke zdjele, bokalice, različite veličine, krige sa i bez poklopaca, možuli, kondjer, kupe, kotao, žlice, te ladice različite veličine, ukupno 16 stavki sa 63 predmeta i oko 48 kg težine. Većom težinom ističu se bokali i kondjer. Tri bokala i kondjerski su preko 10 kg, tj. čine petinu ukupne težine posuda.

Ukrasnim i odjevnim predmetima pripadaju pojasevi, srebrni i biserni lav, te brokete.¹²⁴ U 6. stavki ima 10 predmeta, teških oko 15,6 kg. Pojasevi su najteži. Jedan pojas sa pozlaćenom verigom težak je skoro kao preostala četiri pojasa. Težinom od 7,48 kg jedan je od najtežih pojaseva koji se uopšte spominju.¹²⁵ Interesantan je način kako se u posebnoj stavci prikazuju preostala četiri pojasa. Kod njihovog ulaganja navode se: "... pojasi uznositi pozlakjeni dva a druga dva niska od kjuh dva na velutu a jedan na črljeni koži a jedan na svjelni tkanici a jes u njih dva deseti i tri litre ...".¹²⁶ Zahvaljujući izuzimanjima kojima su pojasevi razdvajani i time posebno opisivani možemo rekonstruirati njihov pojedinačan opis i djelimično težinu. Ulađači su uložili sljedeća četiri pojasa: uznositi srebren pozlaćen na crvenoj koži, uznositi pozlaćeni na baršunu (velutu), nizak srebren pozlaćen na crvenoj svilenoj tkanini, te nizak na baršunu (velutu).¹²⁷

Ikonice čine dvije stavke, ukupne težine oko 1,1 g. Konjska oprema iscrpno ga opisa teži 7,8 kg.

U opisu dragocjenosti vidljivo je da je više vrsta materijala upotrebljeno za njihovu izradu. Pored srebra i pozlate, pominje se koža, razne vrste bisera, crvena svilena tkanina, baršun i željezo. U ukupnoj težini prema opisu dragocjenosti najviše je zastupljeno srebro. Za jedan bokal i jednu veliku čašu spominje se da imaju "zlamenje" Sandalja Hranića. Najvjerovatnije se radi o njegovom grbu prikazanom na njima. Za jednu ikonicu se kaže da je s grbom napuljske vlastele, "... zlamenjem od plemenitjeh od zamorija ...".¹²⁸ Težinom i opisom pojasevi upućuju na poznate i "teške" bosanske pojaseve.

Teško bi se moglo šta pretpostavljati o porijeklu ovih dragocjenosti u rukama ulagača, kao i šta je kome od njih pripadalo. Ulađači su po svome porijeklu i stečenom ugledu bili najimućniji predstavnici svoga društva. Njihov status im je omogućavao da prate onovremena kretanja i uživaju u raskošnom životu. Ono što je uloženo sasvim sigurno nisu sve dragocjenosti koje posjeduju Ankina bojazan za

122 Predstavi dragocjenosti iz ovog depozita koju nudi E. Lilek ne bi se moglo mnogo šta pridodati, Lilek E., *Riznica porodice Hranića*, 10:21, 24-25.

123 Vidi Prilog VI, *Pregled dragocjenosti*.

124 Prema opisu i težini broketa (zlatni i srebreni predmeti sa biserima i safinima, jedna broketa teži 4 u, 4 a, tj. 109 grama a druge dvije teže po 54,6 grama) teško bi se moglo reći da su vrsta posuda, gdje ih svrstavaju neki autori, Lilek E., *Riznica porodice Hranića*, 13; Anđelić P., *Doba srednjovjekovne*, 533. Prije će biti da se radi o nakit, lat bochetta = fibula, kopča, *Lexicon limitatis medii aevi Iugoslaviae*, 1 dio, Zagreb, 1969, 124.

125 Uopred. Kovačević-Kojić Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978, 308-309; Šunja M., *Bosnia i Venecija*, 327-328, 375.

126 *SSPP III*, 334, 334.

127 Uopred. njihov opis pri izuzimanjima, te ulaganju u depozit banice Anke i Katarine 1413.g. Isto, 341, 344 i 356, 356.

128 Isto, 1335.

ostatak depozita aprila 1412.g., u kojem su preostale skoro isključivo dragocjenosti, ukazuje na njen interes za njegovu sudbinu. Ipak, podjela tog ostatka ne pokazuje u dobroj mjeri šta je čije jer je vjerovatno plod određenog dogovora među ulagačima. Prije bi se moglo pretpostaviti da je ono što je Sandalj dobio sigurno bilo njegovo i prije ovog depozita.

Pogledajmo malo težinu pojedinih predmeta. Dvanaest stavki čine po jedan predmet i njihova težina je jasna.¹²⁹ Za preostale predmete teže je procjenjivati pojedinačno koliko je koji težak, naročito ako izuzimanjima nisu razdvajani. Za njih se može izračunati prosječna težina. Sedam stavki predstavlja više različitih predmeta predstavljenih jednom težinom.¹³⁰ U preostalih šest stavki predstavljeni su isti predmeti u većem broju.¹³¹ Plitice (zdjele) su prosječno teške po 1,5 kg, čaše pozlaćene okrugle po 686 grama, "bijeli možulovi" po 148 grama, kupe po 533 grama, žlice 53,2 grama, brokete po 63,5 grama.

3. Novac

Novac je ulagan u sedam navrata, tj. pri svakom ulaganju u okviru ovog depozita. Vrste uloženog novca i njegovi iznosi u pojedinim ulaganjima su različiti. Ulagani su dukati, dubrovački i kotorski dinari, mezalin i aspre, tj. mletački, dubrovački, kotorski i osmanski novac. Najveći iznos uložen je u šestom ulaganju, 10.1. 1409.g.¹³² Kako tokom prvih sedam ulaganja nije vršeno i izuzimanje novca pregled ukupnih ulaganja predstavlja i stanje najvećeg iznosa novca u depozitu. To je petogodišnji priliv, u dukatima izražen od preko 14.000 dukata. Dizanje novca izvršeno je u tri navrata tokom 1410. i 1411.g. Time je sav novac izuzet iz depozita prije njegovog konačnog zatvaranja.

Kroz osam stavki pratimo četiri vrste novca. Dukati predstavljaju mletačke zlatne dukate koji kolaju na istočnoj jadranskoj obali kao najstabilnija valuta.¹³³ Od sedam ulaganja u šest uloga nalazili su se dukati što upućuje na pretpostavku redovnog priliva dukata u ruke ulagača. Ukupno je uloženo 8.954 dukata.

Dubrovački novac u ulaganjima se pojavljuje četiri puta. To su dinari i poludinari (mezalin), srebreni novac. Oni su izraženi perperom kao računskom mjerom. Perpera je sadržavala 12 dinara. Dubrovački dinari nisu iskazivani drugačijim paritetom u odnosu prema mletačkom dukuatu pa se njihov paritet može uzimati prema uobičajenom odnosu tri perpera u jedan dukat. U ukupnom iznosu deponiranog novca bilo je 11.722 perpera i 1. dinar, tj. 140.665 dubrovačkih dinara, što je ogroman broj novčića iz dubrovačke kovnice na jednom mjestu.¹³⁴ Razlikovanje

129 Vidi Prilog I. (Stavke pod rednim brojevima 3,11,14,16,18,19,20,21,22,24,27 i 28).

130 Isto, (Stavke po rednim brojevima 4,6,7,9,10,12 i 17).

131 Isto, (Stavke pod rednim brojevima 2,5,8,13,15 i 23).

132 Vidi Prilog VII. Pregled kretanja novca u depozitu.

133 O mletačkom dukuatu, Rešetar M., *Dubrovačka numizmatika ...*, 472-474; Šunjić Marko, *Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.) - I dio*, Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost IV, Sarajevo, (1996), (37-74), 41-44.

134 O dubrovačkom dinaru, Rešetar M., *Dubrovačka numizmatika ...*, 35-37, 53-54, 332-335, 403-404.

dobrih i "zlijeh" (22 perpera, tj. 264 dinara) dubrovačkih dinara ukazuje na oštećenu vrijednost posljednjih, kao i na njihovo razvrstavanje u okviru postupka registriranja sadržaja depozita.¹³⁵ Ulagачi su na razne načine mogli da dodu do dubrovačkih dinara koji su uz mletački dukat činili osnovu monetarnog sistema dubrovačkog zaleda. Pored carina i trgovine treba istaći i dohotke od mogoriša, kuće i imanja na području Dubrovnika od kojih Sandalj ostvaruje prihode u ovom periodu.

Kotorski srebrni dinari izraženi kotorskom perperom ulagani su u prvom i sedmom ulaganju, a dignuti u sedmom izuzimanju. Kotorski dinari nisu izraženi drugačijim paritetom u odnosu na ostale vrste novca, prije svega u odnosu na dubrovačke dinare, pa se njihovo preračunavanje može vršiti prema uobičajenom paritetu, koji predstavlja jednak odnos prema dubrovačkom dinaru. Njihov priliv u depozit nije konstantan niti velik (ukupno 1005 perpera i 11 dinara, tj. 3.026 kotorskih dinara).¹³⁶

Aspre, srebrni osmanski novac, pojavljuju se u trećem, četvrtom i šestom ulaganju 1407.-1409.g. Osim brojem (ukupno 34.024) izražene su i težinom (ukupno 117 l, 1u, 3a), a kod šestog ulaganja na interesantan način - dubrovačkom perperom kao računskom mjerom i težinom "... *aspri turčcjuh u dva sakulja perper tisukju a jest u tjuh asprih na potegu četiri deset litr i devet unač ...*".¹³⁷ Kako se i kod izuzimanja marta 1410.g. prikazane posebno, navođenjem svakog iznosa i težine uloga, a ne zbirno, to ukazuje na njihovu vrijednosnu nestabilnost. Još veći prilog tome je da se pri tom napušta prikazivanje trećeg uloga aspri putem dubrovačke obračunske mjere tj. perpere, nego se pojavljuje broj aspri i težina, "... *u dva sakulja aspri dva na desete tisuć aspri a pomezaju četiri deseti litar i devet unač ...*".¹³⁸ Dakle, već marta 1410.g. odnos dubrovačkog dinara i aspre, pokazuje slabljenje vrijednosti aspre. Pitanje porijekla aspri u porodici Kosača nije poznato. Nisu zasvjedočene trgovinske veze na kojima bi se temeljila osnova njihovog stjecanja u rukama Sandalja Hranića. I povlačenje svih aspri odjednom iz depozita u vrlo interesantno vrijeme, dva dana poslije Sandaljeve izjave banici Anki kojom se pokazuje njegov trenutačno slabiji položaj, ukazuje prije na političku pozadinu njihovog prisustva u rukama Sandalja Hranića nego na stjecanje putem trgovačkog prometa.

Stanje i kretanje novca u ovom depozitu može se približiti kretanju monetarnog sistema, ali i svojim pokazateljima biti njegov odraz. Mletački dukat je najstabilnija valuta. Prema njemu se ravna dubrovački dinar s omjerom 1 dukat = 3 perpera. Kako se i kotorski dinar nalazi u istom odnosu naspram dukata, a nije drugačije prikazivan ili "potezan" može se reći da su dubrovački i kotorski dinari smatrani novcem iste vrijednosti.

135 O meزالinu, poludinaru, isto, 404-407.

136 O aktivnostima Sandalja Hranića u Kotoru, Stjepčević Lazar-Kovijanić Risto, *Hranići-Kosače u kotorskim spomenicima*, Istorijski časopis 5, Beograd 1955, (311-321), 311-314.

137 Tako je broj aspri prikazan u šestom listu, gdje se njihov ulog registrira, *SSPP III*, 346.

138 Nije sačuvana priznanica o izuzimanju 6.3. 1410.g. U otpisivanju šestog lista, 15.3. 1411.g. spominje se to izuzimanje, isto, 348.

S druge strane odnos prema asprama pokazuje njihovu nestabilnost. One se osim broja daju i težinom. Prvi ulog od 13.460 ima težinu od 46 l, 7 u, 3 a, tj. 15.290 grama. Prosječna težina aspre tada je 1,136 grama. U drugom ulogu 8.564 aspre teže 29 l, 9 u, tj. 9.756 grama, a prosječna težina aspre je 1,139 grama. U trećem ulogu 12.000 aspri teži 40 l, 9 u, tj. 13.356 grama, a prosječna težina aspre je 1,113 grama. Dakle, u drugom ulogu prosječna težina aspre pokazuje rast njene prosječne težine za 0,003 grama u odnosu na prvo ulaganje. U trećem ulogu prosječna težina aspre pokazuje smanjenje njene težine u odnosu na prvo ulaganje u prosjeku za 0,023 grama, a u odnosu na drugo ulaganje u prosjeku za 0,026 grama. Pad prosječne težine aspre između drugog i trećeg ulaganja na 12.000 aspri je 312 grama, odnosno 274 aspre prosječne težine 1,139 grama iz drugog ulaganja aspri. Pad vrijednosti aspre prati se i 1413.g. kada ih u posebnom depozitu Sandalja Hranića "... *Pribisav sračuna ... po četiri deset za dukat ...*".¹³⁹ U isto vrijeme 36 dubrovačkih dinara računa se u dukat.¹⁴⁰ Šta se to onda dešavalo sa prikazivanjem aspri pri trećem ulaganju kada su one date u svome opisu dubrovačkom obračunskom mjerom - perperom. Tada je 1.000 perpera bila oznaka za 12.000 aspri. To bi podrazumjevalo da su dubrovački dinar i aspra tada jednaki, tj. da je težina dubrovačkog dinara tada prosječno 1,113 grama. Ta mogućnost je otvoreno pitanje, naročito kada po primjeru iz 1413.g. može da bude i stav ulagača koji se provukao kroz depozitnu proceduru.¹⁴¹ Činjenica da se ovakav paritet ne spominje pri njihovom izuzimanju pokazuje da odnos dinar = aspra nije prihvatljiv. Po svemu sudeći već 1410. odnos aspre i dinara u kontekstu je pariteta koji smo po Pribislavljevom računu pratili 1413.g.¹⁴²

Ona vrsta novca koja odskače od uobičajenog pariteta nije bila ni mobilna u rukama Dubrovčana i imala je isti položaj u dubrovačkoj riznici kao i srebro pliko nejednakih komada ili dragocjenosti čije bi se trajno udaljšavanje primjećivalo. Takav slučaj je i sa asprama. One brojem i težinom moraju uvijek biti spremne na dolazak ulagača. Naprotiv, mletački dukati, dubrovački i kotorski dinari bili su Dubrovčanima na raspolaganju. Njihov stabilan kurs omogućavao je njihovo korištenje i vraćanje u depozit prema potrebi.¹⁴³

¹³⁹ Isto, 360.

¹⁴⁰ Tada Pribislav Pohvalić "sračuna" dinara dubrovačkih 1.100 perpera, po tri perpera u dukat, što "... *prima tri sta i šest deset i šest dukat i dva deseti i četir dinare ...*". Isto. Ako podjelimo 1.100 perpera sa 3 dobijamo 366 dukata i 2 perpera ostatka. Ova dva perpera ovdje su prikazani kao 24 dinara. Dakle, Pribislav dubrovački dinar računa po stabilnom kursu 1 dukat = 3 perpera = 36 dinara, odnosno 1 perpera = 12 dinara. Po ovom paritetu je 1 dinar = 1,1 aspra, a 1 perper (12 dinara) = 13,2 aspre.

¹⁴¹ Od 1337. kada teži 1,951 gram, dubrovački dinar je dalje gubio na težini. 1383. opada na 1,366 grama a 1421.g. teži 1,241 gram, Rešetar M., *Dubrovačka numizmatika ...*, 388-389.

¹⁴² Interesantno bi bilo uzeti u obzir i pretpostavku o idealnom iznosu izuzimanja od 6.3. 1410.g. Tada je izuzeto ukupno svih 34.024 aspri i 1.150 dukata. Ako bi smo omjer od 40 aspri za 1 dukat iz 1413.g. prenijeli u ovo doba imali bi iznos od 850 dukata (34.024:40) i 1.150 dukata, tj. izuzimanje u vrijednosti od 2.000 dukata. Nije li koincidencija prevelika da bi omjer iz 1413. vrijedio već 1410.g., barem u onoj mjeri koja je ulagaču bila potrebna u cifri od 2.000 dukata, odnosno 80.000 aspri.

¹⁴³ Primjeri korištenja depozita kralja Vukašina dati su u, Ćirković S., *Poklad kralja Vukašina ...*, 156, nap. 12. Da je novac iz depozita i kasnije korišten za razne potrebne transakcije upućuje i primjer iz 1429.g., kada Senat dozvoljava Knezu i Malom vijeću, zbog jedne hitne isplate, da se za novac snalaze "kako iz depozita, tako i od bilo kuda im se bude činilo", Krekić B., *Dva priloga ...*, 136.

4. Povelje, zapisi i knjige

U prvom ulaganju iz 1406.g. u depozit su uloženi jedan "kofanc" te dvije "škatole" u kojima su se nalazile povelje, zapisi i knjige. Po mišljenju ulagača dragocijni pisani materijal imao je takvu važnost da je dobio ravnopravan tretman zaštite k novac, srebro i dragocjenosti. Već naredne godine izuzet je sanduk (kofanc) sa svojom sadržinom. Preostale dvije "kutije" (škatole) izuzete su tek u osmom izuzimanju, prilikom zatvaranja depozita. U podjeli ostatka depozita koja je tada uslijedila nije poznato kome su one pripale.

Zasigurno su sva tri ulagača bili pismeni. Banica sa jedne te Sandalj sa druge strane imali su posjede i trebalo im je različitih zapisa kojima su svoje pravo na njih temeljili. Knjige su spomenute pri ulaganju među poveljama i zapisima. Već kod izuzimanja ovih sanduka one se ne spominju. Ako ih je i bilo one su najvjerojatnije vjerske sadržine. U cjelini ne možemo znati o kakvim knjigama, poveljama i zapisima se radi. Tek izuzimanje jednog dijela već 1407. a ostatka tek 1413.g. govori u prilog aktualne potrebe prve stavke, sanduka sa poveljama i zapisima, dok je druga stavka, škatole, mogla još da "leži" i bez obzira na njenu važnost u okviru depozita time nije bila aktualna. Na nešto manju važnost škatole upućuje i činjenica da one nisu izuzimane neposredno iza krize među ulagačima marta 1410.g., nego tek kod zatvaranja depozita. Ostavljanje zapisa, povelja i knjiga u depozit odražava njihov značaj i važnost za ulagače, te razvijeno shvatanje značaja pravne snage pisanog dokumentu zaledu i potrebe za visokim stepenom njihove zaštite.

ZAKLJUČAK

Poslovno trojstvo koje učestvuje u okviru državnog depozita u Dubrovniku dio je dvaju najjačih feudalnih porodica dubrovačkog zaleda u početku XV. stoljeća: Hrvatinića i Hranića-Kosača. Pod okriljem Ladislava Napuljskog, šira politička platforma na istočnoj jadranskoj obali, približena savezom Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića i dodatno učvršćena bračnim vezama, produžena je putem zajedničke rave na ustupljenom mirazu - Ostrovici i Skradinu -, te u okviru depozita u Dubrovniku.

Depozit Sandalja Hranića, banice Anke Vukčić i Katarine Vuković pod pokroviteljstvom dubrovačke države, zatvorena je poslovna cjelina koja se prati u razdoblju od 1406. do 1413.g. Promjena u vanjskopolitičkom okviru dvaju moćnika, Hrvoja i Sandalj izazvana Hrvojevim prelaskom na stranu Žigmunda Luksemburškog, nepovoljno se odrazila na stanje u Sandaljevoj porodici a time i na poslovno trojstvo u okviru depozita. Dublji jaz uzrokovan pitanjem Ostrovice i Skradina odrazio se na budućnost braka Sandalja i Katarine i zajedničkog poslovanja. Ključno pitanje odnosa ulagača u depozitu izbija na scenu kao posljedica stanja u porodici pa čitava afera za uzrok nije imala depozit.

Sukob oko likvidacije uložene imovine u Dubrovniku i Veneciji samo je pokušaj ulagača da što bolje iskoriste faktično stanje - raspad braka Sandalja i Katarine. U okviru tog spora prepoznaju se stavovi Venecije i Dubrovnika koji se ne žele miješati u odnose među ulagačima. Naprotiv, zaštitu ugleda nalaze u očuvanju modernih bankarskih poslovanja - ulaganja novca na dobit i državnog depozita, kao javnopravnih institucija svoje ekonomske politike. Ulagачi stoga, bez obzira na međusobne odnose, mogu samo u duhu propisane poslovnosti likvidirati svoja ulaganja.

U historiografiji problematika državnog depozita nije definisana. Depozit predstavlja najveći stupanj zaštite imovine u Dubrovniku. U njemu se država pojavljuje kao pokrovitelj i poslovna strana, a kao ulagači privatna lica. On je institucionaliziran i ukorijenjen u dubrovačkoj ekonomskoj politici. Sprovodi se po utvrđenim normama koje se upravo na primjeru zajedničkog depozita Sandalja, banice Anke i Katarine mogu smatrati usavršenim. Depozitna procedura predstavlja kodirani hod poslovanja kojim se obezbjeđuje zaštita interesa poslovnim stranama. Depozit se otvara i razvojno održava uz uobičajene kontakte na najvišem nivou među partnerima. Konkretnije, aktivnosti ulaganja i izuzimanja odvijaju se u okviru ćirilske kancelarije u Dubrovniku. Zastupnici ulagača i čuvara depozita nizom aktivnosti operacionaliziraju depozit. češće poslovne transakcije koje utiču na izmjenu stanja u depozitu ukazuju i na određene aktivnosti u taboru ulagača u zaledu, koje zastupniku omogućuju javnopravno predstavljanje u Dubrovniku.

Osnovni dokument o depozitu je "list". U njemu su sadržani svi elementi poslovnog formulara neophodnog za pravosnažnost poslovanja. Prateće aktivnosti oko izrade listova (otpisi, registriranje izuzimanja, prenošenje sadržaja i dodatnih ulaganja u nove dokumente) ukazuju na razvijenu i uhodanu administrativnu praksu modernog bankarstva u Dubrovniku. U likvidaciji depozita ulagači su osjetili precizno formulisane norme ponašanja o uslovima depozita. Poštivanjem tih normi porodično "jedinstvo" ulagača samo je kroz dogovoreno - *poslovno jedinstvo* - moglo izvršiti podizanje imovine.

Zahvaljujući depozitnoj proceduri kretanje sadržaja u depozitu može se pratiti u svakom trenutku, čime se sadržaj depozita u potpunosti otvara pred istraživača.

U okviru državnog depozita nije postojala nikakva depozitna pristojba, naknada koju bi ulagači davali čuvaru depozita za čuvanje imovine. Za Dubrovčane ovo je poslovanje ekonomsko-politička strategija kojom se uvećava opstojnost političkog prestiža u zaledu, polazište za stabilnije dobrosusjedske odnose i izvor mobilnih sredstava za vlastite potrebe. Kod većine poznatih ulagača imovine iz zaleda depozit je shvaćen u svom pojavnom obliku kao povremeno sklanjanje imovine na sigurnije mjesto. Za Sandalja Hranića depozit je dugoročnije opredjeljenje. Čestim deponiranjem i izuzimanjima u skoro tri decenije, on je tu klasičnu formu zaštite imovine pretvorio u štednju.

Iako su proceduralno ulagači u okviru zajedničkog depozita imali ravnopravan status, faktično stanje pokazuje da su o depozitu odlučivali Anka i Sandalj. Iz ovog depozita Sandalj je izvukao korisne pouke. Do kraja života, povremeno i sa suprugom Jelenom, ostao je u ovom poslovanju, ali s osiguranom inicijativom odlučivanja.

Prilog I. Pregled ulaganja u depozit.

(A - STAVKE, B - OPIS SADRŽAJA, C - BROJ KOMADA, D - TEŽINA (IZNOS))

1. ulaganje 4.5. 1406.g. (SSPP I/1, 333-336)

A	B	C	D
1	SREBRO pliko	10	10 l, 10 u, 3 a 3.566 grama
2	PLITIC srebrnih razbijenih nepozlaćenih (zdjele)	7	32 l, 3 u 10.576
3	BAČIL bijel sa znamenjem vojvodinim (bokal)	1	4 l, 1 u 1.339
4	ČAŠE velika sa znamenjem Sandaljevim male bijele	1 4	sve čaše 7 l, 9 u 2.541
5	ČAŠE srebrne pozlaćene okrugle jedna u drugu	8	16 l, 9 u 5.493
6	LADICE velike mala pozlaćena	2 1	sve ladice 9 l, 4 u 3.060
7	LADICE velika male bijele	1 2	sve ladice 3 l, 2 u, 2 a 1.047
8	MOŽULOV bijelih	9	4 l, 1 u 1.339
9	KRUGLE sa pokrivačima pozlaćene bijele	2 2	sve krugle 11 l, 11 u 3.908
10	KRUGLE bez pokrivača pozlaćena bijela nedovršena mala	1 1 1	sve krugle 5 l 1.640
11	MOŽUL velik pozlaćen	1	2 l, 8 u 874
12	BOKARI sa pokrivačima bijela pozlaćen	2 1	svi bokari 19 l, 11 u 6.531
13	KUPE na stlpjeh (nožicama, postoljem)	3	4 l, 10 u, 3 a 1.598
14	KONDJER s pokrivačem i povrazom kožnim (vrč)	1	11 l, 3 u 3.689
15	OŽIC (žlice)	10	1 l, 7 u, 3 a 532
16	POJAS veriga pozlaćena	1	22 l, 10 u 7.488
17	POJAS uznositi pozlaćeni niska	2 2	svi pojasevi 23 l 7.542
18	NAPRAVA KONJSKA uzde, prsine i pohvi kožne sa srebrom pozlaćeno, žvalo gvozdено, na glavje trak svilen s putc... bisernim drobnim	1	23 l, 9 u 7.788
19	LAV srebrn pozlaćen	1	11 u, 3 a 314
20	KUPA od aspri okovana s ustni i s nogami srebrni pozlaćeni	1	3 l, 6 u, 5 a 1.170
21	IKONICA srebrna na stlpu s znamenjem od plemenitih od zamorija (na postolju)	1	2 l 656
22	BROKETA zlatna s 1 balasom velikim i s 3 balase male i s 3 safini i s 6 zrna bisera velikog i 3 zrna maloga	1	4 u, 4 a 127
23	BROKETE srebrne s 4 kameni ckleni i s 6 grane okrugle srebrne na svakoј	2	4 u, 4 a 127
24	LAV od bisera	1	2 u, 2 a 63,5
25	KOFANC u njem povelje i zapisi i knjige	1
26	ŠKATOLE s poveljama i knjigami	2
27	KUTAL s ručicom srebrnom pozlaćenom na stlpu i s pokrivačem	1	8 l, 1 u 2.650
28	IKONICA zlatna s obrazom gospode pričiste i s mnogim drugim obrazi i s 7 balas i s 6 balasinov i s 9 žmiraldov i s 26 zrn bisera	1	1 l, 11 u, 1 a 633
29	DUKATI zlatni		700 dukata
30	DINARI dubrovački dobri		1.731 perpera
31	DINARI dubrovački zli		22 perpera
32	DINARI kotorški		89 perpera
33	MEZALNA		6 perpera

2. ulaganje 20.12. 1406.g. (SSPP I/1, 338)

A	B	C	D
1	SREBRO pliko	69 komada	55 l / 18.036 grama/
2	DUKATI zlatni		2.640 dukata

3. ulaganje 9.1. 1407.g. (SSPP I/1, 339-340)

A	B	C	D
1	SREBRO pliko	6 komada	11 l, 8 u / 3.826 gr./
2	ASPRI	13.460 aspri	46 l, 7 u, 3 a /15.290 grama/
3	DUKATI srebrni		260 dukata

4. ulaganje 15.3. 1407.g. (SSPP I/1, 341-342)

A	B	C	D
1	ASPRI	8.564 aspre	29 l, 9 u /9.756 gr./

5. ulaganje 5.1. 1408.g. (SSPP I/1, 344-345)

A	B	C	D
1	DUKATI zlatni		1.650 dukata
2	DINARI dubrovački		4.050 perpera

6. ulaganje 10.1. 1409.g. (SSPP I/1, 345-346)

A	B	C	D
1	DUKATI zlatni		3.000 dukata
2	DINARI dubrovački		3.000 perpera
3	ASPRI	1.000 perpera tj. 12.000 aspri	40 l, 9 u /13.363 grama/

7. ulaganje 16.1. 1410.g. (SSPP I/1, 347)

A	B	C	D
1	DUKATI zlatni		714 dukata
2	DINARI dubrovački		2.941 perper i 1 dinar
3	DINARI kotorski		916 perpera i 11 dinara

Prilog II. Izuzimanja iz depozita.

1. izuzimanje 9.1. 1407.g. (SSPP I/1, 337)

A	B	C	D
1	PLITIC bijelih razbijenih	7	32 l, 3 u
2	KOTAO s ručicom srebrnom pozlaćenom na stlpu i s pokrivačem	1	8 l, 1 u

2. izuzimanje 15.3. 1407.g. (SSPP I/1, 341-342)

A	B	C	D
1	POJAS na velutu nizak uznositi	1 1	oba pojasa 8 l, 1 u, 1 a

3. izuzimanje 24.4. 1407.g. (SSPP I/1, 342-343)

A	B	C	D
1	KOFANC s poveljama i zapisi	1

4. izuzimanje 10.1. 1409.g. (SSPP I/1, 344)

A	B	C	D
1	POJAS srebren pozlaćen nizak na svioni tkanic	1	3 l, 4 u

5. izuzimanje 6.3. 14010.g. (SSPP I/1, 348)

A	B	C	D
1	ASPRES	13.450 8.564 12.000	46 l, 7 u, 3 a 29 l, 9 u 40 l, 9 u
2	DUKATI zlatni		1.150 dukata

6. izuzimanje 15.3. 1411.g. (SSPP I/1, 348)

A	B	C	D
1	DUKATI zlatni		6.814 dukata
2	SREBRO pliko u komadima	85	77 l, 6 u, 3 a

7. izuzimanje 26.6. 1411.g. (SSPP I/1, 351-352)

A	B	C	D
1	KRUGLE bez pokrivača pozlaćena bijela nedovršena	1 1 1	sve krugle 51
2	OŽIC	10	11, 7 u, 3 a
3	DINARA dubrovačkih		11.722 perpera i 11 dinara
4	DINARA dubrovačkih zlih		22 perpera
5	MEZALINA		6 perpera
6	DINARA kotorskih		1.005 perpera i 11 dinara
7	DUKATI zlatni		1.000 dukata

8. izuzimanje 23.1. 1413.g. (SSPP I/1, 354)

Tada je izuzet ostatak depozita. Pri tom nije ništa pojedinačno navodeno niti ukupna težina koja se podiže.

Prilog III. Ostatak depozita.

Rekonstrukcija osmog izuzimanja od 23.I. 1413.g.

A	B	C	D
1	BAČIL bijel sa znamenjem vojvodinim	1	41, 1 u
2	ČAŠE velika sa znamenjem Sandaljevim	1	sve čaše
	male bijele	4	71, 9 u
3	ČAŠE srebrne pozlaćene okrugle jedna u drugu	8	161, 9 u
4	LADICE velike	2	sve ladice
	mala pozlaćena	1	91, 4 u
5	LADICA velika	1	sve ladice
	male bijele	2	31, 2 u, 2 a
6	MOŽULOV bijelih	9	41, 1 u
7	KRUGLE sa pokrivačima pozlaćene	2	sve krugle
	bijele	2	111, 11 u
8	MOŽUL velik pozlaćen	1	21, 8 u
9	BOKARI s pokrivačima bijela	2	svi bokari
	pozlaćen	1	191, 11 u
10	KUPE na stlpjeh	3	41, 10 u, 3 a
11	KONDJER s pokrivačem i s povrazom kožnim	1	111, 3 u
12	POJAS veriga pozlaćena	1	221, 10 u
13	POJAS uznositi na crvenoj koži srebrn pozlaćen	1	111, 6 u, 5 a
14	NAPRAVA KONJSKA uzde, prsine i pohvi kožne srebrn pozlaćeno, žvalo gvozdeno, na glavje trak svilen s putc ... bisernim drobnim	1	231, 9 u
15	LAV srebrn pozlaćen	1	11 u, 3 a

16	KUPA od aspri okovana s ustni i s nogami srebrni pozlaćeni	1	3 l, 6 u, 5 a
17	IKONICA srebrna na stlpu s znamenjem od plemenitih od zamorija	1	2 l
18	BROKETA zlatna s 1 balasom velikim i s 3 balase male i s 3 safini i s 6 zrna bisera velikog i 3 zrna maloga	1	4 u, 4 a
19	BROKETE srebrne s 4 kameni ckleni i s 6 grane okrugle srebrne na svakoj	2	4 u, 4 a
20	LAV od bisera	1	2 u, 2 a
21	IKONICA zlatna s obrazom gospode pričiste i s mnogim drugim obrazi i s 7 balas i s 6 balasinov i s 9 žmiraldov i s 26 zrn bisera	1	1 l, 1 l u, 1 a
	UKUPNO :	52	163 l, 4 u, 5 a

22	ŠKATOLE sa poveljama i zapisima	2
----	---------------------------------	---	-------

Prilog IV. Novi depoziti Sandalja, Anke i Katarine.

1. DEPOZIT BANICE ANKE I KATARINE

1. ulaganje 24.1. 1413.g. (SSPP I/1, 355-357).

A	B	C	D
1	POJAS veriga pozlaćena srebrna	1	- 22 l, 10 u
2	POJAS uznositi na črljenoj koži srebrn pozlaćen	1	11 l, 10 u
3	KRUGLE s pokrivačima - bijele srebrne	2	
	- pozlaćene srebrne	2	* 11 l, 9 u
4	ČAŠE srebrne okrugle pozlaćene	8	- 16 l, 9 u
5	ČAŠA - velika bijela srebrna s znamenjem Sandalja	1	sve čaše
	- čašice male bijele	4	- 7 l, 9 u
6	BAČIL srebrn s znamenjem vojvode Sandalja	1	- 4 l, 1 u
7	LADICA - velika	1	sve ladice
	- male pozlaćene	2	4 l, 6 u
8	LADICA - velika bijela	1	sve ladice
	- mala bijela	1	2 l, 10 u
9	MOŽULOV srebrnih malih	9	- 4 l, 1 u
10	BOKAR pozlaćen s pokrivačem	1	oba predmeta
	MOŽUL s pokrivačem srebrn	1	5 l, 2 u
11	KUPE srebrne na stlpjeh	3	* 4 l, 10 u
12	KUPA od aspri s ustni i s nogami srebrnimi pozlaćeni	1	* 3 l, 6 u
13	IKONICA srebrna od plemenitih od zamorija	1	- 2 l
14	BOKETE srebrne s kameni 4 cklenimi	2	- 4 u, 4 a
15	LAV od bisera	1	* 3 u

2. DEPOZIT SANDALJA HRANIČA

1. ulaganje 24.1. 1413.g. (SSPP I/1, 355-357).

A	B	C	D
1	IKONICA zlatna s obrazom prečiste gospode i s mnogim inimi obrazima i s 7 balas i s 6 balasinov i s 10 žmiraldov I s 26 zrna bisera	1	* 1 l, 11 u
2	NAPRAVA KONJSKA uzde prsine i pohvi kožno srebrnom pozlaćeno a žvalo gvozdeno i na glavi trak svilen s putci bisernim drobnim	1	- 23 l, 9 u

- Crticom su označene stavke sa istom težinom kao u ranijem depozitu u prvom ulaganju.
* Zvezdicom označene stavke ne odgovaraju težinom u odnosu na raniji depozit.
Ostale stavke predstavljaju ostatak razbijenih stavki u okviru prvog depozita.

Prilog V. Nejasan put dijela sadržaja zajedničkog depozita.

Prema proračunima na osnovu ulaganja, izuzimanja i podjele ostatka depozita (prema prilogima I-IV) nejasnim se može smatrati pitanje kome je pripalo ovi osam predmeta. Njihova težina bi trebala iznositi 35 l, 2 u, 1a.

A	B	C	D
1	LADICA velika	1	* 5 l, 2 u, 2 a
2	BOKARI srebrna s pokrivačem bijela	2	* 17 l, 5 u
3	KONDJER s pokrivačem i povrazom kožnim	1	- 11 l, 3 u
4	LAV srebrn pozlaćen	1	- 11 u, 3 a
5	BROKETA zlatna s 1 velicim i s 3 safini i 6 zrna bisera velikog i s 3 zrna maloga	1	- 4 u, 4 a
6	ŠKATOLE s poveljama i knjigama	2

UKUPNO stavki, broja predmeta i njihove težine (onih koji su vagani):

A	B	C	D
5	-	6	35 l, 2 u, 3 a.

- Poznate težine date su prema prvom ulaganju.

* Težine dobijene na osnovu proračuna (pripadaju stavkama koje su izuzimanjima rastavljane u broju predmeta a time i težini).

Predviđena težina ostatka 35 l, 2 u, 1 a,

Težina ostatka prema proračunu..... 35 l, 2 u, 3 a.

Prema predviđenoj težini ostatka u ovoj rekonstrukciji nedostaje zanemarivih 2 a. Kada iste stavke posmatramo kod prvog ulaganja u zajednički depozit 1406. i kod prvog ulaganja u dva nova depozita 1413. (Uporedi priloge I. i IV.), nalazimo da se u pet slučajeva iznos izmjenio, četiri stavke su "olakšale" a jedna je "otežala", tj. iznosi vagani i bilježeni 1413.g. teži su za 2 u, 5 a. (Te stavke su označene zvjezdicom u Prilogu IV). Do nesklada dolazi prilikom vaganja izuzimanih predmeta iz pojedinih stavki. Na primjeru pojaseva to možemo i potvrditi. Kod prvog ulaganja u depozit (Prilog I, stavka 17) četiri pojasa imaju težinu 23 litre. U drugom izuzimanju podignuta su dva, a u četvrtom izuzimanju jedan pojas. Ta tri pojasa imaju težinu od 11 l, 5 u, 1 a (Prilog II). Preostali četvrti pojas podignut je u osmom izuzimanju, kada se težina ne navodi, i ponovo uložen u novi depozit banice Anke i Katarine. Tada mu vidimo i težinu, 11 l, 10 u. Tako dobijamo težinu ova četiri pojasa u iznosu od 23 l, 3u, 1 a, odnosno, 3 u, 1 a viška u odnosu na zbirnu težinu uloženi pojaseva u prvom ulaganju 1406.g. Pojasevi, ladice i bokari su stavke u kojima su predmeti izuzimanjima razdvajani.

Prilog VI. Pregled dragocjenosti.

	Vrsta dragocjenosti	Broj stavki	Broj predmeta	Težina tankom mjerom	Težina (u gramima)
1	Posude	16	63	139 l, 86 u, 13 a	47991,90
2	Ukrasni i odjevni predmeti	6	10	45 l, 31 u, 13 a	15663,25
3	Ikonice	2	2	3 l, 11 u, 1 a	1288,95
4	Konjska oprema	1	1	23 l, 9 u	7788,38
	Ukupno:	25	76	210 l, 137 u, 27 a 221 l, 9 u, 3 a	72732,48

Prilog VII. Pregled kretanja novca u depozitu.

Ulaganja

<p>1. ulaganje, 4.5. 1406.g.</p> <ul style="list-style-type: none"> - 700 dukata, - 1.731 perpera (dubrovački dinari), - 22 perpera (dubrovački dinari "zli"), - 6 perpera mezalina (dubrovački poludinari), - 89 perpera (kotorski dinari). <p>2. ulaganje, 20.12. 1406.g.</p> <ul style="list-style-type: none"> - 2.640 dukata. <p>3. ulaganje, 9.1.1407.g.</p> <ul style="list-style-type: none"> - 13.460 aspri (46 l, 7 u, 3 a), - 260 dukata. <p>4. ulaganje, 15.3. 1407.g.</p> <ul style="list-style-type: none"> - 8.564 aspre (29 l, 9 u). <p>5. ulaganje, 5.1. 1408.g.</p> <ul style="list-style-type: none"> - 1.650 dukata, - 4.050 perpera (dubrovački dinari). <p>6. ulaganje, 10.1. 1409.g.</p>	<p><i>Ukupno uloženog novca:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - 8964 dukata, - 11.722 perpera i 1 dinar dubrovački, - 22 perpera dubrovačkih dinara "zlih", - 6 perpera mezalina dubrovačka, - 1.005 perpera i 11 dinara kotorskih, - 34.024 aspre (117 l, 1 u, 3 a). <hr style="width: 50%; margin: 20px auto;"/> <p style="text-align: right;"><i>Izuzimanja</i></p> <p>1. izuzimanje, 6.3. 1410.g.</p> <ul style="list-style-type: none"> - 8.564 aspre (29 l, 9 u), - 12.000 aspri (40 l, 9 u), - 1.150 dukata.
--	--

1. 3.000 dukata, 2. 3.000 perpera (dubrovački dinari), 3. 1.000 perpera aspri (12.000 aspri) 4. (40 l, 9 u). 7. ulaganje, 16. I. 1410.g. 1. 714 dukata, 2. 2.941 perpera i 1. dinar (dubrovački dinari), 3. 916 perpera i 11 dinara (kotorski dinari), 4. 13.450 aspri (46 l, 7 u, 3 a).	2. izuzimanje, 15.3. 1411.g. - 6.814 dukata. 3. izuzimanje, 26.6. 1411.g. 1. 11.722 perpera dubrovačka, - 22 perpera dubrovačka "zla", - 6 perpera mezalina, 2. 1.005 perpera i 11 dinara kotorska, - 1.000 dukata.
--	--

S u m m a r y

“THE STATE DEPOSIT”

(The State Deposit of the Banus' (Governor) Wife Anka, Sandalj Hranić and Catherine in Dubrovnik (Ragusa) 1406-1413)

The highest level of the property protection of the influential representatives from the Dubrovnik neighbourhood came to existence as a state deposit. Sandalj Hranić's property protection in Dubrovnik was of an economic and political strategy. Together, with the banus' wife Anka and Catherine, he was motivated to make deposit in Dubrovnik, because of the high level of protection-saving account, his own care for his descendants. The depositors made seven deposits in the common deposit at any time. The data have a more complete meaning and enable a more affirmative approach for researchers on deposit contents. The main question is, the relation between the depositors within the deposit, a consequence of the relations of the Hrvatinićs' and Kosačas'. The change of Hrvoje Vukčić's and Sandalj Hranić's relations was caused by Hrvoje's changeable political goals, most likely, because of the Ostrovica problem and Skradin, too, having a negative impact on the marriage of Sandalj and Catherine and the future of the deposit, as well. Disregarding the relations among the depositors the deposit will be closed under foreseen conditions. Deposit fee, as an allowance, payed by the depositors to the guard, did not exist. The people in Dubrovnik considered the deposit of the influential neighbours as a high political prestige, existence, kind of correction within the inter-neighbourly relations, but a source of the financial transactions. A multiple deposit and exemptions by the depositors was transformed into the essential function of property protection, a saving account. Sandalj's experience was applied at separate deposits, who will consider it as a stable business, to the end of his life.

Salih Jalimam

ZENIČKI KRAJ KROZ ARHEOLOŠKE SPOMENIKE

Tek u novije vrijeme posebna pažnja u istoriografiji posvećuje se izučavanju prošlosti pojedinih naselja, gradova i utvrda, posebno period njihovog srednjovjekovnog života. često se pretpostavke i hipoteze novijih istraživanja konfrontiraju sa već poznatom istorijskom gradom i mišljenjima u istorijskoj literaturi ili s neobjavljenim istorijskim izvorima, prije svega iz Historijskog arhiva u Dubrovniku ili Zadru. Važna pomoć u otkrivanju neistraženih strana pojedinih gradova su i mnogobrojni slučajni arheološki nalazi koji obrađeni i ponudeni predstavljaju i znak u interdisciplinarnosti tumačenja prošlosti.

U posljednje vrijeme objavljeno je nekoliko uspješnih radova o prošlosti srednjovjekovne Bosne¹ dok je posebno vrijedna pažnje pojava zanimljive sinteze o gradskim naseljima srednjovjekovne bosanske države,² kojoj je prethodila knjiga o naseljima srednjovjekovne Bosne.³

Koristeći se pojedinim svečarskim prilikama, jubilejima ili željom zaljubljenika izrodilo se nekoliko knjiga pro prošlosti pojedinih gradova Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas gdje je, u pojedinim dijelovima, na zavidnom nivou obuhvaćena i istorija srednjeg vijeka grada o kojem je riječ.⁴

Ovim radom pokušaće se nešto više napisati o periodu srednjovjekovnog života Zenice, koristeći se mnogim, do sada poznatim i istraženim ali i nepoznatim

1. Uporedi popis kod: dr Pavo Živković, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*.

2. Zavičajni muzej Travnik, Sarajevo 1982, str. 149-164, lat. (Historija oblasti, župa, predjela, gradova i naselja).

3. Uporedi kritički osvrt sa dosta ispravki i dopuna: Salih Jalimam, *Osvrt na knjigu dr Pavo Živković, Bibliografija*

objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni, Godišnjak Društva istoričara BiH, XXXIV, Sarajevo

1983, str. 165-178; Salih Jalimam, *Ispravci i dopune Bibliografiji objavljenih izvora i literature o „srednjovjekovnoj Bosni“ dr Pavo Živkovića*, Bibliotekarstvo, godina XXX, Sarajevo 1984, str. 94-101, lat.

4. Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša (Biblioteka:

Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1978, str. 421, cir.

5. Marko Jugo, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, "Svjetlost" Sarajevo 1957, str. 184, lat.

6. Ovdje se samo kao primjer spominje sljedeće: Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vreme-*

na do Austrougarske okupacije, Izabrana djela, knjiga I, Veselin Masleša (Biblioteka: Kulturno nasljeđe),

Sarajevo 1985, str. 311, cir. (Srednji vijek str. 46-51, cir.); Desanka Kovačević-Kojić, *Fojnica u srednjem vijeku*,

Fojnica kroz vijekove, Sarajevo-Fojnica 1987, str. 35-62, lat; Salih A. Jalimam, *Vranduk u srednjem vijeku*,

Vranduk grad i utvrda, Zenica 1990, str. 25-37, lat.

istorijskim izvorima. Riječ je o pokušaju da se na jednom mjestu nadju svi relevantni pokazatelji koji mogu oslikati kulturno - baštinske okvire ovog grada.

U jednoj, ranije objavljenoj bibliografiji radova o istoriji Zenice⁵ zastupljen je znatan broj jedinica vezanih za ovaj grad, ukupno 188, što ne znači da su sve rezultati istraživačkih zahvata. Uglavnom su to tekstovi koji obraduju neke elemente srednjovjekovne zeničke istorije ili marginalni spomeni u nekim većim cjelinama.

Najviše podataka o srednjovjekovnoj Zenici nalazi se u knjizi Kemala Hrelje,⁶ koja je pisana prije tridesetak godina prema tada dostupnim izvorima i literaturi sa većim brojem "izleta" u neke šire konture srednjeg vijeka. Prema ovom predlošku nastala je i druga, opširnija studija o ekonomsko - geografskim odnosima u Zenici.⁷ U novije vrijeme, jedna prigodna publikacija je pokušala da odgovori na nekoliko dilema srednjovjekovne istorije Zenice ali je ostala na ravni pokušaja.⁸

Potrebno je napomenuti da je vrlo teško objasniti česte dileme vezane za istoriju Zenice u srednjem vijeku, jer vrlo skroman broj istorijskih izvora ukazuje na to da se može govoriti, uglavnom, o pojedinim hipotezama a ne o stvarnom, istorijskom procesu. Jedan dio istorijskih izvora moguće je pronaći u Historijskom arhivu u Dubrovniku, pošto je srednjovjekovna Bosna bila vezana za ovo područje, mada se do sada, strpljivim radom, uspjelo doći tek do nekoliko zapisa o Zenici. Vjerovatno bi se iscrpnijim istraživanjima u arhivima Zadra, Venecije i Rima uspjelo pronaći nešto što bi moglo upotpuniti mozaik znanja o ovom gradu.

U upotpunjavanju slike o srednjovjekovnoj Zenici vrijedni pažnje svakako su i objavljeni izvori, uglavnom, podaci koji su u više navrata komentarisani i tumačeni (Bolinopoljski akt abjuracije, pismo iz Janjića, zapis iz Puhovca ali i zapisi drugačije prirode (uglavnom epigrafski), te se i oni mogu koristiti kao mjerodavan izvor.

Gradska naselja srednjovjekovne Bosne izuzetno su mlada u odnosu na ovakva naselja u evropskim društvima. Tako se ona ovdje pojavljuju tek sredinom XIV stoljeća u vrijeme kada evropski gradovi imaju za sobom već duži period razvoja. Zenica i njen širi kraj imaju donekle sličnu, tek malo težu, sudbinu mnogih naselja srednjovjekovne Bosne, tim više što se iz dostupnih istorijskih izvora teško može razaznati da li je ovdje riječ o gradskom naselju, gradu, utvrdi ili tek dijelu nekog većeg tranzitnog puta.

Kada se pokuša razriješiti ranije napomenuta dilema, počesto se u pomoć poziva raniji, antički period življenja, postojanje ranohrišćanske dvostruke bazilike, dio antičke baštine otkopan u ovom području (Putovići, Tišina, Bilmišće) kao i bliz-

5 Salih Jalimam, *Bibliografija radova o istoriji Zenice*. Muzej grada Zenice, knjiga IX, Zenica 1985, str. 29-47, lat.

6 Kemal Hrelja, *Zenički kraj u srednjem vijeku*. Iz Zenice i njene okoline (Istorijski prikaz), "Veselin Masleša", Sarajevo 1957, str. 44-45, lat.

7 Miloš Bjelovitić, *Gradska naselja u zeničkom polju u doba bosanske samostalnosti. Zenica i njena okolina* (Ekonomskogeografska studija). Izd. ANUBiH, Djela, knjiga XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, Sarajevo 1968, str. 45-48, lat.

8 Salih A. Jalimam, *Zenica od najstarijih vremena do 1878. godine*. Zenica (fotomonografija). Muzej grada Zenice, Zenica 1987, str. 8-9, lat.

ina središta srednjovjekovne bosanske države i njenih političkih centara (Vranduk, Bobovac, Kraljeva Sutjeska), ali nije zanemarljiva ni blizina rijeke Bosne. Sve ovo je imalo svoj istorijski uticaj ali nije od presudnog značaja za pravilno razumijevanje pojedinih perioda srednjovjekovne istorije Zenice.

Da je riječ o kompleksnom području istraživanja kazuje i činjenica da se pod imenom Zenica, po prvi put, prema istraženim podacima u Dubrovačkom arhivu, ovaj grad pominje tek 20.marta 1436.godine.⁹ I u ovom izvoru govori se o "Senize" što pomalo mijenja raniju hipotezu o staroslovensko-turskom porijeklu naziva za ovaj grad.¹⁰ Na osnovu rezultata istraživanja u Dubrovačkom arhivu bliže je istini da je riječ o naselju pod imenom Seniza i da je to jedan od srednjovjekovnih naziva ovog grada.¹¹

Prema nekim ranijim mišljenjima u istorijskoj literaturi koja, opet, nisu potisnuta nekim serioznijim arhivskim istraživanjima i dokazima, ovaj kraj se nazivao i Bolino polje, prema, u istoriji potvrđenom mjestu na kojem je izvršen čin odricanja od krivovjerja. U nekim spisima govori se i o nazivu Brod, kao o nekom malo šire obuhvaćenom srednjovjekovnom toponimu.

Treba napomenuti da se nijednim podatkom ne može odrediti opseg ili granice srednjovjekovne Zenice, moguće je samo pretpostaviti da se sav život odvijao na već ranije identifikovanim i arheološki ubiciranim područjima na kojima se nalaze ostaci iz antičkog vremena (Bilmišće, Putovići, Klopče).

Period ranog srednjeg vijeka na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine prekriven je gustom tamom, pošto vrlo mali i reducirani broj arheoloških ostataka i istorijskih izvora nije dovoljan da se izvrši bilo kakova rekonstrukcija. U istorijskoj literaturi pretpostavlja se da su najezde varvarskih plemena uništile najveći dio antičkog naselja, među njima svakako i ranohrišćansku baziliku u Bilmišću, pošto se na provincijalnom sinodu održanom 925.godine u Splitu više ne spominje.

U periodu vladavine bosanskog bana Kulina zenički kraj je bio poprište značajnih zbivanja. Naime, slučajno pronađen ktitorsko-nadgrobnni natpis velikog sudije Gradješe u selu Podbrežje, u neposrednoj blizini Zenice, koji je jedan od dva pronađena epigrafska spomenika ovog vladara. Prema obliku bi mogao biti gornja polovina lijevog dovratnika.¹² Na dvijema otesanim stranama se nalaze dva natpisa pisana starijom ćirilicom. Prvi natpis ima sedamnaest redova, a jednim dijelom, slova su uklesana između dviju tankih paralelnih linija. Na krajevima slova, većinom, su tačkasti urezi.¹³

⁹ Historijski arhiv, Dubrovnik (U daljem dijelu teksta: HAD), *Lettere e commissioni di Levante* (dalje: *Let. di Lev.*), vol. XII, fol.18.

¹⁰ Uporedi mišljenje kod: Dragomir Vujčić, *Današnja jezička slojevitost onomastičkog materijala na području Zenice i njene okoline*. Radovi III, sa simpozijuma: "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, str. 415-425, lat.

¹¹ Primjera samo: podosta se puta uzimao: 16. mart 1436. godine kao podatak o prvom spominjanju Zenice, što nije tačno, dok se u jednoj publikaciji pojavio 10. maj 1434. godine ali tu je ipak riječ o gradu Sjenici a ne o današnjoj Zenici kako je naznačeno u napomeni. Dr Pavo Zivković, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*. Institut za istoriju, Sarajevo 1981, str. 134, lat.

¹² Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*. Knjiga IV, Zemaljski muzej, Sarajevo 1970, str. 252-253, lat.

¹³ Gordana Tomović, *Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu*. Istorijski institut, Posebna izdanja, knjiga 16, Beograd 1974, str. 35-36, ćir.

U istorijskoj literaturi, teško je precizno odrediti kada je nastala ploča velikog sudije Gradješe, ali pretpostavlja se da je krajnja granica kraj XII stoljeća. U natpisu se spominje nekoliko interesantnih podataka, prije svega gradnja mauzoleja, porodične grobnice velikog sudije Gradješe i crkve koja je posvećena svetom Jurju. Od zanimljivijih podataka je i to da je graditelj crkve i mauzoleja, prema pretpostavkama, Draže Ohumčanin, prvi poznati graditelj srednjovjekovne Bosne. Sve je to pisao pisar potpisan Pro. Ovo su podaci sa čeone strane ploče i pripadaju tipu tzv. memorijalne epigrafike, koju je pisao spomenuti pisar Pro, dok je drugi dio natpisa, na desnoj, bočnoj površini znatno oštećen, stoga i nejasan a pisala ga je druga ruka.

Već odavno, u istorijskoj literaturi postoji ocjena, da je ploča velikog sudije Gradješe iz Podbrežja prva značajnija potvrda postojanja institucija sudstva u srednjovjekovnoj Bosni, te predstavlja važan element državne nezavisnosti i organizacije. Istovremeno, ovo je jedan od rijetkih spomenika iz perioda vladavine bana Kulina, koji barem donekle određuje konture njegove vladavine.

U starijoj istorijskoj literaturi preovladavalo je mišljenje da je čuveni akt abjuracije 8.aprila 1203.godine poznatiji kao Bolinopoljska izjava, potpisan u okolini današnje Zenice. Mjesto na kojem je obavljen ovaj čin je kao "*acta apud Bosnam iuxta flumen loco, qui vocator Bolino Poili...*". U literaturi još uvijek postoji izvjesna rezerva prema svim ponudjenim razrješenjima dileme gdje prostorno smjestiti Bolino poili, ali se, uglavnom govori o dolini rijeke Bosne, od Visokog do Zenice.

Iz samog teksta abjuracije teško se može saznati nešto više, jer je bosanski ban Kulin pod pritiskom Katoličke crkve i mađarskog kralja obavio ovaj čin pred papskim kapelanom, kardinalom Ivanom Kasamarisom, splitskim nadbiskupom Bernardom i dakonom Marinom, dok su pored bana abjuraciju potpisali Dragiša, Ljuban, Brgelja, Ljuben, Radoš i Vladoš.¹⁴ Dovodenje ovog akta u bilo kakvu vezu sa Crkvom bosanskom, heretičkom i samostalnom, novija istorijska literatura vrlo argumentovano odbacuje.¹⁵ U svojoj izjavi od 8. aprila 1203.godine, a koja je potvrđena kasnije na kraljevskom ostrvu Čepelu 2.maja 1203. godine, ban Kulin se odriče shizme i tvrdi da će biti podložan Rimskoj kuriji te se obavezuje na prilagodavanje običajima ostalih katoličkih redova na zapadu.

Važan i interesantan istorijski izvor za stariju istoriju srednjovjekovne Bosne, i to kao izvor za istorijsku topografiju, je poznata povelja mađarskog kralja Bele IV od 20.jula 1244. godine u kojoj su navedeni posjedi katoličke bosanske biskupije u vrijeme vladavine bosanskog bana Matije Ninoslava i u kojoj se spominje srednjovjekovna župa Brod. Ovaj naziv nalazi svoju toponomastičku identifikaciju u pojmu nastalom prema istoimenom nazivu značajnog prelaza (brod) preko rijeke Bosne, a teritorijalno se poklapa sa dijelom prostora današnje Zenice.¹⁶

14 Archivum Secretum Vaticanum, *Confessio Christianorum Bosnesium* 1203, Reg.Vat.vol.V, fol.103'

15 Uporedi mišljenje kod: Mr Salih Jalimam, *Prilog bibliografiji o "crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXXVI, Sarajevo 1985, str. 173-196.

16 Pavao Anđelić, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*. "Svjetlost" Sarajevo 1982, str.227-228,

U godinama razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, zenički kraj poprima sve više lokalni značaj, što je posljedica njegovog skoro perifernog geografskog položaja u sarajevsko-zeničkoj kotlini ali i nerazvijen neagrarni tip proizvodnje.

Kroz većinu istorijskih podataka iz srednjeg vijeka širi zenički kraj spominje se kao prolazno mjesto na važnom trgovačkom putu karavanskog tipa kojim se kretalo iz Broda, zatim preko (Starog) Kaknja u Doboj kod Kaknja, prelazilo se na lijevu stranu rijeke Bosne i njenom dolinom dolazilo se u Visočko polje i Podvisoki.¹⁷ Na ovaj putni pravac bio je povezan i jedan dio prostranog područja stare Usore.¹⁸

Potrebno je napomenuti da se u neposrednoj blizini Zenice, na desnoj obali rijeke Bosne nalazi selo Klopče koje se prvi put spominje 1370-1373. godine.¹⁹ Riječ je o podatku iz jedne nedatirane povelje bosanskog bana Tvrtka I Kotromanića, koja se prema stanovitim hipotezama u literaturi stavlja u vremenski okvir 1370-1373. godine, po kojoj je ovaj ban darovao svom velikašu Stjepanu Rajkoviću neka sela među kojima se spominje i selo Klopče u Brodu,²⁰ kao nagrada za njegovu vjernu službu.

Bosanski kralj Stjepan Ostoja poslao je u Dubrovnik svoga poslanika plemića Stjepana Klapčića 1401. godine, "*nobilis vir Stiepanus Clapcich*".²¹ U istorijskoj literaturi postoji stanovita pretpostavka da je "*nobilis vir Stiepanus Clapcich*" porijeklom iz Klopča, jer je ovo selo bilo na putu koji je vodio u centralnu Bosnu, gdje je spomenuti Stjepan Klapčić, izgleda, bio i gospodar tih posjeda.²² U novije vrijeme u selu Klopče nadena je jedna vrlo bogata ostavština bosanskog srednjovjekovnog novca, negdje oko 60 primjeraka, među kojima je bilo i 16 komada koji pripadaju periodu vladavine bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. U ovoj ostavštini nadena su i tri komada mletačkog i jedan primjerak srpskog novca iz perioda vladavine Uroša II Dečanskog.²³ Sigurno, da je značaj ovog nalaza sadržan i u činjenici, da je postojala kovnica bosanskog bana te da je radila intezivno.

U istorijskim izvorima, i to u pismu, koje je 8 januara 1404. godine poslano dubrovačkom knezu Vlahu Sorkočeviću, iz okoline Zenice, spomenuto je i selo Janjići. Pismom se pokušalo pomiriti bosanskog kralja Stjepana Ostoju i velikaša Pavla Klešića, pa je u tom cilju poslana i delegacija koju su sačinjavali starac Mišljen, starac Ljerko, Stojan Krstjanin. Pismo je pisano u "Janićih" gdje je, kako se pretpostavlja, jedno vrijeme bila "hiža" dida Crkve bosanske.²⁴ Zanimljivo je napomenuti i to da je na početku ovog pisma ucrtan krst.²⁵

17 Visoko i okolina kroz historiju. I. (Autor: Dr Pavo Andelić), Visoko 1984, str.302, lat.

18 Visoko i okolina kroz historiju, str.302, lat.

19 Marko Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, str.55, lat.

20 Jaroslav Šidak, *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću*. Iz studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu. SL "Liber" Zagreb 1975, str.254, lat.

21 Nikola Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades*, tom II, Paris 1899, str. 82.

22 Marko Vego, op.cit. str.55, lat.

23 Marko Vego, *Nalaz novca u selu Klopče kod Zenice*, Glasnik Zemaljskog muzeja, *Arheologija*, nova serija, sveska VI Sarajevo 1951, str.323-332, lat.

24 Kemal Hrelja, *Zenica i njena okolina*, str.47, lat.

25 Šefik Bešliagić, *Steći, kultura i umjetnost*. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1982, str.499, lat.

Na jednom broju srednjovjekovnih spomenika iz zeničkog kraja nalaze se tragovi pisane riječi. Oni svojim sadržajem počesto zaslužuju posebnu pažnju te su kao vrijedno literarno stvaralaštvo ušli u različite zbornike.²⁶ Pojedini svojim sadržajem, mnogo čime, dopunjavaju ili su čak jedini spomenici vremena pa i zbog toga njihov sadržaj nalazi posebno mjesto u kontekstu prilika i odnosa kako onih u zeničkom kraju tako i šire. Među takve spomenike spada već spomenuti, natpis velikog sudije Gradješe, ali dva od njih izazivaju posebnu pažnju.

Natpis iz sela Puhovac koje se nalazi nadomak Zenice, uklesan je u jednoj tunelba posvećen je gostu Mišljenu, jednom od dostojanstvenika heretičke Crkve bosanske, koji je spomenut i u pismu iz Janjića. Zanimljivost vezana za ovaj stećak jest da je prilikom iskopavanja kraj njega naden i komad tekstila, što uz komparaciju sa sličnim nalazima, ukazuje da je kod Bošnjaka postojao običaj da se mrtvi sahranjuju u odjeći.²⁷ Treba napomenuti da je ovaj natpis zanimljiv i po tome što je jedan od dva do sada pronađena na prostorima na kojima se nalaze stećci, potpisan inicijalima G. M. U literaturi je već ustanovljeno, da je usljed velike geografske razdaljine riječ, ipak, o dva različita pisara ali je vrlo teško ustanoviti ko bi to mogao biti te šta, u stvari, inicijal znači. Pretpostavke govore da bi to mogao biti Grešni Mišljen ali i Gramatik, prema drugom tumačenju.²⁸

Svojim porukama ovaj natpis počesto je bio jedan od onih dokaza, koji su korišteni kao važan argument u vezama stećaka i bosanskih krstjana što, opet, usljed nedostatka primarnih istorijskih izvora teško može biti osporeno ili dokazano.²⁹

U istorijskoj literaturi spominje se i natpis iz sela Pojske koje se nalazi u neposrednoj blizini Zenice te, kao i raniji stećak, pripada prvoj polovini XV stoljeća.³⁰ Natpis je protumačen i ustanovljeno je da su ga pisala dva pisara u različito vrijeme. Jedan od njih je Vukašin dok je za drugog poznato samo to da je bio gost.³¹ Vrijedno spomena je da se u natpisu spominje i poznata poruka iz života sredovječnih Bošnjana "zato molu vas gospodo ne nastupajte na n' jere ćete biti vi kanon on' a (o)n' ne more kako (v)i".³²

Sigurno da je blizina kraljevskog grada Vranduka, udaljenog svega 12 kilometara, imala svoj odsjaj na istoriju zeničkog kraja, mada ovom prilikom o tome neće biti govora.³³

26. *Tragovi pisane riječi kroz stoljeća*. (Izložba: Muzej grada Zenice - Istorijska zbirka, septembar-oktobar 1989.) Izložba i katalog Salih A. Jalilnam; Mak Dizdar - Stari bosanski tekstovi, "Svjetlost" Sarajevo 1971, str.50-51. 151. 87. 90. čir.

27. Šefik Bešliagić, *Stećci, kultura i umjetnost*, str.52, lat.

28. Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa, knjiga IV*, str.61, lat.

29. Maja Miletić, I "Krstjani" di Bosna alla luce dei loro monumenti di pietra. - *Orientalia christiana analecta* 149, Roma 1957, str.185; Jarošlav Šidak, *Marginalia ac jedni rukopis: "Crkve bosanske" u mletačkoj Marciani*. - Iz knjige: Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu, str.138, lat.

30. Šefik Bešliagić, *Stećci, Kataloško-topografski pregled: "Veselin Masleša"*. (Biblioteka: Kulturno nasljeđe). Sarajevo 1971, str.143-144, lat.

31. Tomislav Anđelić, *Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*. - Treći program Radio Sarajevo, godina IX, broj 31, Sarajevo 1980, str. 558, lat.

32. Marko Vego, op.cit, str.69, lat.

33. Salih A. Jalilnam, *Vranduk grad i urvada*. Muzej grada Zenice - Istorijska zbirka, Zenica 1990, str.76, lat.

Pored Vranduka rani turski izvori spominju još jedan utvrđeni grad u neposrednoj blizini Zenice. Riječ je o utvrđenom gradu Vrh Bilica.³⁴ Prema dostupnim istorijskim izvorima ovaj grad ili njegove temelje treba tražiti u dolini Babine rijeke a pretpostavlja se da je građen između 1476. i 1512. godine.³⁵

Današnje ime grada Zenice, prema dosad istraženim i identifikovanim podacima, prvi put se spominje u jednoj seriji Dubrovačkog arhiva i to u pismu koje je poslano 20. marta 1436. godine, a vezano je za provalu turskog vojvode Baraka oko Podvisokog ili Zenice.³⁶ U ovom dokumentu se kaže da je izaslanik Vijeća umoljenih Dubrovačke Republike Maroje Gregurović nosio turskom vojvodi Baraku otkupninu od 500 perpera za nekoliko zatočenih dubrovačkih trgovaca. U ovom dokumentu izričito se kaže da Baraka, sina Isak-begova treba tražiti "in Bosna, circa Sotvisochi o Senize".³⁷

U historiografskom pogledu, zenički kraj u srednjem vijeku, suviše je nedovoljno istražen pa se nedostatak primarne istorijske građe nastojao nadoknaditi različitim upotrebljivim materijalom: arheološkim ostacima, etnografskim podacima, toponomastikom, što je u nekim okolnostima bilo i najsretnije rješenje.

O nastanku imena Zenice postoje i različita predanja. Jedno od njih je povezano sa bježanjem posljednje bosanske kraljice Katarine Kosače - Kotromanić i navodno izgovorenim riječima "Osta moja Zenica".³⁸ U ovom predanju postoji logičnost pošto kotlina ima oblik oka prema čijem je središnjem dijelu, naselje, formiranjem i dobilo ime Zenica. Predanja i tumačenja o geografskom porijeklu imena ovog grada nalaze djelimično uporište i potvrdu i u određenom broju toponimima koji su nastali na ovoj osnovi.

O nekim kretanjima u Zenici, u srednjem vijeku, moguće je naći još poneki podatak u Dubrovačkom arhivu, koji opet sitan i nepovezan kazuje samo toliko da je riječ o tragovima života na ovim prostorima. Tako se u jednoj dubrovačkoj seriji Debita Notariae nalazi podatak u kojem se spominje i Radosav Dobronoević iz Zenice 1447. godine.³⁹ I sljedeće 1448. godine iz istog arhiva identifikovana su još dva spomena Zenice.⁴⁰

Svi podaci o Zenici u srednjem vijeku koji u sebi sadrže i spomene o domaćem stanovništvu nedovoljni su za bilo kakve osnovane pretpostavke. O samom stanovništvu Zenice moguće je naći nešto podataka u jednom od prvih popisnih deftera iz 1489. godine mađa, ipak, nedovoljno za bilo kakvu paralelu.

34 Dr Adem Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, Radovi III, sa simpozijuma: "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, str. 387, lat.

35 Adem Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, str. 338, lat.

36 Do sad se uglavnom koristio 16. mart 1436. godine kao datum prvog spominjanja Zenice u istoriji pod tim imenom, vjerovatno da je greška nastala što se datum tražio među odlukama Vijeća Dubrovačke Republike dok se ovaj datum nalazi među pismima. HAD, *Leti di Lev*, vol. XII, fol. 18.

37 HAD, *Leti di Lev*, vol. XII, fol. 18.

38 Vlajko Palavestra, *Narodno predanje o bježanju kraljice Katarine iz Bosne*, Iz knjige: "Povijesnoteološki simpozij u povodu 500 obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine", Sarajevo 1979, str. 89-90, lat.

39 HAD, *Debita notariae*, vol. XXIII, fol. 102.

40 HAD, *Debita notariae*, vol. XXIII, fol. 152^b HAD, *Lamenta de foris*, vol. XXI, fol. 287.

Nedostatak primarnih historijskih izvora onemogućava istraživača u pokušajima da identifikuje elemente koji sačinjavaju sliku života stanovništva, njihovim zanimanjima a posebno svakidašnjice. Prema nekim pretpostavkama postoje podaci o majdanima u okolini Zenice, po kojima se posebno ističe Mošćanica, poznata po svojoj miljevini od koje je napravljen veći broj srednjovjekovnih spomenika.

Prema zapisima sa epigrafskih spomenika teško da se može govoriti o postojanju nekog zeničkog prepisivačkog kruga ili pisarima porijeklom iz ovog grada, mada ima nekoliko identifikovanih pisara. Sigurno, da na opšte stanje ali i pristup podacima i njihovoj interpretaciji značajnu ulogu ima i činjenica, da se nesistematski istraživalo, kako iz mediavelistike tako i iz arheologije.

Na osnovu isključivo marginalnih podataka iz skoro svih područja izučavanja srednjovjekovne historije Bosne i njenih segmenata, moguće je dobar dio prepoznati i na historiji Zenice, svakako u smanjenom obimu, opet zbog nesistematskih istraživanja, mada je povezanost očigledna. Prepoznaje se i u političkim, ekonomskim i crkvenim pitanjima te u kulturnim elementima.

Već ranije je napomenuto da je zenički kraj jedan od onih koji posjeduju određeni broj stećaka različitog oblika, namjene i funkcije kao i ornamentata, o čemu je napravljen popis tokom šezdesetih godina ovog stoljeća, nadopunjen i novim istraživanjima.

U selu Pojske na lokalitetu Kozice nalaze se dva osamljena stećka, sanduk i krstača. Spomenici su dobro obradeni ali su oštećeni i utonuli i nemaju nikakvih ukrasa. Na lokalitetu Podvinice nalazi se stećak u obliku krstače. Dobro je obraden i očuvan ali nema nikakvih ukrasa. U neposrednoj blizini, u usjeku puta, primjetljivi su tragovi brojne nekropole stećaka⁴¹.

U selu Kozarci, na grebenu, nalazi se nekropolica od tri stećka u obliku krstače. Stećci su dobro obradeni dok je jedan prilično oštećen, a drugi oboren. Dva stećka su ukrašena ornamentalnim motivima, polumjesecom i krugom tj. suncem.⁴² Pretpostavlja se da je na ovom lokalitetu ranije bilo više stećaka.

Ispod sela Grim su dva usamljena stećka, stub i krstača, dobro obradeni i očuvani. Na krstači su motivi kružnog vijenca i stilizovani krst.

Na lokalitetu Zvijezda, u selu Vjetrenica, nalaze se dva usamljena stećka u obliku krstača. Obrada spomenika je dobra a ukrašeni su stilizovanim krstovima. U selu Rijeka, u području Mramorje, nalazi se nekropolica od četiri stećka, tri sanduka i jedan sljemenjak. Dobro su očuvani i obradeni ali prilično utonuli. Sljemenjak je ukrašen motivima polumjeseca.

Iz sela Puhovac je veliki stećak u obliku sljemenjaka o kojem je ranije bilo više riječi, dok se u selu Putovići nalaze dva usamljena stećka u obliku sanduka.

41 Šefik Bešlić, *Stećci centralne Bosne*. Sarajevo 1967, str. 54, lat.

42 Šefik Bešlić, op.cit.str.54, lat.

Klesani su od mekšeg kamena (miljevina), relativno su većih dimenzija, srednje obrađeni i nemaju nikakvih ukrasa.

U selu Janjići nalazi se usamljeni stećak u obliku krstače čija je obrada dosta dobra. Ukrašen je motivima polumjeseca, rozeta i krsta. Spomenik je nagnut i dosta utonuo.⁴³

Nadomak sela Seoci nadena su tri stećka, dva sljemenjaka i jedan sanduk. Dobro su obrađeni i ukrašeni motivima polumjeseca, rozeta i jabuka.⁴⁴ Potrebno je naglasiti da su svi spomenuti stećci na lokalitetima postavljeni po pravcu zapad - istok.

U nekim selima u okolini Zenice postoji vjerovanje seljana da obilaženje stećaka pomaže da konj ili goveče promokri.⁴⁵ Treba napomenuti da u stručnoj literaturi koja se bavi problemom stećaka već odavno postoji tvrdnja da postoji poseban oblik krstače, karakteristične za okolinu Travnika i Zenice i to ona sa uvećanim zaobljenim gornjim uspravnim krakovima. Ponekad se ti krakovi postepeno pretvaraju u krug (gledajući frontalno) mada su češće pravi, puni krugovi. Gotovo svi takvi primjerci nemaju uobičajenih poprečnih krakova nego su umjesto njih isklesani relativno maleni simetrični, bradavičasti ispusti. Nekada je predstavljen samo jedan par, često dva, a ima i slučajeva sa tri para. Takvo oblikovanje gornjih krakova, u vidu velikih glava i simetričnih parova ispusta, kako nadomjestaka poprečnih krakova, ove travničko - zeničke krstače nemaju svojih analogija na području stećaka čime predstavljaju originalne oblike nedovoljno razvijenih krstača.⁴⁶

Medu stećcima iz zeničkog kraja ima i onih sa ornamentima, a u motivima prevladavaju standardni kao rozeta, polumjesec, krug i cvijet koji se nalaze na skoro svim stećcima.

U zaključnom dijelu moguće je primijetiti da je zenički kraj u srednjem vijeku prolazio kroz, donekle slične i karakteristične faze za mnoga bosanska srednjovjekovna naselja. Mnoga neznanja iz istorije su rezultat, još uvijek nedovoljne istraženosti ali i, ponekad, perifernog mjesta u mnogim zbivanjima srednjovjekovne bosanske države.

U periodu ranog srednjeg vijeka u vrijeme vladavine bosanskog bana Kulina, Zenica je imala značajniju ulogu koja se, iako još uvijek nedovoljno istražena, identifikovana i komparirana, ipak tretira kao važan segment istorijskog trajanja. Kasnije će se taj njezin značaj postepeno gubiti.

Jedan dio istorijskih podataka koji su u ovom pokušaju ponudeni, samo djelimično, ima za zadatak da istakne neke relacije istorije srednjovjekovne Zenice, povezano sa neobjavljenom istorijskom gradom ali i nalazima terenskih istraživanja, na osnovu čega se dobila nešto razudjenija slika koja može predstavljati solidnu osnovu za neka buduća istraživanja.

43 Šefik Bešliagić, Stećci, *Kataloško-topografski pregled*, str. 146, lat.

44 Ovi stećci su preneseni u lapidarij Muzeja grada Zenice.

45 Šefik Bešliagić, *Stećci, kultura i umjetnost*, str. 35, lat.

46 Šefik Bešliagić, op. cit. str. 107, lat.

S u m m a r y

THE ZENICA REGION AT THE
ARCHEOLOGICAL MONUMENTS

In the short paper on the medieval history of Zenica and the surroundings, the proof has been found at the archeological monuments, published resources, less from the unpublished material in Dubrovnik (Ragusa). All the available facts point out a medieval settlement, it is difficult to make some definite conclusions, except that at the time of Kulin banus' (governor) a great deal of events happened concerning the political and religious life.

The intention of the paper is to encourage some further researches of the independent medieval Bosnian state, particularly of the reason, the first mention of this town, under the name Zenica, on 20 March 1436.

Nedžad Kurto

ARHITEKTURA AUSTROUGARSKOG PERIODA U BOSNI I HERCEGOVINI. HISTORIJSKE OSNOVE RANE MODERNE

Razvoj arhitekture u pravilu podrazumijeva kontinuitet, pa time i izvjesnu historijsku osnovu u odnosu na što se uspostavljaju kreativni pomaci koje će sud vremena valorizirati. Međutim, postoji i takav razvoj koji se bazira na historijskim principima, ali ne podrazumijeva kontinuitet, već uspostavlja kreativan dijalog sa onim što je sud vremena već definirao kao univerzalan kvalitet.

Zanimljivo je, a nadasve poučno ustanoviti kako i na osnovu čega se formulira prvi originalan arhitektonski izraz nakon prekida jednog, po svemu cjelovitog razvoja i uvođenja novog, sasvim stranog zatečenoj civilizaciji. Samosvojan razvoj arhitektonske misli započet će tek onda kada se importirano potpuno usvoji, a iz nasljedja isključe one misli koje su u datom kontekstu univerzalne, tj. istini najbliže. Prvi i potpuno originalan i cjelovit arhitektonski izraz na tlu Bosne i Hercegovine je njena rana Moderna, ili tzv. "bosanski slog", koji se formulira prvih godina ovog stoljeća, a duh tog vjerovanja ostat će konstanta savremene bosansko-hercegovačke arhitekture i razlogom polariteta njenih umjetničkih izraza sve do danas.

Postajući dijelom evropskog civilizacijskog kruga, Bosna i Hercegovina koncem XIX st. mijenja svoj umjetnički identitet. Unatoč nastojanjima da se na svim područjima izjednači sa drugim krajevima Austroougarske monarhije, njeno nasljedje je vodilo ka specifičnim rješenjima; arhitektonska misao, mada importirana, morala je sintetizirati neka pozitivna iskustva, pa čak i u arhitekturi akademizma, gdje su pravila umjetničkog izraza bila dovedena do perfekcije. Tako je ovdje i eklektička arhitektura na neki način originalna, naravno u odnosu na srednjoevropsku, ako ne po metodi, onda sigurno po razvoju još jednog, mjestu i vremenu odgovarajućem quasi stilu - pseudomauričkom. Kako klasični stilovi u Bosni nemaju vlastitu tradiciju, brzo se uočava da akademizam ne može biti autentičan umjetnički izraz, te ovdje, u odnosu na druge pokrajine Carstva, akademizam nije dao ništa novo ni originalno. Međutim, eklektički metod formiranja arhitektonskog izraza dao je u

Bosni interpretaciju potpuno nove teme. To je bio tzv. "orijentalni slog", "maurska arhitektura" ili "maurički slog", što je u suštini eklektički metod usmjeren ka generaliziranom izrazu orijentalne graditeljske tradicije.

Ova pojava se može objasniti kao produkt susreta dvaju kultura, te ako je eklekticism naučni metod koji u različitim misaonim sistemima nalazi istini najbliža rješenja, onda je to i logičan pristup evropski obrazovanog arhitekta koji lokalne teme, za koje ne vrijede akademske stilske konverzije, pokušava da riješi na nivou lokalnog misaonog sistema. Evropocentrično obrazovanje arhitekata razlog je pretjeranim generalizacijama ideje "orijentalnog" ili "islamskog", te se u početku i jaljaju arhitektonske forme koje nisu bile bliske autohtonom karakteru koji je proizašao iz sasvim određene regionalne škole islamske arhitekture. Pa ipak, unatoč dominaciji oblika preuzetih iz islamske arhitekture Sjeverne Afrike i Španije, što je Evropi bilo najbliže i najpoznatije, postepeno se stvara lokalni vid eklektizma, a kojemu se vrijednost ne može određivati čisto na teoretskoj razini, već više na lokalnoj i dokumentarnoj. Arhitekti su zaista vjerovali da stvaraju lokalni stil, a Bosna se Evropi uvijek predstavljala ovom arhitekturom pseudoorijentalnog izraza. Politika njegovanja autonomnog kulturnog razvoja koju je svjesno provodila austrougarska uprava, već u prvim godinama okupacije dovodi do snažnog isticanja folklorne komponente u umjetničkom stvaralaštvu, a na svim značajnijim izložbama Bosna se bez izuzetka predstavljala kao područje sa izrazitim obilježjima orijentalnog civilizacijskog kruga¹.

Pseudomaurički slog, kao specifičan vid eklektičkog metoda javlje se samo nekoliko godina po okupaciji, a izražava se u doslovnom transponiranju poznatih elemenata islamske umjetnosti i arhitekture², te je taj odnos prema istoriji uspostavljen isključivo na razini dekorativnosti. Jedan od prvih koji razvija pseudomaurski slog, predstavnik starije generacije austrougarskih arhitekata u Bosni i Hercegovini, Hans Niemecezek, stvara po svemu eklektičku arhitekturu; pri komponiranju arhitektonskog objekta dosljedno primjenjuje akademski - neorenesansni princip "kutije" i "kože".³

1 Na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti 1885. godine rukotvorine Bosne izložene su u objektu u formi bosanskog čardaka. *Sarajevski list*, 22. 1885; Mali vj. 26. februara: *Izložba u Budimpešti*; *Sar. list*, br. 58, 1885; Mali vj. 28. maja: *Bosanski čardak na budimpeštanskoj zemaljskoj izložbi otvoren je...*; *Izložba bosanskohercegovačkog umjetničkog obta otvorena je u Beču 1896. jer je "Zemaljska vlada shvatila da se ovim izložbama dižu i kulturne prilike zemlje..."*, *Sar. list*, br. 146, 1896, 23. nov. *Bosanska izložba u Beču...* "Velikih zasluga je stekla za raširenje bosanskih domaćih rukotvorina supruaga zajedničkog finacijsalnog ministra; preuzv. gda Vilma pl. Käflay; koja je prva na dvorskim svečanostima počela nositi haljinu od bosanskog beza. Ova plemenita gospoda kako koga daruje najradije poklanja predmete bosanske domaće izrade, te ga tako upoznaje sa ostalijem svijetom..."

2 Na pr. sebilj (fontana) na Bašaršiji iz 1891; arh. Witteka, što je ustvari drvena verzija češme iz 1588. godine koja stoji uz grob arhitekta Sinana u Istanbulu, a koja je inače izvedena u kamenu...

3 Na objektu Više škole na Bentbaši (ruždije), 1885. doslovno transponira elemente islamske arhitekture (zgrada je srušena). Plan für den Zubau eines Flügels an die Knaben-Volkshschule am Bentbaši, 20. 4. 1885; Arhiv Zavoda za planiranje razvoja grada Sarajeva; - Krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća on daje rješenja u tipičnom pseudomaurskom slogu tako što zadržava renesansni princip aplikacija stilskog rada na osnovnu masu, a klasične radove zamjenjuje novokomponiranim na temu islamske umjetnosti. Njegovo shvatanje orijentalnog sloga ograničava se na problem dekorativnosti i organizacije arhitektonske plastike, koju uz izvrsno proporcioniranje značajki raspoređuje na pročelju. Zato njegovi objekti i dalje ostaju statični, simetrični i akademski rašelanjeni. Na pr.: Biblioteka O. Keršoviana; Sarajevo; *Sar. list*, br. 137, 1895; Mali vj. 16. nov. *Novi škola u Sarajevu...* vrlo ukusno sagradena u istočnom stilu po planu mjernika H. Niemeceka... - Vakufska direkcija na Obali, Sarajevo; Situations Plan der Cumurija - Sackgasse und der anglegenden Grundstück., Landes - Vakuf Direction - Arsa teki-ja - Gazi Husrevbeg Hof, potp. Niemecezek, dat. II/V 97. Situations des projektirten Neubaus auf der "arsa teki-ja" am Appel - Quai in Sarajevo; 1. 200. II/95; - Đulagin han, Sarajevo; 9/II 96. Svi nacrti u Arhivu Zavoda za planiranje razvoja grada Sarajeva; - Villa Hoffman, VI, 95; Istorijski arhiv Sarajeva; ostavština Adama Tilla...

Istovremeno i drugi arhitekti prihvataju ovaj eklektički metod da bi stilski artikulirali one objekte koji su u nekoj vezi sa tradicionalnom kulturom ili tipično lokalnim institucijama⁴, ali se gotovo od samog početka, osobito u artikulaciji arhitektonske cjeline mogu uočiti prostorne karakteristike tipične za osmansko-tursku regionalnu školu, a koje će u kasnijim razvojnim fazama i oblicima ovog ilskog izraza dati arhitekturi preciznija regionalna obilježja. Postepenom selekcijom, u početku slobodno biranih elemenata islamske arhitekture, došlo se do rješenja koja se nedvojbeno oslanjaju na koncept zatečene arhitekture.⁵ Najreprezentativniji primjer pseudomaurskog izraza, Vijećnica u Sarajevu⁶, ima univerzalno prostorno rješenje, gotovo idealno, a stilski neodređeno. To je centralna potkupolna građevina koja bar po strukturi prostora uspostavlja dijalog sa monumentalnom osmansko-turskom arhitekturom; konceptom koji su Osmanli baštinili iz bizantijske arhitekture⁷.

Odluke zatečene arhitekture uočavaju se najviše na objektima čija je namjena imala izvjesnu tradiciju u Bosni⁸. U stambenoj arhitekturi ovaj stilski izraz imao je odraza samo na uličnoj fasadi; alterniraju se boje i materijali, ali na mnogim objektima sugestija duha lokalne arhitekture postiže se i arhitektonskim formama doksata, snažno isturenom strehom, a ponegdje i krovnom kupolom. Stilska nepovezanost dispozicije i karaktera pročelja rezultat je činjenice da je pojam kolektivnog stanovanja, a posebno najamne zgrade, bio potpuno nepoznat arhitekturi Bosne sve do Okupacije. Pošto nije postojao uzor takve dispozicije, njena interpretacija na zgradama kolektivnog stanovanja je potpuno izostala.

Zastupljenost orijentalnog sloga u arhitekturi Bosne koja time ističe svoju kulturnu posebnost govori o uvjerenju tadašnjih arhitekata da je to najmoderniji, a istovremeno autentičan stilski izraz ovog podneblja. Islamska umjetnost postaje

4 Arhitekt Vancša pseudomaurički slog primjenjuje već 1888 na Muhamedanskoj narodnoj čitaonici na Bentbaši u Sarajevu (srušeno). Der Bautechniker, Nr. 6, Wien, 7. Febr. 1896, XVI, str. 98. Kirael - Hane in Sarajevo: - V. Vakufsku zgradu u Zrinjskog, 9, danas hotel "Central" u Sarajevu (Der Bautechniker, Wien, Freitag 22. november 1895, br. 47, XV Jahr, Perspektivni crteži: Der Adas-Pascha-Hof in Sarajevo. Civil architekt Josef von Vancša zu Sarajevo) on oblači u ruho plitke i čipkaste islamske dekoracije, a otvore prizemlja završava potkovičastim lukovima. Vijeći klasičnih redova zamijenjeni su trakama stilizirane arabeske, a ugao zgrade naglašava dekorativno krube na visokom tamburu. - Vakufsku zgradu u V. Karadžića 11, metodološki rješava na gotovo identičan način. - Načrt za dvospratnu novogradnju: Evladjet-Dženetić-Vakufa na Čošku, Cemaluša i Pehlivanuša ul. 16. IX 1898, gorij 27. V. 99. Arhiv Zavoda za planiranje razvoja grada Sarajeva.

5 Serijatska škola u Sarajevu (Scheriats - Richter - Schule, datirano im Jänner 1898, potp. Rudolf Tönnies), po projektu arh. Karla Pärka, prostorno je koncipirana kao klasična osmanska medresa na principu unutarnjeg (helenistički uticaj) dvorišta. To je dokaz da su već poznati principi regionalnih škola, te i ovakav koncept predstavlja stvarno približavanje lokalnim odlikama osmansko-turske kulturne tradicije.

6 Završena je 1896. na osnovu projekta C. Ivekovića (načrti fasada datirani su u 1893., a ostali u 1894.), a raniji projekt za istu lokaciju i u istom stilu uradio je arh. K. Pärk 1891. (Projekt für ein Rathaus in Sarajevo, 1891, načrti u u Arhiv. Zavoda za planiranje razvoja grada Sarajeva). Ovaj projekt nije bio usvojen, a razlike u odnosu na izvedeni projekt bile su u izboru dekorativno-plastičnih elemenata i rješenja ugaonih kula: tlocrt je u obliku istostraničnog trokuta sa centralnom aulom, a na uglovima su dvije kružne kule pokrivene lukovičastim kupolama. 7 Neovisno o porijeklu preuzete dekoracije, Iveković će i na drugim projektima koje radi u pseudomauričkom slogu težiti regionalno preciznijoj definiciji. Njegova Vijećnica u Brčkom, snažno istaknutim rizalitima, osobito bočnim, sugerira onu karakterističnu raščlanjenost gabarita osmansko-turske arhitekture složenijeg programa. Na objektu medrese u Travniku iz 1895. još je bliži osmansko-turskoj graditeljskoj tradiciji jer uočava da je zatečena arhitektura ustvari arhitektura ansambla, te da se pojedinačne forme, kako sakralne, tako i profane arhitekture, ne mogu interpretirati izvan svog konteksta. Primjenjujući standardni princip unutarnjeg dvorišta oko kojeg se organiziraju svi prostori, on stvara cjelovit ansambl sa pravim stambenim i učioničkim dijeloma sa džamijom, sofama, paviljonima, ogradama, sve u jednoj centralno-osovinskoj i monumentalnoj kompoziciji.

8 Isa-begovo kupatilo u Sarajevu, arhitekta Josipa Vancša iz 1890. godine ima pročelje riješeno u duhu maurske arhitekture, ali zato namjena prostorija i njihov raspored, pa čak i proporcije i dekoracije pojedinih podkupolnih prostora, pokazuju da su ovom arhitekti, poréd funkcije, bile dobro poznate i odlike klasičnog stila osmansko-turske arhitekture.

predmetom ozbiljnih istraživanja, tako da pri kraju austrougarskog perioda interpretacije postaju sve suptilnije i postižu organsku povezanost dekoracije i osnovne mase. Pristup zatečenoj graditeljskoj baštini postaje analitički, a primjena elemenata ove umjetnosti sve selektivnija i sve bliža lokalnim manifestacijama osmansko-turskog nasljed⁹.

Kriterij za izbor pseudomaurskog stilskog izraza nije bio nacionalni, već regionalni, jer je bio produkt duha mjesta, a ne izraz nacionalnog prestiža. Zato je bio prihvaćen od strane svih konfesija, ukoliko je datoj temi osiguravao najpreciznija značenja. Tako je ovaj stilski izraz bio obilježje i arhitekture sakralnih objekata Jevreja u Bosni, jer je najbolje označavao njihovo bliskoistočno porijeklo, a osim toga, ikonoklazam ove arhitekture potpuno je odgovarao njihovim vjerskim shvatanjima.

Pseudoorijentalna arhitektura po svom postanku i metodi pretstavlja romantizmom podstaknut poseban tok eklektičke arhitekture. Po tome je ne bi trebalo izdvojati iz konteksta arhitekture istoricizma posljednje četvrtine 19.st., ali ovaj vid eklektike, pored toga što raskida sa akademizmom, predstavlja idealnu misaonu podlogu na kojoj se mogla graditi posebna regionalna varijanta secesionističke arhitekture, te ima značaj bitne karike u kontinuitetu razvoja arhitektonske misli u Bosni i Hercegovini.

Historicizam koji se javlja u Bosni u gotovo svim razvojnim oblicima, od strogog akademizma pa do romantičarskih manifestacija baziranih na ideji tradiranog, nije imao svoje stvarne korijene, te je za daljnji razvoj umjetničke misli, trebao samo mali podsticaj. A on dolazi brzo, kao izraz novog i revolucionarnog secesionističkog pokreta.

Prve pojave secesionističke umjetnosti koje se mogu smatrati znakom bosanskohercegovačkog kulturnog razvoja, javljaju se već 1898, istovremeno u slikarstvu i arhitekturi¹⁰, ali se stvarni početak secesionističke arhitekture u Bosni smatra 1900. a godina kada se po prvi put javljaju projekti i ostvarenja sa svim obilježjima novog umjetničkog pokreta i to kao radovi onih arhitekata koji su ovdje živjeli i djelovali.

Stalna prisutnost ideje o mogućoj istorijskoj obnovi snažno naglašena još u eklekticizmu bosanskohercegovačke arhitekture posljednje decenije 19.st. biće razlogom da se razvoj secesionističke arhitekture prati po dva paralelna toka. Jedan pri-

9 Na dva objekta pred Carevom džamijom u Sarajevu iz 1911 godine. Nova palača za Ulema-medžlis, imaju tačne proporcije klasičnog stila osmanske arhitekture, što pokazuje da projektant Karlo Pačik u potpunosti vlada stilom. Čak unutrašnja dekoracija, rad slikara Zemaljske vlade Knopfmachera, pokazuje poznavanje rumi i hataj stila kao i principe njihovih kombinacija, što je u Bosni bilo uobičajeno.

10 Slikar i grafičar Maximilian Liebenwein te godine radi u Bosni brojne crteže i ilustrativne priloge gdje dominiraju teme bosanskog genrea: u maju 1898. objavljuje ih sarajevski časopis *Nada* u čijem se izgledu već uočavaju secesionistička rješenja. I radovi drugih ilustratora ovog časopisa ukazuju na jednu naglašenu simbolističku klinu koju propagira ova umjetnička revija. Njene reprodukcije utiču na razvoj domaćih slikara, aktualna umjetnička praksa Evrope se kvalitetirano analizira putem prikaza u časopisima, izložbama, predavanjima, a 1901. Alojz Studnička u Sarajevu objavljuje knjigu "Tvorba ornamenta po prirodi". Prvi doticaj sa secesionističkom arhitekturom Bosna će imati već 1898. prigodni Jubilarne izložbe u Beču, kada njen paviljon projektira tada bečki arhitekt Josef Urban gdje, sasvim slobodno interpretira islamsku dekoraciju, a stilizaciju ornamenta izvodi u skladu sa novim tendencijama secesionističkog pokreta.

pada srednjoevropskoj graditeljskoj baštini, koji će ovisno o vanjskim uticajima proći različite razvojne faze, a na kraju, pred I sv.rat, biće više izraz neobidermajerskih tendencija, a drugi tok, kojemu je duh mjesta i graditeljska tradicija osnov za formulaciju vlastitog izraza, vodit će ka stvaranju tzv."bosanskog sloga" i rane Moderne. Premda se ovaj polaritet razvoja naslućuje već na samom početku, arhitektura secesije prve decenije ovog stoljeća u potpunosti pripada srednjoevropskoj kulturnoj baštini, što je i logično; da bi se stvorio poseban regionalni izraz, trebalo je stvoriti osnovu koja će biti u stanju da ga reproducira. Zato će arhitektura na tradiciju oslonjenog secesionističkog izraza biti u prvoj deceniji ovog stoljeća više teoretsko pitanje sa realizacijama u broju koji se ne može smatrati pojavom.

Nije neuobičajeno da se u zemljama perifernim u odnosu na rasprostranjenost "Stila 1900-e" - umjetničkog pokreta kojem je prvo načelo antiistoricizam, arhitektonska misao zasniiva na nekom ranijem, evropskoj kulturi pripadajućem umjetničkom periodu, ili pak na folklornim temama pučko primijenjene umjetnosti. Posebnost umjetničko-stilske veze sa tradicionalnim graditeljstvom na tlu Bosne je u tome što klasično evropski obrazovan arhitekt svoje poimanje umjetničkog izraza i ne dovodi u vezu sa stilskom pojavom koja je produkt drugačije civilizacije. Za njega je inače stilski definirana osmansko-turska umjetnost izvan standardnih umjetničkih kategorija, ekscentrična pa time i antiistorijska, te podatna da se njome obogati vlastiti izraz bez bojazni da se ude u neki novi eklektički odnos. Studij umjetničke baštine podstican je i zvaničnom kulturnom politikom, kojom se, kroz naglašavanje kulturnog, težilo ka potvrđivanju nacionalnog identiteta. Zato su i prva predstavljanja umjetnosti Bosne Evropi uvijek naglašavala njenu folklornu komponentu¹¹, a nastojanje da tzv."orijentalni slog" bude nosilac regionalnog umjetničkog izraza očituje se u stilskim odlikama izložbenih paviljona, od onih općenito "orijentalno" koncipiranih, pa do stilski preciznijih u kojima su prepoznatljive regionalne posebnosti islamske arhitekture.¹² Izvjesna kompatibilnost biomorfne, stilizirane i plošne islamske dekoracije i secesionističkog shvatanja nove uloge ornamenta, dovodi do zanimljivog spoja na objektu Bosanskohercegovačkog paviljona na Jubilarnoj izložbi u Beču 1898, gdje arh. Urban stilizacijama u duhu secesionističke umjetnosti postiže efekt arabeske. Ta nova dekorativna simbioza još je izrazitija na paviljonu Bosne i Hercegovine u Parizu 1900-e u čijem enterijeru kapiteli, lukovi i profilacije samo upućuju na svoje porijeklo u islamskoj umjetnosti, jer su dinamizirani i zmijoljiko izvedeni u skladu sa načinom modelacije "Stila 1900-e". Arhitekt Carlo Panek ovim paviljonom daje jedan simboličan sklop graditeljskih oblika iz različitih graditeljskih faza u Bosni, ali ipak u cjelini dominiraju oblici islamske umjetnosti. Objekt simbolizira određenu zemlju i sasvim određenu tradiciju i za razliku od drugih velikih arhitekata koji su i prije njega dekorativnost i stil-

11 Na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti 1885. rukotvorine Bosne izlažu se u paviljonu oblika bosanskog čardaka; - Na izložbi bosanskohercegovačkog umjetničkog obrta u Beču 1896. godine izlagane su narodne rukotvorine,...

12 Na Milenijumskoj izložbi u Budimpešti 1896, Bosanskohercegovački privredni paviljon, paviljon šumarstva i paviljon bosanskohercegovačke državne željeznice, vješta su kompilacija različitih regionalnih škola islamske arhitekture. Ali zato kafana i stambena kuća pokazuju sve regionalne odlike osmansko-turskog graditeljstva.

sku notu gradili na opće shvaćenoj islamskoj umjetnosti, on se ne odriče porijekla svoje dekoracije, tj. dokumentarnosti predložka. Iako je ta dekoracija mješavina regionalnih škola, a sva je u stilu secesionističkog uzgibanog i asimetričnog motiva.¹³ Ono što ovo djelo čini posebno zanimljivim je čvrsto uporište u tradiciji, odnosno visok stepen identifikacije djela i onoga što ono predstavlja.¹⁴

U tome i jeste suštinska vrijednost ovog objekta, tj. rezultat uloženog truda da se iz kulturne tradicije, pa čak i malo eklektički, izvuče ono što sačinjava temeljnu strukturu regionalne arhitekture. Ovim djelom, kojim praktično i počinje razvoj secesionističke arhitekture u Bosni i Hercegovini, apostrofira se jedan specifičan tok njenog razvoja iz čega će se jednu deceniju kasnije, formulirati ideja o postojanju tzv. "bosanskog sloga".

- 13 Tematski adekvatnu dopunu enterijera dale su zidne dekoracije slikara Alfonsa Maria Much-e koji alegorijski prikazuje sa osamdeset likova dočarava kolorit zemlje, njenu istoriju i posebnost lokalnog miljea.
- 14 Njegov metod interpretacije islamske umjetničke baštine bitno se razlikuje od Gaudijeve apstraktnog intelektualnog odnosa. Za Gaudija je prošlost samo podsticaj za provalu mašte. Kuća Vicens iz 1878-90, ima detalje koji nisu doslovno preuzeti od nekuda, već samo asociraju na mušebak, lomljeni luk, stalaktitski strop, tirkizni plavi mozaik... Bogatstvom primijenjenih materijala i oblika stvara građevnu strukturu koja je doslovan izraz bogate kromatičnosti mudejarske umjetnosti. Primjena dekorativnih motiva istočnjačkih umjetnosti nije rjeđi nego pojava s konca 19. i početka 20. st. ne samo u Evropi, već i u Americi. Međutim ona se javlja iz sasvim drugačijih pobuda i u drugačijem kontekstu; to je bila neka vrsta kreativnog oduška da se umjetnički izrazi i označenja arhitektonskog djela koja bi bilo teško interpretirati nekim "službenim" stilom evropske umjetničke prošlosti. U takvim slučajevima, lišena dokumentarne podloge, umjetnost istočnjačkih civilizacija bila je istovremeno i izvan svake strukturalne i logičke povezanosti sa arhitekturom koja je nosi. Primjenu oblika orijentalne umjetnosti nalazimo čak i u djelima Louisa Sullivana. Transportation Building sa Čikaške izložbe 1893. kombinacija je Richardsonovih formi (neki romantički elementi, kao veliki polukružni lukovi koji naglašavaju ulaz bliski su njegovim neoromantičkim rješenjima), ukrašenih mauričkim detaljima i odgovarajućim simboličkim elementima. Stilski, ovaj objekat je sasvim eklektički zasnovan, tj. kao neoromantička tvorevina, ali se istovremeno javljaju mnogi, općenito islamski elementi kombinirani na način orijentalne fantazije (ta ideja nije bila strana ni njegovim savremenicima: Rootova Rookery building sadrži hinduističke elemente, Furnessov Brazilia Pavillon iz 1876. nosi mnoge elemente islamske umjetnosti...). Elementi islamske umjetnosti na Transportation Buildingu direktno su u vezi sa prostornim principima ove arhitekture; to je centralni paviljon sa dugim kolonadama u formi bazara, sa velikim lučnim otvorima u strogo pravougaonom okviru (perzijski motiv), oktogonanim kioscima poput baldahina sa arapskom dekoracijom u stucco platinama i sa izrazito naglašenom polifromom. Rješenje dekoracije direktno se oslanja na crteže iz knjige *The Grammar of Ornament*, od Owen Jones London 1856. tačnije iz poglavlja o arapskom ornamentu. Pojam "islamski" u 19. st. obuhvatao je različite stilove, od Mogulskih grobnica u Indiji do maurskih palača u Španiji i to uz nazive kao: arapski, muhamedanski, turski, maurski, perzijski, saracenski ili hindu. A i sama islamska arhitektura na neki način je eklektička dekorativna opna na kosmoantički i vizantijskoj strukturi. Zato i nije neobično da su Amerikancima lučne arkade i arabska dekoracija perzijskih struktura kao u džamiji u Isfahanu izgledale sasvim prikladnije, a izložbenu arhitekturu. U Americi se, inače, islamski dekorativni motivi javljaju prvo na jevrejskim religioznim objektima kao što je Furnessova Rodeph Shalom Synagogue u Philadelphiji iz 1869. Richard Morris Hunt smatrao je linearnu, bojenu i površinsku islamsku ornamentiku prikladnom za dekoraciju željezne fasade poslovne zgrade Tweedy and Company Store, New York, 1871-72. U funkciji pomalo egzotičkog ukusa islamska dekoracija se javlja i na stambenim zgradama kao što je Louis Tiffany-ja Laurelton Hall iz 1925. Casino Theatre New Yorku iz 1880-82. ima islamsku dekoraciju u terakoti koja je ujedno i vatrozaštitni materijal. Sullivan primijenio neke maurske motive u terakoti na zgradi Zion Temple u Chicagu 1884/5; kao i u enterijeru teatra Auditorium Buildingu iz 1886-88... Primjena elemenata islamske umjetnosti u američkoj arhitekturi 19. st. nije imala dokumentarnu podlogu da bi se mogla smatrati nekom vrstom istorijske obnove; ona je prije bila način da se postignu egzotični efekti i proširi spektar "originalnih" izvaza. Zato je teško i gotovo nemoguće ustanoviti strukturalnu vezu Sullivanove arhitekture sa islamskom arhitekturom (ona donekle postoji samo na kupoli kioscima Transportation Buildinga i kupoli grobnice Wainwright na Bellfontaine groblju u St. Louisu). Njegov odnos prema islamskoj umjetnosti je prije filozofski i simbolički; ornament koristi kao metaforu, apstraktni znak kosmosa. Na grobnici Getty, Chicago, 1890, on daje bogate metafore kroz integraciju arhitektonske forme ornamenta. Grob u obliku sarkofaga, sasvim specifične forme, krajnje statične, kao znak smrti, pokriven je dinamičkim, neprekinutim krugovima, koji simboliziraju život. Kombinacija kruga i kvadrata u islamskoj umjetnosti, kao i u drugim, predstavlja kosmos, iznad nepromjenjivog svijeta u kome se reflektira i nepromjenjivo života. Oktagon, elementarna forma čipkaste dekoracije ove grobnice, srednji je oblik između kvadrata i kruga a stoji kao uskrnuće, ponovno rođenje i neprolaznost, kako u kršćanstvu, tako i u orijentalnom simbolizmu Zvijezda u sredini ovog znaka predstavlja božansko svjetlo, znak preobražene duše. Prekrivajući ravan plitku arabeskom u kojoj se prepliću motivi geometrije i prirode, Sullivan stvara vizuelne efekte koji su veoma slični poentilističkoj tehnici u slikarstvu, pomirujući suprotnosti organskog i geometrijskog, dvo i trodimenzionalno punog i praznog, statičnog i pokretnog. Ono što je karakteristično za islamsku arhitekturu - efekat transparentne masivnosti volumena, postiže i na velikim volumenima (Guaranty Building, Buffalo, 1894-95...), a da pri tome ne remeti strukturalnu logiku objekta u cjelini.

Interes za nasljeđe stalna je i prateća pojava u razvoju secesionističke arhitekture uopće,¹⁵ a stalno prisutna ideja "geniusa loci" rezultirala je i različitim smjerovima Wagnerove škole, čemu sigurno doprinosi i različito regionalno porijeklo njegovih učenika. Tako već prvih godina ovog stoljeća nastaju projekti savršeno prilagođeni regionalnoj arhitekturi, ali i dalje moderni¹⁶.

Izvršnu interpretaciju nasljeđa daje Ernst Lichtblau koji je najvjerovatnije 1904. posjetio Bosnu i tom prilikom napravio veći broj skica,¹⁷ a koje su lišene sporednih likovnih efekata bile male arhitektonske studije karakterističnih oblika, te su kao takve bile dobra podloga za projekte. On formu kreira na osnovu već sasvim površne percepcije lišene nebitnih detalja, pri čemu elementarnu formu kao jasno prepoznatljivu dominantnu uklapa u moderne elemente koji postaju okvir tradicionalnim.¹⁸

U časopisima prvih godina ovog stoljeća publiciraju se primjeri primjene tradiranih elemenata, nekada folklornih, ali u svakom slučaju sa prepoznatljivim regionalnim odlikama.¹⁹ Misaoni okvir ovoj pojavi daje novi odnos prema umjetničkoj baštini i njenom vrednovanju; pozitivistički način mišljenja s kraja 19. st. odbacuje romantičarski odnos prema prošlosti, a usmjerava se k znanstvenim metodama istraživanja,²⁰ a naučni pristup nasljeđu se institucionalizira i postaje organizirana djelatnost.²¹ Zato i arhitektura s početka stoljeća svoj izraz sve češće traži u

15 Hoffmannovi crteži sa putovanja u Italiju 1896. izloženi iste godine u Velikoj auli akademije (crteži pod zajedničkim nazivom "Architektonisches von der Insel Capri", publicirani u časopisu *Der Architekt*, III Jahrgang, 1897; uz kraći članak autora pod naslovom "Ein Beitrag für malerische Architekturenfindungen", str. 13 i 14.) izazvali su neobičajenu pozornost. Crteži samoniklih kuća na Capriju koje su bile izvanredno ukomponirane u pejzaž, bili su osnov Hoffmannu da ustvrdi da se niti jedan tada moderni oblik vile ne uklapa u ambijent.

16 To su prvenstveno projekti Deiningera (Projekt Direkcije državnih šuma, 1904, Casa al mare...), Emil Hoppea ("Casa italiana"), Giorgio Zaninovicha (Casa Valdoni, Trieste, 1907.), Laurentschicha (Direkcija državnih šuma, 1904.), Kammerera (Casa di Capri), Kerndlea (Casa italiana di compagna, 1903; Direkcija državnih šuma, 1904.), Jolya, Melichara, Laskea, Lichtblaua i drugih. Suprotan smjer predstavlja neobidermajerska struja (Bauer, Olbrich, Schönthal...), potpomognuta snažnim usponom njemačke arhitekture.

17 "Studie aus Jajce"; Bosnische Architekturstudie; "Bosnische Studie; Motiv aus Jajce"; "Motiv aus Sarajevo... *Der Architekt*, XIII, 1907." "Studi bosniaci, 1904. M. Pozzetto, La scuola di Wagner, 1894-1912, str. 109.

18 Na projektu kuće za Bosnu vidi se da je osnovni motiv + formu krova, preuzeo iz arhitekture grada Jajca; odnosno dinarški tip krova ove tipično nomadski koncipirane građevine. Istovremeno izvrsno uočava da je stambena zgrada zapravo ansambl, i upravo njenim plasmanom na teren, zidovima, otvorima, trijemovima, sofama i drugim elementima inače sasvim moderno oblikovanim, uspješno sugerira najznačajniju karakteristiku jedne stambene cjeline. Na projektu zgrade Direkcije državnih šuma iz 1904. nema prepoznatljivih detalja iz historije Bosne, te je to po svemu moderna građevina, ali volumenski bogato razvijena, punog i zatvorenog pročelja i laganih bondručnih katova. Iz osnove ovog objekta vidi se da su mu bile poznate karakteristike centralno razvijene dispozicije bosanske stambene zgrade.

19 Časopis *Der Architekt* gotovo u svakom godištu publicira po neki primjer arhitektonskog objekta sa elementima regionalne arhitekture: "Villa Dra" u Zakopanima arh. Zygmunt Dobrowskog, 1897; kao lokalna brvnara; banjski objekt u Lühenschowitzu arh. Dušana Jurkovića iz Brna, 1905; sa odlikama lokalne pučke arhitekture; "Villa in Cernošic-u" arh. Ant. Pfeiffera, 1906; sa brojnim ambijentalnim odlikama; Landhaus arh. Hans Kirchmayera, 1906. u duhu pučkog graditeljstva; porodična stambena zgrada u Beču, 1906. arh. Robert Oerley, u stilu arhitekture Cottages; vila za Trsta arh. John Zaninovich, pokazuje veliko poznavanje regionalnih odlika arhitekture (mada je bio Ohmannov učenik čija je temperamentna arhitektura isticala efekat slikovitosti, a stilski repertoar mu je bio prilagođen praškom baroku); projekti Toroczka i Wignand Ede-a iz 1903. direktno se oslanjaju na folkloru arhitekturu Mađarske...

20 To je vrijeme novog pristupa kulturnim dobrima, njihovoj egzaktnoj obradi i valorizaciji koja obuhvata pobjedničko sve epohe (teorijsku osnovu vrednovanju svih stilskih epoha dao je Alois Riegl studijom "Die spätromische Kunstindustrie") a temelji moderne analize postavljaju se već 1903. Čime se proširuju kriteriji vrednovanja, a pred nauku postavlja problem kritičke valorizacije; doprinosi svakog naroda i svakog perioda njegovu umjetničkog razvoja.

21 Muzejsko društvo za Bosnu i Hercegovinu osnovano je još 1885. godine.

vrijednostima nasljed²² uz istovremen razvoj svijesti o značenju istorijskog konteksta sredine u kojoj se gradi.²³

Slikovito i pomalo egzotično nasljede Bosne sa naseljima u kojima je još bila očuvana ona orijentalna hijerarhija oblika i jasne arhitektske forme njihove morfološke strukture, bilo je dovoljno snažno da se nametne, naročito onim arhitektima koji su znali osjetiti duh mjesta. Zato nije rijetkost da se taj duh osjeti na mnogim, čak po svemu secesionističkim građevinama.²⁴

Secesionistička sloboda izbora dekorativno-plastičnog znaka, ovdje je činila mogućim i takve realizacije koje su potpuno preuzele elemente islamske dekoracije.²⁵ Svakako, značajniji utjecaj na arhitekturu secesije u Bosni predstavlja transponiranje karakterističnih arhitektonskih elemenata, a zatim i principa komponiranja arhitektonске cjeline.²⁶ Primjenom doksata, asimetrično komponiranim volumenima, naglašenom strehom, fakturom materijala i proporcijama, postižu se rješenja koja u sebi nose sasvim prepoznatljive odlike duha mjesta.

Bosanski slog, kao posebni arhitektonski izraz evoluirao iz tradirane arhitekture secesije preko brojnih varijacija i prelaznih rješenja. Njegovo nastajanje direktno se oslanja na secesionističku metodu građenja stilskog izraza, a prvenstveno je znak svog vremena i izraz visoke svijesti o značaju i vrijednosti kulturnog konteksta u kome nastaje. Taj novi izraz postepeno se artikuliira, upočetku insistirajući na slikovitosti cjeline, tj. isticanjem prepoznatljivih tradicionalnih arhitektonskih elemenata, da bi konačno takav razvoj bio krunisan onim rješenjima koja pokazuju puno jedinstvo forme i strukture.

22. Mađarska secesija se označava i terminom "nacionalni stil" da bi se izrazila specifična obilježja unutar "Stila 1900-e", a koji su rezultat direktnog oslonca na nasljede, sa bogatom ornamentikom koja se temelji na folkloru. Klub hrvatskih arhitekata (osnovan 19. srpnja 1905.), 14. travnja 1906. potvrđuje pravila po kojima će se baviti i... "Cl.4. (c) proučavanjem pitanja o umjetničkom razvoju gradova i njihovoj regulaciji, te njegovanjem interesa za sačuvanje starih umjetničkih ili historički važnih mjesta i spomenika..." itd.

23. Rušenje ogradnog zida sa Bakačevom kulom ispod Katedrale u Zagrebu, od 1906. oštro je osuđeno od strane Kluba arhitekata, uz podršku većine kulturnih radnika i Lunacača. A.G. Matoša iz drugog...

24. "Zgrada 'Napredak' iz 1913. arh. Dionisa Sunke snažno ističe osjećaj za kontekst vremena i prostora u kome nastaje. Autor je očito poznao karakteristike lokalne arhitekture, a koje apostrofirao primarnim elementima artikulujući pročelja (njegovu sklonost da arhitekturom izrazi duh mjesta nalazimo i na primjenama drugih sredina: najtečajni rad za Sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu, 1909. nosi prepoznatljive lokalne - gornjogradske motive; Biskupsko-sjemenište u Dakovu podignuto na mjestu staroga, u tada savremenim oblicima kasne secesije ima izrazito naglašen mansardni krov samo zato da bi se ostvario prisniji stilski odnos sa postojećim biskupskim dvorom..."

- "Salomova palača" u Sarajevu, arh. Rudolfa Tönniesa iz 1912. pored principa tradicionalne organizacije volumena, daje i elemente (doksat, kube...) koji su očito proizašli iz arhitekture nasljed²²; V. Miskina 22 u Sarajevu; zgrada gradskog kupatila u Mostaru iz 1914. arh. R. Tönniesa (projekt iz 1912.) u biti je secesionistička tvorevina strukturalno i konstruktivno, ali poseže za oblicima islamske arhitekture kao što su viticiasti lucni nad otvorima i plitka dekorativna plastika u vidu arabeske. Asimetrično postavljen ulaz u zgradu komponiran je poput romaničkog pročelja.

25. Pojava istočnjačkih motiva u arhitekturi secesije ne javlja se samo u Bosni. Egzotičnost i romantičnost orijentalnih umjetnosti bila je poželjna u različitim kulturnim sredinama kao jedan od vidova antiistorijskog odnosa prema umjetnosti uopće. Na pri građevine Odóna Lechnera, pa i njegovih sljedbenika bile su opterećene ornamentikom Istoka; mađarska arhitektura oko 1900-e je također bila polanzirana na orientalizam ili "nacionalni stil" (stil Odóna Lechnera), tzv. mađarsku varijantu Jugendstila (Ede Magyar. Kármán, Ullmann, Géza, Markus, Istvan Nagy), struju blisku secesiji (József Vágó, braca Jónás), struju nacionalne romantike (Károly Kós, Aladár Arkay) i pobornike novih konstrukcija (Béla Lajta, István Madgyaszay, Béla Málnajk).

26. Doksat je veoma čest motiv, kojeg istina nalazimo u raznim arhitekturama, ali se njegova interpretacija ovdje zaista oslanja na uzore zatečene arhitekture, kao i u nasljedenoj arhitekturi Bosne, a u arhitekturi secesije on uvijek obilježava najvažniju stambenu prostoriju, a otvori su razdvojeni samo uskim stubićima tako da ih doživljavamo kao kontinuiranu traku. Asimetričan razvoj volumena kao i vertikalna raščlanjenost pročelja u kojima se nastoji postići onaj kontrast punog masivnog prizemlja i lagane strukture katu, ima svoga odraza i u secesionističkoj arhitekturi.

Sam pojam "bosanski slog" sreće se prvi put 1911,²⁷ tj. u vrijeme kada već postoje ostvarenja koja prevazilaze formalno-oblikovni aspekt tradicionalnog graditeljstva, a koja zadiru u samu njegovu suštinu. Taj pojam, da bi označavao pojavu, a ne pojedinačne primjere, može se odnositi samo na vrijeme od 1910-godine.²⁸

Arhitekt Josip Vancaš prvi je dao formulaciju pojma "bosanski slog";²⁹ a i njegovu definiciju vjerujući da postoji specijalan bosanski način gradjenja koji je, po njemu, u Bosni uistinu poseban. Postojanje turskih, pa čak i bizantskih motiva u ovom slogu, po Vancašu nije razlog da isti ne ostane domaći i narodni. Njegova poredenja sa razlikama u karakteru njemačke i francuske gotike u odnosu na posebnost talijanskog sloga, zatim sa posebnostima njemačke i francuske renesanse čiji su korijeni u Italiji, bila su svojevremeno sasvim uvjerljiva da bi u potpunosti bila prihvaćena od većine tadašnjih arhitekata. Po vlastitoj izjavi, prve realizacije oslobođene općenito shvaćenih orijentalnih odlika, a oslonjenu isključivo na domaću tradiciju, ostvario je sam Vancaš i to dogradnjom verande svom ranijem projektu - muslimanskoj čitaonici u Sarajevu³⁰ primjenjujući motive bosanskih divanhana. To je vjerovatno i najraniji primjer (1896) direktnog oslonca na tradiciju lokalnog graditeljstva i po prvi put to nije više samo aplikacija videnog motiva, već interpretacija određene i sasvim jasne arhitektonske teme.³¹

Najbolja ostvarenja data u duhu bosanskog sloga, lišena svega što bi bilo istorijsko u smislu evropske graditeljske prošlosti i svega što je nacionalno, Vancaš je dao na projektima filijala Zemaljske banke u različitim gradovima Bosne i Hercegovine.³² U projektima i realizacijama ovih objekata dijalog sa tradicijom uspostavljen je na jednom visokoprofesionalnom nivou bez preuzimanja prepoznatljivih oblika, iz čisto dekorativnih razloga. Oni su ovdje dovedeni u logičku vezu

27 U Vancaševoj rezoluciji Zemaljskom saboru, 1911. *Tehnički list* br. 24, 31. decembra 1928, *Bosansko narodno graditeljstvo*, Josip Vancaš, str. 353-356...

28 Gotovo istovremeno i u krugovima sarajevskih slikara postoje ideje o mogućoj renesansi starobosanske nacionalne kulture, što dokazuje postojanje opće svijesti o vrijednosti naslijeđa.

29 ... "počeli smo studirati i skicirati ljepote domaćih građevina i dekorativnih ukrasa, raznih zanatlijskih radova, te smo nastojali da projektujemo i izvedemo građevine i ponutrice u tako zvanom bosanskom slogu"... *Tehnički list*, br.24, 31.decembar, 1928.

30 "Prvi sam ja pokušavao izvoditi bosanske građevine. Tako sam prigradio prije navedenoj Kiraethani ovcu verandu (čardak) po motivima bosanskih divanhana"...*Tehnički list*, 24, 31.dec.1928, God. X, str. 355.

31 Projektom Kiraet-hane (čitaonice) u Jajcu, Vancaš interpretira upravo najbitnije strukturalne odlike jedne begovske kuće, a što je još značajnije na ovom projektu je to, da se očituju i one usko lokalne tipološke odlike jajačke kuće; -Po uzoru na gradsku kuću, po tipu iz centralne Bosne kod koje je stambeni prostor rješavan u ansamblu, a nikada samo u vidu jednog objekta, Vancaš 1909 godine projektira kuću Osmanage Mehmedića u Zenici; Porodična kuća Husedžinović u Banja Luci iz 1913. godine rađena je po građevinskim standardima tog doba, ali je koncipirana u duhu turske gradske kuće. Familienwohnhhaus des Herrn Hamidaga Husedžinović in Banjaluka. Vancaš. *Bautechniker*, br.25, Wien, 18.juni, 1915, str.193,194.; - Složeniji problem oblikovanja javljao se na većim zgradama kolektivnog stanovanja jer takvog uzora u tradicionalnoj arhitekturi Bosne nije bilo. Štambena zgrada u ulici Vladimira Gaćinovića 17 u Sarajevu, ni po čemu nije slika, već poznatog arhitektonskog oblika, već je kompozicijom masa, plasmanom na teren i razvojem volumena u jednom kreativnom ali i ravnopravnom odnosu spram duha mjesta u kome nastaje; - Nešto je jači otklon od secesionističkih principa organizacije pročelja javlja se na dvokatnoj uglovnici Titova 126. Novogradnja hana Gazi Husrevbeg vakufa. Cemaluša ul.br.7. Izmijeniti nacrt 18/4 1909. Arhiv Zavoda za planiranje razvoja grada Sarajeva;

-Vjerujući u mogućnost transponiranja onoga što u bosanskohercegovačkoj arhitekturi stanovanja ostavlja najveći dojam - principa komponiranja složenog arhitektonskog volumena, Vancaš radi projekt dogradnje Vakufske zgrade, ugao M.Tita i Đulagina čikma u Sarajevu, 1910. godine;

- Slično rješenje daje za zgradu Pravoslavne crkvene opštine. Natječajna skica za gradnju srpske pravoslavne crkvene opštine "Na Varoši", Perspektivna skica u arhivu Zavoda za planiranje razvoja grada Sarajeva;

- Hrvatski dom u Kiseljaku (nacrti u arhivu Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine), realizira u čistom bosanskom slogu,...

32 Bihać, Derвента, Banjaluka, Bosanski Šamac, zgrada Prve muslimanske kreditne zadruge u Tešnju, projekt 1910...

sa unutarnjim prostorima koji se iz takvog odnosa lako čitaju. Ono što je u njima tradicionalno, zapravo je tradicionalno poimanje logičke veze funkcije, materijala i konstrukcije, što neminovno reproducira i tradicionalno zasnovan oblik. Prema tome, Vancaševi oblici nisu preuzeti, već izvedeni iz tradicionalnog poimanja samog načina građenja. Zato za ove zgrade s punim pravom možemo reći da po tipu pripadaju tradiciji, ali da nisu njeni modeli. Tip je vezan za oblik i način života jednog društva, te je za Vancaša sasvim logično bilo da tip postane osnova nove arhitekture, jer tip ne znači sliku nečega što treba kopirati ili savršeno imitirati, već ideju koja će poslužiti kao pravilo modelu. Model je predmet koji treba ponoviti onakvim kakav jeste, tip je naprotiv predmet prema kome svako može zamišljati djela, a da ova ne budu međusobno slična. Ova djela pripadaju ranoj Moderni i po shvatanju da individualnost građevine svakako ovisi od forme, ali najviše zbog toga što je ta forma organizirana u jednom prostoru i vremenu. Obadviije komponente (prostor i vrijeme) ovdje su apsolutno čitljive.

Daljnji razvoj bosanskog sloga u djelu Vancaša obilježen je insistiranjem na formi, čime postiže visok stupanj individualnog izraza,³³ ali na objektima koji nemaju pretenziju da pored vlastitih imaju i neka druga značenja, postiže bolje rezultate.³⁴

Značajan doprinos razvoju bosanskog sloga dao je i Rudolf Tönnies, čija ranija djela pokazuju izrazito osjećanje za duh mjesta. Najbolja ostvarenja daje projektima stambenih zgrada³⁵ a njegova arhitektura ima mnogo šira značenja od onih koja su posljedica funkcije i uže lokacije, te se moraju razmatrati u mnogo širem kontekstu.

Godine I sv.rata znače zastoj, a zatim i zamiranje graditeljske djelatnosti, iako front nije bio u Bosni. Vlada je nastojala da se koliko je to moguće nastavi kulturni i umjetnički život, te se 1917. otvara izložba umjetnika Bosne i Hercegovine, a 1918. se priprema izložba pod nazivom "Bosanska kuća", sa namjerom da se pred-

33 Na projektu Gradske vijećnice u Tuzli iz 1912. godine monumentalnost građevine ističe njen statično i simetrično komponirani volumen, ukrašen elementima secesionističke dekoracije, detaljnija iz stambene arhitekture Bosne, islamskim vitkičastim lukovima, pa i barokiziranim tornjicama sa kupolama, kao da je ovim oblicima želio simbolizirati svu kompleksnost graditeljskog iskustva ovog grada.

34 Na projektu Gradske tržnice u Tuzli, tradirani elementi su stvarni nosioci značenja namjena koje se izražavaju, oni su stvarni, a ne formalni gradbeni elementi arhitektonske cjeline, jer su nastali kao logičan izraz različitih funkcija i u oblicima koji poštuju logiku materijala i konstrukcije. Identičan pristup formulaciji arhitektonskog izraza Vancaš daje i projektu zgrade vazduhoplovnih trupa u Rajlovcu kod Sarajeva - Bau-Luftfahr-truppen-Rajlovac; Offizier menage u Wohnbaracke; Perspektivni crtež, 1917, arhiv Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

35 -Dvojna kuća Čurčić - Arnautović, D. Tucovića 6 i 8, 1910; uglovnica Kaučičje Abdulah-eff. i Toromanave u Sarajevu, na kojoj se izjvesne nepreciznosti u pogledu komponiranja oblika otvora na pročelju mogu smatrati svjesnim postupkom kojim se osigurava njena vremenska čitljivost, tj. izričito se naglašava da je takva kuća stvaralački produkt jednog tipa, a ne modela. Villa H. Nürudinbeg, Azabagića, Neubau einer Villa für den H. Nürudinbeg, A., arhiv Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine; - Stambenu zgradu za oficire u Foči razvija po tipu betnikovca, sa verandama i trijemovima, okrenutim ka lijevim pogledima; Offiziers Wohnhausgebäude Foča, arhiv Zavoda za zaštitu spom. kult. BiH; - Osobito je zanimljiv njegov projekt Gradske vijećnice u Bihaću gdje očitno želi uspostaviti jedan kreativni dijalog sa memorijom mjesta. Rathaus für Bihać Perspektivna skica, arhiv Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine; - Načrtom Gradske vijećnice u Tuzli kada želi izraziti svu slojevitost arhitektonske prakse na ovom tlu.

Zanimljiv je da se stambena arhitektura u bosanskom slogu formulira pretežno na osnovu tipa gradske begovske kuće, a znatno su rjeđa ona rješenja koja se oblikuju po uzoru na feudalne rezidencije; - Stambena zgrada na Višnjaku u Sarajevu, arh. Ludwiga Hubera, Wohnhaus in Sarajewo, Weichselgasse 10, Architekt: Ludwig Huber, Baumeister in Sarajewo, *Der Bautechniker*, XXXVII, br. 18, 4. Mai, 1917; - Mjedenica 5, Sarajevo; - Vila Stefanija, građena pred I sv.rat, nepoznatog autora...

stavi i tada moderan način gradjenja u duhu bosanskog sloga.³⁶ Godine 1916. Vlada inicira rad na regulacionom planu Bašaršije pod rukovodstvom Dr. Hansa Bergera koji 1919. realizira vilu Perišić, B. Kovačevića 22 u Sarajevu, sa najboljim odlikama bosanskog sloga. Djelo je po svemu Moderna koju obilježena tradicijom čine usvojeni graditeljski principi iz bosanskog nasljedja, a to je ustvari i najvrijednije arhitektonsko ostvarenje u bosanskom slogu u ratnom periodu.

Sama ideja da se osloncem na tradiciju dode do sopstvenog umjetničkog izraza nije originalna, ali jesu njeni putevi, motivi i njeni konačni rezultati. To naročito uočavamo ako izvršimo poredjenja ovakvih nastojanja sa vremenski podudarnim pojavama u drugim sredinama.

Izvjese formalne sličnosti nameću se u poredjenju sa nastojanjima da se u Srbiji stvori sopstveni "srpski"³⁷ graditeljski stil. Takve ideje prvo se javljaju u oblasti crkvene arhitekture, a predstavljaju težnju da se formulira nacionalni stil kao izraz odvajanja od dotadašnje austrofilске politike Obrenovića. Suštinska razlika u odnosu na bosanski slog upravo je u tome da je isti bio produkt daljnjeg razvoja regionalnog metoda gradjenja, a srpski nacionalni stil bazirao se na akademizmu: ne mijenja se opći sklop gradjavnog korpusa, već dekoracija. A to je onda romantičarska arhitektura koja odgovara duhu nacije. Bosanski slog koji je proizašao iz secesije, nacionalno neopterećen i bez potrebe za folklorizmom, mogao je u prvi plan istaći konstruktivnu suštinu arhitekture i dalje insistirati na prostornim vrijednostima tradicionalnog umijeća gradjenja.³⁸

Težnja da se ostvari novi stil na graditeljskoj tradiciji postoji i u Sloveniji, ali nema takav kontinuitet razvoja, niti tako brojne primjere kao u Bosni. Ovdje postoji kontinuitet evropskog graditeljstva, te se neka stilska posebnost mogla graditi samo na folkloru ili pak na nacionalnoj osnovi.³⁹

Donekle sličan razvojni put Moderne nalazimo u čehoslovačkoj arhitekturi s početka stoljeća. Kao i u Bosni, i tamo je bilo nastojanja da se potpomogne autonomni kulturni razvoj kao i u drugim pokrajinama Monarhije.⁴⁰ I ovdje se sece-

36 Izložba je odložena na prijedlog Zajedničkog ministarstva finansija... "neka Zemaljska vlada razmotri... - ukoliko je ista skopčana uz veće troškove - odložiti do zaključenja opšteg mira". GZ. 147/3/1918, Arhiv BiH.

37 Ovaj pojam "srpski" ne bi trebalo miješati sa pojmom "srpskovizantijski stil", jer je prvi izraz bliži romantičnom, a drugi akademičkom idealu.

38 Mora se uzeti u obzir da ovakva poredjenja nisu uvijek sasvim jednostavna. U ovom slučaju poredjenja otežava to što se srpska arhitektura s početka stoljeća javlja u brojnim varijetetima, pa je kombiniranje osobina pojedinih stilskih grupa više pravilo, nego izuzetak. U djelu Dimitrija T. Lele uočavaju se ona strujanja koja razbijaju akademizam, te su njegovi radovi negdje između akademizma, Stila 1900-e, romantizma, vjere u vrijednosti narodnog neimarstva i sumnji u vizantiranje romanike kao načina stvaranja nacionalnog stila. Branko Tanazirević gradi svoj izraz na kombinaciji akademizma u razvoju osnovne mase i secesionističke, kao i srpskovizantijske ornamentike u elevaciji pročelja. Nikola Nestorović i Andra Stevanović prave najveći otklon od akademizma, ali su se insistirajući na novoj dekoraciji sasvim približili secesionističkom metodu u smislu materijala, konstrukcija i oblika.

39 Ciril Koch objektom hotela "Švicarija", Tivoli, Ljubljana, što je zapravo modernizirani gorenjski kmečki stil, daje krajnje romantiziran pristup graditeljskom nasljeđu. Iako je Koch unosio folklorne motive u svoju arhitekturu, ona je ipak ostala samo varijanta bečke secesije. Dvadesetih godina ovog stoljeća Vurnik čini pokušaj romantične obnove "slovenstva" u arhitekturi, ali suviše kasno da bi se iz toga mogao formulirati neki poseban arhitektonski izraz. Tek će Plečnik uspostaviti kreativan odnos prema istorijskoj arhitekturi i postati rodonačelnikom slovenačke moderne.

40 1895. organizirana je velika izložba češke i slovačke narodne umjetnosti, prezentirajući veliko blago seljačke umjetnosti Češke, Moravske i mađarske Slovačke. Nastoji se probuditi ova zamiruća umjetnost a arhitekti uz neophodne stilizacije počinju koristiti narodnu ornamentiku koju uskladuju sa potrebama savremenog oblikovanja. U tom smislu posebno se ističe arh. D. Jurković iz Brna - banjski objekti u Lukatschowitzu, *Der Architekt*, XI, 1905.; - Kuća u Sebrowitz-u kod Brna, *Der Architekt*, XIII, 1907, tabla 61-62...

sionistička arhitektura polarizirala na dva osnovna toka: na Ohmanovu slikovitu i temperamentnu arhitekturu prilagodenu praškom lokalnom geniusu i to tako što je isti, najizrazitija lokalna svojstva barokne umjetnosti prilagodio modernom načinu oblikovanja, i tok kojeg predstavlja djelo Kotêre kome je konstruktivna suština arhitekture primarna i koji insistira na prostornoj vrijednosti građevine. Kotêra je još iz Beča ponio uvjerenje da treba stvoriti novu vrstu dekoracije koja bi bila neovisna o tradicionalnoj, a djelujući u Pragu shvatio je da se nije moguće odreći čvrstih veza sa tradicijom istorijske ornamentike, što ga je uputilo na daljnja istraživanja suštinskih vrijednosti nasljedâ. Pri tome nije podlegao duhu arheološke percepcije, jer je vjerovao da arhitektonska ideja proizlazi iz prostora i da objekt treba da dobije vizuelne kvalitete upravo prostornim oblikovanjem; zato tektoniku građevine uvijek stavlja ispred dekorativnosti koja dolazi do izražaja tek onda kada se ispune osnovni funkcionalni i konstruktivni zadaci. U nastojanju da stvori ravnotežu funkcionalno-konstruktivnih i plastično dekorativnih elemenata, shvatio je da umjetničko zanatstvo može opstati samo kao dio prostorne vrijednosti, te oko 1910. e dekorativnost u djelu Kotêre prelazi u drugi plan, u odnosu na strukturalno oblikovanje cjeline; nosioci izražajnosti arhitektonskog djela postaju međusobni odnosi volumena i pojedinih dijelova cjeline. Njegovo izrazito fino osjećanje za arhitektonsko oblikovanje upravo se izražava naglašavanjem prostornih i površinskih vrijednosti ostvarenih jednostavnim planovima i profilacijama.⁴²

Usporedbom razvoja Moderne u Bosni i Hercegovini sa vremenski paralelnim tokovima u drugim srednjoevropskim zemljama, uočavaju se određene metodološke podudarnosti, ali konačni rezultati ne bi mogli izdržati poredjenja, jer su im polazne pretpostavke proizašle iz pojma nasljedâ, čak i civilizacijski oprečne. Stoga je Moderna u Bosni i Hercegovini, i to samo oni primjeri nastali do 1919-e, specifična pojava, ništa manje originalna od onih tokova na kojima ista gradi svoj izraz. Njena geneza zapravo je slika jednog procesa kulturnog i umjetničkog preobražaja orijentalnog civilizacijskog kruga u zapadni i to evolutivnog preobražaja koji u sebi baštini sva pozitivna iskustva, što paralelno prati i sve društveno-ekonomske transformacije. Formulacija Moderne, samo je finale ovog procesa.

41 Zanemarujući mišljenje teoretičara umjetnosti, među kojima i Aloisa Riegla, da se razvoj ornamentike u istoriji uvijek kretao u jednom zatvorenom krugu.

42 Jedno takvo djelo koje u potpunosti nosi odlike Moderne, Kotêra je realizirao u Sarajevu, 1911-e - zgradu uravajueg društva "Slavija" rješenje koje je već gotovo sasvim lišeno dekorativnog znaka. Stilizirane glavne konzole, na koje se oslanja kordonski vijenac i koje poput kapitela krase međuprozorske stubce prizemlja, predstavljaju snažnu, čak kubističku stilizaciju lika bosanskog seljaka.

S u m m a r y

THE ARCHITECTURE OF THE AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD IN BOSNIA-HERZEGOVINA

Historical Rootes of the Early Moderna

Each development of the architectural idea assumes a basis, which precedes a development, becomes a history. Value and originality of a future work, primarily, depends on the historical heritage, as a universal quality. Only such values can be positive catalysts for the process of the new ones, a summation of various values in an area, a possible great selection can be highly productive.

The polarity of the modern Bosnian-Herzegovinian architecture can be explained only if the real origins are known, namely the Early Moderna should be explained. The historical background in this country concerning the cultural-historical development is much stronger than elsewhere in the Middle European countries. As early, at the end of the 19th century in the history of architecture we are able to find some more specific solutions, particularly in the architecture of recession. We can follow the double course continuously, all those typical characteristics of the development levels of the influential centres. Also, a development based on tradition resulting in a regional expression, the so called Bosnian style. Nothing else, than an evolution form of the own development of the recession architecture, an own development of the Early Moderna. Moreover, the historical basis where a special regional expression was created is not bieng exhausted. A further development of the architectural idea depends on world courses, used to be more or less suppressed. But, the conscience of the values of tradition has always existed and a belief, that a continuity can be built only on a universal values. Only then, when architecture ceased to be a question of style, the idea of the "universal value" could be developed completely.

This approach helped each generation of Bosnian-Herzegovinian architects of the century, appearance of groups, who created their own expression, an authentic, but contemporary one.

Zijad Šehić

HISTORIJSKE PRETPOSTAVKE ANEKSIONE KRIZE

(Povodom 90. godišnjice aneksije Bosne i Hercegovine)

Članom XXV Berlinskog ugovora iz 1878. godine, Austro-Ugarska je dobila pravo da okupira i upravlja pokrajinama Bosnom i Hercegovinom. Ujedno je određeno da ima pravo da na području Novopazarskog sandžaka drži svoje garnizone, o čemu će se naknadno sporazumjeti sa Portom. Sporazumom zaključenim u Carigradu 21. IV 1879. godine, Austro-Ugarska je uvela svoje garnizone u Sandžak, prepuštajući Porti upravu i administraciju.¹

Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine prema Monarhiji kao cjelini i njenim sastavnim dijelovima Austriji i Ugarskoj, zasnivao se na osnovnim zakonima iz 1879. i 1880. godine. Zakonom o carinama i monopolima od 20.XII 1879., Bosna i Hercegovina je uključena u zajedničko carinsko područje Monarhije, a uporednim austrijskim i ugarskim zakonom od 22.II 1880. regulisani su principi uprave i ozakonjen je vrlo složen državno-pravni položaj BiH unutar Monarhije.²

S obzirom na formalni sultanov suverenitet, međunarodno-pravni položaj BiH je ostao neriješen, a njen položaj unutar Monarhije i odnos prema Austriji i Ugarskoj nedovoljno definisan, što je otežavalo učvršćenje njihove vlasti. Zbog toga aneksija je postala stalni cilj nastojanja austrougarske politike. Trojecarskim savezom od 18.VI 1881., obnovljene su odredbe iz 1878. godine: garancija austrougarskog posjeda u BiH s pravom aneksije i eventualna okupacija Novopazarskog sandžaka.³ Nakon što je osiguran pristanak Rusije na aneksiju, nastojalo se ubijediti Srbiju da odustane od glavne tačke njene dotadašnje politike - pripajanja Bosne. Tajnom konvencijom od 28. juna 1881. godine knez Milan se obavezao da neće trpiti nikakvu agitaciju iz Srbije protiv Austro-Ugarske,

1 Hans Schneller, *Die statsrechtliche Stellung von Bosnien und der Herzegowina*, Leipzig 1892.,32. Iako je Austro-Ugarska imala pristanak sila Trojecarskog sporazuma da izvrši aneksiju u trenutku koji bude smatrala povoljnim, na Berlinskom kongresu se odlučila na "okupaciju i upravu". Do takvog stava došlo je zbog tajne klauzule kojom su 13. jula turski delegati dobili garancije austrougarskih predstavnika da će biti osigurano pravo suvereniteta sultana nad Bosnom i Hercegovinom i privremenost okupacionog mandata. Takva formula odgovarala je Monarhiji iz unutrašnje-političkih razloga, jer bi aneksijom bili poremećeni postojeći odnosi i izazvani novi sporovi. (August Fournier, *Wie wir zu Bosnien kamen*, Wien 1909., 72-74., Serge Meinwald, *Der Berliner Kongres und das Völkerrecht. Die Lösung des Balkanproblems in 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1948, 56).

2 Kurt Wessely, *Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien-Herzegowina*, u: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, hrsgs. A. Wandruszka, P. Urbanitsch, Bd 1, Wien 1973, 547-562.

3 Ferdo Hauptmann, *Austro-ugarska politika. Trojecarski savez i Tajna konvencija sa Srbijom 1881. god.*, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Godina IX, 1957, Sarajevo 1958, 65.

računajući tu i Bosnu i Hercegovinu i Novopazarski sandžak. Austro-Ugarska je preuzela iste takve obaveze prema Srbiji, obećavajući da će podržati srpske interese na jugu, i da će Srbija biti podignuta na rang kraljevine.⁴

Političko pitanje na kojem je trebalo poništiti sultanov suverenitet bilo je uvođenje vojne obaveze u Bosni i Hercegovini. Objava vojnog zakona za BiH 04.XI 1881., izazvala je nezadovoljstvo i bila povod izbijanju ustanka u istočnoj Hercegovini i južnoj Bosni 1882. godine.⁵ Povoljna međunarodna situacija, upotreba ogromnih finansijskih i vojnih sredstava omogućili su Monarhiji da uguši ustanak. Vanredni krediti koje su odobravale zajedničke delegacije, izazvale su naspoloženje u predstavničkim tijelima Monarhije, i krizu u odnosima Austrije i Ugarske. Takva situacija je zahtijevala jasno definisanje položaja Bosne i Hercegovine, što je bilo moguće riješiti samo provođenjem aneksije. Zbog toga se ukazala potreba da se pitanje aneksije detaljno proučava i pronade pogodan modalitet njenog provođenja.

Taj zadatak dobio je dvorski savjetnik Doczi, jedan od najbližih saradnika ministra Andrassyja, koji je 12. III 1882. godine podnio izvještaj u vidu memoranduma ("Zur bosnische Occupation"), u kojem su se odražavale glavne ideje Ballplatzu u pitanju aneksije. U memorandumu se isticalo da po Carigradskoj konvenciji sultan ne može zahtijevati od Monarhije da napusti Bosnu i Hercegovinu, ali, s druge strane, ona ne može izvršiti formalnu aneksiju bez povrede sultanovih suverenih prava. Zato je samo pitanje da li će se ona izvršiti "via facti", ili po prethodnom sporazumu sa Portom. Svako miješanje neke treće sile bilo bi u suprotnosti sa Berlinskim ugovorom.⁶ Razlažući ulogu Bosne u budućnosti, Doczi je konstatirao da spoljna politika Monarhije nema potrebe da se žuri da uredi državno-pravni odnos s njom i da je njoj okupacija dovoljna, sve dok ne nastupe novi momenti koji bi doveli do konačnog raspada Osmanske Carevine. Iz memoranduma je jasno proizlazilo da je Doczi bio protiv aneksije, što je bilo uslovljeno strahom od trijalizma i narušavanja postojeće ravnoteže unutar Monarhije.⁷

Ustanak iz 1882. godine imao je značajne posljedice na organizaciju okupacione uprave. Za novog zajedničkog ministra finansija došao je B. Kállay, koji je više od dvadeset godina zauzimao najistaknutije mjesto u provođenju austrougarske politike u Bosni i Hercegovini. Za vrijeme njegove uprave kao bitan problem nametalo se rješenje državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine, što je u više navrata vodilo diskusijama u zajedničkoj vladi.

Tok diskusija daje spektar divergentnih shvatanja političkih vrhova Monarhije u pitanju aneksije. U memorandumu, koji je Kállay podnio zajedničkoj

4 Grgur Jakšić i Vojislav J. Vučković, *Pokušaj aneksije Bosne i Hercegovine (1882-1883)*, Glas CCXIV SAN, Odeljenje društvenih nauka, n.s. knj. 3, Beograd, 1954, 57-58. Alfred Francis Pribam, *Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879-1914*, Bd I, Wien 1924, 18-23.

5 Haimdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958, 17-21.

6 G. Jakšić i V. J. Vučković, *Pokušaj aneksije ...*, 72.

7 Isto, 73-74.

vlasti 3. juna 1882. godine, naglašeno je da je glavni uslov sigurnosti i održavanja redovnog stanja u Bosni i Hercegovini pretvaranje okupacije u aneksiju, čime bi prestale težnje bosanskohercegovačkog stanovništva za promjenama.

Poseban interes za regulisanje bosanskog pitanja pokazao je predsjednik ugarske vlade, grof Tisza, zalažući se za podjelu okupiranog područja na ugarski i austrijski dio. Smatrao je da ne bi trebalo obnavljati diskusije u predstavničkim tijelima o stanju u okupiranim pokrajinama, jer bi to imalo nepovoljan uticaj na dualističke osnove državno-pravnih odnosa Monarhije. Tražio je da se obje vlade, ugarska i austrijska, u toku ljeta 1882. godine dogovore o zakonskom prijedlogu kojim bi se pitanje aneksije iznijelo pred predstavnička tijela. Tim povodom Tisza je insistirao da se predloži izmjena "bosanskog zakona" iz 1880. godine smatrajući da te promjene nije moguće provesti prije nego što uslijedi aneksija.⁸

Po mišljenju K(łaya, potpuno uvođenje okupiranih pokrajina je bilo najbolje rješenje, ukoliko bi bilo moguće primiti ih kao integralni dio u jednu ili drugu polovinu Monarhije. Zbog mogućih teškoća u postizanju konačnog sporazuma austrijske i ugarske vlade, savjetovao je da se zadrži prijelazni stadij i da se okupirane oblasti i dalje tretiraju kao zajedničko područje, sa određenim uticajima obje vlade Monarhije. U diskusijama, car je zauzima pomirljivo držanje i u osnovi je bio saglasan sa mišljenjem K(łaya.⁹ Na sjednici je zaključeno da se u toku ljeta povedu pregovori i nade zajedničko rješenje.

Zajednička vlada posvetila je pitanju aneksije dvije sjednice, 23. i 24. X 1882 godine. Na sjednici 23. X, diskutiralo se o potrebi upućivanja bosanskog budžeta delegacijama, i tom prilikom je dotaknuto i pitanje aneksije. Predsjedavajući na sjednici grof K(łoky je postavio pitanje kakav će stav zauzeti vlada u delegacijama ako dode do diskusije o izmjeni državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine. Po njegovom mišljenju trenutno je bilo nemoguće upustiti se u diskusiju o ovom problemu, ali je bilo važno da vlada ima zajednički stav kako da se odbije diskusija, stavljajući do znanja da pitanje aneksije može biti aktuelno u budućnosti.¹⁰

Grof Tisza je smatrao da bi diskusije o aneksiji trebalo odbiti, sa primjedbom da vlada ne vidi nikakvu osnovu za izmjenu državno-pravnih odnosa. Na kraju grof K(łoky je predložio da se diskusija o izmjeni položaja okupiranih zemalja jednostavno odbiju, sa čime se složila i vlada.

Na sjednici zajedničke vlade od 24. X, car je insistirao da se postigne saglasnost obju vlada o konačnoj izmjeni državno-pravnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Smatrao je da bi, ukoliko ne bi odmah došlo do aneksije, bilo potrebno postići saglasnost o načinu njenog uključivanja u Monarhiju, kako bi se mogle izvršiti

⁸ Hamdija Kapidžić, *Diskusije o državno-pravnom položaju Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga IV-V, Sarajevo 1965, 135.

⁹ Isto, 138.

¹⁰ Isto, 140.

pripreme. Stoga je preporučio da se u administraciji BiH djeluje kao da je aneksija već izvršena.

Predsjednik ugarske vlade grof Tisza je bio istrajan u nastojanjima da se državno pravni položaj Bosne i Hercegovine riješi na taj način što bi se podjela između Austrije i Ugarske. Svoje shvatanje o aneksiji izložio je u jednom povjerljivom memorandumu iz januara 1883. godine. Po njegovom mišljenju podjelu između Austrije i Ugarske je trebalo izvršiti na osnovu kvote po kojoj su obje države učestvovala u zajedničkim troškovima oko izdržavanja vojne sile u okupiranom području.

Ona bi se izvršila tako da po važećoj političkoj podjeli Ugarskoj pripadnu okruzi banjalučki i bihački, sa približno 240,72 kvadratnih milja i sa 357.573 stanovnika. Austriji bi pripala ostala četiri bosansko-hercegovačka okruga, (sarajevski, travnički, tuzlanski i mostarski) sa 668.50 kv milja i 800.573 stanovnika.

Nakon podjele neka pitanja bi se, iz političkih razloga, riješila po istim načelima u oba dijela (pitanje agrarne reforme, vjeroispovjesti, poreza, poreskih prihoda i pravosuda). Tisza se zalagao za ovakvo rješenje smatrajući da bi svako drugo narušilo dualističke principe na kojima se zasnivala Monarhija. Bio je protiv rješenja da Bosna i Hercegovina ima status carske zemlje, jer bi se time mogla formirati osnovica za treću grupaciju u Monarhiji, što bi bilo opasno po interese Ugarske.¹¹

Ne može se sa sigurnošću tvrditi zašto krajem 1882. godine nije došlo do aneksije iako su postojali povoljni međunarodni uslovi, a sama unutrašnja situacija nametala njenu potrebu. Po svemu sudeći nije bilo moguće postići sporazum između ugarske i austrijske vlade o modalitetima pod kojim bi se izvršila aneksija, a da se ne naruše postojeći odnosi. Pokazalo se da je neodređen položaj okupirane BiH najbolje odgovarao interesima Monarhije kao cjeline. Nerješavanju problema aneksije vjerovatno su doprinijeli i odnosi Srbije i Austro-Ugarske, jer bi aneksija Bosne i Hercegovine mogla izazvati krizu srpske vlade, što bi za posljedicu imalo preorijentaciju srpske spoljne politike.¹²

Pitanje aneksije Bosne i Hercegovine pokrenuto je ponovo u augustu 1896. godine, a kao osnova uzet je spoljno-politički moment. Te godine došlo je do krize u Osmanskom Carstvu, koja je izazvana jermenskim ustankom i ustankom na Kritu. Pod predsjedanjem ministra inostranih dijela grofa Goluchowskog održana je sjednica zajedničke vlade, 26 augusta 1896., na kojoj se raspravljalo o modalitetima pridruživanja Bosne i Hercegovine Monarhiji, u slučaju aneksije.

Ministar Kállay je na toj sjednici iznio tri modaliteta da se okupirane provincije priključe Austro-Ugarskoj:

11 G. Jakšić-V. J. Vučković, *Pokušaj aneksije...*, 92-93.

12 H. Kapidžić, *Diskusije...*, 144; G. Jakšić-V. J. Vučković, *Pokušaj aneksije...*, 94-99.

1. Podjela između oba područja Monarhije
2. Prepuštanje obiju provincija jednom od područja zemalja Monarhije
3. Pridruživanje provincija kao carske zamlje

Budući da nijedan predloženi modus nije zadovoljavao interese Austrije i Ugarske, posljednja mogućnost je videna u tome da se u slučaju aneksije okupirano područje proglasi zajedničkim domenom i da se njima upravlja kao kolonijom. Na toj osnovi trebalo je izraditi zakonodavstvo koje bi regulisalo te odnose.¹³

Početak XX. stoljeća Austro-Ugarska se nalazila u krizi uzrokovanoj brojnim činjenicama. Zahtjevi za promjenama društva postajali su sve glasniji. Nacionalni pokreti sve više su jačali, težeći oslobađanju od pritiska vodećih slojeva Monarhije. Zaoštrili su se odnosi između Austrijanaca i Mađara. Mađari su zahtijevali proširenje svojih prava do potpunog osamostaljenja od Beča: tražili su da bude uvedena carinska granica između Ugarske i Austrije, da Ugarska ima svoju vojsku, da međunarodne ugovore posebno potpisuje Austrija, a posebno Ugarska...¹⁴

Istovremeno, austrougarski državnici su strahovali od revolucije proletarijata, videći u njemu "grobara" starog poretka. Nije stoga slučajnost što je 1906. godine bio aktuelan plan o ponovnoj uspostavi Trojecarskog saveza, koji bi suzbio socijalističke ideje raširene među nižim slojevima, posebno među radništvom.¹⁵ Bitno se promijenio i međunarodni položaj Austro-Ugarske u sistemu velikih sila. Savezništvo sa Njemačkom dovodilo ju je u vezanost za sukobe sa Antantom. Odnosi Njemačke sa saveznicima, Italijom i Austro-Ugarskom nisu se temeljili na ravnopravnosti partnera. Italija je za savez bila vezana samo zato da bi u slučaju sukoba na Sredozemlju sa Francuskom imala u Njemačkoj podršku, dok je prema Austro-Ugarskoj imala odnos konkurenta, sukobljavajući se s njom na Jadranskom moru i na Balkanu.

Usljed naglog privrednog razvoja, Njemačka je od konca XIX. stoljeća pokazivala prema svojim saveznicima sve veću nadmoćnost, koju su ideolozi Pangermanskog saveza nastojali iskoristiti za svoje imperijalističke ciljeve. Nakon zaključivanja saveza između Njemačke i Austro-Ugarske njemački kapital je ubrzano prodirao u Monarhiju i u 90-im godinama je zauzimao značajne pozicije. Njemačko privredno prodiranje stvaralo je pretpostavke za početak potčinjavanja Austro-Ugarske. Krajem XIX. stoljeća strani kapital je u Ugarskoj iznosio više od 5 milijardi kruna.¹⁶

Pošto su pangermanske težnje o velikom privrednom prostoru srednje Evrope obuhvatale i priključenje Monarhije, dolazila je od Njemačke opasnost po njenu

13 H. Kupidžić, *Diskusije*, 114-115.

14 Tofik M. Islamov, *Aus der Geschichte der Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn am Anfang des 20. Jahrhunderts*, in: *Österreich-Ungarn in der Weltpolitik... 1900-1918*, Berlin (Ost) 1965, 120.

15 Stephen Verosta, *Theorie und Realität von Bündnissen*, Wien 1971, 297-317; K. B. Winogradov - Pisarew, *Die internationale Lage Österreich-Ungarns in der Jahren 1900 bis 1908*, in: *Österreich-Ungarn in der Weltpolitik* ..., 7.

16 Jozsef Galantai, *Die Aussenpolitik Österreich-Ungarns und die herrschenden Klassen Ungarns*, in: *Österreich-Ungarn in der Weltpolitik*, 256.

egzistenciju. Time je balkanska politika Austro-Ugarske predstavljala samo kariku u lancu ukupne politike Reicha u jugoistočnoj Evropi.¹⁷

Austro-ugarska industrija nailazila je na konkurenciju na zapadnim tržištima, a uticaj stranog kapitala dovodio je u finansijsku zavisnost prije svega od Njemačke. Istovremeno, udio njemačke robe u austrougarskom uvozu imao je sve veću ulogu, dok je učešće Monarhije na svjetskom tržištu bilo sve manje.¹⁸ Nivo proizvodnih snaga je sve više zaostajao iza Njemačke, Engleske i Francuske, a privredno i finansijsko stanje se pogoršavalo.¹⁹

Početakom XX. stoljeća ekspanzija Austro-Ugarske je bila usmjerena uglavnom na ekonomsko potčinjavanje balkanskih zemalja. U tom nastojanju imala je zapažen uspjeh. Dugo vremena imala je monopol nad dunavskom trgovinom, a početkom XX. stoljeća koristila je 1.263 km željezničkih puteva na Balkanu. Austro-ugarskim kapitalom osnivane su fabrike u Osmanskom Carstvu; Austro-Ugarska je pojačala svoje ekonomske pozicije u Crnoj Gori, a u Srbiji je njen uticaj bio dosta jak.²⁰

Balkan je bio jedino područje koje je pružalo mogućnost za privrednu ekspanziju Austro-Ugarske, i stoga su kapitalisti i vojni krugovi pokazivali posebnu zainteresovanost za njegovo potčinjavanje.²¹ Bečki profesor K. Grünberg, izražavajući interese kapitalističkih krugova, pisao je 1902. godine, da su zemlje na donjem dijelu Dunava predodređene da budu prirodno dopunsko tržište Austro-Ugarske.²² Glavni inspirator ekspanzije je bio finansijski kapital, koji je sve više podređivao državni aparat. Nastojanjem da se vodi "velika politika" došlo je do spajanja starih vojno-dinastičkih tradicija sa imperijalističkim težnjama nove epohe.²³

I na Balkanu Austro-Ugarska je nailazila na ozbiljne teškoće. Prije svega, sudarala se sa ruskim interesima, a takode i sa interesima Francuske i Velike Britanije; osim toga susretala se sa nadmoćnom konkurencijom njemačkog i francuskog kapitala.

Unutrašnje i spoljnopoličke teškoće u kojima se Monarhija nalazila izizivale su kod vodećeg sloja strah za njenu budućnost. Izlaz iz ove situacije naden je u namjeri da se pomoću novih ljudi na najodgovornijim mjestima stvori nova koncepcija političkog razvoja, što bi očuvalo integritet Monarhije i ujedno podiglo njen ugled u Evropi. Izmjene u spoljnopoličkim institucijama trebale su konsolidovati

17 Isto, 257.

18 J. Križek, *Annexion de la Bosnie et Herzegovine, u: Historica I*, Praha 1964, 146.

19 K. B. Winogradow - J. A. Pissarew, *Die internationale ...*, 8.

20 Isto, 25.

21 Uvoz Austro-Ugarske iz balkanskih zemalja iznosio je 1899. 7,48% ukupnog uvoza, a izvoz 9,61%. Dok je 1908. udio balkanskih država u austrougarskom uvozu 5,1% ukupni izvoz u balkanske zemlje i Osmansko Carstvo raste kontinuirano i 1908. iznosi 11,3 ukupnog izvoza (J. Križek, *Die wirtschaftlichen Grundzüge österreich-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit, 1900-1914*, Praha 1963, 79.

22 K. Grünberg, *Die handelspolitischen Beziehungen Österreich-Ungarn zum dem Ländern an der unteren Donau*, Leipzig 1902, 268-269.

23 Križek, *Grundzüge ...*, 47.

stanje u zemlji, što bi vojsci i diplomatiji ostavilo odriježene ruke u igri velikih sila za hegemoniju na Balkanu.

U toku 1906. godine došlo je do smjene rukovodećih ljudi u Monarhiji. Najprije je za predsjednika vlade bio postavljen Wladimir von Beck. U jesen te godine, na inicijativu Franza Ferdinanda uklonjen je ministar rata Pitreich i imenovan je general Schöneich, a za načelnika Generalštaba imenovan je general Conrad von Hötendorf. Umjesto ministra Goluchowskog, čija je politika bila nedovoljno aktivna, postavljen je za ministra spoljnih poslova Alois Lexa von Aehrenthal, čija su se gledišta slagala sa prijestolonasljednikovim. Tako je 1906. godine došlo do jačeg uticaja F. Ferdinanda i njegove okoline na politiku Monarhije.²⁴

Istovremeno je u spoljnopolitičkoj službi obrazovana grupa mladih službenika, koja je s oduševljenjem prihvatila Aehrenthalove planove. Riječ je o Alexandru Musulinu, Aleksandru Hoyosu, Johannu Forgatschu, i drugima. Centralna ličnost među novoimenovanim ljudima bio je ministar Aehrenthal, čiji je dolazak na čelo Monarhije jedan savremenik označio kao "nešto više od smjene ličnosti, čak i nešto više od smjene sistema."²⁵ I zaista, njegovo imenovanje označilo je početak aktivnije spoljne politike usmjerene prema Balkanu.

Ministar Aehrenthal je 5. februara 1907. sastavio tri tajna memoranduma, koja daju sliku najvažnijih osnovnih shvatanja i načela novog vodstva spoljne politike Monarhije. U sva tri rukopisa istaknuto je nedjeljivo jedinstvo između međunarodnog položaja Monarhije i unutrašnjopolitičkih problema, prije svega problem Ugarske. Radikalnim rješenjem nacionalnih problema trebalo je postići unutrašnjopolitičku konsolidaciju, što bi spoljnoj politici - armiji i diplomatiji - stvorilo više slobodnog prostora.²⁶

U prvom memorandumu, ministar Aehrenthal je karakterisao spoljnu politiku Monarhije vodenu od ministra Andrassyja pasivnom, negativnom i defanzivnom, politikom koja je bila pozvana samo na to da spriječi stvaranje velike slavenske države na ruševinama Osmanskog Carstva. Također, i okupacija Bosne i Hercegovine označena je kao sastavni dio negativnih koncepcija ministra Andrassyja. Zbog toga ministar Aehrenthal je isticao potrebu da se postave pozitivni ciljevi spoljne politike, čiji bi početak bio označen aneksijom Bosne i Hercegovine. Ali, po njegovom mišljenju, ona ne bi postigla svoj cilj ukoliko ne bi bila praćena reorganizacijom južnoslavenskih oblasti Monarhije.²⁷

24 Smjenu u političkom rukovodstvu F. Ferdinand je prokomentarisao slijedećim riječima: "Gott sei Dank dass Golu (chowski) und vor allem der entsetzliche Pitreich weg sind. Ihre Nachfolger sind ganz meine Männer. Mit einen Trifolium: Beck, Aehrenthal und Schönaich lässt sich famos arbeiten". (T. M. Islamov, *Aus der Geschichte* ..., 123).

25 Freiherr von Musulin, *Das Haus am Ballplatz, München* 1924, 156. O ličnosti ministra Aehrenthala jedan drugi savremenik je zabilježio: "On je bio državnik... koji je imao odvažnosti da preuzme odgovornost, i koji je prije svega bio ispunjen snažnim vjerovanjem u stvari svoje domovine..." (Berthold Molden, *Alois Graf Aehrenthal, Sechs Jahre aussere Politik Österreich- Ungarns*, Stuttgart 1917, 10.)

26 Arnold Suppan, *Zur Frage eines österreichisch-ungarischen Imperialismus in Südosteuropa: Regierungspolitik und öffentliche Meinung um die Annexion Bosniens und der Herzegowina, Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848-1918*, Wien 1978, 104.

27 T. M. Islamov, *Aus der Geschichte* ..., 134.

U središtu koncepcije kao najvažniji problem stavljene su sve jače mađarske težnje za osamostaljivanjem Ugarske kao dijela Monarhije, kao i jačanje južnoslavenskog pokreta i balkanska politika Monarhije.

Osnovno polazište Aehrenthala je bilo da se postave "pozitivni ciljevi spoljne politike". Pošto se procjenjivalo da će uskoro biti pokrenuto pitanje opstanka Osmanskog Carstva u Evropi, i da se neće moći više voditi politika status-quo-a na Balkanu, ministar Aehrenthal je usmjeravao poglede na taj teritorij.

Da bi se pristupilo ostvarenju spoljnopolitičkih ciljeva bilo je potrebno prije svega izvršiti konsolidaciju unutar Monarhije. U tom cilju trebalo je pristupiti rješenju južnoslavenskog problema reorganizacijom južnoslavenskih oblasti, stvaranjem od stanovnika Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine "južnoslavenske grupe sa središtem u Zagrebu, koja bi bila uključena u okvir Ugarske".²⁸ Time bi i Ugarska bila više zaposlena na rješavanju nacionalnih pokreta među južnoslavenskim narodima. Ministar Aehrenthal je računao da bi obrazovanje južnoslavenske grupe u okviru Ugarske i dobivanje izlaza na Jadransko more vodilo u sukob sa Italijom i Srbijom, usljed čega bi se pojačale težnje Mađara da se očuva cjelina Monarhije i ujedno ih čvršće vezalo za Austriju.²⁹ Od ove koncepcije očekivani su unutrašnjo- i spoljnopolitički plodovi. Unutrašnjopolitički, jer stvaranje jake južnoslavenske grupe u okviru Ugarske ne bi dozvolilo jačanje mađarskih težnji, nego bi Monarhiju vodilo najprihvatljivijoj formi razvoja - trijalizmu. Spoljnopolitički plodovi bi bili dvostruki. Na taj način bi najprije bio razbijen južnoslavenski pokret usmjeren protiv integriteta Monarhije. U tom cilju Aehrenthal je isticao potrebu da se "slavenski elemenat na jugu Monarhije grupiše na taj način da predstavlja protivtežu privlačnoj snazi Beograda", odnosno da se pomoću "gravitacionog centra u Zagrebu stvori prirodna protivteža pokretu koji polazi iz Beograda i sa Cetinja, i nastoji da u velikosrpsku sferu uvuče Hrvatsku i okupirane oblasti."³⁰

Unutrašnjopolitičko preuređenje trebalo je da ojača i međunarodni položaj Austro-Ugarske, s tim što bi rješenje južnoslavenskog pitanja osiguralo "uticaj Monarhije na kapijama Orijenta i za daleku budućnost".³¹

Spoljnopolitički ciljevi Aehrenthala vidljivi su i iz projekta izdavanja jednog časopisa koji bi izlazio na francuskom i njemačkom jeziku pod naslovom *Die Monarchie (Monarhija - Revija za politička, privredna i diplomatska pitanja Austro-Ugarske i balkanskih zemalja)*. Časopis je trebao popularisati i razvijati koncepciju jačanja Monarhije i dokazati da je Austro-Ugarska samostalna sila, a ne "prethodnica njemačkog Dranga".³²

28 W. M. Calgren, *Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionskrise. Russische und österreichisch-ungarische Balkanpolitik 1906 bis 1908*, Uppsala 1955, 219

29 T. M. Islamov, *Aus der Geschichte ...*, 136.

30 W. M. Calgren, *Iswolsky und ...*, 218-219; A. Mitrović, *Prodor na Balkan i Srbija 1908-1918*, Beograd 1981., 70.

31 T. M. Islamov, *Aus der Geschichte ...*, 135.

32 Isto, 139.

Ministar Aehrenthal je ubrzo pristupio provođenju svog plana. U jesen 1907. godine, sklopljena je austrougarska finansijska nagodba, čime je došlo do učvršćenja dualističkog sistema. Odmah su se u štampi javili glasovi koji su nakon unutrašnje konsolidacije tražili aktivniju spoljnu politiku. Već 6. oktobra 1907. godine, list *Neue Wiener Tagblatt* je izrazio nadu da će Monarhija "sa novom snagom zauzeti mjesto koje joj je odredila povijest".³³

Nakon 1906. godine, aneksija postaje aktuelna kao sredstvo protiv unutrašnjih teškoća u Bosni i Hercegovini, i nacionalnih pokreta na Balkanu koji su stupili u novu fazu. "Rješenje bosanskog pitanja pojavljivalo se stvarno, kao prvi nužan korak ka sređivanju šireg južnoslavenskog pitanja".³⁴ Politička kretanja u Bosni i Hercegovini, koja su došla do izražaja u majskim štrajkovima, 1906. godine, novom poletu pokreta Srba za crkveno-školsku i Muslimana za vakufsko-mearifsku autonomiju, privukli su pažnju mjerodavnih faktora Monarhije u pogledu autonomističkih težnji opozicije. Zajednički ministar finansija i najodgovornija ličnost uprave u Bosni i Hercegovini, baron Burian uručio je u maju 1907. godine caru Franzu Jozefu opširnu predstavku u kojoj je, nakon opisa stanja u Bosni i Hercegovini rezimirao: "O krizi se trenutno ne može govoriti; uprava je gospodar situacije, i upravo stoga mora sada pasti odluka u vezi pokrajina".³⁵

Burianov prijedlog je bio da se pokrajine nakon aneksije ne uključe ni u jedan dio Monarhije, nego da se podrži njihova autonomija, uz mogućnost kasnijeg regulisanja njihovog statusa.³⁶

Mitrovdanska skupština, održana u Sarajevu 7. novembra 1907., na kojoj je osnovana Srpska narodna organizacija i usvojen njen program autonomije, bila je povod ministru Burianu da 1. XII 1907., zajedničkim ministrima i predsjednicima vlada Austrije i Ugarske, ukaže na potrebu promjene kursa nacionalne politike u Bosni i Hercegovini, čiju osnovu je predstavljala predusretljiva politika prema Srbima i njihova koncepcija postepenog razvitka autonomije.³⁷

Na toj sjednici, ministar Aehrenthal se zalagao za aneksiju Bosne i Hercegovine, naglasivši da prava Monarhije na bosanskohercegovački teritorij ne proizilaze samo iz Berlinskog ugovora, nego se zasnivaju i na "historijskom konti-

33 A. Suppan, *Zur Frage ...*, 106.

34 B. E. Schmitt, *The Annexation of Bosnia 1908-1909*, Cambridge 1937, 5. U mnoštvu motiva koji su uticali na aneksiju Bosne i Hercegovine potrebno je istaći i jubilej 60-godišnjice vladavine cara F. Josepha, kojem je pridavan izuzetan značaj, budući da zbog smrti kraljice Elisabeth 50-godišnji jubilej nije odgovarajuće obilježen. Osim toga, svakako su od značaja bili i lični motivi ministra Aehrenthala.

35 J. Galantai, *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie und der Weltkrieg*, (bez mjesta izdanja) 1979, 67 Berthold Molden je u jednom intervju-u 23. aprila 1935. godine tvrdio da je "ministar Burian bio taj koji je inspirisao Aehrenthala da provede aneksiju". (G. Witrock, 14). Burian je u jednom razgovoru sa J. Redlichom, 7.1. 1910. godine isticao da je on 4. 4. 1908. godine podnio caru zahtjev za aneksiju zbog unutrašnje političke razvitka Bosne i Hercegovine, gdje su se od 1906. jasno razvile antiaustrijske tendencije. (*Joseph Redlich, Schicksal Jahre Österreich 1908-1919, Das politische Tagebuch J. Redlich, bearbeitet von Fritz Felner*, Bd I, Graz-Köln, 1953, 43).

36 J. Galantai, *Die Österreichisch-Ungarische ...*, 68.

37 Dževad Juzbašić, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine, ANU BiH, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 29, Sarajevo 1991., 41-42. Burianova politika ustupaka Srbima, postala je predmetom napada velikoaustrijske, frankovačke i klerikalne štampe, koja je povelu antisrpsku kampanju u Bosni i Hercegovini, optužujući ministra Buriana kao pomagača velikosrpske propagande. (Isto, 43).

nuitetu i osvajanju snagom oružja". Svi prisutni na sjednici su se složili da se provede aneksija.³⁸ Prema Aehrenthalovom mišljenju, ona je trebala predstavljati kariku u lancu austrougarske politike na Balkanu. Posljedice, sa kojima je računao, bile su prije svega usmjerene na suzbijanje srpskog i južnoslavenskog nacionalnog pokreta. Vodeći krugovi Monarhije su pritom računali na dvije mogućnosti: ukoliko Srbija ne prihvati aneksiju može joj se objaviti rat; u suprotnom slučaju Srbija bi pretrpjela težak politički poraz. Time bi autoritet Monarhije na međunarodnom planu i na Balkanu porastao jer bi riješila srpsko i južnoslavensko pitanje. To bi ujedno izvelo Monarhiju iz unutrašnjih teškoća, vratilo joj raniju stabilnost i učvrstilo njene pozicije na Balkanu.

Imenovanjem generala Conrada von Hötzendorfa za načelnika Generalštaba, vojni faktor je u koncepcijama austrougarske spoljne politike sve više dobivao na značaju. On je smatrao Armiju za "najvažnije sredstvo moći države i najdjelotvornije sredstvo politike".³⁹ Pripremajući akciju protiv Srbije, general Conrad je smatrao da je potrebno prvo obračunati se sa Italijom, koju je smatrao najopasnijim smakom na Balkanu. U promemoriji od 6. aprila 1907. godine isticao je da je potrebno još iste godine obračunati se sa Italijom, "jer će ona u ovim okolnostima biti neprijatelj".⁴⁰ Rat sa Italijom je trebao istovremeno biti priprema za slijedeći korak: poraz i aneksiju Srbije, čime bi se osigurala aneksija Bosne i Hercegovine, i zauvijek spriječilo obrazovanje "velikosrpske države".

U memorandumu od 31. decembra 1907. godine o vojno-političkim aspektima unutrašnjo-političkih prilika, general Conrad je osuđivao politiku status quo-a na Balkanu, ističući da "u historijskom razvoju nema stajanja, i da samo agresivna politika omogućava postizanje uspjeha".⁴¹

U memorandumu od 18. decembra 1907. godine isticao je da se rješenje južnoslavenskog problema može postići samo u Srbiji pomoću velike akcije, čiji bi konačni cilj bio njena aneksija.⁴²

Danju i noću, sanjao je o aneksiji gotovo cijele Srbije videći svoje bataljone u dolini Morave, i u području Niša, kako osiguravaju put prema Solunu.⁴³ Doduše, ponekad je govorio i o tome da se Srbija mirnim putem priključi Monarhiji, i bude u položaju kakav je imala Bavarska prema njemačkom Reichu.⁴⁴ Ali, bio je ubijeden, da je ratno rješenje sa Srbijom neizbježno. U audijencijama kod cara, u razgovorima sa prestolonasljednikom i sa ministrima, isticao je da je pravo vrijeme "sa Srbijom se obračunati", "sada poći protiv Srbije", "sada načiniti red sa Srbijom". Neprestano, zahtjevao je mobilizaciju, ultimatum, rat.

38 Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit, 1906-1918*, Bd I, Wien-Berlin-Leipzig-München, 1921, 519.

39 Alfred Wittich, *Feldmarschall Conrad und die Aussenpolitik Österreich-Ungarns*, Berliner Monatshefte, X, 1932, 125.

40 Isto, 116.

41 Conrad, *Aus meiner ...*, 537.

42 Isto, 531-532.

43 Isto, 537.

44 Hermann Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage, Werk des Untersuchungsausschusses*, Bd. X, Berlin 1930, 316.

Suprotno Conradu, ministar Aehrenthal je težio imponantnom, spoljnopolitički dobro pripremljenom rješenju protiv Srbije. Ipak, i on je računao sa mogućnošću vojne akcije, koju je, ako dode do nje, mislio provesti uz sporazum sa Rumunijom i Bugarskom, i koje bi, nakon uspješnog pohoda podjelile Srbiju.⁴⁵

Na početku 1908. godine, ministar Aehrenthal je poduzeo spektakularan čin kojim bi se proširila privredna ekspanzija Austro-Ugarske u pravcu Balkana. Objavio je 27. januara plan o izgradnji željezničke linije Uvac-Mitrovica, čime se stvarala veza Beč-Budimpešta-Atena-Pirej. Nove saobraćajno-političke perspektive su trebale osigurati privredne pozicije Austro-Ugarske u slučaju promjenjenih političkih i privrednih prilika na Balkanu.⁴⁶ Jedan od razloga za pokretanje željezničkog projekta ležao je i u općim političkim prilikama na kraju 1907. godine. Ministar Aehrenthal je vjerovao da će ruski ministar spoljnih poslova Izvoljski uskoro pokrenuti pitanje Moreuza, i da će naići na podršku Londona. Smatrao je da su se Rusija i Engleska tajno dogovorile o podjeli Osmanskog Carstva, ne misleći pri tom na interese Monarhije. Ukoliko je željela da učestvuje u igri, trebala je pokazati da neće stajati po strani i da njeni interesi vode prema solunskoj luci.⁴⁷

Objava željezničkog projekta bila je od velikog političkog značaja. Željelo se vidjeti kako će balkanske države i velike sile reagovati na aktivniju politiku Austro-Ugarske na Balkanu. Te reakcije je trebalo procijeniti i iskustva koristiti prilikom provođenja aneksije Bosne i Hercegovine.

Aehrenthalov projekat je naišao na žestok otpor Rusije, Francuske i Srbije pokrećući pod ruskim patronatom plan srpske transverzalne linije preko sjeverne Makedonije i Albanije do Jadrana. Istovremeno, francuski i italijanski bankarski krugovi su obećali Srbiji finansiranje dunavsko-jadranskog puta.⁴⁸ Tako su se oko željezničkih projekata na Balkanu grupisala dva fronta evropskih sila. Kriza koju je izazvala objava sandžačke željeznice pokazala je jasno kako se teško prihvata napredovanje Monarhije na Balkanu. S druge strane, autoritet njene uprave u Bosni i Hercegovini se sve više dovodio u pitanje, što je zahtijevalo hitnu akciju.

Pripremajući povoljnu situaciju za proglašenje aneksije Bosne i Hercegovine Austro-Ugarska je nastojala da u javnosti stvori uvjerenje da su srpski i južnoslavenski pokret neposredna opasnost za egzistenciju i integritet Monarhije. Na sjednici zajedničkog ministarstva, 30. aprila 1908. godine, ministar Aehrenthal je kritikovao

45 J. Galantai, *Die Österreichisch-Ungarische ...*, 65.

46 A. Suppan, *Zur Frage ...*, 110. Tako je list *Österreichische Rundschau* u članku "*Unsere Verkehrspolitik am Balkan*" pisao: "Mit Baron Aehrenthal ist ein neuer frischer, moderner Zug in unsere äussere Politik, insonderers in unsere Balkanpolitik gekommen...er achtet die territorialen Grenzen der Nachbarn, aber er ist bestrebt, den Kreis unserer Interessen zu erweitern, unserem Unternehmungsgestalt neue Wege zu weisen und uns endlich das unslängst bestimmte Kolonisationsgebiet zu öffnen..." (J. Križek, *Annexion ...*, 146). Jedina veza Monarhije sa Balkanom vodila je preko Beograda i Niša. Kada je Srbija zatvorila put za austrijsku robu, Monarhija je pretrpjela velike gubitke i bila je primorana usmjeriti svoju trgovinu preko stranih, prije svega njemačkih luka. Dok su jadranske luke bile daleko od svjetskog saobraćaja, luke na Egeju i u neposrednoj blizini Suezkog kanala su ležale u središtu tog saobraćaja. (M. Kammerer, *Die österreichisch-russischen Beziehungen im den Jahren 1900-1914. an Hand österreichischer und deutscher Quellen*, diss., Graz 1982, 72.)

47 Isto, 74.

48 K. B. Winogrow - J. A. Pisarew, *Die internationale ...*, 4.

“aktivnu spoljnu politiku Srbije” koja je u Hrvatskoj-Slavoniji i Bosni i Hercegovini širila velikosrpske ideje. Na istoj sjednici predsjednik mađarske vlade Wekerle je isticao da “subverzivni pokret u južnoslavenskim zemljama neće biti utišan dok ne uslijedi aneksija”.⁴⁹ Takva mišljenja su bila podržana i u štampi. Vlada u Beču željela je uvjeriti javnost da je iz Beograda vodena agitacija i propaganda glavni uzrok pojačanih nemira među južnoslavenskim stanovništvom. Svakodnevno su se u Beču javljale alarmantne vijesti o revolucionarnom cilju srpskih tajnih organizacija, subverzivnim djelatnostima agenata i hajci beogradske štampe.⁵⁰ Zbog svih takvih vijesti ni beogradski listovi tokom 1908. godine nisu prestajali napadati Austro-Ugarsku.⁵¹

U okviru priprema za aneksiju Bosne i Hercegovine štampa je imala izuzetno važnu ulogu. Kao oprobano sredstvo za podršku političkih ciljeva ona je trebala biti predhodnica diplomatske aktivnosti. Pri tome se aktivnost Aehrenthala usmjerila na četiri važne tačke. Prvo, štampa je trebala da izvrši mobilizaciju javnog mišljenja i povede protivofanzivu “velikosrpskoj propagandi”. Dalje, trebali su beogradski krugovi, zbog beskompromisnog pisanja bečkih listova uvidjeti ozbiljnost položaja i promijeniti neprijateljsko držanje prema Monarhiji. Glavni zadatak Aehrenthala je bio usmjeren na to da evropskoj javnosti demonstrira miroljubivost i strpljenje Austro-Ugarske nasuprot Srbiji, i time u slučaju sukoba ima pokriće za svoje ciljeve.⁵²

Nastojao je također, povesti u Bosni i Hercegovini publicističku kampanju u cilju “stvaranja prijateljskih osjećaja” prema Monarhiji, i oštrog istupa prema Srbiji. U tom cilju, bečko vodstvo stupa u vezu sa šefom redakcije lista *Bosnische Post* Hermenegildom Wagnerom, snabdijevajući ga informacijama, direktivama i odgovarajućim novčanim sredstvima.⁵³ Uprava u Bosni i Hercegovini pobrinula se, također, da se listovi izjašnjavaju u korist zajedničke vlade.

U okviru priprema aneksije Bosne i Hercegovine značajnu ulogu je u Hrvatskoj imao ban Rauch, koji je od 1908. godine, podržan Frankovom strankom i njenim organima poveo kampanju protiv srpsko-hrvatske koalicije. Njena najviša tačka dostignuta je u ljeto 1908. godine, nakon iskaza Đorda Nastića, bivšeg člana organizacije “Slovenski Jug”, kojim je opteretio vodeće članove srpsko-hrvatske

49 A. Suppan, *Die Frage...*, 118; Joseph Maria Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*, Berlin 1928., 77.

50 Austrougarske diplomate, vojni izvještači i konfidenti iznosili su optužujući materijal protiv Srbije, ne razlikujući istinitost od glasina, tendencioznih vijesti i falsifikata. (Alfred Heinz Gemeinhardt, *Deutsche und österreichische Pressepolitik während der Bosnischen Krise 1908/1909.*, Husum 1980., 87. Učestali su i natpisi u štampi o situaciji u Bosni i Hercegovini. Tako je list “Neue Freie Presse” u jednom članku pod naslovom “Bosnische Zustände”, 21. marta 1908. godine u uvodniku pisao: “Aus Sarajevo kommen seltsame Meldungen. Fast konnte man glauben, sie seien nicht aus dem Jahre 1908., sondern aus Venedig und aus dem Jahre 1859. (Südländ (Ivo Pilar), *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Probleme*, Wien 1918., 504.)

51 Jovan Miličević, *Javnost Beograda prema aneksiji Bosne i Hercegovine, Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat*, Beograd, 1967, 552.

52 A. H. Gemeinhardt, *Deutsche ...*, 402-403.

53 Isto, 128.

koalicije za veze s Beogradom, dajući zvaničnoj štampi novi materijal za stvaranje protivsrpskog stava.⁵⁴

Dvadeset četvrtog jula 1908. godine izbila je mladoturska revolucija. Mogućnost uvođenja ustava u Osmanskom Carstvu značila je ujedno i opasnost da će ono tražiti svoja prava na Bosnu i Hercegovinu. Zbog toga, Aehrenthal je ubrzao pripreme za aneksiju. Četvrtog augusta 1908., ban-Rauch se dogovorio s Wekerleom o pojedinostima za hapšenje Srba - veleizdajnika.

Šestog augusta Aehrenthal je s ministrom Burianom utvrdio konačno pripreme za aneksiju, a već 7. augusta uhapšen je prvi od pedeset i tri člana Srpske samostalne stranke.⁵⁵

Osnove balkanske politike Austro-Ugarske ministar Aehrenthal je izložio u edmemoaru kojeg je uputio 9. avgusta 1908. iz Semeringa grupi javnih radnika, u cilju da sačini odgovor ministru Izvoljskom na prijedloge iz ruskog memoranduma od 2. jula, i da pripremi austrougarsko političko rukovodstvo na to da je odlučio da iskoristi novo stanje u Osmanskom Carstvu za povlačenje garnizona iz Sandžaka.⁵⁶

U objašnjenju edmemoara, povlačenje trupa iz Sandžaka objašnjeno je vojnim, političkim i finansijskim razlozima, ali je ujedno i osporeno dotadašnje načelo da je držanje Sandžaka pravno sredstvo za sprečavanje teritorijalne veze Srbije i Crne Gore, i u vezi s tim stvaranje "jedne velike slavenske države na jugu". Pošto je i dalje podržavano stanovište da treba spriječiti stvaranje takve države, sredstvo za ostvarenje tog cilja nadeno je u tome da se "zlo presječe u korijenu", tj. "da se presijeku velikosrpski snovi". Za provođenje svojih namjera, ministar Aehrenthal je računao na suprotnosti Srbije i Bugarske u pogledu Makedonije. "Ako mi podržimo bugarsku stvar u ovom sukobu", pisalo je u edmemoaru, "i pomognemo stvaranje Velike Bugarske onda smo načinili i nužnu pripremu da u nekom trenutku povoljne evropske konstelacije možemo staviti ruku na ostali dio Srbije".

Po njegovom planu, interesna sfera Austro-Ugarske bi se proširila na istok posredstvom triju država, koje bi čvrsto držala za sebe: Crne Gore prijateljskim vezama, Albanije jednom vrstom protektorata i "Velike Bugarske" koja bi, zbog pomoći, dugovala zahvalnost Austro-Ugarskoj. To je značilo da se krajnji cilj austrougarske politike na Balkanu ne može postići preko Sandžaka, nego putem koji vodi preko Beograda.⁵⁷

54 Đorđe Nastić bio je austrougarski konfident. Prvog augusta 1908. austrougarski organi su objavili brošuru "Finale" u kojoj se tvrdilo da su "1907. i 1908. godine vršene pripreme vodene iz Beograda za opću revoluciju u Juznih Slavena" u cilju stvaranja samostalne federativne republike. Nastićeva brošura bila je osnova za Zagrebački veleizdajnički proces, a imala je značajnu ulogu u kampanji austrijske štampe protiv Srbije. (A. H. Gemeinhardt, *Deutsche* ... 91.)

55 Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, 359.

56 Hans Röhlfels, *Studien zur Annexionskrisis 1908-1909*, *Historische Zeitschrift*, Bd 147, 1933, 335. K. B. Vinogradov, *Die internationale* ... 76.

57 *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise bis zum Kriegeausbruch 1914*, *Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Aussern*, hrsg. Von L. Bitner und H. Uebesberger, Bd. I, 32. A. Mitrović, *Prodor na Balkan* ... 85.

Radi provođenja političkih odluka iz edmemoara, ministar Aehrenthal je 19. augusta 1908. sazvaio sjednicu zajedničkog ministarstva. Na njoj je trebalo razmotriti uticaj novog stanja u Osmanskom Carstvu na planiranu aneksiju Bosne i Hercegovine. Otvarajući zasjedanje Ministarskog savjeta, Aehrenthal je istakao da su zbog političkih promjena u Osmanskom Carstvu izbila u prvi plan dva pitanja, koja zahtijevaju hitno rješenje: aneksija Bosne i Hercegovine i povlačenje austrougarskih garnizona iz Sandžaka. Posebno je naglasio da je "najvažniji preduslov za rad na aneksiji, da se postigne unutrašnji sporazum o državnopravnim pitanjima između vlada Austrije i Ugarske."⁵⁸

Medutim, u tim pitanjima mišljenja madarskog predsjednika vlade Wekerlea i austrijskog Becka su se potpuno razilazila. Kao glavni uslov za aneksiju Wekerle je tražio da se ona izvrši unutar dualističkog ustrojstva Monarhije. Aneksija bi se provela na osnovu prava ugarske Krune sv. Stjepana, pošto se Bosna nalazi u titulu ugarskih kraljeva i u njihovom grbu i zastavi.⁵⁹

Austrijski predsjednik von Beck je pobijao madarsku tezu o pravnom osnovu aneksije. Naglasio je da se ne može dozvoliti da se Bosna i Hercegovina, koje su zadobijene novcem i krvlju austrijskih državljana, priključe Ugarskoj, pošto bi to poremetilo odnos snaga između dvije države Monarhije. Moglo bi se u najboljem slučaju govoriti teoretski o pripadnosti Bosne i Hercegovine Ugarskoj, da bi se u praksi njima upravljalo kao posebnom oblašću.⁶⁰ Na kraju sjednice ministar Aehrenthal je apelovao na oba predsjednika vlada da usklade svoja mišljenja o državno pravnom obliku Bosne i Hercegovine. Budući da nije donijeta konačna odluka, zakazan je novi sastanak za 10. septembar 1908. godine u Budimpešti.

Početkom septembra 1908., ministar Burian je došao u Bosnu, kako bi se upoznao sa prilikama u vezi predstojeće aneksije. Četvrtog septembra na Ilidži se sastao sa prorežimski raspoloženim političarima, Nikolom Mandićem, predsjednikom Hrvatske zajednice i Lazarom Dimitrijevićem, vodom Srpske samostalne stranke. U javnosti je već bila istaknuta misao ("*Srpska riječ*") da se mora tražiti ustav i parlament za Bosnu i Hercegovinu, a da se pri tome ne dira u državnopravno pitanje. U protivnom, sporazumjeće se Srpska narodna organizacija sa Muslimanima, da se naročito naglasi sultanov suverenitet na Bosnu i Hercegovinu. Taj program je trebalo da se uskoro objavi na Skupštini Srpske narodne organizacije.

Nasuprot tom shvatanju, dvojica spomenutih političara su zahtijevali da se zemlji da sabor, ali da se istovremeno izvrši aneksija i Bosna i Hercegovina priključi Monarhiji kao kondominij.⁶¹

Na sastanku srpskih i muslimanskih političara, 5. septembra., zaključeno je da se nastupi zajednički kod ministra Buriana. Rezultat toga je bila posjeta

58 ÖUAP I, Nr. 40.

59 Isto; Đorđe Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci (1908-1912.)*, Banjaluka 1983., 86.

60 ÖUAP I, Nr. 40.

61 Hamdija Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, X, 1959, 122.

mješovite srpsko-muslimanske deputacije, ustvari već ranije formiranog ustavnog odbora, koja se pod vodstvom Ali-bega Firdusa i Gligorija Jeftanovića najavila Burianu 7. septembra i predala mu memorandum. U ime deputacije Ali-beg Firdus je usmeno podvukao zahtjev za ustavom, čime se ne bi diralo u državnopravni položaj Bosne i Hercegovine.⁶²

Politička kretanja u Bosni i Hercegovini, u jeku spoljnopolitičkih priprema za provođenje aneksije, nisu bila po volji ministru Aehrenthalu. Na sjednici Ministarskog savjeta u Budimpešti 10. septembra 1908., zalagao se za hitno djelovanje, navodeći tri glavna razloga: prvo, opasnost da turski parlament u novembru donese odluku u vezi sa Bosnom; drugo, opasnost od samovoljnog konstituisanja parlamenta u Bosni; treće, mogućnost da Monarhija na osnovu slobodne odluke izide iz Sandžaka u kome bi se to shvatilo kao čin velikodušnosti i bio povoljno primljen. Aehrenthal je na sastanku pročitao nacrt note Porti o otklanjanju Carigradske konvencije od 21. aprila 1879. godine, kojom se Porta obavještavala o tome da je Monarhija ponovo dobila slobodu odlučivanja u pitanju Bosne i Hercegovine.⁶³

Početkom septembra 1908., ministar Aehrenthal je odlučio da obavijesti saveznike o planiranoj akciji. Četvrtog septembra susreo se u Salzburgu s Tomasom Titonijem, ministrom spoljnih poslova Italije, i u razgovoru koji je voden tom prilikom, Aehrenthal se ograničio samo na nagovještaje planova u vezi Bosne i Hercegovine. Iako pred njim aneksija nije direktno spomenuta, iz Aehrenthalovih riječi "ne treba sumnjati da mi trajno ostajemo u okupiranim provincijama", Titoni je mogao zaključiti da se priprema aneksija.⁶⁴

Petog septembra ministar Aehrenthal se sastao u Berchtesgadenu sa njemačkim državnim sekretarom spoljnih poslova Wilhelmom von Schönom, i rekao mu da je Monarhija odlučila da konačno pristupi rješenju prilika u Bosni i Hercegovini putem aneksije, uz istovremeno povlačenje garnizona iz Sandžaka. "Napredovanje Monarhije prema Solunu", istakao je Aehrenthal, "zauvijek je napušteno, i spada u staro gvožđe".

Ciljeve svoje lakašanske politike - "potpuno uništenje srpskog revolucionarnog gnijezda" - opisao je rečenicom: "Srbiju bismo mogli dati Bugarskoj, što bi Austro-Ugarskoj donijelo značajnu korist jer bi tako za susjeda dobila državu sa čvrstim etnografskim granicama."⁶⁵

62 Isto, 123.

63 ÖUAP, I, Nr 75.

64 ÖUAP, Nr 62. Ministar Aehrenthal nije dao Titoniju formalno objašnjenje o Bosni i Hercegovini, ali je precizirao pod kojim uslovima treba doći do aneksije. On je 26. septembra obavijestio njemačkog kancelara von Bilowa da je sa Titonijem "pitanje aneksije u svakom slučaju vrlo akademski pretresao i pri tome konstatovao njegovo slaganje". (*Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der diplomatischen Dokumenten des Auswärtigen Amts*, hrsg. Von J. Lepsius, A. M. Bertholdy, Fr. Thimme, Bd 26-1, Berlin 1925, Nr. 8.934.

65 Von Schön-Bilowu, *Berchtesgaden*, 5. X 1908., Gr. Pol., 26-1, Nr 8.927.

Spoljnopolitičke pripreme aneksije Bosne i Hercegovine ministar Aehrenthal je nastojao provesti uz saglasnost ruskog ministra spoljnih poslova, Izvoljskog. Nadao se da bi pristanak Rusije na aneksiju, u zamjenu za saglasnost Austro-Ugarske za promjenu režima Moreuza kompromitovao Rusiju u očima Južnih Slavena, i time potkopao njen prestiž na Balkanu. Ujedno, pokušaj Rusije za promjenu režima Moreuza izazvao bi sukob sa Osmanskim Carstvom i Engleskom.⁶⁶

Bečka vlada je već u ljeto 1908. godine stupila u direktne pregovore sa Petrogradom radi regulisanja balkanskog pitanja. U memorandumu od 2. jula, upućenom Aehrenthalu, Izvoljski se izjašnjavao za održavanje postojećeg stanja na Balkanu, naglašavajući da pitanje aneksije Bosne i Hercegovine, kao i pitanje Moreuza, ima općeevropski karakter, i da Rusija i Austro-Ugarska nemaju pravo da same revidiraju odluke Berlinskog kongresa. Ipak, zbog važnosti balkanskih pitanja za Rusiju i Austro-Ugarsku, Izvoljski je pristao "da ih pretrese u prijateljskom duhu sa austrougarskom vladom".⁶⁷

Sastanak Aehrenthala i Izvoljskog održan je 15. i 16. septembra 1908. u zamku Buchlau. U razgovoru o manje važnim pitanjima ministri su konstatovali u jedinstvenost gledišta Rusije i Austro-Ugarske. Što se tiče aneksije Bosne i Hercegovine Izvoljski je prvo tražio kompenzacije za Srbiju i Crnu Goru, što je Aehrenthal odbacio. Izvoljski je zatim postavio pitanje saziva međunarodne konferencije radi davanja forme namjeravanoj reviziji Berlinskog ugovora. Međutim, oko ova dva pitanja nije postignuta potpuna saglasnost, iako ih je Izvoljski iznio kao predušlov za pristanak na aneksiju Bosne i Hercegovine.

U daljem toku razgovora postignut je usmeni dogovor, čije su glavne tačke bile:

1. Povlačenje austrougarskih garnizona iz Sandžaka i odricanje Monarhije na sva prava u odnosu na ovu oblast.
2. Slaganje Austro-Ugarske sa promjenom statusa Moreuza.
3. Slaganje bečke vlade sa objavom nezavisnosti Bugarske.⁶⁸

Motivi koji su vodili Izvoljskog na sastanak sa Aehrenthalom vidljivi su iz njegovih pisama upućenih zastupniku u Petrogradu, Čarikovu. On je u pregovorima vidio veću šansu za kontrolu austrougarske politike na Balkanu, i ujedno mogućnost da u zamjenu za saglasnost za aneksiju postigne kompenzacije ne samo za Rusiju, već i Srbiju i Crnu Goru. U svom stavu Izvoljski je bio podržan i od Čarikova. Izvještavajući cara o pregovorima u Buchlau, Čarikov je naglašavao da će nakon aneksije doći do poboljšanja ruske pozicije na Balkanu: aneksija će dovesti do preva-ge avenskog elementa u Monarhiji, čije jačanje će koristiti Rusiji. Ujedno, isti-

66 V. P. Potemkin, *Istorija diplomatije. II. Diplomacija novog doba (1870-1918)*. Beograd 1949. 168.

67 Rattman Erich, *Die Balkanfrage 1904-1908 und das Werden der Tripel-Entente*. Halle-Salle 1932. 147.

68 Caspar Ferenczi, *Aussenpolitik und Öffentlichkeit in Russland 1906-1912*. Husum 1982. 176.

cao je da aneksija Bosne i Hercegovine pruža veće šanse za obrazovanje saveza balkanskih država, uključujući i Osmansko Carstvo.⁶⁹

Želeći da ublaži posljedice aneksije Bosne i Hercegovine, Aehrenthal je nastojao nagovoriti Bugarsku da proglasi nezavisnost. U koncepcijama austrougarske balkanske politike Bugarska je imala značajnu ulogu. Još početkom juna 1908., Aehrenthal je uputio instrukcije austrougarskom poslaniku u Sofiji, grofu von Thurnu, u kojima je isticao da je potrebno "pojačati već dugo prisutna nastojanja balkanskih država da se spriječi stvaranje jedinstvenog južnoslavenskog fronta", i da se pridobije Bugarska za Monarhiju u slučaju "stvaranja novog poretka na Balkanu".⁷⁰ Na poziv cara Franza Josepha, bugarski kneževski par boravio je 23. i 24. septembra u Budimpešti, i tom prilikom postignut je dogovor: Austro-Ugarska će anektirati Bosnu i Hercegovinu, a Bugarska proglasiti nezavisnost.⁷¹

Na sastanku u Buchlau nije bilo određeno vrijeme za provođenje dogovora. Izvoljski je smatrao da će Aehrenthal iznijeti prijedlog o aneksiji Bosne i Hercegovine na zasjedanju delegacija, koje je zakazano za 6. oktobar. Do tada, nastojao je da dobije saglasnost velikih sila za promjenu statusa Moreuza.

Dvadeset šestog septembra Izvoljski se sastao u Berchtesgadenu sa njemačkim državnim sekretarom von Schönom. U razgovoru s njim, Izvoljski je istakao da je upućen u Aehrenthalov plan, čije su glavne tačke: "aneksija Bosne i Hercegovine, odricanje na put prema Solunu, povlačenje garnizona iz Sandžaka i spremnost da se podrže želje Rusije za promjenu statusa Moreuza".⁷²

Izvoljski je, također, istakao da uprkos želji Rusije da otvori Moreuze, trenutno nije pogodan trenutak da se pokreću pitanja postavljena u Buchlau. Von Schön je nagovijestio Izvoljskom da se Njemačka neće protiviti otvaranju Moreuza, ali da će zahtijevati kompenzacije.

Dok se Izvoljski nalazio na diplomatskom putu po Evropi, njegov zastupnik u Petrogradu Čarikov pregovarao je sa osmanskim ambasadorom, pokušavajući postići sporazum o promjeni statusa Moreuza. Rezultat ovih pregovora je bio nacrt tursko-ruskog sporazuma. U projektu od 6. oktobra bilo je predviđeno da u slučaju aneksije, i time potrebne revizije Berlinskog ugovora, budu postavljeni zahtjevi za kompenzacije Turskoj, Rusiji i balkanskim državama.⁷³

Izvoljski još nije svoju diplomatsku misiju priveo kraju, kad je uslijilo proglašenje aneksije Bosne i Hercegovine i nezavisnosti Bugarske. Mada je obećanje Aehrenthala o saglasnosti za promjenu statusa Moreuza vrijedilo mnogo više od pretvaranja okupacije Bosne i Hercegovine na neodređeno vrijeme u aneksiju, Izvoljski se osjećao prevarenim. Ispoljio je svoje ogorčenje protiv Aehrenthala, što je u narednom periodu opteretilo odnose, ne samo dvojice ministara, nego i Austro-Ugarske i Rusije.⁷⁴

69 Isto, 178.

70 W. M. Calgren, *Izvoljsky und ...*, 299.

71 K. B. Vinogradov, *Die internationale ...*, 78.

72 Gr. Pol. 26-I, Nr 8935.

73 C. Ferenczi, *Aussenpolitik ...*, 177.

74 Momtischilo Nintschitch, *La crise bosniaque (1908-1909) et les puissances européennes*, I, Paris 1937, 253.

Pismima od 29. septembra 1908., koja je uputio vladama Engleske, Francuske, Njemačke, Rusije i Italije, a koja je trebalo predati 5. ili 6. oktobra, austrijski suveren Franz Joseph je obavijestio vladare tih zemalja o svojoj odluci da proglasi aneksiju Bosne i Hercegovine. Istovremeno, ministar Aehrenthal je posebnim pismom obavijestio ruskog ministra Izvoljskog da će aneksija biti izvršena 7. oktobra, izražavajući nadu u njegovo prijateljsko držanje.⁷⁵

Franz Joseph je 5. oktobra 1908., potpisao dokumenta o aneksiji Bosne i Hercegovine. U štampi ona je bila objavljena 6. oktobra, a u službenim *Wiener Zeitung* 7. oktobra.

Čarevim ručnim pismom od 5. oktobra data su ministru Burianu ovlaštenja za izradu bosanskohercegovačkog ustava.⁷⁶ S proglašenjem aneksije bio je vezan akt o povlačenju austrougarskih trupa iz Novopazarskog Sandžaka.

Pored aneksije Bosne i Hercegovine, došlo je do još jednog događaja koji je zaoštrio političke odnose na Balkanu i izazvao pažnju Evrope. Po sporazumu, Bugarska i Istočna Rumelija su 5. oktobra odbacile sultanov suverenitet i u Trnovu proglasile nezavisnu kraljevinu. Gubitak Istočne Rumelije značio je za Osmansko Carstvo daljnji udarac. Povećana je opasnost na njegovim granicama, kao i mogućnost da Bugarska pojača svoj uticaj u Makedoniji. U prvom planu bila je zaštita od agresivnih tendencija Bugarske, dok bosansko pitanje nije u većoj mjeri pogadalo njene životne interese.⁷⁷ Stoga su sultan i mládoturci protestirali protiv nezavisnosti Bugarske, apelirajući na sile potpisnice Berlinskog ugovora da se uspostavi raniji poredak. Istovremeni akt Bugarske i Austro-Ugarske ukazivao je na njihovu povezanost. Još krajem septembra potvrđen je zajednički plan Austro-Ugarske i Bugarske: Bugarska treba proglasiti nezavisnost i tada će uslijediti aneksija. Nakon proglašenja nezavisnosti Bugarske, Aehrenthal je obavijestio austrougarskog ambasadora u Petrogradu grofa Bertholda, da zamoli rusku vladu da se zajedno sa Bečom obrati velikim silama, te da zatraže priznavanje novog stanja u Bugarskoj. Kada je slijedećeg dana uslijedila aneksija, i u Berlinu su se izjasnili da će u potpunosti podržati Austro-Ugarsku, ali da neće priznati nezavisnost Bugarske, u Beču su promijenili raniji stav.⁷⁸ Njemačka je željela iskoristiti bugarsko pitanje da bi zadobila veći uticaj na mládoturke i Kemal-pašu. Austro-Ugarska je i dalje slijedila pravac koji je zacrtao Berlin. Molbe Bugarske za priznavanje nezavisnosti ministar Aehrenthal je odlučno odbacio.⁷⁹

Proglašenjem aneksije Bosne i Hercegovine i objavom nezavisnosti Bugarske na Balkanu su izbila dva požara, koja su prijetila da se pretvore u buktinju. Velike sile su imale pred sobom težak zadatak: da opasnu situaciju riješe na najbolji način, a da pri tom ne izgube, ili ne umanje svoj uticaj.

75 Vladimir Šulek, *Diplomatska historija centralnih sila 1908-1915. II*, Zagreb 1939, 23-24.

76 H. Kapiđić, *Pripremanje ustavnog perioda* ..., 126.

77 Gr. Pol. 26-1, Nr 8.969.

78 Isto, 26-2, Nr. 9.209.

79 Z. Todorova, *Über die Politik Österreich-Ungarns gegenüber Bulgarien (1878-1912)*, *Österreich-Ungarn in der Weltpolitik* ..., 222.

Summary

THE HISTORICAL ASSUMPTIONS OF THE ANNEXATION CRISES

(On Occasion of the 90th Anniversary of Annexation of Bosnia-Herzegovina)

The thirty years long occupation of Bosnia-Herzegovina, 1878 to the annexation in the year 1908 was characterised by competent factors in the Monarchy, to find a basis for the annexation and determine the ways to carry out. Many discussions in the representatives' bodies took place in the course of 1882-1896, the alternatives concerning the way, Bosnia-Herzegovina to fit, properly, into the dual structure of the Monarchy. It was not satisfactory for the interests, neither of Austria nor Hungary. Obviously, a non-determined position of Bosnia-Herzegovina was most suitable to the Monarchy as a whole, to keep the balance of interests and influence on the occupied territories.

By the beginning of the 20th century Austro-Hungary was going through great crises, failed to keep with the time and economic development, less in the concern of the European powers, asked the Monarchy highest ranks to follow a more active foreign policy. The changes in the political and military institutions brought a new concept of development, to bring consolidation in the country and return the stability.

The annexation question of Bosnia-Herzegovina became a fresh issue, again by the end of 1907, when the responsible factors of the Monarchy achieved an agreement. In the summer 1908 some significant preparation in the internal and foreign policy were undertaken. Press played an important part, to mobilize the public opinion, persuading the people that the Serbian and South Slav movement is an immediate danger to existence and integrity of the Monarchy. Preparations in the foreign policy sphere were expressed concerning the annexation of Bosnia-Herzegovina, to carry on with an approval of Russia and encouraged by the only power, they could have a support, Germany. The ministers Aehrenthal and Izvolsky met in Buchlau on 6 September 1908, they came to an agreement, Russia approved of the annexation.

The political events in Bosnia-Herzegovina in the course of the preparations for the annexation, the Austro-Hungarian government actions in the foreign policy moved quickly. The Serbian and Muslim politicians' request of the constitution, not changing the state legal position, fully brought in question the Austro-Hungarian

rule. A fear of a self-willed constituting of parliament in Bosnia-Herzegovina the responsible factors in the Monarchy recommended strongly for an urgent action. The emperor Franz - Joseph signed the document on annexation of Bosnia-Herzegovina on 5 October 1908, published in the press, next day.

Meanwhile, Bulgaria and East Rumelia threw off the sultan's sovereignty and declared the independent kingdom.

By the declaration of annexation of Bosnia-Herzegovina, two dangerous conflicts on the Balkans started immediately, that set a difficult task to the great powers, to solve the dangerous situation in the best of their knowledge, but, at the same time, not to lose or decrease own influence.

Robert J. Donia

MOSTAR: EPICENTAR POKRETA BOSANSKIH SREDNJOŠKOLACA UOČI PRVOG SVJETSKOG RATA*

Jedinstven događaj, atentat na Franca Ferdinanda, u Sarajevu, 28. juna 1914. godine koji je izvršila nekolicina Mladobosanaca, više od svega evocira sjećanje na pokrete bosanskih srednjoškolaca. Taj događaj raznoliko je odjeknuo kao pucanj širom svijeta, kao početak dvadesetog stoljeća; a završetak stoljeća nevinosti i, naravno, kao događaj koji je potakao Prvi svjetski rat. Međutim, atentat je imao drukčije posljedice za historičare. Taj događaj je modelirao prirodu istraživanja u historiji Bosne i Hercegovine u godinama prije Prvog svjetskog rata.¹ Naučnici, polemičari, popularizatori, novinari usmjerili su svu svoju pažnju na tih nekoliko učenika koji su postali teroristi, atentatori. Svi ovi nisu se osvrtni na naglašene srednjoškolske pokrete, koji su se razbuktavali u nekoliko bosanskih gradova prije Prvog svjetskog rata, pokrete koji su imali utjecajne uloge u domaćoj, bosanskoj politici u to vrijeme. Međutim, zanemarili su činjenicu da je najznačajnije središte tih pokreta, vitalni epicentar nezadovoljstva, bila Gimnazija u gradu Mostaru.

Šta je to srednjoškolski pokret? Lewis Feuer poziva se na njega kao na "sukob generacija", koji se javlja kada se sruši "generacijska ravnoteža" društva. Feuer bilježi da srednjoškolski pokreti vjerovatno nastaju u društvima koja su izložena naglim promjenama.² Učesnici srednjoškolskih pokreta su visoko svjesni svoje buduće uloge kao članova jedne intelektualne elite. Otudeni od svojih sopstvenih očeva i od ostalog društva, oni su izrazili spremnost da "žrtvuju svoje vlastite ekonomske interese za ljubav vizije o boljem životu najpotlačenijih"³

* Članak je štampan u časopisu *Hercegovina*, br.9/1997, pod naslovom *Mostar: Epicentar of Bosnian Student Movements on the Eve of World War I*, str. 264-275.

1 Literatura koja se odnosi na ubistvo sada je toliko obimna da zauzima stotine stranica navoda. Mnogo od toga je za polemiku, namjera je da okrive ili opravdaju politički program za jednu od zainteresiranih tvorevina. Cvetko Popović, *Oko Sarajevskog atentata*, (Sarajevo, *Svjetlost*, 1969) sačinio je bibliografski prikaz radova toga doba. Vladimir Dedijer, *Put za Sarajevo*, (London, MacGibbon and Kee, 1967) je jedan mjerodavan rad na engleskom jeziku koji istražuje mnogo od historijske prošlosti.

2 Lewis Feuer, *The Conflict of Generation; the Character and Significance of Student Movement (Sukob generacija. Karakter i značaj dačkih pokreta)*, New York, Basic Books, 1969, str.11.

3 Ibid.

Srednjoškolski pokreti u ovom terminološkom određenju nisu postojali sve do oko petnaest godina nakon što je Austro-Ugarska (u daljem tekstu samo "Austrija") stekla pravo da "okupira i upravlja" osmanskom provincijom Bosnom i Hercegovinom, 1878. godine. Habsburška vlast naišla je na otpor, uglavnom, muslimanskih naoružanih grupa u ljeto 1878. i ponovo srpskih i muslimanskih buntovnika 1882. godine, ali ni jedan od njih nije imao posebno prepoznatljivu mladalačku komponentu (oba su bila ugušena od strane habsburške vojske). Zatim, austrijska okupacija bila je relativno mirna do sredine 1890-tih godina, kada su sve tri glavne vjerske zajednice u Bosni - Srbi-pravoslavci, muslimani i katolici - započele kampanje za veću autonomiju od austrijske administrativne kontrole. Ovi pokreti bili su vođeni tradicionalnim elitama; svećenstvo u katoličkom slučaju; zemljoposjednici i hodže u muslimanskim kampanjama; i sveštenstvo, trgovci i obrtnici na srpsko-pravoslavnom putu za autonomiju.⁴

Ponovo oživljavanje političke aktivnosti sredinom 1890-tih godina imalo je osobitu mladalačku komponentu uprkos dominaciji tradicionalne elite. Ovo je osobito bilo naglašeno u slučajevima kod Muslimna i Srba. Aktivnosti mladih imali su zajednički profil; većina je bila obrazovana u institucijama svojstvenim Monarhiji i oni su željeli ojačati kulturne i društvene temelje njihove odgovarajuće nacionalne grupe radije nego iscrpljivati energiju na pitanjima vjerske autonomije. Još uvijek mladost svake nacionalne grupe išla je u sasvim različitim političkim pravcima. Mladi muslimanski intelektualci usresredili su se na list "Bošnjak", osnovan 1891. godine, prilagođen pro-austrijskoj orijentaciji.⁵ Oni su vidjeli vlast kao saveznika njihovim zalaganjima za bolje obrazovanje Muslimana, a protiv navika rasipništva kod mnogih muslimanskih zemljoposjednika. Srpska omladina, na drugoj strani, postala je sve više neprijateljska prema austrijskom režimu, a naklonjenija prema susjednoj nezavisnoj Srbiji. Oni su kritizirali vode srpskog pokreta za autonomiju zbog poklanjanja pažnje vjerskim pitanjima i zbog prevelikog prilagodavanja austrijskoj vlasti. Ta mladež formirala je poseban ogranak u okviru Srpske narodne organizacije, političke stranke osnovane 1907. godine.⁶

Ova manifestacija posebnih gledišta mladih su umjerene u poredenju sa kasnijim razvojem. Politizacija bosanske mladeži, koja je počela u vrijeme pokreta za autonomiju 90-tih godina XIX. stoljeća bio je postupan proces koji je ubrzan u toku ranih godina dvadesetog stoljeća. Dva spoljna faktora pojačala su razvoj bosanskog srednjoškolskog pokreta: razvoj događaja u drugim južnoslavenskim zemljama i nastojanja austrijskog režima da organizira školstvo i zavede red u Bosni.

4 Opis sva tri pokreta može se naći u knjizi Mustafe Imamovića, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914. godine*, Sarajevo, *Svjetlost*, 1976, str.80-127. Mnogi od tih vođa težili su da postanu organizatori političkih stranaka koje su stvorene početkom 1906. godine. Ove vođe bili su oni koje jugoslavenski historičari nazivaju "gradanskim političarima", ili koje ću ja ovdje zvati konvencionalni političari, kako bi ih razlikovali od mladalačkih ili srednjoškolskih aktivista. Konvencionalni političari organizirali su stranke, vezane za koalicione građevine koje su vodile izborne kampanje kada je Bosna dobila Ustav i Sabor 1910. godine.

5 Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973, I, str.111-112.

6 Imamović, *Pravni položaji...* str.160-161.

Nakon smjene stoljeća, brzi slijed međunarodnih događaja uticao je na srednjoškolce u Bosni. Ubistvo srpskog kralja Aleksandra Obrenovića 1903. godine dovelo je do novog, oštrog antiaustrijskog kursa u politici nezavisne Srbije, zatim do jačanja nada bosanskih Srba da bi mogli postati dio jedne proširene srpske države, ukoliko se Austrija bude mogla istjerati iz Bosne. Aneksija Bosne od strane Austrije 1908. godine, srušila je nade Srbije i Osmanskog carstva da se domognu teritorija, a nadalje pojačani su nacionalni osjećaji u okviru Bosne, što je dovelo do stvaranja malih, tajnih omladinskih ćelija i do pokušaja atentata 1910. godine.

Međutim, Balkanski ratovi su bili ti koji su više nego aneksija dali veliki zamah pokretu određenog broja tajnih srednjoškolskih udruženja, odlučnih u stvaranju južnoslavenske države izvan okvira Habsburške Monarhije. Aneksiona kriza završila je porazom Srbije, bez vojnog sukoba, ali oba balkanska rata (1912. i 1913.) završila su pobjedom Srbije, dajući novi osjećaj herojskog dostignuća srbijanskom narodu i vraćajući prestiž srpskoj vojsci. Austrija, s druge strane, pripremala se za rat, ali prošla je kroz krize bez vojnog angažmana. Dvojna Monarhija prisilila je Crnu Goru da napusti Skadar (Scutari) u aprilu 1913. godine i to diplomatskim ultimatumom nakon što je sićušno kraljevstvo osvojilo grad dugom i skupom opsadom. Mnogi Južni Slaveni vjerovali su da je Austrija slavno pobijedila poniženu i prevarenu Crnu Goru na nepravedan način. Balkanski ratovi su povećali antagonizam mnogih Južnih Slavena prema Austriji i doveli do sumnje da bi Dvojna Monarhija mogla biti odbranjena u ratu.

Ovi međunarodni događaji i njihove posljedice oglasile su posmrtno zvono za austrijske aspiracije da izolira Bosance od političkih struja susjednih južnoslavenskih zemalja. Poslije 1903. godine, politika u Bosni postaje sve više i više isprepletana događajima u Srbiji, Crnoj Gori, Dalmaciji i Hrvatskoj. Srbija i Crna Gora aktivno su doprinijele porastu nezadovoljstva u Bosni. Srbija je poduzela aktivnosti sa namjerom da širi duh jugoslovenstva, znajući za izloženost Austrije prijetnji, da bi stjecanje nezavisnosti bilo koje južnoslavenske države bezuvjetno uključilo neke zemlje Dvojne Monarhije. Srbijanska vlada i razne organizacije ponudile su stipendije južnoslavenskim studentima da studiraju u Beogradu gdje bi mogli biti izloženi veliko-srpskim i jugoslavenskim idealima. U 1912. godini, srpska vlada ponudila je 75% popusta na troškove putovanja željeznicom, studentima, članovima "Poziv" ("Vocation") udruženje, tako da bi aktivisti iz redova bosanske mladeži, mogli ići prisustvovati okupljanjima i sastancima u Srbiji.⁷ Povremeni incidenti duž granice između Bosne i država Srbije i Crne Gore izrodili su se u stanje blisko ratu u vrijeme kada su vođeni Balkanski ratovi.⁸ Čuvari austrijske granice sprečali su prolaznike koji su nosili bombe, vojničke puške i propagandni materijal. Policija

7 Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (u daljem tekstu ABH), 1181 *Präsidential Register Bosnien und der Herzegovina* (u daljem tekstu PrBH) 1914. Landesregierung (u daljem tekstu LR) - Gemeinsam Finanzministerium (u daljem tekstu GFM), 25. juli 1914.

8 Primjeri su nadeni u Arhivu Bosne i Hercegovine, 715/Pr BH 1913. i 691/PrBH 1913.

je otkrivala Bosance teško naoružane kako prelaze granicu sa opskrbom i uniformama iz Srbije i Crne Gore. Tokom 1914. godine, Austrijanci su više bili usmjereni na mogućnost masovnog srpskog napada i na bune, nego što su bili usmjereni na mogućnost pojedinačnih terorističkih akcija.

U okviru Bosne i Hercegovine, austrijska škola i politika discipline bile su čudna mješavina oprezne odgovornosti i jednog ozlovoljavajućeg naglašavanja malih detalja. Ove politike svojom nepažnjom pomogle su ciljeve srpskih i hrvatskih srednjoškolskih vođa davajući im mnogo poticaja za sitna uznemiravanja da bi to pokazali kao proganjanje njihovih nacionalnih osjećaja. Takve politike proizašle su iz sveopćeg plana modernizacije njihovih novostečenih kolonija bez cjepanja domaće socijalne strukture u pozadini i rizika od revolucionarnih pokreta. Naročito poslije 1903. godine, Austrija je uložila značajna sredstva u obrazovanje da bi povećala broj domaćih Bosanaca koji su bili pismeni, a također naklonjeni ciljevima Monarhije.⁹ Vlada je dodijelila stipendije studentima koji su obećavali i otvarala mnoge nove škole. Dobre učitelje za nove škole nije bilo jednostavno naći; vlada je službeno dozvolila 1914. godine da učitelji budu unajmljeni "gdje god da ih mi nademo".¹⁰

Da bi kompenzirali sumnjivi kvalitet i da bi smanjili mogućnost učešća učenika u politici, režim je uspostavio pažljivu kontrolu nastavne grade, razredne aktivnosti u učionici i čak učeničkog vladanja izvan učionica. Pravilnik je zabranjivao učenicima učlanjivanje u bilo koju organizaciju unutar ili izvan škole i čak je vodio računa o njihovom ponašanju izvan škole. Pravilnik o vladanju učenika iz 1908. godine sadržavao je 152 člana.¹¹ Pravilnik je zabranjivao učenicima učlanjivanje u bilo koju organizaciju unutar ili izvan škole i čak stavljao učenike-zemljoposjednike pod tajni nadzor školskih službenika. Od svakog učenika se tražilo da kupi kopiju Pravilnika i da donese pismenu potvrdu kojom se potvrđuje da je njegov/njen roditelj ili staratelj pročitao pravila. U jednom incidentu 1913. godine učitelj je bio strogo kažnjen ukorom zbog dva sata predavanja o historijskoj upotrebi ćiriličkog alfabeta u Bosni i Hercegovini. Njegova greška, međutim, nije bila predavanju o ćirilici, to jest on je održao predavanje u četvrtom razredu više škole radije nego u šestom razredu u kojem se predpostavljalo da će ta nastavna tema biti uvedena.¹²

Pošto se svakodnevna politika usmjerila na sitne detalje i koji su ih smetali više od drugih, režimska prisila izvršavanja propisa nije imala stvarno nikakvo pokriće. Disciplinske mjere bile su, uglavnom, simboličnog karaktera: privatni ili javni strogi ukori, suspenzija po kratkom postupku, i opomene, u nekim slučajevima

9 Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, (Leipzig, von Veit, 1914) pp.695-742.

10 Arhiv Bosne i Hercegovine, 705/PRBH 1914, LR - GFM, 15. Juni 1914.

11 Mitar Papić, *Školsvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1972, str.177.

12 ABH, E03/PrBH 1913, LR - GFM, 23. august 1913.

ma imale su za cilj da posluže kao upozorenje ili da moralno ozloglase počinitelja-krivca. Iza tih umjerenih ukora i kazni stajala je pretpostavka da je obrazovanje bilo privilegija koju je vlada darovala stanovništvu, zbog čega su primaoci, učenici trebali biti zahvalni, a obični narod da ih stidom natjera na popuštanje ako njihova zlodjela postanu poznata. Ali isti simbolični ukori bili su objavljeni kao "represivne" mjere od strane učenika ili drugih nacionalističkih propagandista; prema tome politika usmjerene discipline više je vrijedala carska načela, nego što je pomogla. Vlasti nisu bile voljne da primjene strožije kazne, pošto bi strožije kazne razdvojile konvencionalne političare od saborskih grupa u vladajućoj koaliciji. Nadalje, zvaničnici nisu htjeli da oduzimaju od dugoročnih (i jako bitnih) misija zaduženih za izgradnju lojalne, domaće bosanske elite. Oni su opozvali stipendije ili izbacili učenike u slučajevima političke agitacije, ali te mjere bile su također kontraproduktivne. One su odvlačile učenike izvan Bosne i Hercegovine u dobro došlu armiju nastavnika u nezavisnoj Srbiji, koja je bila brza u ponudi stipendija disidentima iz Bosne. Austrijske vlasti bile su razočarane zbog toga što su učitelji nastavili da završavaju obrazovanje na srbijanskim školskim institucijama sve do atentata 1914. godine.¹³

Austrijska politika discipline u bosanskim školama, zacrtana kao oprez i umjerenost, bila je opterećena konsekvencama kako neočekivanim tako i nepoželjnim sa stanovišta režima. Srednjoškolski aktivisti u Bosni ne samo da nisu odugovlačili borbu za neko kasnije vrijeme, nego su se brzo vratili sa starim pritužbama da bi ih riješili, a novu agitacionu tehniku upotrijebili u njihovim propagandnim kampanjama, Tajna srednjoškolska društva koja su postojala početkom 1899. godine u Bosni, izrasla su u toku prvih četrnaest godina novog vijeka. Priroda njihovih aktivnosti mijenjala se prema stepenu vladine tolerancije. Prema izvještaju ministra rata, od 1913. godine, srednjoškolske aktivnosti u Dalmaciji bile su sasvim otvorene, dok u Bosni su učenici bili prisiljeni na veću tajnost zbog strogog nadzora vlade.¹⁴

Ali najveći napor u razvoju i uticaju bosanskih srednjoškolskih pokreta podudara se sa Balkanskim ratovima. Đačka društva u Bosni profilirala su se počevši od 1912. godine. Vladimir Dedijer poziva se na "novu revolucionarnu generaciju"¹⁵, ali bilo bi tačnije reći da je pokret napredovao iz malih, tajnih kružoka prema širim organizacionim ljestvicama. Niko ne može nazvati te grupe "masovnim" organizacijama (one su još uvijek ostale tajne), ali njihovo članstvo bilo je značajno: oko 100 u Sarajevu, 34 u Tuzli, 100 ili više u Mostaru i grupa nepoznate veličine u Banja Luci.¹⁶ Nadalje, ove organizacije sve više i više su dobivale prikrivenu podršku njihovih školskih drugova, tako da se prilikom sukobljavanja, većina učenika brzo priključivala članovima tajnih društava.

13 ABH, 790/PrBH 1914, *Abschrift einer Note des k.u.k. Kriegsminister Ritter von Kroatin, Wien, 2. juli 1914.*

14 ABH, 673/PrBH 1913, *Abschrift eines Einsichtaktes des k.u.k. Kriegsministeriums, ddo. 1 April 1913, an das k.u.k. gemeinsame Finanzministerium, in Angelegenheiten Bosniens und der Herzegovina.*

15 Dedijer, *Put za Sarajevo*, str.184.

16 ABH, Razni dokumenti u 899/PrBH 1914. i 1173/PrBH 1914.

Tokom jeseni 1913.godine, većina srednjih škola, trgovačke škole, učiteljske škole-preparandije i druge srednje škole u Bosni, imale su tajna dačka društva. Ove grupe su zajednički bile nazvane kao *Mlada Bosna*, tako su ih nazvali školari vezani za atentat.¹⁷ Ali, ovaj izraz vjerovatno označava značajnu koheziju i koordinaciju vrlo različitih, nepovezanih i samostalnih organizacionih grupa.

Mostar je bio najveći centar srednjoškolskih aktivnosti. Mnogo manji od Sarajeva, Mostar je imao tradiciju odgoja političkih nezadovoljnika i većina učenika u srednjoj školi (gimnaziji) postala je tamo politički aktivna od 1914.godine. Učenici srednjih škola vodećeg Mostara, uključivali su Bogdana Žerajića, koji je počinio samoubistvo poslije neuspjelog pokušaja ubistva guvernera Bosne, 1910.godine; i Vladimira Gaćinovića, srednjoškolskog aktivistu, pionira, široko povezanog sa ruskim revolucionarima. A još važnije je to, da je Mostar postao središte događajućih konfrontacija između austrijskih vlasti i učenika gimnazije u proljeće 1914. godine što je imalo za posljedicu simbolične radnje, ali i nasilje.

U aprilu 1914.godine, njemačka pozorišna trupa posjetila je Mostar da bi prikazala predstavu. Usred predstave, grupa od dvadeset do dvadesetpet srednjoškolaca bacila je dimnu bombu na binu i zatim su pjevali rodoljubive slavenske pjesme.¹⁸ Oni su bili izbačeni prilično grubo iz pozorišta od strane policije i nekolicine austrijskih vojnih lica koji su prisustvovali predstavi. Nekoliko dana kasnije, mnogi od ovih istih učenika tražili su dozvolu od školske uprave da mogu prisustvovati komemorativnoj sjednici da bi odali počast povodom sjećanja na smrt hrvatskih heroja Zrinskog i Frankopana, iako je prisustvo učenika kod takvih događaja bilo izričito zabranjeno 1903.godine. Uprava je odbila da izda dozvolu. Kao odgovor, dva srpska predstavnika u Saboru Bosne i Hercegovine organizirala su misu zadušnicu u 7,00 sati prije podne gdje bi učenici mogli prisustvovati i opet stići u školu u 8,00 sati, prije podne. Misa je održana u Franjevačkoj crkvi i bila je dobro posjećena dacima iz svih etničkih grupa. Bile su prisutne preko dvije trećine učenika cijele gimnazije. Kada su napustili crkvu, učenici su se suočili sa policijom. Nakon pregovaranja između vlasti i dva saborska srpska zastupnika učenicima je bilo dozvoljeno da mirno prođu u grupi, a potom su održali kratki zbor u parku donjeg grada. Zastupnici su se obratili skupini od nekoliko stotina učenika, podvukli važnost praznika i požurili učenike da se mirno vrate u školu, ali, tada svi učenici su bili u zakašnjenu. Većina direktora škola je jednostavno nastavila sa nastavom, ali direktor učiteljske škole-preparandije zapisao je zakašnjele učenike koji bi trebali biti izbačeni. Nekoliko dana kasnije vlada je smijenila direktora škole i naredila da svi učenici budu ponovo primljeni.

U maju, sukobi su postali žešći. Profesorski zbor Mostarske gimnazije glasao je da se spriječe dva srpska učenika da pristupe završnim ispitima godine zbog

17 Vidi Dedijer, *Put za Sarajevo*, napomena 1, str.477-478, Izrazi su uzeti iz nekoliko članaka pisanih od strane srednjoškolskih aktivista prije 1914.

18 Opisi ovih događaja nadeni su u dva dokumenta, ABH, 564/PrBH 1914. LR - GFM, 11 maj 1914; i u ABH 750/PrBH 1914, LR - GFM, 15. juni 1914.

slabih ocjena. Jedan od tih učernika upitao je profesora u razredu zašto mu je uskraćeno pravo polaganja ispita, a razred je pokazao nepokornost, kada je profesor pokušao da odgovori, učenik je tada bacio tintarnicu na profesora, polivši ga mas-tilom i raskrvavio mu je nos. Idući dan srpski učenik Krsto Marić udario je pljusku po licu profesora Prezela i povikao je: "Vi ste izolirali Srbe!", a zatim je pobjegao iz zgrade. Nekoliko dana kasnije učenik po imenu Mihajlo Mihić bacio je tintarnicu na drugog profesora uz aplauz većine učenika u razredu. Uprava je protjerala neke učenike i ubrzo zatvorila školu.

Ove akcije mobilizirale su mnoge učenike i duboko podijelile školu, koja je odlučivala dugo o doličnoj kazni za prekršitelje. Tadašnje akcije postigle su svoj cilj ometanja obrazovnih tokova. Uprava je tada bila pošteđena od učeničkih štrajkova, ali skoro svi učenici u mostarskim školama bili su upleteni u najmanje jedan od gore opisanih događaja. Oni su skoro uspjeli u paraliziranju normalnog rada škole. Taktike su bile demonstrativne i razorne, usmjerene na uvlačenje u politiku što je moguće više učenika, učitelja i drugih, ako je moguće.

Mostarski događaji, kao što je upravo opisano, dogodili su se samo nekoliko sedmica prije ubistva nadvojvode i oni ilustruju mnoge od rasprostranjenih karakteristika srednjoškolskih društava i pokreta u predvečerje Prvog svjetskog rata. Mostarski događaji potakli su stotine učenika, daleko više nego urota koja se završila smrću Franca Ferdinanda. Oni su slikovito objasnili dubinu i širinu aktivnosti srednjoškolaca u Bosni 1914. godine. Pokret učenika bio je autentičan bosanski razvoj; on nije bio iniciran niti od ijedne strane vlade. Nezavisna Srbija mogla ga je hrabriti propagandom, popustom troškova putovanja i vrlo vjerovatno oružjem i bombama. Ali, iako je bosanski srednjoškolski pokret imao znatne veze od 1914. godine, on je imao vlastite korijene koji datiraju već posljednjih petnaest godina.

Mada su naučnici često opisivali članove tih grupa kao u pobuni protiv starije generacije, učenici u Bosni i Hercegovini održavali su znatne veze sa savremenim konvencionalnim političarima što je bilo obostrano korisno. Konvencionalni, stariji politički lideri, većinom radikalni Srbi, igrali su ključnu ulogu u organiziranju udruženja. Nudili su im mjesta za sastanke, poklanjali biblioteke, obezbjeđivali finansiranje i branili njihova načela kada je vlada sprovala nasilje.¹⁹ U Mostaru 1914. godine, katolički biskup i pravoslavni mitropolit posredovali su u spriječavanju masovnih istjerivanja srednjoškolaca aktivista iz škola.²⁰ Mladi aktivisti su postali udarne čete viših radikalnih, konvencionalnih političara, a istovremeno ti učenici su doprinijeli radikalizaciji ekstremnijeg nacionalizma u političkom životu. U tom pogledu oni su se značajno izvježbali prema konvencionalnim političarima. Ta bliska povezanost sprečavala je vlast od preduzimanja strogih mjera protiv učenika, pošto je vlast shvatila da bi oni raspalili srđžbu naroda i razorili postojeću parlamentarnu koaliciju. Sa njihove strane učenici su normalno prihvatili posred-

19 ABH, 899/PrBH 1914.

20 ABH, 564/PrBH 1914. LR - GFM, 11. maj 1914.

ničku ulogu parlamentarnih političara u njihovoj rastućoj konfrontaciji prema vlastima. Možda bi moglo biti dokazano da su pojedinačni mladi agitatori i ubice bili motivirani sukobom sa starijom generacijom, ali veza između konvencionalnih i srednjoškolskih društava u Bosni i Hercegovini bila je široka i sistematična.

Organiziranost i lojalnost konvencionalnim političarima odrazilo se na većinu učeničkih grupa koje su bile uspostavljene duž etno-konfesionalnih granica što je karakteriziralo društvo u cjelini. One grupe koje su se okrenule prema nejasnim oblicima jugoslavenstva bile su stvorene, uglavnom, od srpskih učenika i Muslimana privrženih srpskom nacionalnom gledištu. Bilo je na primjer organizacija sa članovima iz sve tri etničke skupine, naročito u periodu od 1912. do 1914. godine, ali pravilo je bilo participirati u grupama sa etno-religioznim predznakom.²¹ U mnogim slučajevima srpski i hrvatski učenici zajednički su proslavljali svoje praznike i često su učestvovali zajedno u protestnim aktima protiv vladine represije. Njihov otpor prema austrijskoj vrhovnoj upravi tjerao ih je na zajedničku saradnju, što je bilo praktično i taktično, ali je bilo bazirano na učešću u različitim, posebnim organizacijama.

Najistaknutija crta ovih pokreta bila je stvarna i totalna udaljenost učenika od bilo koje ideologije, ali i od detalja posebnog političkog, nacionalnog programa. U njihovim širokim orijentacijama, učenička društva kretala su se od katoličko-klerikalnih do radikalno srpskih nacionalista. Ako je neka tema bila preokupirajuća među srednjoškolskim organizacijama u Bosni i Hercegovini poslije 1912. godine, to je bila atraktivna tema o ideji jugoslavenstva. Ta ideja niti je bila dobro definirana niti su je u potpunosti razumjeli većina od njenih zagovornika. Članovi sarajevskih srednjoškolskih organizacija koji su bili saslušavani poslije umorstva, bili su u potpunosti ignorirani zbog onoga u što su njihove organizacije tobože vjerovala, a oni, čini se, nisu mnogo marili za to.²² Čak i sarajevska organizaciona dokumentacija zaplijenjena od strane Austrijanaca u pretresu kuća 1914. godine, nije bila naročito tačna kada su bila u pitanju ideološka shvaćanja.²³ Ona je zagovarala kulturni preporod Južnih Slavena i ponekad malodušno uključila bi Slovence u tu ideju, ali nedostajala je istrajnost u prijateljstvu između komponenata južnoslavenskih grupa. Većina članova srednjoškolskih organizacija željela je vidjeti stvaranje južnoslavenske države kao neovisne od Habsburške Monarhije i zbog toga oni su mrzili Austriju, ali to je bilo skoro srazmjerno njihovom međusobnom povjerenju. Najveći udarci bili su pomanjkanje nekog dobro razradenog programa o izmjeni socijalnih promjena. Neki su bili republikanci, drugi su željeli južnoslavensko ujedinjenje pod srpskom dinastijom, većina nije čak ni mislila tako daleko unaprijed pošto su više voljeli da ostave tako kompleksne probleme nekolicini prvaka. Da li je Srbija trebala imati prevlast u takvoj državi, da li je trebala biti socijalističke orijentacije, da li je Ustav trebao biti javno proglašen - to su bili daleki problemi mnogim srednjoškolcima.

21 Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, str. 178.

22 ABH, 1184/PrBH 1914, LR - GFM, 25. juli 1914.

23 ABH, 1184/PrBH 1914. *Prva redakcija općeg programa za omladinski klub Narodnog Ujedinjenja.*

Ono šta je povezalo ove aktiviste i njihove zajedničke razvoje, bila je, prije svega opsjednutost propagandom o junačkom djelu, akciji u svoju vlastitu korist. Jedinstvena tačka sporazuma za većinu srednjoškolaca ležala je u području taktike: oni su željeli porast sukoba sa vlastima da bi stekli priznanje i naklonost za svoja nacionalistička načela. Simbolične i one akcije koje izazivaju raskol bile su sredina u tim sukobljavanjima, mada su od slučaja do slučaja izazvale napade na ličnost, također. Akcije su proizvele poteškoće za vladu da nastavi normalno funkcioniranje i prisiljavala Austrijance da priznaju svoje greške da bi pobijedila lojalnost lokalnog stanovništva.

Srednjoškolski pokret formirao je jedan rastući aspekt različitosti politike u Bosni i Hercegovini poslije 1900. godine radikalizirajući konvencionalnu politiku i intenzivirajući kretanje prema jugoslavenstvu. Još uvijek nisu nikada u potpunosti prevazišli raskole konvencionalnih političkih grupa i uvijek su bili jako oslonjeni na planove legalnih parlamentarnih partija. U nedostatku kohezivne ideološke orijentacije takve kao socijalizam, bilo je jednostavno taktično hrabrije produženje trendova koji su preovladavali između konvencionalnih vođa. Bosanski srednjoškolski pokret zauvijek će biti zapamćen kao općepoznat zbog svoga jedinstvenog, monumentalnog, razornog čina - ubistva nadvojvode. Taj čin bio je logičan, iako ekstreman, produžetak dačkog vjerovanja u vrijednost propagande o junačkom djelu.

S u m m a r y

MOSTAR: EPICENTER OF BOSNIAN STUDENT MOVEMENTS ON THE EVE OF WORLD WAR I

Although the assassination of Archduke Francis Ferdinand in 1914 was the act of youthful conspirators in Sarajevo, Mostar was the center of more significant student discontent in the years prior to World War I. Both Serbian and Croatian students in Mostar organized protests against Austro-Hungarian rule, occasionally cooperating across national lines. The aims and programs of these students were typically unclear. Most youthful protestors were obsessed with the "Propaganda of the Deed", the "notion" of protest for its own sake.

Tomislav Išek

IZVANREDNA VRELA PRIHODA - POSEBAN OBLIK SAMOFINANCIRANJA "NAPRETKOVE" DJELATNOSTI

Hrvatsko kulturno-prosvjetno društvo "Napredak" djelujući pretežito u gospodarski nerazvijenoj i zaostaloj Bosni i Hercegovini nije raspolagalo dostatnim finansijskim mogućnostima, a niti je imalo u svojim redovima toliko organiziranih i pomažućih članova koji bi ispunjavanjem svojih osnovnih obveza (plaćanjem članarine npr.) namakli redovita sredstva tj. obezbjeđivali pristojne svote dovoljne za sve veće potrebe oko stipendiranja svojih štíćenika. Uprava društva je, stoga, pored ostalog sustavno djelovala u pravcu sticanja povremenih (izvanrednih) izvora (vrela) prihoda. Ta aktivnost je nezaobilazna u objašnjavanju sveukupne "Napretkove" djelatnosti i njena rekonstrukcija, u svakom slučaju, ima svoj *raison d'être*. U toku svake društvene godine (između dvije glavne skupštine) na adresu društva stizali su izvještaji. Na godišnjim skupštinama redovito su ocjenjivane brojne aktivnosti članova, posebno po podružnicama i povjerenstvima.

Od osnutka društva do rata (1914. g.), odnosno početka djelovanja u uvjetima novostvorene zajedničke države (Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca - 1918.) od strane odgovornih u "Napretku", ponajviše Središnje uprave činjeni su veliki naponi da se, što je moguće više, usklade aktivnosti oko prikupljanja redovitih i izvanrednih prihoda. Središnji odbor je svake nove društvene godine preuzimao veoma tešku i odgovornu zadaću da društvobezbjedi podmirenje proračuna tj. novaca za narastajuće potrebe i obveze, posebno prema pitomcima. Ta je briga bila stalno prisutna. Da bi se u cijelom društvu i na svim razinama, od pojedinaca, preko povjerenika, podružnica do njegovih najviših organa što bolje ispunjavala ta zadaća "nabavila je Središnja uprava sve potrebite knjige i tiskanice za cijelo društvo". Usprkos toj činjenici poslije niza godina ocjenjivano je da "nekoje podružnice i povjerenici niti pišu članskih namira niti vode ostalih društvenih knjiga prema pravilima i dužnosti". U Središnjici "Napretka" su shvatali da od "ravnovjesja" svojevrsnog balansa u namicanju redovitih i izvanrednih izvora prihoda uveliko zavisi uspješno djelovanje društva u cjelini.

Prikupljanje članarine bio je "glavni uvjet opstanku i napredovanju društva". Djelatnost "Napretka" na prikupljanju izvanrednih vrela prihoda najvećim dijelom odvijala se na osoben način. Ponajviše i najčešće među najširim slojevima hrvatskog puka. Ovu činjenicu treba podvući iz jednostavnog razloga što se ta izvanredna novčana pomoć (paradoksalno zvuči) vremenom više i lakše namicala u siromašnijim sredinama, dok su se oni bolje stojeći, i u gradu i na selu, teže odlučivali za ovu vrstu indirektno podrške "Napretku". Već nakon godine dana iskustva nije bilo iluzija da će "Napredak" svojim idejama i djelatnošću lako i jednostavno pustiti "čvršći korijen". Odnosilo se to, čak, i na njegove provjerene uzdanice - svećenstvo i učiteljstvo. Naprotiv, moglo se čuti da će "stvar ići teško i dosta sporo", ali je prevladalo ubjedenje da "ne smijemo zdvajati". Poručivalo se stoga na temelju stečenih iskustava: "Budemo li u narodu širili "Napretkov" kalendar, budemo li upućivali na potrebu kupnje i trošenja Napretkovih šibica, Napretkovog cigar papira i ostalih proizvoda od kojih Napredak ima kakovu korist, upoznat će se narod s Napretkom pa će ga početi izravno podpirati, najprije milodarima, a onda će doći do osnivanja podružnica i povjereništava."² Već na prvi pogled je primjetna osobenost "Napretkove" djelatnosti usmjerene na prikupljanje izvanrednih prihoda da su njeni idejni pokretači i organizatori, odnosno protagonisti do isključivosti insistirali na nekoj vrsti ekskluzivne trgovine i potrošnje. Da ne bi bilo zabune, javno i otvoreno zagovaranje potrošnje s a m o "Napretkovih" proizvoda bio je normalan odraz stvarnosti. Naglašavanje takvog karaktera bilo je uslovljeno sve prisutnijom i narastajućom nacionalnom, odnosno političkom isključivošću u svim segmentima svakodnevnog života. Dok su se vodeći ljudi "Napretka" ne samo načelno nego, povremeno, i konkretno ograđivali od svekolike politizacije života i sve ofanzivnijih političkih čimbenika javnog života, u promicanju javnih zasada (hrvatstva) bili su naglašeno angažirani. Istovjetne stavove, iz čisto pragmatičkih razloga, zagovarali su i oni sa kojima je "Napredak" ugovarao odrede obveze. Posebno je to bilo prisutno i vidljivo u poslovnim razgovorima i dogovorima Središnje uprave sa tvorničarima i trgovcima. Ne treba posebno naglašavati kada su se konkretno ugovarali poslovi oko prodaje šibica, sapuna, likera... da je jedan takav trend ispoljavan i u drugim vjersko - nacionalnim sredinama. Ostala kulturno - prosvjetna društva koja su djelovala u bosanskohercegovačkoj sredini (*Prosvjeta, Gajret, La Benevolencija*) "patila su od istih boljki". I njihove

1 Napredak: *Hrvatski narodni kalendar*, VII/1910, 232. (dalje: *Kalendar*)

2 *Kalendar*, VII/1913, 339; U sintetički koncipiranom prilogu *Kulturni razvitak BiH (1878-1918)* Risto Bešarović za SVA postojeca kulturno-prosvjetna društva sa početka XX stoljeća općenito rezimira da je "Prikupljanje materijalnih sredstava društava, od članarina, legata, zadužbina, dobrovoljnih priloga i drugih prihoda, zahtijevalo veliku kontinuiranu aktivnost... Osim sakupljanja priloga od pojedinaca, društva su pristupala i izradi i prodaji nekih artikala (šibice, cigaretni papiri, liker, sapun, itd.)..." - Akademija nauka i umjetnosti BiH: Posebna izdanja: knjiga LXXIX. Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18. Sarajevo 1987, str. 392-7.

uprave, njihovi poslovni partneri računali su prvenstveno na potrošače iz "svojih" sredina. Stepen razvijenosti nacionalne svijesti, promidžba u korist sopstvenih nacionalnih interesa, a ne kvaliteta proizvoda bitno su uticali na produ artikala sa etiketom ("N") društva. Od svega navedenog zavisila je obnova ili raskid ugovora društva sa tvorničarem "X" i suma koja će biti uplaćena za korištenje etikete "Napretka".

Jedna od najraširenijih djelatnosti koja je "Napretku" donosila izvanredne prihode bila je prodaja *cigaret papira i šibica (žigica)*. Njoj je "kumovao" tvorničar Alkalaj. On je društvenom odboru predložio da se u "posebnom proglasu upozori na društvene proizvode: papir i žigice, kako bi ti proizvodi istisnuli tudinske... i tako donijeli veći prihod".³ Ta inicijativa se izvanredno uklapala u orijentaciju koja je u "Napretku" tek "hvatala korijen": da se propagiranjem potrošnje pojedinih artikala pod zaštitnim znakom "N" (Napretka) namiču tako potrebna novčana sredstva, a istovremeno propagiraju "Napretkovo" ime i ideje, animirajući Hrvate na planu organizacionog jačanja društva. Odbor prihvata Alkalajev prijedlog i "Hrvatski Dnevnik" na njegov trošak u više navrata objavljuje taj proglas koji se distribuirao po cijeloj Bosni i Hercegovini. Iz izvještaja za društvenu godinu 1907/1908. vidi se da je dohodak "Napretka" od ova dva artikla (papira i cigareta iznosio 1500 k.⁴ Do kraja društvene godine 1907/1908. bio je na snazi ugovor između "Napretka" i vlasnika tvornice žigica i cigaret papira (S. D. Alkalaj). Kako je bilo uobičajeno "Napretkov" odbor je raspisao novi natječaj. Nakon obavljenih pregovora Alkalajeva tvrtka je dobila prema ugovoru ekskluzivno pravo da u narednom desetljeću uz perfektuirane obveze pod etiketom "N" prodaje cigaret papir i žigice. U periodu od 1. lipnja 1908. do 31. svibnja 1918. g. uz solidarnu nagradu od 10% od bruto prometa za cigaret papir, a 5% za žigice tvrtka je "Napretku" garantirala minimalnu godišnju dobit od 5000 k (za prvih pet godina), odnosno 6000 k (za preostalih pet). U slučaju da vlasnik tvrtke ostvari godišnji bruto prihod koji bi mu, u stvari, zajamčio svotu od 5000, odnosno 6000 k "Napredak" bi trebalo da dobije još 1000 k. U nekim klauzulama pomenutog ugovora bili su ugrađeni elementi koji su, s obzirom na dužinu njegovog trajanja, trebalo i firmi i "Napretku" i kupcima tj. potrošačima da budu na dobrobit. Pokušalo se svima izaći u susret, da se ne kaže ugoditi. Na pr. predvidalo se da tvornica izdaje dvije vrste cigaret papira. Jednu finiju (à la Riz Abbadie) od 60 - 70 listića za 6 helera i drugu "malo prostiju". Nastojalo se izaći u susret i "našem seljaku". Slično (diferencirano po kvaliteti) trebalo je da se izraduju i šibice (žigice): ćirilometodske i obične.⁵

Zanimljive su i razlike u obvezama. Ugovorom je vlasnik tvornice bio obvezatan da preko svojih zastupnika najmanje tri puta godišnje organizira agitaciju za prodaju društvenih proizvoda. Istina, "Napredak" nije odustao od svog

³ *Kalendar*, I/1907, 89.

⁴ *Ib.*, 95.

⁵ *Kalendar*, III/1909, 130. Arhiv Bosne i Hercegovine, *Zapisnik I*, 96 (dalje: ABiH)

angažmana, ali su aktivnosti u tom pravcu bile nešto neodređenije tj. neobvezatnije, čini se da je svijest o potrebi i nužnosti stvarnog aktiviranja "Napretkovih" potencijalnih mogućnosti bila ograničena na užu krug iz samog vodstva. Pojedinci, naročito najodgovorniji tek s vremena na vrijeme (na pokojoj odborskoj sjednici, naročito godišnjim skupštinama) su se posebno bavili ovim pitanjima. Zadovoljavali su se da odozgo prema dole šalju poruke svima od kojih je "Napretku" i te kako, zavisilo da li će promet od brojnih artikala (ne samo cigaret papira i žigica) osigurati za djelatnost društva toliko potrebna novčana sredstva. Tu i tamo bilo je prigovora na kvalitet proizvoda. Nešto kvalitetniji proizvodi od onih sa oznakom "N" dolazili su sa prostora van Bosne Hercegovine (iz Hrvatske - od Ćirilo Metodskog društva, npr.)

Na prostorima djelovanja bosanskohercegovačkih kulturno - prosvjetnih društava od početka pa do kraja perioda koji nas interesira (1902. - 1918.) odvijali su se, kada je riječ o ovoj djelatnosti, specifični procesi u kojima se odražavao duh vremena - podjele na vjersko - nacionalnim osnovama. Zarana (1907 - 1908.) njihovi recidivi nisu bili tako lako uočljivi kao samo koju godinu kasnije (1911 - 1913.). Razlike, npr. u приходима između pojedinih društava (*Gajreta*, *Prosvjeta*, *Napretka*) su postojale, ali su bile više posljedica obima angažmana unutar društava, odnosno trgovaca - zakupaca, potrošača na tim osnovama, a ne toliko neke posebne kvalitete proizvoda.⁶ Predsjednik "Napretka" se u obraćanju skupštinarima, koji će uskoro krenuti na teren među članove, simpatizere Hrvate, zadovoljavao apelom kako valja misliti "da se više troše Napretkove šibice i papir, da se svagdje i na svakom mjestu prinese para po para, da se u nijednoj zgodi... ne zaboravi Napretka".⁷

Uprkos svim predvedenim naporima u cilju boljeg plasmana ovih društvenih proizvoda i ocjena da su u društvenoj godini 1908/1909. "imali... dobru prodru" željeno i planirano dosezanje one famozne svote od 1000 k pored ugovorom osiguranih 5000 k (vid. tekst uz bilj. 5) ostalo je neostvareno. I neki drugi pokušaji, nažalost, ostali su samo to. Na primjer tvorničar Alkalaj u toku ove društvene godine nije stavio u promet onu finiju vrstu cigaret papirića (po 6 helera). Vijesti koje su stizale sa terena ukazivale su da ni trgovci, a ni potrošači "N" proizvoda nisu baš zadovoljni Alkalajevim odnosom, a ni kvalitetom artikala.⁸ Bili su to zasigurno signali i za upravu i za Alkalajevu tvrtku da se nešto u narednom periodu poradi kako bi efekat za sve bio pozitivniji. Ispred uprave društva Džebić je bio zadužen da ode do tvorničara, informira se o ovim pritužbama. Ostale su nade i obećanja da će se i u jednom i u drugom slučaju nešto promijeniti na bolje u narednom periodu.

6 Društveni tajnik dr. Milan Prelog na IV glavnoj skupštini (lipanj 1908.) ocijenio je da "ostala društva po Bosni kao 'Gajret' i 'Prosvjeta' imala šibice sasvim iste kvalitete, a ipak se mnogo troše". Za sada su se odgovorni zadovoljavali samo pozivom: "Trošimo samo 'N' proizvode". *Kalendar*, III/1909. 131.

7 Ib. 119.; ABiH, *Zapisnik I*, 91.

8 Na IX odborskoj sjednici Središnje uprave prisutni su upoznati sa pritužbama podružnice u Derventu "da ne valjaju papiri 'Napredak' i opitima "zašto nema malih šibica". Zenička podružnica se žalila na Alkalaja da "ne šalje u redu šibice i papir". ABiH, *Zapisnik I*, 132.

Po narodnoj "rečeno - učinjeno", na VI glavnoj skupštini "Napretka" oba opetovana "zadatka" iz prethodne društvene godine su ispunjena na zadovoljstvo sviju: kupaca - potrošača, društva i tvorničara. U "Napretkovu" kasu, po osnovu ugovora za društvene cigaret papire i šibice, "slilo" se pored obaveznih 5000 k i onih obećanih dodatnih 1000 k, točnije 1448.92 k (ukupno 6448.92 k), a tvrtka je sa svoje strane (konačno!) pustila u promet i onu bolju (skuplju) vrstu finijeg papira (po 6 h).⁹

Da bi "Napredak" u namicanju izvanrednih prihoda što više profitirao u upravi su počeli da se služe dotad neuobičajenim stilom promidžbe i doskora neprimjerenim sredstvima. Odzivi za pomoć i podršku društvu i ranije su dolazili od strane siromašnijih i, po pravilu, manje obrazovanih simpatizera i članova. Razumljivo je stoga što su žestoko kritikovane pojave i oni na koje se s pravom računalo da će ne samo shvatiti nego i podržati intencije vodstva usmjerene na uvećavanje prihoda društva, a koji su kao "stari mlitavci, kupovali ono na što su prvo namjerali... od čega naš *dušmanin ima koristi*"¹⁰ (podvukao T. I.) Ni sadržaj ni ton kritike ne bi zasluživali posebnu pažnju da nije njome došao do izražaja do tada ispoljavan pristup ovom, ponajviše, rentabilnom materijalnom aspektu "Napretkove" djelatnosti na povećanju vrela izvanrednih prihoda. Posegnulo se za manipuliranjem vjerskih osjećanja. U zaostaloj i neobrazovanoj sredini mogli su se očekivati brzi efekti. Uz to posegnulo se za ukazivanjem na to kako "u tom postupaju druge vjeroispovjesti".¹¹

Vremenom se aktivnost "osvajanja" potencijalnih potrošača "Napretkovih" proizvoda usavršavala. Pokazatelj njene uspješnosti bio je uvećani dohodak. U društvenoj godini 1911/1912. iznosio je 8495.43 k, a smatralo se da bi ga bilo moguće utrostručiti. Usavršavanje pomenute djelatnosti poprimalo je neobične verbalne tonove, ali se u biti ista nije razlikovala od onih izvedenih u drugim, sličnim društvima. Dapače, korespondirale su sa aktivnostima unutar srpskog i muslimanskog pučanstva i s obzirom na sličnu (uglavnom zaostalu) sredinu i nisu se posebno međusobno mnogo razlikovale.

Respektirajući realije predsjednik "Napretka" je u skeptičnom ekspozeu sa naglašenom dozom gorčine i pomalo zajedljivo ukazao da naš "težak ne zna ni zaiskati 'Napretkov' cigarpapir ili šibicu, dok najzalupaniji planinac grčko-istočne vjere ne prima drugog cigarpapira ni druge šibice do 'Prosvjetine', pa i muslimani seljaci čine isto tako i svuda traže samo 'Gajretov' cigarpapir i šibicu..." Dok su u ovim sredinama "trgovci i bakali" činili sve da protežiraju svoje proizvode, kod Hrvata i oni i sama inteligencija na to ne polažu nikakve važnosti". "Prosvjeta" je

⁹ *Kalendar*, IV/1910, 252-253.

¹⁰ Sa najvišeg mjesta (od strane predsjednika Tandarića) osudene su pojave koje su škodile Napretkovim naporima za uvećanje izvanrednih prihoda. Obraćajući se učesnicima VII glavne skupštine (lipanj 1911.) rekao je, između ostalog: "U svem što ide nama u korist, nalazimo manu - za slučajnu razliku od par listića cigar papira ili par šibica u škatulji ostavit ćemo zauvijek svoje, a trošit ćemo tude". *Kalendar*, IV/1910, 73.

¹¹ Gotovo na direktan način se ukazivalo kako bi problem trebalo riješiti: "Kada bi se... svi mi skupa ugledali u svoje premce druge vjere, te se za njima povelu u ustrajnom i požrtvovanom doprinosanju na oltar "Napretkov" za sreću svoga naroda onda bi današnja 'Napretkova' bilanca izgledala još kud i kamo povoljnija", *Kalendar*, VI/1912, 273.

samo od ova dva artikla dobivala godišnje do 26.000 k, a "Gajret" do 20 000 k dok su "Napretkovci" bili "sretni" ako su od tih proizvoda godišnje ubirali osam do devet hiljada kruna. Odgovornim u "Napretku" ovakvo stanje stvari je tim teže padalo, jer je, inače, bilo uvriježeno mišljenje i uvjerenje "da kulturom nadvisujemo ostale vjeroispovijesti ovih zemalja". Naglašenu nezainteresiranost, sopstvene predrasude i realije tj. objektivno stanje stvari očito nije bilo lako uskladiti, a kamoli prevazići. Možda se previdalo da su razlike u apsolutnim brojkama rezultirale iz objektivne minornosti katoličkog živilja naspram pravoslavnog, odnosno muslimanskog. Ipak, spoznaja razlika materijalne dobiti od prodaje cigarpapira i šibica sa "N" znakom nagnala je prvog čovjeka "Napretka" da preispita relacije nacionalnog i vjerskog (uže) u sopstvenim redovima i šire unutar katoličkog, odnosno hrvatskog naroda Herceg Bosne te u tom kontekstu sa odgovornim u društvu sagleda buduće pravce društvenog djelovanja. Procjena je, očito, bila precizna i konkretna i iz nje su izvučeni dalekosežni zaključci. Izrijeckom se priznavalo da "u nas u širim slojevima narodnim živi samo vjersko čuvstvo... ali se malo tko brine za nacionalno osvješćenje naroda". Nesrazmjer dotadašnjih napora i dosega bio je vidan pa su na planu podizanja nacionalne svijesti tek predstojali dani i godine kušnje i upornog rada. I jedan i drugi osjećaj iz vizura perspektive dignuti su na istu razinu,¹² ali je trenutno prevagnula objektivna procjena realnih mogućnosti sa kojima je "Napredak" jedino i mogao da računa na uspjeh. Ne podcjenjujući ni jedan, ni drugi osjećaj, kako vjerski, tako i nacionalni stalo se na stanovište da bi u cilju što većeg obima plasmana proizvoda pod "N" etiketom, a time i namicanja toliko potrebnog novca, ipak, među pukom trebalo voditi promidžbu na vjerskoj osnovi.¹³ Dokle se išlo u iznalaženju svih mogućnosti kupovine "Napretkovih" proizvoda vidi se po preporuci da bi "narodu koji ne zna čitati (trebalo) pokazati kako izgledaju 'Napretkove' šibice i cigarpapir."¹⁴ Do kraja društvene godine 1912/1913. ukupan prihod "Napretka" od cigarpapira i šibica varirao je u rasponu od pomenutih 8000 do 9000 k. Na IX glavnoj skupštini (rujan 1913.) usprkos svim preduzetim naporima konstatirano je da "ove godine dobismo čak okruglo 1000 k manje nego lani". Za tu "lijepu svoticu" (7745.91 k) je, po običaju opetovano rečeno da "bi mogla biti daleko veća, da je u naših širokih krugova više svijesti i smisla za narodne ustanove".¹⁵

U posljednoj godini uoči rata, u odnosu na prethodnu godinu, zabilježen je i porast prihoda od ova dva artikla (za 1217.08 k)¹⁶ ali, summa summarum bio je daleko od želja "Napretkovih", a još više od prihoda po toj osnovi koje su ostvarivala ostala nacionalna društva.¹⁷ Ova dva proizvoda (cigarpapir i šibice)

12 "Vjera otaca naših valja da nam bude sveta i za vjersko svoje osvjeđenje moramo biti pripravn i krv svoju proliji, ali i narodno ime pradjedova naših imā nam biti najdraže od svih stvari i najmilije od svake slave ovoga svijeta", *Kalendar*, VIII/1913, 353. (prof. Tandarić na VII-godišnjoj skupštini *Napretka* 23. 06. 1912.) 112.

13 "Ako naš narod ne može toliko da se oduševi za trošenje 'Napretkovih' proizvoda iz pobuda nacionalnih, moglo bi se puku u crkvi reći, neka podupiru težnje 'Napretkove' kao katolici, ko što 'Napredak' i jest društvo za potpomaganje Hrvata katolika", *ibid.*, 353, 353.

14 *Ibid.*, 353.

15 *Kalendar*, VIII/1914, 329.

16 *Kalendar*, IX/1915, 328.

17 *Kalendar*, III/1909, 131.

donosile su "Napretku" stanovitu i redovitu, ali ne i neku značajnu sumu dobiti. Pored materijalnih efekata koje je izazivala prikupljena svota novca (manje od 100000 k), i te kako bila je važna i ona druga strana napora činjenih u pravcu da se što više kupuju proizvodi sa "N" oznakom - širenje po horizontali tj. među potencijalnim simpatizerima, članovima ili korisnicima efekata ovih "Napretkovih" akcija njihov moralni uspjeh.

Ostali artikli iz nevelike grupe "Napretkovih" proizvoda prodavali su se na isti ili sličan način kao i dva spomenuta: likeri, sapuni, laštila za cipele (kreme)...

Sa odgovarajućeg mjesta već u toku društvene godine 1906/1907. pokušavalo se pregovarati sa zagrebačkom tvornicom likera "radi prodaje svojih produkata pod etiketom 'N'". To je uspjelo tek novoj upravi pa je sklopljen i ugovor (sredinom 1908. g.) trebalo da stupi "u krepost 1. siječnja 1909. g. na tri godine". Prema slovu ugovora tvornica je dobila ekskluzivno pravo na prodaju likera, ruma i konjaka (naravno pod etiketom "N") uz naknadu od 5% od ukupnog brutto prometa uz garantiranu minimalnu godišnju dobit od 500 k. Tvornica "Pokorny" iz Zagreba isplatila je društvu tu svotu za likere što ih je prodavala pod etiketom "Napredak" u društvenoj godini 1909/1910. "Napredak" je imao sa ovom tvrtkom spor jer su njeni vlasnici htjeli da prekinu ugovor koji ih je vezivao do 1. siječnja 1912. g. Iz razloga što je dotična tvornica prešla u ruke novih vlasnika došlo je do spora i parnice jer se zainteresirane strane nisu mogle dogovorom "naravnati".¹⁸ Pokrenutu parnicu "N" "Napredak" je dobio i tvornica je isplatila "tražbinu" koja je društvu po ugovoru pripadala. Do održavanja VIII glavne skupštine (23. 06. 1912.) zainteresirani su obaviješteni da "nijesmo još sklopili za likere nikakva ugovora s kojom drugom tvornicom".¹⁹ Artikle poput sapuna i laštila (kreme za cipele), koji su prodavani pod "N" etiketom, treba spomenuti više kao primjere invencije i napora Napretkovih poslenika da svojim izborom šire ideje društva, nego nadama i očekivanjima da uvećaju njegove fondove. U startu je, možda, bilo i obratno. I društvo i tvorničari, odnosno trgovci vidjeli su i tražili, svaki na svoj način, svoju šansu. Za sapun se dobivalo više nego za liker (500:1000 k godišnje). Dok se u "Napretku" nastojalo koliko toliko uravnotežiti odnos između materijalnog i moralno - idejnog efekta kod trgovaca po pravilu te dileme nije bilo. Racionalnost, realnost prije svega interes rukovodili su većinu onih koji su bili voljni ili su se angažirali na proizvodnji, odnosno prodaji "N" proizvoda. Za nastupajuću društvenu godinu 1910/1911, trgovac Isak Romano u ime tvornice sapuna Karl Jacobi u Gracu sklopio je s "Napretkom" ugovor na godinu dana. Za "N" etiketu društvu je isplaćeno 1000 k. Centralna uprava dobivši novac zadovoljila se preporukom "svima" da kupuju tu vrstu sapuna "jer je zaista dobar, a nije skuplji od drugih".²⁰ Nije trebalo da prođe ni godinu dana ugovor je raskinut. Ponovila se priča slična onoj kada su bili "N" proizvodi u pitanju - "svijet kupuje 'Prosvjetin' i 'Gajretov' sapun, dok 'Napretkovog' neće".²¹ Svakaali za

¹⁸ 18. Kalendar, VI/1912, 300.

¹⁹ 19. Kalendar, VII, 354.

²⁰ 20. Kalendar, VI/1911, 253.

²¹ 21. ABiH, Zapisnik I, 315

uvjeta prodaje "N" proizvoda i odnos onih kupaca od kojih se očekivalo da bi prije nego ostali kupovali iste morala je da proizvede istovjetne zaključke. Bilo da se radi lo o cigarpapiru, šibicama, likerima, sapunu... Mada je po mnjenju "Napretkovi" zvaničnik konkretno baš taj "N" proizvod - sapun "bio dobar, isto kao onaj što dolazi u trgovinu pod imenom 'Prosvjete' i 'Gajreta', uza sve to su baš naši ljudi kupovali i naručivali za naš svijet isti taj sapun, ali navlaš ne htjedose onoga pod zaštitnim znakom 'Napretka'..." Sa primjetnom dozom gorčine zaključivano je: "Pa da mi nijesmo ljudi osobite čudi! Jedna ista roba, posve ista kakvoća i količina, pa neću da naručim i kupim ono od čega ima koristi "Napredak". U pogledu negativnih posljedica sa raskidom ugovora Isaka Romana zbog slabog prometa pod zaštitnim znakom "Napretka" ovom trgovcu je dato za pravo: "što bi davao 'Napretku' 1000 k kad naš svijet svejedno naručuje od njega sapun pod zaštitnim znakom 'Prosvjete' i 'Gajreta'".²²

Izlaz iz ove neugodne i nezavidne situacije Središnja uprava je pokušala i d pronade u pregovorima sa nekim drugim tvornicama o čemu su članovi, trgovci i svi zainteresirani (kao u slučaju sa likerima) trebalo da budu obaviješteni putem hrvatskih novina.

Ne iznenaduje, ali zadivljuje s kojom i kakvom upornošću su Napretkovi djelatnici pokušavali da namaknu makar i simboličnu svotu novca. Primjer za to su s naporima oko ugovaranja prodaje kreme za cipele (laštila). U društvenoj godini 1910/1911. sklopljen je sa tvrtkom Ristić i Kovačević iz Bosanskog Šamca standardni ugovor (na pet godina) da za slanje kreme za cipele dobiva "Napredak" godišnje 800 k. Od realizacije nije bilo ništa, jer ugovorena strana "nije uspjela da valjano uvede taj svoj proizvod (pa se) povukla prije izminuća ugovora ne htijući da plati po ugovoru pripadne svote". Normalno slijedilo je pamićenje, ali i napor Središnje uprave da se pronadu solidnije tvrtke sa kojima bi društvo moglo da sklopi povoljnije ugovore. To se nije odnosilo samo na laštilo nego i na standardne proizvode (sapun, liker), ali u planu su bili i neki novi proizvodi.²³ Društvena uprava je u travnju 1912. g. opunomoćila tvrtku Dr. Trendländer co. u Beču "da stavi u promet krem - mast za cipele pod imenom "Napredak". Druga strana se obvezala da će od cjelokupnog prometa "davati 'Napretku' 5% u njegove dobrotvorne svrhe". Zagarantirani godišnji iznos dozeao je samo 200 k, a koliko se i do toga držalo vidi se po isticanju podataka da je rečena tvrtka "za prvu godinu unaprijed položila (tu) uglavljenu najmanju zajemčenu svotu (-u gotovu)". S obzirom da je taj novi proizvod tek trebalo da bude stavljen u promet sa "Napretkove" strane animirani su svi koji bi mogli da doprinesu da onaj promjenjivi dio (5% od prometa) bude što veći. Ukazivano je da "Napretkova" krem mast neće biti ni za filir skuplja, a (hrvatski i katolički) trgovci zamoljeni su da proizvod "odmah naruče preko putnika tvrtke g. Alberta Ozmo u Sarajevu ili neposredno kod same tvrtke u Beču". Učesnici godišnje skupštine Društva uputili su zamolnicu na "domaćice i sve prijatelje i članove

22 *Kalendar*, VII/1913, 354-355.

23 Kao bilj. 18.)

'Napretka' da druge kreme - masti za cipele ne kupuju do 'Napretkove', jer će time mnogo koristiti našoj siromašnoj djeci" s porukom da će "učinit dobro djelo bez ikakve druge žrtve". Središnja uprava je uporno i neprekidno, svim mogućim načinima i sredstvima, nastojala da "Napredak" kao jedina hrvatska humanitarna institucija dode do novih vrela stalnih prihoda. Te aktivnosti su bile dvostrane. Iz Središnjice su iz godine u godinu ponavljali da "Društvo neće imati koristi od ovakvih vrela, ako naš narod ne bude njihovim izvorima podavao potrebite snage služeći se njima".²⁴

Drugi pol te aktivnosti kroz cijeli period bio je "naš svijet", "naš narod", "puk", "naši ljudi", "naši trgovci" za koje se smatralo da bi, i te kako, trebalo da pri kupovini, "podmirenju svojih potreba budu došljedni, da ništa ne troše... od čega naš 'Napredak' nema hasne" pa bi u tom pogledu zasigurno "porasao 'Napretku' i ugled i moć".²⁵

Pored ovih, kolikogod na prvi pogled, ne baš profitabilnih aktivnosti u "Napretku" nisu od početaka traženja svih mogućih vrela materijalne dobiti zazirali ni od onih za koje se unaprijed znalo da neće bogzna što uvećati prihode. Među takve aktivnosti spadale su one sa biljezima, blokovima, markicama, kasicama, stolcholvim aparatima, darovima, legatima... Ovima bi dalje trebalo pribrojati i one, nazovimo ih, tercijarne djelatnosti koje su donosile zaista, zanemarljive izvore prihoda poput: lančića, božićnih jabuka, pokojeq svadbenog dara i sl.

Period od fuzije mostarskog i sarajevskog društva do početka prvog svjetskog rata bio je kratak. U tom nedugom vremenskom rasponu vodstvo "Napretka" je stalnim i upornim radom pokušavalo da gore spomenutim aktivnostima na prikupljanju izvanrednih prihoda s različitim uspjehom samofinancira sve brojnije društvene aktivnosti. Od tih višebrojnih akcija one oko plasmana biljega i blokova vrlo često su "vezano" tretirane mada su se u ponečem bitnom i razlikovale, pa ćemo ih odvojeno i prikazati.

Iako je "Napretkov biljeg" od samog starta akcije "dosta slabo prema našim silama našao odziva" treba dvojiti dvije stvari. Prvo koliko ih je (u kom izvještajnom periodu) razaslano, a posebno koliko je potraživano, odnosno naplaćeno. Tek razlučivanje svake operacije pruža realnu sliku stanja. Precizno vodena evidencija pokazuje da su na početku društvene godine (1907/1908.) u "Napretku" imali 297.980 biljega, a na kraju 130007, znači 167.973, a potraživano je 2067.04 k.²⁶ Nije teško uočiti da je plasman biljega bio koliko toliko zadovoljavajući što se za naplatu ne bi moglo reći. Nezadovoljavajući pokazatelji bilance naplate teže su padali, jer su stajali "tako malo, da bi ih svako l a k o (spac. T. I.) mogao bar nekoliko kupiti. U vezi s tim nimalo ružičasta stvarnost izazvala je na Šestom redovitom okupl-

24 *Kalendar*, VII/1913, 356, *Hrvatski dnevnik*, 175,2 od 9. 8. 1912.

25 Kao bilj 18.) i 23.)

26 *Kalendar*, III/1909, 132.

janju "Napretkovaca" (10. 6. 1910.g.) jetke komentare u stilu da "nas sigurno ovdje na skupštini (ima) mnogo koji nijesmo 'Napretkova' biljega ni vidjeli, a kako li kupili".²⁷ Na stranicama "Hrvatskog dnevnika", od strane "Napretkove" središnjice hvaljenog lista, s vremena na vrijeme, mogli su se naći redovi promidžbe za neke od oblika pomoći ovom društvu. Upućivanje božićnih želja bila je jedna od prilika da se uz najveći blagdan (i novu godinu) hrvatski rodoljubi podsjetu da je "Napretkov" biljeg najljepši ures za pismene čestitke" te da njegovim lijepljenjem "pomažemo sami sebe". Njega je osim u sarajevskim knjižarama i papircicama bilo moguće nabaviti i preko svih podružnica, odnosno povjerenstava uz cijenu od 2 heljera.²⁸ Kako je vrijeme prolazilo tako su i nade u neku društvenu korist od biljega splasnjavale. Ostala je nimalo utješna konstatacija da je "za čudo kako se u nas takove stvari kao najlakši način pomaganja narodnih dobrotvornih ustanova ne dađu uvriježiti i uobičajiti". Dok se u drugim kulturnonacionalnim sredinama na tlu Bosne i Hercegovine od tih istih biljega ubiralo toliko novca da su se njim gradile škole, potpomagale narodne ustanove u toku društvene godine 1911/1912, "Napretkov" je cjelokupni prihod od blokova i biljega iznosio 512.18 k.²⁹ Uprkos ostvarenim rezultatima, koji su bili ispod očekivanog, "Napretkovim" poslenicima nije nedostajalo inventivnosti, a upornost nije slabila. Dapače, primjer društvenog tajnika M. Vučka to potvrđuje. Suočen sa nezadovoljavajućim rezultatima prodaje narodnih biljega došao je na ideju da se njihovom kupovinom o Božiću prave i a n č i ć i kojima bi se djeci kitilo božićno drvo. Ova ideja nije naprečac mogla da naide na "dosta obzira", ali se gajila nada da bi se prijedlog mogao da pretvori u "korisni običaj".³⁰

Pored "narodnog biljega" u "Napretku" su pokušavali još jednom sličnom aktivnošću da priskrbe izvanredna materijalna sredstva prodajom blokova. I sve ove napore moguće je pratiti jer su pomno registrirani, u pravilu zajedno sa podacima o biljezima. Prvi put su odlukom glavne skupštine stavljeni u promet društvene godine 1907/1908. Ustanovljena je naklada od 2000 komada (komad 50 listova po 5 novč.). Do sredine 1908. u društvo je "ušlo" 316.80 k. Skromna svota, jer se očekivalo tj. potraživalo 1139.20 k. Za utjehu se zaključivalo: "Naši ljudi valja da se priviknu na taj narodni porez u sv 'rakzgodu". Nade je podgrijavao primjer "Češke matice" koja je blokovima "učinila čuđesa".³¹ Nažalost, to su ostale samo želje. Blokovi za širi krug članova i simpatizera "Napretka" i dalje nisu imali "nikakve privlačnosti" pa su sa terena upućivani prijedlozi da se zamjene dobrovoljnom lutrijom. Uprava je takve inovacije morala da odbije "jer to nije ovdje dozvoljeno", a blokove prodaju "i svi drugi narodi", pa bi, smatralo se, "tako moglo biti i kod nas".³²

27 *Kalendar*, V/1911, 252-53.

28 *Hrvatski dnevnik*, 292,5 od 23. 12. 1911.

29 *Kalendar*, VII/1913, 352-53.

30 *Kalendar*, III/1909, 301-02.

31 *Kalendar*, III/1909, 132, 37.

32 *Kalendar*, IV/1910, 219, 19.

Nesumnjivo je da se u "Napretku" važnost poklanjala i najmanjoj svoti koja se "slijevala" u društvenu blagajnu. Na svaki heler gledalo se kroz *materijalnu* pomoć koja je davana njegovim pitomcima. Svaka kruna koja je "pala" u društvenu kasu bila je na dobrobit cjelokupnog društva, shvaćena, na kraju krajeva, kao pomoć puku, poticaj za podizanje razine i osjećanja svijesti hrvatske.

Da, ipak, ta aktivnost za sticanje materijalne dobiti nije "Napretkovom" vodstvu bila jedina i isključiva briga pokazivala je i potvrđivala, naizgled, minorna aktivnost oko prikupljanja *milodara*. Logično, i tu je bila prisutna želja za iskazivanjem spremnosti na neku vrst novčane "žrtve", ali je, čini se, u prvom planu bilo njegovanje i ispoljavanje brige, ljubavi, neke posebne "dužnosti" za dobrobit "Napretka". Izborom *kasica* za prikupljanje milodara odgovorni društvu kao da su željeli i sebe i druge da ubijede kako je materijalni uspjeh važan, ali nije i ne treba da bude isključivi cilj. No, i kod ove, zarana ustrojene aktivnosti ispoljili su za njih tako svojstvenu inventivnost i upornost. Iz izvještaja sa glavne skupštine "Napretka" 8. srpnja 1906.g. saznajemo da je "već u prvoj godini opstanka... odbor Napretka zaključio da se nabave društvene kasice za sakupljanje milodara". Naručeno je najprije 100 kasica, "a kad se taj broj pokazao nedostatan, odbor je naručio ponovo 100 kasica, tako da danas imade po različitim mjestima u Bosni do 170 kasica...".³³ Društvene godine 1907/1908. "Napredak" je naručio, opet još 100 takvih kasica.³⁴

Na V-oj godišnjoj skupštini društva (lipanj 1909.) akciju oko kasica pokušalo se potaknuti izdavanjem priznanica. Poslije brojnih i različitih mišljenja "pro et contra" u ime središnjeg odbora bilo je predloženo i većinom glasova usvojeno "da se onom, tko prama mjestu i prilikama skupi 50 ili 100 kruna dade priznanica."³⁵ To je, nadali su se predlagači, trebalo da pobudi veći interes i za društvene blokove i markice, jer se pokazalo da ga je "tijekom prošle društvene godine (bilo) malo".³⁶

Nerijetko su nade "Napretkovaca" u povećanje efikasnosti ovih aktivnosti polagane u svećenike i učitelje, ponajviše zbog intenziteta njihovih veza sa pastvom, odnosno pučanstvom. Mada izuzeci ne potvrđuju pravilo navodenje nekih slučajeva dovoljno ilustrira kako ni u tim sredinama nije išlo baš sve prema očekivanjima. Predsjednik društva je na VI-oj godišnjoj skupštini naveo slučaj iz Đakova. Sakupivši nešto milodara naišao je na jednog svećenika koji mu je odbio da bilo šta da za "Napredak", jer je od svog kolege iz Bosne čuo "da je 'Napredak' pokretaško društvo i da daje potpore samo djeci pokretaša". Bez efekta je bilo pismo nadbiskupa Stadlera upućeno u funkciji demantija, a ni njegovo objašnjenje iz samog "Napretka" da je ono "hrvatsko društvo bez obzira na stranke".³⁷

33 *Kalendar*, I/1907, 88-89. U stavci "Prihodi" društvene godine 1906/1906. pod točkom "3. milodari" stoji da je prikupljeno 1065.07 kruna, ib., 95.

34 *Kalendar*, III/1909. - IV glavna skupština, lipanj 1908.

35 ABiH, *Zapisnik* I, 172.

36 Ponajbolje se to moglo vidjeti iz ocjene da se "blokovi ne mogu nikako u nas uvriježiti", te da je "dohodak od njih (i maraka - m. o.) bio sveukupno kroz prošlu godinu 886 k 18 hel." *Kalendar*, IV/1910, 193.

37 *Kalendar*, V/1911, 247.

Prijedlog banjalučke podružnice (sa pete godišnje skupštine) da se milodari sabiru među dacima u "Napretku" su pokušali da realiziraju tako što su "izamolili vjeroučitelje da oni u tom smislu pokrenu akciju među dacima, budući da je njima to najlakše učiniti". Nažalost, učesnici naredne godišnje skupštine su obavješteni da odgovora nisu dobili "ni od jednoga", mada su se svi slagali da bi dacima bilo dozvoljeno sakupljati nešto u dobrotvorne svrhe, "jer je to svakako plemenita i dobra stvar". Slaba je bila utjeha u konstataciji: "Neka se vidi kakovih nas ima".³⁸

Razmatrajući ove oblike pomoći društvu zanimljivo je navlaš se osvrnuti na pitanje ko i koliko je od sebe davao za "Napredak". Najbolji uvid, zasigurno, imali su upravo oni kojima su milodari i upućivani. Indikativno je za odnos prema "Napretku" u cjelini "da baš oni najviše daju koji manje imaju: manji trgovci i obrtnici", ponekad kritizirano svećenstvo, učiteljstvo, zatim "niže i srednje činovništvo, te ponešto radništvo, a u nekim krajevima i seljaštvo doprinosi razmjerno znatno više nego li oni, koji imaju lijep imetak ili velika beriva".³⁹

Bez obzira na naglašeno ograničenu učinkovitost ovih aktivnosti, ni od strane "Napretka", ni onih njemu naklonjenih i privrženih nije bilo bagateliziranja tih "sitnih" aktivnosti - primjerice "milodara". Na VIII glavnoj skupštini "Napretka" se poručivalo da i "najmanji milodar dobro dolazi 'Napretku' u njegove plemenite, dobrotvorne svrhe" ako ni zbog čega drugog, a ono zbog toga što se pučanstvo na taj način upoznaje s "Napretkom", "a kada ga upozna, neće žaliti i pomagati prema svojim sredstvima".⁴⁰

Skala aktivnosti na uvećanju materijalnih dobara u "Napretku" bila je brojna i raznovrsna. *Svadbena darivanja* kao način pomaganja "Napretka" bio je čest i u pravilu se javno notirao. Tako je izvjesna Jozefina Knežević kao djeveruša "cio svoj dobitak... za kićenje svatova ružmarinom u iznosu od 12 k darovala Napretku... nakon kumovske nazdravice pokupila (je) još 9 k". Cjelokupnu neveliku svotvu svatovi su uručili povjereništvu "Napretka", a ono prosljedilo središnjoj upravi u Sarajevu.⁴¹

Ako ne značajan, a onda, nadasve, zanimljiv slučaj zbio se sa tzv. *stocholmovim automatima*. Javna mjesta (kolodvori, restoracije) zarana su za "Napretkove" poslenike postala zanimljiva mjesta kao moguće vrela prihoda. Već 1907/1908.g. predlagano je da se na nekim od tih mjesta postave pomenuti aparati, ponajviše stoga što "odbacuju svojim vlasnicima, koji su sve bez iznimke tudinci, i po 10000 k godišnje". Zvuči pomalo neobično, ali je istinito da se od strane nekih odgovornih lica u "Napretku" u tom pravcu sprovodila svojevrsna opstrukcija. Ova ideja odbacivana je pod pretekstom da "to košta novaca", "da bi takove aparate zlobna ruka oštećivala", da bi "trebalo imati i stalnog putnika, da te automate puni i novac

38 *Kalendar*, V/1911., 251.

39 *Kalendar*, VI/1912., 272.

40 *Ib.*

41 *Hrvatski dnevnik*, 265.3 od 25. 11. 1912.

ubire”, do toga da bi “došli Srbi i muslimani sa svojim automatima, a onda ne bismo svi skupa ništa imali”. (sic!) Na VI-oj glavnoj skupštini “Napretka” “pao” je prijedlog “da se ‘Napredak’ po ovom pitanju, ipak, sporazumije s ‘Gajretom’ i ‘Prosvjetom’, da zajednički štogod poduzmu pa onda i dobitak zajedno dijele”.⁴² Zamišljeno instaliranje pomenutih aparata po trgovinama, javnim vrtovima, šetalištima i inim javnim mjestima nije provedeno “zbog raznih nepredviđenih teškoća”. No, od nakana se nije odustajalo. Novom odboru je preporučeno “da tu zamisao ne napusti u novoj društvenoj godini 1911/1912”.⁴³ Možda su prvih godina (ispod očekivanog) ostvareni rezultati prikupljanja sredstava bili uzrokom nezadovoljstva, nešto prisutnije kritičnosti. Vremenom se počelo uvidati da sve te brojne aktivnosti, pa i “sitni” rad, ipak, imaju smisao i opravdanje. Na kraju društvene godine 1911/1912. moglo se konstatirati ono što je do tada bilo samo velika želja “Napretkovih” poslenika. Nešto manje u pogledu dostizanih svota, a više zbog saznanja da su ideje društva dopirale do vrlo širokog kruga ljudi.⁴⁴ Za neka vrela prihoda nije baš jednostavno odrediti da li su bila redovita ili izvanredna. Ako bi se apriori složili sa konstatacijom da su svi izvori finansijskih prihoda izuzev članarine, koja je pravilima bila obavezna za članove, izvanredni onda bi u takve spadala i sredstva koja je “Napredak” dobivao od *novčanih zavoda*. Ona nisu bila redovita ni po tome što su oni koji su i pozitivno odgovarali na “Napretkove” zahtjeve davali od prilike do prilike i koliko su imali, odnosno koliko su odlučili da daju. Uslijed naraslih potreba “Napredak” se nakon fuzije, već u prvoj godini djelovanja, kao jedinstveno društvo, tražeći pored pomenutih i druga vrela prihoda, “obratio na SVE novčane zavode u Hrvatskoj i Slavoniji”. (spac. T. I.) Bilo je na razne strane otposlano 60-tak pisama “ali je odaziv bio minimalan”.⁴⁵ Ni slijedeće društvene godine (1908/1909) situacija za “Napredak” u pogledu odaziva novčanih zavoda, nije bila nešto posebno berićetna. “Napretka” se, kako stoji u izvještaju za V glavnu skupštinu, sjetilo pet novčanih zavoda, a od ovih dva su iz Hrvatske bila jedina koja su to činila svake godine. Darivane sume kretale su se u rasponu od 50 - 500 k - ukupno 1150.⁴⁶

Početnim odnosom novčanih zavoda prema “Napretku” u društvu nisu bili zadovoljni, mada su u svakom slučaju iskazivali zahvalnost. No, već u društvenoj godini 1909/1910. zabilježen je porast broja novčanih zavoda koji su se odazvali, kao i u pogledu svote koja je povećavala fondove društva. Ipak, se na skupštini konstatiralo da je “malo na žalost bilo zavoda koji su čuli našu molbu”.⁴⁷

42 *Kalendar*, V/1911, 263-264.

43 *Kalendar*, VI/1912, 285.

44 Hrvati Herceg - Bosne “u veselju i žalosti” davali su Napretku “obilne milodare” pa rečene godine “sami SITNI DAROVI, potekli većim dijelom od sirotinje i od manje imućnih ljudi, iznašaju preko 12000 kruna”. Bio je to za sve najbolji dokaz kako je ljubav za hrvatsku mladež prodirala (u) gotovo sve slojeve naroda, dokle je dopro glas o blagotvornom djelovanju ‘Napretkovu’. *Kalendar*, VII/1913, 357.

45 *Kalendar*, III/1909, 131-132.

46 *Kalendar*, IV/1910., 192.

47 Broj zavoda koji su se “sjetili” Napretka popeo se na jedanaest, a suma darovanog novca prešla je iznos od 2000 k - *Kalendar*, V/1911, 249.

Na VII glavnoj skupštini prisutni su mogli da zadovoljno konstatiraju lijep odaziv darovalaca ne samo među novčanim zavodima, nego i udruženjima, privatnicima kojima se pridružila i Zemaljska vlada. Ovaj put se radilo čak o "ovećim poslovima pa je zahvaljujući 21 darovaocu" suma dosegala iznos od gotovo 5000 k.⁴⁸ Briga odgovornih u "Napretku" o potencijalnim dobročiniteljima i darovateljima kao i iskazivanje zahvalnosti za učinjeno bili su neprekidni. Drukčije nije moglo ni da bude. "Glad" za novčanim sredstvima kojima bi se obezbijevala aktivnost društva samo je dodatno poticala godinama ugrađene planove. Kroz društvene knjige revnosno i prilježno se bilježio "ulaz" i "izlaz" i najmanje svote, a logično onim većim i najvećim poklanjala se posebna pažnja. Takvi su obznanjeni učesnicima VII glavne skupštine.

Tokom veljače 1912.g. "Napretkova" delegacija (predsjednik Tandarić i podpredsjednik Ante Alaupović) posjetila je nadbiskupa - koadjutora zagrebačkog presv. Antona Bauera u povodu djelidbe zamašne svote od 1.600.000 k narodnim društvima "u narodne kulturno - prosvjetne svrhe u hrvatskim zemljama". Unazad pet godina "Napredak" je u povodu jubileja nadbiskupa Posilovića bio zaobiden i pored obećanja tadašnjem predsjedniku Palandžiću. Nadbiskup se, zaista, potrudio da propust bude ispravljen pa je prilikom boravka u Sarajevu (travnja 1912.), u jeku priprema za izgradnju "Hrvatskog zakladnog doma", obećao lijepu svotu od 50.000 k koja je trebalo da bude dostavljena do kraja godine. Od većih iznosa Društvo je dobilo 3 950 k, dok manji iznosi, naročito pojedinaca nisu, bar javno, notirani "jer bi nas to predaleko vodilo".⁴⁹

U društvenoj godini 1912/1913. vladale su na raznim sektorima BiH "iznimne prilike" koje su se odražavale i na "Napretkovu" djelatnost oko prikupljanja izvanrednih sredstava. Skupni izvještaj društvenog tajnika Ivana Rendea pripremljen za IX glavnu skupštinu ne pruža dodatne elemente za opis ovih djelatnosti. Vidljivo je da su milodari i kasice zajedno sa "Božićnicama" donijele "Napretku" lijepu svotu od 15.214.81 k, a dobrovoljni prilozi još povrh 7.230.50 k.⁵⁰ Jedno je nesumnjivo. Bili su to u dvostrukom smislu riječi, izvanredni prihodi. I sumom, a još više mogućnošću podjele sredstava onima zbog kojih je "Napredak" prevashodno i postojao i djelovao - šegrtima, naučnicima, budućim trgovcima, dacima, visokoškolicima... Da li zbog toga što se smatralo da je "blagajničko izvješće najvažniji skupštinski referat", ili je praksa tajničkih izvještaja posljednjih godina tendirala ka sumarnom iskazivanju uradenog tek, u onom prezentiranom na X godišnjoj skupštini (21. 06. 1914.) stajalo je da su milodari i kasice (opet zajedno sa "Napretkovim" Božićnicama) poprimili društvene fondove za svotu "od kakovih 15.000 kruna".⁵¹

48 *Kalendar*, VI/1912, 305.

49 *Kalendar*, VII/1913., 357-358.

50 *Kalendar*, VIII/1914., 329.

51 Tačnije, suma je iznosila 14.112.77 k tj. bila je na nivou prethodne godine, ib., IX, 328, odnosno 326.

Ratni požar koji se rasplamsao netom nakon X-e "Napretkove" skupštine prouzrokovao je, na širem planu gledano, dvogodišnji zastoj cjelokupnog društvenog djelovanja većine podružnica i povjereništava. Iako je kulturnoprosvjeto djelovanje zamrlo, iako se radom oglašavala jedino Središnja uprava i tek poneki odbor u većem mjestu, njen završni račun, te onih preostalih podružnica i povjerenika za društvenu godinu od 1. srpnja 1915. do 30. lipnja 1916. pokazivao je da se od milodara i kasica prikupilo 9. 469.81 k. Suma po sebi zanemarljiva, ali i sama za sebe dovoljna i ilustrativna da pokaže i potvrdi kako se i u tim ratnim vremenima prikupljalo za svoj "Napredak".⁵²

U ovom pregledu svojevrsnih oblika financiranja "Napretka" kojim su obuhvaćeni neki od proizvoda što su prodavani pod "Napretkovom" etiketom i kratkom prikazu nekih specifičnih vrela i izvanrednih prihoda društva, na indirektan način se željelo dokumentirano ukazati na bogatu skalu ideja i konkretnih aktivnosti koje su zajedno sa onim redovnim (članarina) direktno doprinosili da narastajuća programska opredjeljenja budu pretvorena u realnost. Želje se prečesto nisu mogle realizirati na očekivan način iz raznoraznih razloga, nažalost i subjektivnih. Neki podaci će ukazivati i na skromne dosege brojnih poslenika, na brojnost i veličinu teškoća koje se nikakvom upornošću i inventivnošću nisu mogle prevazići. Možda će rezultanta svih činjenih napora, gledana kroz prizmu iskazanih brojki na kraju pojedinih društvenih godina, izgledati preskromna, ali oni drugi pokazatelji sveukupne "Napretkove" djelatnosti (broj daka, naučnika, visine potpora) samo potvrđuju da su u tome "Napretkovi" pregaoci u doratnim godinama nalazili nove pobude na pravcima intenziviranja svoje aktivnosti, na dobrobit sve brojnijih koji su od "Napretka" očekivali bilo kakvu pomoć, rješenje svojih problema za uzdizanje mladeži.

S u m m a r y

AUXILLIARY SOURCES OF INCOME - A SPECIAL FORM OF SELF-FINANCING THE "NAPREDAK" (PROGRES) ACTIVITY

This is an original scientific work, a part of a monograph on the Croatian cultural society "Napredak" (Progress) but it deals, only with a segment of the activity of the period 1902-1918. The primary activities were: scholarship grants for their protégé - pupils, students, apprentices in crafts and trade, publishing, buildings, central management every day work, etc. Some considerable means had to be provided

⁵² *Kalendar*, IX/1917, 230.

from a year to year. Besides of the mentioned donations periodically, state support, banks, loans, credits of a regular character were insufficient. The central management and a number of activists were devoted to the case of establishing, often some auxiliary sources of financing from time to time. They were collecting each coin (heler, crown). To sell cigarette-paper and matches was one of the most known forms of self-financing. The "Napredak" management had precise contracts with factory owners, selling the products with "N" (Napredak) label. There is a detailed description of the characteristics, results primarily of the material world, also the organizational effects and development of the national conscience. Though, the income was growing from year to year, obviously it was behind the same activities of other religious-national societies. Particularly, that work is paradigmatic because of the manipulation with the religious-national feelings of the potential customers. In conclusion, the amount of the collected money was not influenced by the small number of the Croatian people in B-H, but a low level of the national feelings, it was pleaded for the religious potency. Besides of the mentioned items labeled "N" there were also those products with less profit (liqueurs, soaps, shoe polish...) A priori was known for some activities to be not profitable (tax stamps, writing pads, tin cups for money, charities, necklaces, Christmas apples). It was not easy to introduce the Stocholm's automats, but wedding gifts were welcomed. All forms of "Napredak's" activities were of various kinds. Though, modest (according the sums) undergoing some subjective and objective difficulties experienced by "Napredak's" members (less in poor and backward regions), they really accomplished the main task: a material help for young generations, to spread "Napredak's" ideas, a net of organization, a progress for the country in general.

Ibrahim Kemura

IZDAVAČKA DJELATNOST "NARODNE UZDANICE"

U raznovrsnim i višestrukim aktivnostima kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini zapažena uloga pripadala je izdavačkoj djelatnosti u kojoj se očitovala njihova socijalna priroda, programska orijentacija i kulturno-književne mogućnosti.

Muslimansko kulturno prosvjetno društvo "Narodna uzdanica" (osnovano 1923/24), međutim, nije imalo kao ostala slična društva u Bosni i Hercegovini svoje sopstveno glasilo, list, putem koga bi ostvarivalo čvršću vezu sa članstvom i izvještavalo ga o aktivnostima i djelovanju Društva. Taj nedostatak neposrednog komuniciranja s članstvom nije otklonjen kroz cijeli period djelovanja Društva do 1941. godine. Razlozi zbog kojih je društvo ostalo bez svog stalnog glasila bili su dvojaki: nedovoljna materijalna sredstva, s jedne strane, i puna mogućnost korištenja nekih listova i časopisa iste ili slične kulturne i političke opredjeljenosti i njihovog stavljanja u funkciju ovog Društva, s druge strane. To se, prije svega, odnosilo na organ Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) "Pravdu" koja je prvih godina djelovanja "Narodne uzdanice" preuzela na sebe ulogu izvještača Društva, što je i sasvim razumljivo imajući u vidu da je JMO bila inicijator i osnivač "Narodne uzdanice". Stavljajući "Narodnoj uzdanici" na raola gaenje svoje stranice "Pravda" je vršila značajnu propagandu u cilju što masovnijeg okupljanja Muslimana oko ovog Društva. "Pravda" je redovno donosila obavijesti o "Narodnoj uzdanici", registrovala osnivanje njenih mjesnih odbora, povjerenika, objavljivala njihov sastav, nove članove, priloge, razne manifestacije (teferiči, zabave, mevludi) itd. Pošto se radilo o novinama koje su izlazile svakodnevno, to je aktuelizacija društvenih vijesti i kontakata s članstvom zadovoljavala u potpunosti potrebe Društva.

Sličnu ulogu preuzeće na sebe i nastaviti, pogotovo, nakon prestanka izlaženja "Pravde" muslimanski beletristički časopis "Novi Behar", koji je pokrenut 1927/28. godine. Platformu okupljanja oko "Novog Behara" i "Narodne uzdanice" činila je ista političko-idejna opredjeljenost, pripadnost JMO i ispoljavanje prohrvatskih simpatija. Uska povezanost društva "Narodna uzdanica" i "Novog Behara" potencirana je i kroz saradnju i učešće istih ličnosti u redakciji "Novog Behara" i društvu "Narodna uzdanica". Među pokretačima, saradnicima i urednici-

ma ma "Novog Behara" susrećemo se sa istim ličnostima koje su zauzimale ključne pozicije u "Narodnoj uzdanici". To prožimanje i identifikacija "Novog Behara" i "Narodne uzdanice" izražavano je kroz obavljanje dužnosti glavnog urednika "Novog Behara", predsjednika "Narodne uzdanice", Edhema Mulabdića (1930), Huseina Dubravića Đoge, te tajnika "Narodne uzdanice" Alije Nametka. Iz tog odnosa normalno je proizilazila i uloga "Novog Behara" koja bi se mogla označiti kao organa društva "Narodne uzdanice", koji je na svojim stranicama redovno opširno donosio izvještaje o radu i uspjesima Društva, zapisnike sa skupština Glavnog i mjesnih odbora, organizaciji Društva, njenoj mreži, članstvu, dobrotvorima i svim ostalim aktivnostima vezanim za ovo Društvo. Da se u "Narodnoj uzdanici" ovaj časopis smatrao njegovim glasnikom govori i podatak da je Glavni odbor pokušao pod povoljnim okolnostima otkupiti ovaj časopis od vlasnika A. A. Mešića.¹ Pošto dogovor nije ostvaren Glavni odbor je zaključio da se društvo "Narodna uzdanica" pretplati na određen broj primjeraka "Novog Behara", uz uvjet da izlazi redovno, te da se u tu svrhu Islamskoj dioničkoj štampariji mjesečno plaća po 500 dinara.² Sve do 1941. godine "Novi Behar" će ispunjavati tu ulogu izvještača i glasnika "Narodne uzdanice".

Sopstvena izdavačka djelatnost "Narodne uzdanice" bila je relativno skromna i izuzev "Čitanku" "Narodne uzdanice" za one koji tek nauče čitati i pisati,³ svodila se na publiciranje kalendara "Narodne uzdanice". Do 1941. godine izdato je ukupno devet kalendara, a prvi je objavljen 1933. godine, dakle punih deset godina nakon osnivanja Društva. Odluka o izdavanju kalendara usvojena je na 35. sjednici Glavnog odbora, a obrazložena je potrebom propagiranja ideja "Narodne uzdanice" i njihovom popularizacijom. Na istoj sjednici izabran je Redakcioni odbor u koji su uključili Edhem Mulabdić, Hamdija Kreševljaković i Alija Nametak.⁴ Ovaj sastav Redakcije ostao je manje-više isti kroz čitavo vrijeme izlaženja kalendara. Najveći dio posla oko uređivanja prva tri kalendara (za 1933., 1934. i 1935. godinu), sve do odlaska na službu u Podgoricu, obavio je Alija Nametak.⁵ Za uređivanje kalendara za 1935. godinu A. Nametak je i posebno honoriran sa 1.000 dinara i 10% od oglasa.

Prvi kalendar (za 1933. godinu) štampan je u nakladi od 1.500 primjeraka, ali je uje ubrzo rasprodan, te je doštampano još 1.000 primjeraka.⁶ Već od 1936. godine tiraž je povećan na 2.000 primjeraka i taj broj se održao do 1941. godine.⁷ Kalendar

¹ Arhiv BiH i Hercegovine (u daljem tekstu A. BH), Fond "Narodne uzdanice" (dalje: F"NU"), Knjiga zapisnika "Narodne uzdanice", Zapisnik XXXIII sjednice Glavnog odbora od 2. VII 1937. god.

² A. BH, F"NU", Zapisnik sjednice Glavnog odbora od 9. VII 1937. godine.

³ Ova čitanka štampana 1940/41. godine predstavljala je doprinos društva "Narodne uzdanice" akciji suzbijanja nepismenosti među Muslimanima, koju je pokrenuo tadašnji Ulema-medžlis. Na ovaj način i "Narodna uzdanica" se uključila u borbu protiv suzbijanja nepismenosti u Bosni i Hercegovini.

⁴ A. BH, Knjiga zapisnika Glavnog odbora, Zapisnik XXXV sjednice od 2. IV 1932. godine

⁵ Ist. Istorijski arhiv, Sarajevo (dalje: IAS), Kutija (K) 748, Zapisnik Glavne redovne skupštine "Narodne uzdanice" od 15. VII 1934. godine.

⁶ A. BH, Zapisnik XL sjednice Glavnog odbora od 3. VII 1934. godine.

⁷ A. BH, Zapisnik VI sjednice Glavnog odbora od 12. IX 1933. godine.

⁸ A. BH, Zapisnici sjednica Glavnog odbora za 1933., 1936. i 1937. godinu.

je štampan u Islamskoj dioničkoj štampariji u Sarajevu i prodavan po popularnoj cijeni od 10 dinara.⁹

Kalendar "Narodne uzdanice" po svom sadržaju predstavljali su, kao i slične publikacije ostalih kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini toga vremena, zbornike sa prigodnim štivom prilagodenim ukusu i nivou čitalačke publike. U kalendarima "Narodne uzdanice" evidentno je odsustvo, osim nekoliko izuzetaka, članaka sa aktuelno političkim temama.¹⁰ U njima su prevladavali članci koji su se bavili temama porodično-književnog i kulturno-prosvjetnog odgoja Bošnjaka nastavljajući na taj način onu programsku koncepciju koju su imale predratni "Behar" i društvo "Gajret" do 1907. godine.¹¹

Tematski grada u kalendarima se može svrstati u nekoliko grupa koje su obuhvatale, pored obaveznog kalendarskog dijela, problematiku vezanu za religiozni život Bošnjaka, socijalno-ekonomska pitanja, prošlost, književnost.

Uvažavanje značaja religije u životu muslimanske zajednice vidljivo je kako po obimu koji je toj oblasti dat u kalendarima, tako i po saradnicima koji su bili iz redova elitnih stručnjaka iz te oblasti, a neki od njih i visoki funkcioneri Islamske vjerske zajednice: Džemaludin Čaušević, Adil Čokić, Šukrija Alagić, Fehim Spaho, Mehmed Handžić, M. Ali Čerimović i drugi.

U priložima koji su se odnosili na obrađivanje prošlosti Bosne i Hercegovine vidno mjesto zauzimali su radovi Hamdije Kreševljakovića: *Počitelj na Neretvi* (1934), *Cazin i okolina* (1935), *Kulen-Vakuf* (1936), *Bitka pod Banjalukom* (1937), *Prijeki sud u Bosni i Hercegovini* (1938), *Veliki vezir Rustem paša* (1939), *Iz prošlosti kahve i duhana* (1940), *Menafi-sanduci* (1941). Dalji značajan doprinos u ovoj oblasti imali su i radovi Fehima Spahe: *50 godina vakufske uprave u Bosni i Hercegovini* (1933), *Šerijatska sudačka škola* (1934), *Odnos bosanskog namjesnika prema budimskom veziru* (1935); Mehmeda Spahe: *Finansijske prilike u Bosni i Hercegovini od 1878-1918* (1934); Muhameda Hadžijahića, *Najstariji glasovi o muslimanskoj narodnoj pjesmi u Herceg-Bosni* (1934), *Narodni pjevači na dvorovima bosanskohercegovačke aristokracije* (1935), te prilozi Mehmeda Handžića, Seida M. Traljića, Hasana Hećama, Osmana Asafa Sokolovića, Hasana Nametka i drugih.

U oblasti književne saradnje u kalendarima su zastupljeni, u poeziji: Salih S. Alić, Mustafa H. Grabčanović, Nazif Resulović, Husein Šehić, Ismet Žunić, Sait Orahovac i drugi; u prozi: Edhem Mulabdić, Alija Nametak, Safvet-beg Bašagić, Murat Švalić, Rasim Filipović, Husein Muradbegović, Sulejman Alečković, Husein Dubravić Đogo, Šemsudin Sarajlić, Jakša Kušan i drugi.¹²

⁹ Isto.

¹⁰ Atif Hadžikadić, *Nakon narodnog sporazuma*; Salih Ljubunčić, *Naša muslimanska stvarnost*. Kalendar "Narodne uzdanice" za 1940. godinu.

¹¹ Muhsin Rizvić, *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata, I-III*. Svjetlost, Sarajevo, 1980, knj. II, str. 581-2.

¹² Isto, knj. II, str. 575-591; knj. III, str. 214-228.

U drugim oblastima javljaju se stalni saradnici: Muhamed Kantardžić (kalendariski dio), dr Abdulah Bukvica (medicina), dr Ibrahim Krupić (veterina), Ing. Mahmut Balić (poljoprivreda), mr Hilmija Balić (farmacija), Hasan Hadžiosmanović (ekonomija), Salih Udvarlić (zadržugarstvo) i drugi.

Pored toga kalendari su donosili vijesti iz Društva: zapisnike glavnih godišnjih skupština, pregled i popise pitomaca po internatima, stipendista, izdatih zajmova i sl.

Kalendari "Narodne uzdanice", izborom grade i saradnika, izražavali su i održavali kontinuitet sa kulturno-književnim pokretom iz perioda austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini. Taj duhovni i kulturno-prosvjetni kontinuitet izražava se dvojako: kroz objavljivanje napisa o starijoj generaciji bošnjačkih pisaca: Fehimu Spahi, Mehmed-begu Kapetanoviću-Ljubušaku, Halidbegu Hrasnici (1934), Hajdaru Fazlagiću, Ibrahim-begu Repovcu, Halidu Kreševljakoviću (1935), Musa Čazimu Čatiću (1936), Sejfudinu Kemuri (1938), Safvet-begu Bašagiću, Muhamedu Eminu Dizdaru (1941). Tu liniju njegovanja i nastavljanja starijih književnih tradicija dopunjavali su i članci Murata Šuvalića, "Novi Behar" naš jedini porodični časopis (1934), Edhema Mulabdića, "Behar" prilikom 40. godišnjice njegovog pokretanja (1940), Hazima Šabanovića, Bašagićevo "Ogledalo" i drugi.

S druge strane povezanost sa prethodnim književnim razvojem činila je saradnja starijih bošnjačkih književnika u ovim kalendarima, prije svega Safvet-bega Bašagića, Edhema i Mulabdića, Fehima Spahe, Šemsudina Sarajlića.¹³

Medu saradnicima kalendara i općenito oko društva "Narodne uzdanice" okupljali su se oni bošnjački književnici, kulturni i javni radnici sa prohrvatskim simpatijama, koji su predstavljali političku opoziciju režimu i distancirali se od društva "Gajret", čineći protutežu njegovim nastojanjima nacionalizovanja Bošnjaka u srpskom smislu. Medu njima vidno mjesto imali su pripadnici one generacije bošnjačke inteligencije koja je početkom 20. stoljeća bila pokretač i nosilac niza akcija kulturno-prosvjetnog karaktera. (Bašagić, Mulabdić, Spaho i dr.).

Iako su urednici i dio saradnika kalendara bili prohrvatski orijentisani, u uredivačkoj politici kalendara izbjegavala se otvorena hrvatska nacionalna propaganda. Istaknutiji bošnjački književnici iz redakcije i saradnici kalendara, prema istraživanjima Muhsina Rizvića, svoje nacionalne simpatije javno su izražavali kada su pisali izvan kalendara "Narodne uzdanice", gdje su se mnogi od njih uključivali u hrvatsku književnost i kulturu.¹⁴

Izbjegavanje otvorene hrvatske nacionalne propagande u kalendarima "Narodne uzdanice" bilo je uvjetovano, s jedne strane, saznanjem da objektivno takva propaganda, kao uostalom ni srpska, nije imala izgleda na uspjeh u široj bošnjačkoj sredini kojoj je to štivo bilo namijenjeno, dok je s druge strane i formalno bila

¹³ Prema M. Rizviću, o.c.

¹⁴ Isto.

ograničena i Pravilima u kojima nije bilo nikakvog uporišta za takva opredjeljenja. Na to su bjelodano ukazivala negativna reaganja "Gajretovog" članstva kada je ovo Društvo i zvanično 1929. godine usvojilo srpsko nacionalno obilježje. Osim toga, a naročito kod starijih, a prije svega Mulabdića, bilo je još uvijek svježije iskustvo sa sudbinom predratnog časopisa "Behar", koji je nakon osmogodišnjeg izlaženja kao književni list koji je njegovao muslimanski duh, mentalitet i tradiciju, napuštanjem te koncepcije i usvajanjem otvorene prohrvatske orijentacije, izgubio ugled u bošnjačkoj sredini i ubrzo se ugasio. Imajući te elemente u vidu Redakcija kalendara suzdržavala se od otvorenog ispoljavanja svojih nacionalnih opredjeljenja, ali je ipak na diskretan način na stranicama ovih kalendara razvijala simpatije i ukazivala na bliskost i povezanost Bošnjaka sa hrvatskim narodom. Određena prohrvatska orijentiranost u kalendarima "Narodne uzdanice" ogledala se i kroz insistiranje i davanje prednosti zapadnoj varijanti u nazivima mjeseci (siječanj-januar), hrvatskim imenovanjem jezika bosansko-hercegovačkih Muslimana i sl. Na toj liniji bilo je i objavljivanje u kalendarima priloga autora iz hrvatske sredine u kojima su izricane afirmativne ocjene o Bošnjacima i ukazivano na njihovo hrvatsko porijeklo,¹⁵ ali i priloga bošnjačkih autora koji su zagovarali zajedništvo i bliskost sa hrvatskim narodom.¹⁶

Međutim, prisustvo ispoljenih tendencija nije bitnije uticalo na osnovnu programsku orijentaciju kalendara, koja je, prvenstveno, zagovarala i afirmisala tradicionalne duhovne vrijednosti Bošnjaka. Neosporno, da su tako koncipiranom uređivačkom politikom kalendari "Narodne uzdanice" dali nemali doprinos razvijanju i učvršćenju muslimansko-bošnjačkog etničko-duhovnog identiteta i individualiteta.

Summary

PUBLISHING OF THE "NARODNA UZDANICA" (NATIONAL HOPE)

The publishing of the "Narodna uzdanica" was relatively modest, publishing only calendars, starting in the year 1933. To the year 1945 there appeared 15 issues. Members of the editorial board were: Edhem Mulabdić, Hamdija Kreševljaković and Alija Nametak.

¹⁵ Salih Ljubunčić, *Dr Ante Radić o bosanskohercegovačkim muslimanima*. Kalendar "Narodne uzdanice" za 1937.god. Sarajevo 1938, str.72-85; Mahmut Traljić, *Dr Mladen Lorković, Narod i zemlja Hrvata*. Kalendar "Narodna uzdanica" za 1941. Sarajevo 1940, str.145-150.

¹⁶ Alija Nametak, *Ante Mula Atifov ili dva gledanja na bosanske muslimane*. Kalendar "Narodna uzdanica" za 1941. Sarajevo 1940, str.158-165; Seid M. Traljić, *Arebica ili hrvatica*. Kalendar "Narodna uzdanica" za 1941, Sarajevo 1940, str.138-145.

“Narodna uzdanica” calendars, as a type of periodicals, were annuals containing some appropriate texts according to the taste and Bosniaks’ reading population level. The contributions of the family-literary and cultural educational character of the Bosniaks prevailed. The selection of papers and authors for the “Narodna uzdanica” calendars was aimed to express a continuity of the cultural-literary movement of the Bosniaks, back to the period of the Austro-Hungarian administration in Bosnia-Herzegovina. It was reflected in the publishing of contributions on the elder generation of the Bosniaks’ writers and also their active cooperation with the calendars.

The programme and editorial concept of the “Narodna uzdanica” calendars contributed, considerably to the development and strengthening of the Muslim-Bosniak ethnic-spiritual identity and individuality.

Muhidin Pelešić

BLISKI ISTOK 1940. GODINE U IZVJEŠTAJIMA GENERALNOG KONZULA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE U JERUSALEMU

Djelatnost Generalnog konzulata Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije u Jerusalemu (Palestina) predstavljena je u ranije publiciranom radu.¹ U tom radu situirana je djelatnost spomenutog konzulata od njegovog formiranja 1936. do kraja 1939. godine. Ovaj, novi, tekst predstavlja nastavak spomenutog rada. Napisan je na osnovu dostupne dokumentacije Generalnog konzulata, koja odslikava videnje bliskoistočnih zbivanja 1940. godine kroz izvještaje jugoslavenskog generalnog konzula Ive De Giullia.

Ivo De Giullia smatrao je potrebnim, 13. februara 1940. godine, obavijestiti Političko odjeljenje Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije o dolasku australijskih i novozelandskih vojnih snaga u Egipat.² Tom prilikom poslužio se navodima iz jednog članka, koji je tog dana objavljen u listu *The Palestine Post*. Prema tom članku, spomenute vojne snage koje su se iskrcale u Egiptu 11. februara, predstavljale su nasljednice onih armija koje su dvadeset i pet godina ranije "učinile besmrtnim bojna polja na Galipoli".

Njihov zadatak trebao je biti drugačiji a njihova važnost nije umanjena time što su, uglavnom, bile defanzivnog karaktera. Spomenutim snagama britanskih dominiona pripast će, prema pisanju lista, vitalni značaj u zajedničkom naporu koji Saveznici razvijaju u prostranom području koje dijeli oblast ruskog od oblasti njemačkog utjecaja. Glavni ciljevi dolaska vojnih snaga iz Australije i Novog Zelanda bili su: održati mir; podići barijeru protiv njemačkog napredovanja na Balkan, ili protiv "ruske navale na Bliski istok"; poduprijeti položaj Turske. To je, kaže se dalje u tekstu, u pravom smislu riječi imperijalni zadatak - odbrana velikog

1 Muhidin Pelešić, *Palestina tridesetih godina u dokumentima Generalnog konzulata Kraljevine Jugoslavije u Jerusalemu*, Prilozi Instituta za istoriju, broj 24, Sarajevo 1988, str. 183-207.

2 Arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove (dalje: ASSIP), Beograd, Fond: *Generalni konzulat Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije u Jerusalemu* (dalje: *Jerusalem*); 1940.g., Pov. br. 16. Članak "*Palestine Post*" o dolasku i upotrebi britanskih prekomorskih snaga na Bliskom i Srednjem istoku, 13. februara 1940. godine.

bedema u suradnji sa ljudima drugih rasa koje povezuje zajednički cilj. Zbog toga oni, koji su preduzeli takav poduhvat, uključuju vojne formacije koje su u Prvom svjetskom ratu voljele da se smatraju imperijalnim snagama.

De Giulli je citirao navode iz spomenutog lista o, kako kaže, "glasinama" o mogućoj savezničkoj akciji na Bliskom istoku. Prema tim navodima, nije izgledalo vjerovatno "da će Moskva pokušati da proдре u Iran", jer to bi značilo izazov Velikoj Britaniji i Francuskoj.³ Međutim, poslije godinu i po dana (avgust 1941. godine), sovjetske i britanske vojne snage, okupirale su Iran zajedničkim poduhvatom. Tako je eliminirana mogućnost njemačkog utjecaja u toj zemlji. Naftonosna polja na jugu Irana našla su se u britanskoj okupacionoj zoni.⁴ Petnaest iranskih divizija predalo se tada anglo-sovjetskim snagama bez većeg otpora. Okupacija je slijedila poslije odbijanja iranskog šaha da pristane na američki i britanski zahtjev za korištenje transiranske željeznice u cilju snabdijevanja Sovjetskog Saveza oružjem i hranom.⁵

U novinskom članku, koji citira De Giulli, isključena je mogućnost njemačkog napada na Rumuniju, o čemu se tih nedjelja često govorilo.⁶ Evidentno je postojanje brojnih kalkulacija o navedenim temama, ali i odsustvo relevantnih informacija za pouzdano procjenjivanje razvoja situacije u jugoslavenskom Generalnom konzulatu u Jerusalemu. U takvim okolnostima, De Giulli je obavještavao svoje ministarstvo i o pisanju lokalne štampe, kako bi se, eventualno, u Beogradu formirala preciznija slika o pravom stanju stvari. Inače, vrijeme je demantiralo i procjenu o, navodnoj, nemogućnosti njemačke infiltracije u Rumuniju koja se ubrzo našla pod čvrstom kontrolom Trećeg Reicha.⁷

De Giulli je na kraju dodao, da je dio australijskih jedinica koji je bio određen za Palestinu već prešao granicu i da je smješten u vojne kampove.⁸

Dolazak turske vojne misije u Palestinu, u prvoj polovini juna iste godine, bio je razlog izvještaja Beogradu od strane jugoslavenskog generalnog konzula.⁹ Na čelu vojne misije bio je zamjenik načelnika turskog generalštaba, general Asim Gunduz. De Giulli je spomenuo i zamjenika generalnog sekretara turskog ministarstva vanjskih poslova Čevada Ačikalina. Turska vojna misija imala je zadatak da se, u Siriji i Palestini, upozna sa pitanjem suradnje turskog generalštaba sa francuskim i britanskim vojnim organima.

Istovremeno, palestinske novine isticale su zajedničke interese Turske i Saveznika u pogledu Palestine. Pored ekonomskih i kulturnih odnosa koji su se

3 Ibid.

4 S. L. Salcberger, *Drugi svjetski rat*, Beograd 1971, str. 308.

5 Rišard Kapušćirski, *Šahinšah*, Beograd 1987, str. 28.

6 ASSIP, *Jerusalem*, navedeni dokument.

7 Dr. Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, Treći deo 1941-1945, Beograd 1987, str. 143-150.

8 ASSIP, *Jerusalem*, navedeni dokument.

9 ASSIP, *Jerusalem*, 1940. g., Pov. br. 59, *Turska vojna misija u Palestini. Držanje Arapa prema ratnim dogadajima, 21. juna 1940. godine*.

povoljno razvijali između Palestine i Turske, Arapi i Jevreji iz Palestine nastojali su zadnjih godina održavati, u svakom pogledu, što srdačnije veze sa Turskom. Jugoslavenski generalni konzul primijetio je da Arape i Turke povezuje zajednička vjera. Također, on je dodao da se Jevreji nadaju da će biti u mogućnosti razvijati privredne odnose sa Turskom i da će u Turcima imati saveznike "u slučaju jačeg panarapskog zamaha". Zbog ulaska Italije u rat, interesi Turske bili su istovjetni sa interesima stanovništva Palestine, pa je cjelokupna palestinska štampa, sa odobravanjem, pozdravila tursku misiju.

Turski generali ispitali su odbrambena sredstva i raspravljali su strategijska pitanja sa vrhovnim komandantom britanskih vojnih snaga u Palestini i Transjordaniji, i njegovim pomoćnicima. Visoki turski oficiri obavili su to ranije sa komandantom francuskih snaga u Siriji. Tom prilikom utvrđen je način suradnje Saveznika sa Turskom, u slučaju da Italija napadne obale Sredozemnog mora. Ako bi se rat proširio na to područje, vladalo je mišljenje da će se Turska, uz Saveznike, naći u odbrani zajedničke stvari. Turska je isticala, da ona ne može dozvoliti da se Italija učvrsti u tom dijelu "Srednjeg istoka", jer to bi uslovilo štetne posljedice okrenute protiv turskih interesa. U to vrijeme postavljalo se pitanje: Šta će raditi francuske vojne snage u Siriji, ako Francuska sklopi poseban mir sa Njemačkom? Prema navodima De Giullia, Turska je više nego ikada upirala svoj pogled prema Siriji i spremala se, kako je izgledalo, da preuzme ulogu Francuske ako bi se ova povukla iz tog područja.

Turski generalni konzul u Jerusalemu igrao je aktivnu političku ulogu u povezivanju Turske sa Arapima Palestine i Transjordanije. U jednom razgovoru sa De Giulliem izjavio je, da će Turska preduzeti što treba kako bi mogla garantirati mir na svojim granicama, "očuvati svoje interese u tim krajevima i odbraniti Srednji istok od italijanskog prodiranja". De Giulli je smatrao da, sudeći prema raspoloženju koje je vladalo u francuskim krugovima u Palestini, a koje je bilo odjek onoga duha koji je vladao francuskim krugovima u Siriji, nije bilo mnogo vjerovatno da će do toga doći.

Članovi turske vojne misije razgovarali su sa britanskim mandatnim vlastima Palestine i o pitanju vjernosti Arapa prema Saveznicima. De Giulli je doznao, da je turski general Gunduz, u razgovoru sa britanskim visokim komesarom, istakao svoju bojazan "da bi arapski ekstremisti, u slučaju rata na ovom sektoru, mogli da posluže Italiji kao peta kolona". Da bi se izbjegla ta opasnost, general Gunduz je, kao najbolje sredstvo, savjetovao davanje koncesija Arapima u formi izvjesnih autonomija, pri čemu bi mandatne vlasti i dalje sačuvala u svojim rukama političku, vojnu i vrhovnu administrativnu kontrolu. Prema saznanjima jugoslavenskog generalnog konzula, britanski visoki komesar izjavio je da on nije nadležan za rješavanje tog problema.

Ali, nekoliko dana poslije tog sastanka, britanski visoki komesar održao je govor na radiju u kojem je, između ostalog, izvijestio javnost o tome da vojni sudovi

neće više suditi po starim krivičnim djelima, odnosno onim izvršenim prije 15. juna 1940. godine, i da neće moći primjenjivati smrtne kazne. Poslije toga, glavnikomandujući britanske vojske zamijenio je šest smrtnih osuda protiv arapskih ustaničaka (De Giulli ih naziva "teroristima" - op. M.P.) kaznama doživotnog zatvora. Jugoslavenski generalni konzul spomenuo je tom prilikom mišljenje, sa kojima se očevidno slagao, da time neće biti postignut željeni cilj, i da će Arapi "kojima se siluliva najviše divljenje, smatrati ovu blagost znakom slabosti". Osim toga, nastavio je De Giulli, Arapi su poslije poraza Francuske pod jakim utjecajem njemačke radio-propagande i tada su bili manje osjetljivi prema takvim gestama britanskih vlasti.¹⁰

Kako u izvještaju to nigdje ne spominje, izgleda da De Giulli nije bio svjestan da su Britanci morali djelimično ublažiti svoj odnos prema ustaničkim Arapima Palestine, upravo zbog sugestija Turske u tom pravcu.

Tamni oblaci koje su prema Bliskom istoku gurali vjetrovi rata, motivirali su jugoslavenskog generalnog konzula da svoju pažnju usmjeri prema Siriji.¹¹ Uporedo sa politikom saveza u Evropi, Velika Britanija i Francuska vodile su (protivno onome što je trebalo očekivati) svaka svoju odvojenu politiku u pitanjima koja su se ticala teritorija njihovih mandata (Palestine pod britanskom i Sirije pod francuskom upravom - op. M.P.). Prema riječima jednog visokog francuskog funkcionera koji je vrlo predano radio na razvoju međusobnih odnosa između Francuske i Velike Britanije: umjesto da obadvije zapadne zemlje rasporede svoje djelatnosti sa ciljem postizanja izvjesnih rezultata, i tako postepeno obezbijede svoje zajedničke interese, one nikada nisu mogle raditi u potpunom sporazumu.

Potpisivanjem primirja između Francuske i osovinskih sila, čije su se odredbe odnosile i na teritorije pod francuskom mandatnom upravom, pojavila se nejasna situacija u odnosima između Sirije i Palestine. Procjenjivalo se da će proteći izvjesno vrijeme prije nego što se ti odnosi dovedu u ravnotežu, kako ne bi došlo do novih komplikacija. Francuski komesar pozvao je narod Sirije da nastavi sa radom, a sirijski predsjednik vlade izjavio je da priprema prijedloge koji će odstraniti smetnje sirijskom trgovinskom prometu sa Palestinom i Transjordanijom. Ista težnja postojala je i sa palestinske strane, koja je bila upućena na brojne sirijske prehrambene proizvode. Međutim, u političkom smislu, ponovo se javilo "sirijsko pitanje".

Glavni komandant francuskih snaga u Siriji i Libanu, u sporazumu sa francuskim visokim komesarom, naglasio je da će nastaviti sprovođenje misije koja je povjerena Francuskoj na Istoku i da će se francuska zastava i dalje vioriti na teritorijama pod njenim mandatom. Ali, pred mogućnošću da njemačko-italijanski emisari pod izlikom kontrole demobilizacije, ili nekom drugom, budu upućeni u Siriju i Liban, i pred opasnostima probudenog arapskog nacionalizma, britanska

¹⁰ Ibid.

¹¹ ASSIP, *Jerusalem*, 1940. g., Pov. br. 78. *Politiku Velike Britanije i Francuske na Srednjem istoku. Sirijsko pitanje*, 11. jula 1940. godine.

vlada smatrala je potrebnim zauzimanje jasnog stava u pogledu ovih arapskih zemalja. Ona je 30. juna izdala službeno saopćenje u kojem je odlučno izjavila, da neće dozvoliti izbijanje nemira, koji bi predstavljali opasnost za ove zemlje, i da će preduzeti sve mjere, koje bude smatrala potrebnim, da spriječi da Sirija i Liban budu zauzeti od neprijateljskih sila, ili da posluže kao baza za napade protiv "država Srednjeg istoka". Ova deklaracija britanske vlade bila je u skladu sa stavovima Turske i Iraka koji su određeni prilikom posjete iračkih ministara vanjskih poslova i pravde Ankari.

Prema obavještenjima koja je De Giulli dobio od turskog generalnog konzula u Jerusalemu, a koji se dan ranije vratio iz Sirije, izgledalo je da su Turska i Irak bili suglasni sa Velikom Britanijom u tome da se održi status quo u Siriji. Irački ministar vanjskih poslova Nuri-paša otišao je iz Ankare u Bejrut gdje je vodama arapskog nacionalnog pokreta saopćio gledišta Turske i Iraka u pogledu Sirije. Rekao im je, da su obje države riješene da Sirija sa Libanom dobije potpunu nezavisnost poslije rata ali da, za sada, žele održati postojeće stanje. Prema njegovim riječima, Arapi ne bi smjeli uzrokovati komplikacije na Bliskom istoku. Poslije toga, Nuri-paša je imao sastanak sa francuskim visokim komesarom. Turski generalni konzul u Jerusalemu tvrdio je, da je Velika Britanija dala svoj pristanak navedenom planu. Prema tome, zaključio je De Giulli, dok Francuska ostane u Siriji i Libanu, i bude u stanju izvršavati misiju koja joj je povjerena mandatom, Velika Britanija i Turska neće se uplitati u sirijske poslove.

I pored toga situacija nije bila bez opasnosti po stabilnost odnosa u Siriji. To se moglo vidjeti po ubistvu vode sirijskih nacionalista dr. Šahbandera koji je bio pristalica britanske politike i desna ruka emira Transjordanije Abdullaha. Četiri mjeseca prije atentata berlinski radio stalno je napadao dr. Šahbandera kao neprijatelja arapskog naroda i podsticao je na njegovò ubistvo. Poslije izvršenog atentata, berlinski radio javio je, da je dr. Šahbander ubijen "jer je radio protiv Arapa i arapske stvari sve do svog posljednjeg dana". Iz toga se zaključilo, da je atentat izvršen od lica koja su bila u njemačkoj službi, ili pod utjecajem njemačke propagande. Mada je taj slučaj bio znak političkih previranja smatralo se, s obzirom na savjete Turske i Iraka i na obećanje sirijske nezavisnosti, da on neće imati većih posljedica i da Arapi neće "za sada" provocirati nemire.

Turski generalni konzul stalno je podvlačio De Giulliu svoj strah da bi Francuska mogla zadržati Siriju "kako bi mogla njome potkusuriti sile Osovine pri pregovorima o miru i tako postići povoljnije rezultate za sebe". To bi, po njemu, posebno moglo dovesti Italiju u iskušenje, jer bi ona time stavila nogu na teritoriju Male Azije gdje odavno usmjerava svoje poglede. U tom slučaju, Turska bi se našla između čekića i nakovnja. Turskoj bi tada prijetila opasnost od ostrva Dodekaneza, nedaleko od njene zapadne granice, a na jugu od Sirije i Libana. Ova perspektiva, "da bi Francuska mogla pazariti sa sirijskim pitanjem", pokazivala se vjerovatnijom otkako su nastupile promjene u anglo-francuskim odnosima. Zbog toga se Turska

otvoreno zalagala za formiranje nezavisne države u Siriji i Libanu, u skladu sa arapskim aspiracijama, povezujući tako svoje interese sa arapskim.

De Giulli je svojim pretpostavljenim u Beogradu prezentirao podatke o stanju u francuskoj vojsci u Siriji, koja je tada brojala oko 100.000 pripadnika. Francuske vojne vlasti bile su u dosta mučnoj situaciji. Glavni francuski komandant u Siriji, general Mitelhauser, morao je dati ostavku zbog pritiska, koji je na njega vršen od francuske vlade i generala Vegana i njihovog zahtjeva, da odustane od nagoviještenog otpora primirju. Umjesto generala Mitelhausera postavljen je jedan stari general, bez ikakvog autoriteta. Šef Mitelhauserovog štaba otkazao je poslušnost i prebacio se u Palestinu. Nekoliko viših francuskih oficira bili su, također, za nastavak rata protiv Osovine. De Giulli je čuo da su ti oficiri uhapšeni. Podvojenost na pristalice i protivnike nastavka rata bila je prisutna i među vojnicima. Osjećalo se popuštanje discipline u jedinicama. Oko 10.000 demobiliziranih Francuza očekivalo je povratak kući. Govorilo se da su alžirske spahije povučene u unutrašnjost Sirije, kao bi se spriječila mogućnost njihovog prelaska u Palestinu. Kolonijalne trupe vršile su mlitavo vojničku službu. Jedinice Legije stranaca bile su raspoložene da se pridruže Britancima u njihovom vojnom naporu na Istoku. Oko 4.000 poljskih i 200 čeških dobrovoljaca prešlo je u Palestinu. Tamo je, osim nekoliko oficira, prebjegao i mali broj francuskih vojnika koji su bili smješteni u šatore.¹²

Prema informacijama, sadržanim u izvještajima jugoslavenskog generalnog konzula u Jerusalem, bila je očevidna polarizacija snaga u tom dijelu bliskoistočne regije. Stanje prilika zgušnjavalo se prema kritičnoj masi iz koje će eskalirati otvoreni ratni sukob između savezničkih i proosovinskih snaga.

S u m m a r y

THE NEAR EAST IN THE YEAR 1940

(From the Reports of the General Counsel of Kingdom of Yugoslavia in Jerusalem)

The text was written based on the available documents of the Consulate General, Ministry of Foreign Affairs, Kingdom of Yugoslavia in Jerusalem (Palestine). The reports are signed by the Yugoslav general counsel Ivo De Guilli, present his own views of the Near East circumstances in the year 1940. This paper is a continuation of my writing: "Palestine of the Thirties in the General Consulate,

¹² Ibid

Kingdom of Yugoslavia documents in Jerusalem”, published in Prilozi Instituta za istoriju (Proceedings of The Institute of History, nr 24, 1988, Sarajevo)

Ivo De Guilli used various information sources in order to make an authentic picture of the Near East events. Some of his information and observations, sometimes, were not reliable, but occasionally very precise and authentic. Obviously, there was a number of diplomatic calculations and various options on political questions. All the mentioned, in a rather dramatic way, was found in De Guilli's reports.

The reports of the mentioned Yugoslav diplomate were written at the time of a general uncertainty, brought to a real polarization of the opposing sides in the Near East region. The situation became condensed, the critical time to escalate soon into a war of the Allied and pro Axis powers.

Seka Brkljača

VOJNA INDUSTRIJA U BOSNI I HERCEGOVINI I VOJNO PRIVREDNI INTERESI NACISTIČKE NJEMAČKE

Industrijski potencijali Bosne i Hercegovine nisu bili do 1941. godine, kao ni privredni potencijali Jugoslavije u cjelini, organizovano uključeni i mobilisani u ratne potenciale zemlje, iako je sirovinška baza zemlje, kao i postojeći industrijski kapaciteti, pružala neophodne preduslove i objektivno omogućavala zadovoljenje osnovnih materijalno ekonomskih potreba vojske. Izvjesne administrativno ekonomske mjere vojnih i državnih organa Kraljevine Jugoslavije u ovome periodu, kao nedovoljne, nesistematske i nesavremene nisu odgovarale planskoj mobilizaciji provedenoj blagovremeno u miru, kojom bi se privreda zemlje sa sveukupnim ekonomskim izvorima mogla efikasno i brzo prilagoditi ratnim uslovima i potrebama vodenja rata.¹

To ne znači da istovremeno nisu postojali vrlo argumentovano razradeni vojno politički i ekonomski programi, kao onaj vezan za ime Milivoja Savića, koji su u određenoj zakonskoj regulativi i angažmanu državnih vrhova tražili osnovne preduslove za provođenje takvog programa industrijske politike koji bi imao za rezultat "opštu državnu mobilizaciju", odnosno skladan i istovremen odnos opremljenosti i mobilizacije vojske sa mobilizacijom ekonomskih potencijala Jugoslavije.² Savić je svoje tvrdnje potkrepljivao iskustvima Prvog svjetskog rata, koja su pokazala da je važnost ratne industrije isto tako bitna u vodenju rata i da isto tako utiče na ishod rata kao i vrijednosti izučene i pripremljene vojske. Suština Savićeve koncepcije pretpostavljala je da se sva moguća vojna sprema izrađuje u zemlji, a ne da Jugoslavija, pored postojeće sirovinško ekonomske baze, zavisi od uvoza u vrijeme rata i ekonomsko političkih kriza, kao i da se sve fabrike kao i ostali sirovinško preradivački kapaciteti trebaju podići i koncentrisati u sredini zemlje, odnosno u Bosni. Pored strateških razloga u prilog ovakvih traženja išlo je i bogatstvo Bosne i Hercegovine u strateškim sirovinama potrebnim za vodenje rata kao i već postojeći industrijski kapaciteti koji su te sirovine preradivali.

¹ *Vojna enciklopedija*, knj. 8, Beograd 1969., str. 82.

² Načelnik Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije objavio je u Beogradu 1931. godine knjigu *Državni život i industrija zemaljske odbrane* u kojoj je sabrao svoje programske i koncepcijske poglede i članke.

Praktični koraci u oživotvorenju ovakvih koncepcija predviđali su kvalitativno i kvantitativno poboljšanje industrije željeza u Bosni, te koncentraciju iste takve proizvodnje samo u Bosni preseljenjem onih iz Slovenije, Jesenice i Štore, u područje Prijedora. Tu bi se na bazi visoko kvalitetne željezne rudače iz Ljubije formirala željezarska industrija, koja bi pored željezara u Varešu i Zenici preradivala gvožđa finoga čelika, neophodnog za vojnu proizvodnju. Preseljenjem negdje kod Prijedora fabrike za proizvodnju municije velikog kalibra Turnova u Guštan Ravne, te izrada čaura i baruta iskorištavanjem poznatih postojećih sirovina i polufabrikata u Bosni, kao soli, kalofonijuma, ferossilica, hlora, azotne kiseline i td., formirala bi se autonomna vojna industrija, u najmanjoj mjeri ovisna o uvozu i promjenama na vanjskom tržištu.

Teze takozvane "nove ekonomske politike" Milana Stojadinovića predstavljale su u principu ono što je u državnoj administraciji ranije zastupao Milivoje Savić. Stojadinović se potrudio da u svojim spektakularnim govorima, kao prilikom polaganja kamena temeljca novoj željezari u Zenici, uvijek ističe da je njegov program važan i za "zemaljsku odbranu".³

Vojna industrija u Kraljevini Jugoslaviji, sve do 1937. godine razvijala se neplanski, sa vrlo skromnim investicionim ulaganjima države. Iako je najveći dio budžetskih sredstava izdvajan za vojne nabavke, s druge strane država nije bila jako zainteresovana da uveća svoje učešće u samoj ratnoj industriji u zemlji. Zastarjeli i oportunistički pogledi državnih i vojnih vrhova na budući rat, kao i nemotivisanost domaćeg investicionog kapitala onemogućavali su opsežnije mjere i pripreme za odbranu zemlje, pa zato ni izvjesne administrativne akcije u vezi sa organizovanjem rata nisu donijele rezultate, kao ni državna intervencija u samoj privredi, pojačana nakon 1939. godine, kada je država kao većinski akcionar postala najveći industrijalac u zemlji.

Pod uticajem iskustava iz Prvog svjetskog rata kao i francuske vojne doktrine razvoj vojne industrije u Jugoslaviji je, uglavnom, vezan za razvoj artiljerije, koja je u periodu između dva svjetska rata omlježena modernizacijom i uvođenjem novih modela oružja. Kako su industrijski kapaciteti vojne industrije bili nedovoljni i nisu zadovoljavali ni kvalitativno ni kvantitativno, to je Jugoslavija, u cijelom tom periodu, najveći dio vojnih potreba obezbjeđivala uvozom i to iz Francuske, Belgije, Čehoslovačke, Italije i Njemačke, a od 1935. godine sve više, a nakon 1936. godine uglavnom iz Njemačke. Osim gotovog naoružanja, municije i polufabrikata za izradu pojedinih vojnih komponenti, Jugoslavija je uvozila i osnovne sirovine za vojne potrebe, kao npr. komponente za izradu eksploziva, jer sirovinске mogućnosti zemlje, uz postojeće preradivačke kapacitete, nisu bile prilagodene vojnoj proizvodnji.

Nije postojao ni jasan uvid ni saznanje šta je sve mogla da pruži domaća industrija. To se potvrđuje i na primjeru pokušaja dobivanja domaćeg baruta od

³ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941.*, Beograd 1986., str. 327.

drvene celuloze nitrisanjem. Zavod "Obilićevo" u Srbiji je eksperimentisao dobivajući celulozu sopstvenom proizvodnjom, a u Bosni je već odavno postojala fabrika celuloze sa tradicijom u proizvodnji i sirovinskom bazom, i to još u vlasništvu države. Bosna i Hercegovina je imala velike količine otpadnog uglja koji se, kao niskokalorični ugalj tuzlanskog bazena, izvanredno povoljno mogao iskoristiti za proizvodnju azotne kiseline, bazne sirovine vojne industrije. Dok su ta bogatstva propadala ili se neracionalno koristila Jugoslavija je uvozila mnoge proizvode koje je mogla sama proizvoditi, pa i tu istu azotnu kiselinu.⁴ S druge strane, neke izuzetno značajne proizvode za rad vojne industrije, u cjelokupnom iznosu proizvodnje, Jugoslavija je izvozila. Proizvodnja "Bosanskog dd za elektrinu" u Jajcu, koja se uglavnom kretala oko ferossilicija, odnosno kalcijeveg karbida, a zatim hlora i hlornih derivata bila je usmjerena prema zemljama uvoznicama Češkoj, Madarskoj, Turskoj i Njemačkoj. Od 1938. godine kada je IG Farbenindustri potčinio većinskog akcionara Dinamit Nobel Bratislava interesnoj zajednici u Beču, cjelokupna produkcija ferossilicija se usmjerava u Treći Rajh.

Uvozeći vojnu opremu i naoružanje, a ne razvijajući sopstvene preradivačke kapacitete na bazi domaćih sirovina, Kraljevina Jugoslavija ostaje stalno ovisna o uvozu, pri čemu je ratni potencijal i odbrambena moć zemlje stavljena u funkcionalnu ovisnost od mogućnosti uvoza i vezanosti za spoljnog partnera.

Sve do 1941. godine kičmu cjelokupnog ratnog potencijala Kraljevine Jugoslavije činila je ratna industrija u užem smislu, kao industrija koja je davala proizvode koji su služili neposredno u vojne svrhe. Ova industrija bila je koncentrisana u pet državnih i vojno tehničkih zavoda i nekoliko manjih vojnih preduzeća i fabrika u privatnom vlasništvu. Tek po izbijanju svjetskog rata 1939. godine poduzete su neke mjere za planski razvoj vojne industrije, država forsira i privatnu vojnu proizvodnju, ali cjelokupna vojna industrija dočekat će 1941. godinu vojno i tehnički nespremna.

Izgrađeni kapaciteti bili su neusklađeni, kako u okviru sistema oružje-municija, tako i za pojedinu vrstu proizvodnje, jer je nedostajao najveći dio baruta, eksploziva, kapsli, upaljača, čelika, i td., neophodnog repromaterijala i dijela sirovina, koji su se, uglavnom, uvozili. Proizvodna oprema bila je u cjelini iz uvoza i u rezervnim dijelovima u potpunosti ovisna o uvozu. Većina izgrađenih kapaciteta nije bila dovršena i imala su minimalnu proizvodnju, što je ponekad predstavljalo više radioničku nego industrijsku proizvodnju. Ako tome dodamo nabavke naoružanja raznih tipova i porijekla, onda se lako može shvatiti haotično stanje u opremanju i snabdijevanju jugoslovenske vojske.

Kao najznačajniji pogon vojne industrije u Bosni i Hercegovini u meduratnom periodu bio je Vojno tehnički zavod u Sarajevu, osnovan 1929. godine. Od 1. januara 1936. godine i Zavod u Sarajevu je pored onih u Čačku, Obilićevo

⁴ Sergej Dimitrijevič, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije od 1918-1941.*, Beograd 1962, str. 101,104.

(Kruševac), Kamniku i Zagrebu ušao u sastav Vojno tehničkog zavoda u Kragujevcu. U Zavodu u Sarajevu izradivala se artiljerijska municija bez upaljača, dnevnog kapaciteta oko 1.000 komada. Zavod se od 1938. godine modernizuje i proširuje, a 1940. godine traži se stručna i tehnička pomoć Škodinih Zavoda za puštanje u rad odjeljenja kod sela Gornja Vogošća, kao i za izgradnju postrojenja za izradu puščane municije u Busovači.⁵

U okviru investicionog plana "Jugočelika", jugoslovenska vojska je finansirala i izgradnju kovnice za topovske dijelove i puščane cijevi u Ilijašu, kao i presaonicu za izradu artiljerijske municije, koja je završena 1939. godine. Naime, u skladu i sa inicijativama da je potrebno povećati značaj Bosne, prije svega sa vojno strateškog gledišta, a i da je neophodna jedna velika željezara koja će proizvoditi polufabrikate i fabrikate za državnu odbranu i javne objekte, dolazi do naglog proširenja željezare u Zenici i izgradnje vojnih objekata u Ilijašu i Vogošći. Međutim, "Jugoslovenski čelik" nije u mnogome poboljšao disproporciju između pojedinih faza prerade gvožđa, jer Jugoslavija i dalje ostaje pretežno izvoznik gvozdene rude, a uvoznik finalnih proizvoda od željeza. S druge strane, od vrlo ambicioznog projekta izgradnje svih komponenti neophodnih za postojanje autonomne metalurgijske industrije, od sirovine do finalnog proizvoda, izgrađeni su samo dijelovi, kao u okviru Vojno tehničkih zavoda u Vogošći i Ilijašu, kovnica topovskih i puščanih cijevi i presaonica artiljerijske municije.⁶

Godine 1939. i 1940. Ministarstvo vojske i mornarice Kraljevine Jugoslavije namjeravalo je da osposobi malu ratnu industriju koja bi omogućavala da Jugoslavija u slučaju rata bude neovisna od nekih komponenti neophodnih za vodenje rata, kao glicerina potrebnog za proizvodnju eksploziva. Organizacija proizvodnje glicerina bila je zamišljena tako da se osnuju tri fabrike sirovog glicerina u raznim mjestima zemlje, i to u Kreki kod Tuzle, u Beogradu i u Jagodini, svuda u vezi sa fabrikama kvasca, jer je kvasac potreban za fermentativnu proizvodnju glicerina iz sirovog šećera. Takav način proizvodnje trebao je biti prilagođen ratnim uslovima, jer je ovakva proizvodnja glicerina pod normalnim uslovima nerentabilna i dolazi samo u obzir u slučaju rata, kada nema dosta otpadaka glicerinskih lužina kod fabrikacije sapuna. U vezi sa ondašnjim kartelom kvasca sklopljen je sporazum u cilju izgrađivanja tih fabrika i jedne centralne rafinerije glicerina negdje u Srbiji, gdje bi se produkt, sirovi glicerol iz pomenutih fabrika rafinirao. Tako je uslijedila izgradnja pogona u Kreki, koji su do aprilskog rata bili dovršeni, ali nisu pušteni u rad.⁷

U okviru privatne fabrike naoružanja "Vistad" Valjevo, godine 1936. pušteni su u rad pogoni "Višegradske industrije Stanković a.d." Ovi pogoni proizvodili su ručne i avionske bombe. Fabrici vagona u Slavonskom Brodu 1940. godine dodat je

⁵ Arhiv Vojno-istorijskog instituta Beograd (AVII2), Nacionalni arhiv Vašington (NAV), F-77, r.1291, s.1277.

⁶ AVII, NAV, F-77, r. 1315, s. 1149, 1138-9.

⁷ Regionalni arhiv Tuzla, RIAT, 2110/43, str. 12.

još jedan pogon za presovanje i oblikovanje avionskih bombi tijela, koja su se isporučivala fabrikama u Valjevu i Višegradu. Trotil, koji je služio za eksplozivno punjenje bombi izrađivao se u fabrici u Bariču, kod Obrenovca, maksimalnog mjesečnog kapaciteta do 20 tona. U fabrici u Višegradu izrađivali su se upaljači za bombe, punile bombe i dobivao finalni proizvod.⁸

Fabrika terpentina i kalofonijuma u Višegradu proizvodila je ova dva hemijska polufabrikata na osnovu ekstrakcije crnoga bora, kojim je Bosna bila tako bogata. U međuratnom periodu proizvodnja ove fabrike zadržala je istu strukturu tehnološki zastarijevajući i od stepena koji je još postigla austrougarska vojska, proizvodeći u ovoj fabrici kalofonijum kao nephodan elemenat pri izradi municije (izlijevanje šrapnela).

Nepostojanje koncipiranog i osmišljenog domaćeg razvoja naoružanja i vojne opreme te neusklađenost kapaciteta kao posljedica dovodilo je do velikih teškoća u postojećoj proizvodnji i snabdijevanju, pa je uvijek, po pravilu nedostajao ili kasnio po neki od vitalnih dijelova iz uvoza ili domaće proizvodnje, za otpočinjanje ili finalizaciju, kao što je tehnička dokumentacija, repromaterijal, kapsle, barut, dijelovi i sklopovi i sl.

Odredene intencije u pogledu državne intervencije u oblasti vojne industrije, veća izdvajanja Ministarstva vojske vojno tehničkim zavodima važe negdje od 1937. odnosno čak od jeseni 1939. godine, kao i tendencije za organizovanjem i povećanjem i domaće proizvodnje i uvoza. Međutim, političko privredna penetracija nacističke Njemačke, koja od 1938. godine dobiva forme prave ofanzive preuzimanjem pozicija austrijskog i češkog kapitala (Dinamit Nobel, Spollek, Solvay, Škoda itd.) imala je za cilj, pored ostaloga, upravo i sprečavanje organizovanja i izgradnje jedne takve samostalne industrije u Jugoslaviji, isto kao i metalurgijske i hemijske u proizvodnji finalnih produkata. Kao dio specifične metodologije njemačke privredno političke agresije bio je i izvoz naoružanja od 1936. godine, uslovljavan povećanom isporukom strateških sirovina, a od avgusta 1940. godine i nametanja neutralnoj Kraljevini Jugoslaviji obaveze da obustavi izvoz u zemlje sa kojima je Treći Rajh u ratnom stanju, onih sirovina i poljoprivrednih proizvoda koji bi doprinosili privrednom ili vojnom jačanju protivnika.⁹

Pojačana državna intervencija na jačanju materijalne baze odbrane, kao što su bili pokušaji nabavke naoružanja iz SSSR-a, Japana, planovi o izgradnji domaće industrije aluminijuma na bazi hercegovačkog i dalmatinskog boksita, zaduženja kod Narodne Banke za nabavku rezervi hrane, špekulativne mjere države u vezi sa porezima na račun ratne opasnosti, inflacija kao posljedica zaduživanja države i td.¹⁰ u inače nesredenom stanju povećavalo je još zbrku u snabdijevanju, održavanju i obuci. Sve slabosti države u odbrambenoj moći zemlje pokazale su se u kratkotra-

⁸ AVII, isto, s.1138-9.

⁹ S. Đurović, n.n., str. 344.

¹⁰ Omer Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, Beograd 1983, str. 6-8.

inom aprilskom ratu, kada, pored ostaloga, nije iskorišteno ni postojeće naoružanje, ni količinski ni rasporedom.

Sve organizacione mjere u privrednom pogledu poduzete u okviru opštih priprema za napad na Kraljevinu Jugoslaviju bazirale su se na bogatom iskustvu svih vidova privredno obavještajne djelatnosti i zavidnih privrednih pozicija proizašlih iz interesa koje je Treći Rajh imao do aprila 1941. godine na jugoslovenskom prostoru. To je rezultiralo izvanrednom vojno geografskom pripremljenošću njemačkih trupa, koje su raspolagale detaljnim gotovim evidencijama, od podataka o lokacijama i zalihama pogonskog goriva do magacina za čuvanje brašna, količina sirovina kod pojedinih fabrika, te do bitnih privrednih pogona i lokacija koje su izuzete kao eventualni ciljevi avio i artiljerijskog bombardovanja. Tako je odjeljenje za privredu njemačke 2. armije raspolagalo sa kartotekom za 174 naselja i 473 pogona u zoni svoga nastupanja.¹¹

Od početka agresije na Kraljevinu Jugoslaviju, a naročito u toku izvođenja borbenih dejstava, razvoj događaja bio je sve jasniji sa nacističkom predominacijom, a sa italijanskom inferiornošću i velikim zakašnjenjem. Nijemci su žurili, koristeći svoje borbene uspjehe, da pročešljaju i očiste od neprijatelja što širi prostor oko Sarajeva i jugoistočno od njega prema Jadranskom moru u cilju "...hitno prikupljanje i osiguranje plena, pre svega u oblasti koje treba predati Talijanima."¹²

Već 18. aprila 1941. godine, isti dan kada su stupile na snagu odredbe o kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije, Vrhovna Komanda Vermahta po ovlaštenju Kajtela dostavila je Ministarstvu spoljnih poslova Rajha svoje zahtjeve za podjelu teritorija Jugoslavije i za povlastice Vermahta na teritorijama ustupljenim saveznicama. Pod tačkom : "III., 1.) d.) Polazeći od toga, nemačkim oružanim snagama se ustupa pravo da preduzimaju sve za vođenje rata neophodne mere u pogledu eksploatacije vojnih postrojenja, saobraćajnica, uređaja veze i novogradnji."¹³

Za tretman Bosne i Hercegovine u postokupacionom periodu kod nacista je bio, pored ostaloga, prisutan i jedan veoma značajan razlog, a to je pitanje prisvajanja ratnoga plijena. U uputstvu Odjeljenja za pozadinu 2. armije od 20. aprila 1941. godine, podčinjenim jedinicama stoji da "...s obzirom na privrednu situaciju Nemačke prikupljanje plena dobija poseban značaj, te da bi se sprečilo da se razvuče i izgubi dragoceni plen treba brzo prikupiti plen i obezbediti ga."¹⁴ Naime, tokom operacija u vrijeme aprilskog rata najveći dio oružane sile i snaga Kraljevine Jugoslavije pretrpio je poraz i rasipanje upravo na tlu Bosne i Hercegovine. Tako se postavljalo pitanje pripadnosti najvećeg dijela ratnog plijena, ne samo naoružanja i

¹¹ *Aprilski rat 1941.*, Zbornik dokumenata, knj. 1, Beograd 1987, dok. br. 140, str. 428., AVII, NAV, F-77, r. 1315, s. 124-135.

¹² *Aprilski rat*, knj. 2, Prilog br. 4, *Ratni dnevnik nemačke 2. armije od 28. marta 1941. do 28. aprila 1941. godine*, str. 960.

¹³ *Zbornik dokumenata i podataka iz Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (Zbornik NOR-a)*, Tom XII, knj. 1, str. 10-11.

¹⁴ *Isto*, dok. 14, str. 44-45.

vojne opreme već i čitavog niza raznih drugih dobara koja su podvodena pod pojam ratnog plijena. U odredbama o kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije ratni plijen je regulisan pod tačkom: " 17) Sva uređenja i postrojenja vojne sile i privrede uračunavši i saobraćajna sredstva imaju se predati neoštećena. "

Uz ove odredbe ide i daljnje preciziranje ratnog plijena:

" Prilog o ratnom materijalu u pojedinostima:

Municija. Konji. Vozila. Motorna vozila. Oklopljena vozila. Gumeni delovi motornih vozila. Pogonski materijal. Rezervni delovi. Radionice. Odećna i ostala oprema (naročito čizme, koža i td.) Logorska oprema (naročito šatori i cirade i td.). Hrana. Sanitetski i veterinarski materijal. Vazduhoplovi i vazduhoplovni materijal.¹⁵

Čitav postupak oko formulisanja odredaba bezuslovne kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije vodila je njemačka strana, koja je i regulisala ovako opširne i precizne odredbe o ratnom plijenu. A pošto su iste odredbe važile i za italijansku stranu Nijemcima je bilo jako važno da nadu načina da što bezbolnije po savezničke odnose sa Italijom dodu do najvećeg dijela jugoslovenskog ratnog plijena. Pod pojmove ratnog plijena nisu se podvodila samo pokretna dobra, koja su se relativno lako mogla prebaciti, nego i nepokretna dobra pod pojmom npr. radionice. Nacisti, koji su prošarali gotovo cijelu Bosnu i Hercegovinu, nisu htjeli olako prepustiti njenu ratnu industriju i druge pogone u čijoj je izgradnji učestvovala jugoslovenska vojska, i one ekonomske potencijale Bosne i Hercegovine, kao što su boksit, željezna rudača, mangan drvo i td., koji su bili direktno u funkciji vojno privrednog potencijala Trećeg Rajha u ratu koji se i dalje vodi. Ulazak Bosne i Hercegovine u sastav Nezavisne Države Hrvatske koja je u interesnoj sferi Italije i u kojoj su Nijemci "politički nezainteresovani " i " privredno zainteresovani ", bila je kompromisna formula koja dokazuje kako su Nijemci često puta znali nešto žrtvovati s obzirom na formu, ali nikada s obzirom na suštinu.

Još prije nego su u Bosnu stigli stručnjaci iz preduzeća "Hermann Göring Werke", u Vojno privredni štab Jugoistok u Beogradu počeli su pristizati izvještaji pojedinih komandi za sirovine, sa opširnim detaljima rezultata izvidanja. Do kraja maja 1941. godine podnijeti su izvještaji od ovih komandi o izvidanju 26 fabrika, a početkom juna 1941. godine za daljnjih 9, čime je, uglavnom, završeno izvidanje fabrika i pogona, koji su dolazili u obzir za proizvodnju za potrebe Vermahta, na jugoslovenskim područjima koja su bila pod kompetencijom Vojno privrednog štaba u Beogradu.

Početkom juna 1941. godine Uprava za vojnu privredu i naoružanje Trećeg Rajha donijela je odluku o daljnjem iskorištavanju neophodnih pogona, fabrika, mašina, kao i stručne radne snage u ovim fabrikama za potrebe Vermahta. Na području NDH Vojno privredni štab je, već aprila 1941. godine pokazao interes za

¹⁵ Isto, Tom II, knj.2, dok. 20, str. 559-562.

pojedine pogone, koje je označio kao kapacitete koji će proizvoditi direktno za potrebe njemačke vojske:

1. "Vistad, Višegradaska industrija, Višegrad
2. Zavodi Sarajevo
3. Pirotehnika Sarajevo
4. Zavodi municije, Vogošća kod Sarajeva
5. Jugočelik A.G., Ilijaš
6. Fabrika vagona, mašina i mostogradnje A.G., Slavonski Brod."

Tehnika naoružanja za vazduhoplovstvo zatražila je, takode, na upravljanje: fabrike za industriju čelika, oklopnih ploča manjih dimenzija kod firme "Jugočelik A.G." u Zenici.¹⁶

Svi privredni kapaciteti u Bosni i Hercegovini, koji su pripadali do aprilskog rata jugoslovenskoj vojsci, ili je u njihovoj izgradnji učestvovala jugoslovenska vojska, odnosno po vrsti proizvoda imali su značaja za vojnu proizvodnju, shodno odredbama o kapitulaciji jugoslovenske vojske pripali su Trećem Rajhu kao sili pobjednici. Demarkacionom linijom, koja od vojne postaje stalna linija razgraničenja njemačke i italijanske interesne sfere, kao i rezultatima konferencije u Beču 21-22. aprila 1941. godine "s obzirom na specijalne ekonomske interese Nemačke u bivšoj jugoslavenskoj državi" u "interesu Osovine" Treći Rajh je za sebe osigurao jedinstvene vojno privredne interese u bosanskohercegovačkom ekonomskom prostoru. Prema tome, nema posebne dileme čija su bila preduzeća i za koga su, uglavnom, radila bez obzira na nazive tih preduzeća i formalnu organizacionu subordinaciju. To se prije svega odnosi na pogone "Jugočelika" Zenica, kao i na kapacitete vojne industrije u Bosni, bez obzira da li su do aprila 1941. godine bili u državnom ili privatnom vlasništvu.

Institucija njemačkog generala u Zagrebu, u svom djelokrugu, imala je da rješava mnoga vojno privredna pitanja, od kojih većina nije nikakvim normativnim aktima uopšte bila utanačena, već se sve svodilo na "interes njemačke vojske i potrebe njemačke vojske u Hrvatskoj", odnosno u Bosni i Hercegovini, gdje je za cijelo vrijeme rata ona bila najbrojnije zastupljena. Pored ostalog, njemački general Horstenau je imao zadatak da za njemačku ratnu privredu organizuje rad svih preduzeća u Bosni i Hercegovini u kojima je bilo takvog interesa: preduzeća vojne industrije oko Sarajeva i u Sarajevu, Zenici, Tuzli, rudnici željeza u Ljubiji, Varešu, Tomašica, Kozarac, željezare u Zenici i Varešu, rudnici uglja Breza, Kakanj, Zenica i rudnici u tuzlanskom bazenu, zatim rudnici soli u Tuzli, drvna industrija u Zavidovićima, Olovu i još nekim mjestima centralne i istočne Bosne, tvornice karbida i ferosilicijuma u Jajcu, rudnici boksita u Hercegovini i jugo-zapadnoj Bosni,

¹⁶ Isto, Tom XII, knj. 1, dok. 294, str. 831-832.

izgradnja utvrda na prugama, cestama, rijekama, te oko značajnih preduzeća, zatim eksploatacija lokomotiva, vagona i drugih prevoznih sredstava.¹⁷

Ratna industrija u užem smislu, koja je postojala u Bosni i Hercegovini do aprilskog rata 1941. godine prerasla je spregom vojno privrednih interesa i potreba Trećeg Rajha angažmanom cjelokupnih ekonomskih potencijala Bosne i Hercegovine u novi kvalitet odnosno u ratnu privredu koja je kao segment "dopunskog privrednog područja" na jugoistoku Evrope trebala da da svoj doprinos materijalnim potrebama vođenja rata.

Prenos pojedinih pogona u njemačko vlasništvo, odnosno demontaža i preseljenje ovih pogona na teritorij Rajha, bio je predmet pregovaranja vojno privrednih i političkih instanci sa vladom NDH, odnosno odgovarajućim ministarstvima NDH. To je, međutim, bilo više formalno pitanje, jer je osnovni problem koji se nametao njemačkoj strani, poréd čuvanja formalno korektnog i nekonkurentskog odnosa sa saveznicom Italijom, bilo je pitanje rentabilneta proizvodnje, a nakon dizanja ustanka i razvoja NOP-a i pitanje sigurnosti i obezbjeđenja rada pojedinih industrijskih pogona i saobraćajnica koje su bile bitne za potrebe njemačke vojske, a na osnovu datih procjena Uprave za vojnu privredu i naoružanje Trećeg Rajha, preko Vojno privrednog štaba Jugoistok.

Tako je preduzeće Višegradske industrije Stanković, "Vistad" uključeno u njemačko državno preduzeće "Hermann Göring Werke", a obezbjeđivala ga je četa Nojhauzenove fabričke zaštite Werkschutz, sastavljena od folksdojčera iz Banata.¹⁸ Fabrika u Višegradu zapošljavala je u junu 1941. godine 2.400 radnika, a proizvodila je za potrebe Vermahta avionske bombe, minobacačku municiju, zapaljive bombe i vremenske upaljače za barut. U avgustu 1941. godine Vojno privredni štab Jugoistok povukao je porudbinu za ove upaljače, jer je smanjena potreba za njima, a potrebe su se mogle pokriti i bez kapaciteta u Višegradu.¹⁹

U jesen 1941. godine ustankom i akcijama partizanskih jedinica bili su ugroženi vojno privredni interesi trećeg Rajha i u Bosni, a u vezi sa neuspješnim pohodom šest bojni NDH, koje su 23. oktobra 1941. godine krenule da ponovno zauzmu Rogaticu i oslobode opkoljene garnizone u Višegradu, za Vojno privredni štab Jugoistok postavio se problem daljnog rada fabrike u Višegradu. Da ne bi pala u ruke ustanicima Nijemci su još 10. septembra 1941. godine kod Višegrada uništili skladište eksploza, koje je bilo namijenjeno za zadovoljenje potreba fabrike "Vistad", za punjenje eksplozivnih tijela.²⁰ Na inicijativu opunomoćenog generala Horstenaue u Zagrebu, komandant Jugoistoka je 30. oktobra dao saglasnost da se

17 Isto, knj. 2, Prilog I, Ernest Višopt. *Borba protiv ustaničkog pokretu na području Jugoistoka od juna 1941. do avgusta 1942.* str. 993, 1033-1058.

18 Muharem Kreso. *Forme i stepen ostvarivanja okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini 1941., 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine.* Sarajevo 1973t s.r. 388.

19 NAV, F-77, r. 1294, s. 201.

20 *Zbomik NOR-a*, Tom XII, knj. 1, dok 147, str. 384.

zatraži pomoć italijanskih trupa iz Goražda.²¹ Italijani su ovu ponudu, brže bolje, prihvatili i 7. novembra zaposjeli Višegrad, te i na taj način proširili zonu svoga uticaja, pomjerivši granicu preko demarkacione linije. Ulaskom italijanskih jedinica u Višegrad postavilo se pitanje fabrike "Vistad". Vojno privredni štab Jugoistok tražio je instrukcije od Uprave za vojnu privredu i naoružanje oko tretmana dalje svojine i rada ove fabrike, jer su se sada kao zainteresovani, pored Vermahta i vojnih instanci NDH, pojavili i italijanski zahtjevi.²² Uz saglasnost Hermana Geringa da preduzeće "Hermann Göring Werke" preuzme fabriku "Vistad" u trajno vlasništvo,²³ a uz saglasnost vlade NDH, vojno privredni oficir u Zagrebu Jozef Šard je 17. novembra 1941. godine obavijestio šefa italijanske vojne misije generala Oksiliju u Zagrebu, da su mašine, uređaji, rezerve metala i preostalih sirovina u Višegradu ustupljene, uz otkup, Vermahtu i da je u Višegrad upućen jedan inženjer Vermahta da to pripremi za preuzimanje. Pokrivši se sporazumom sa vladom NDH, koja je inače ovim sporazumom predvidjela "naknadno utvrđivanje cijene posebnim dogovorom", Nijemci su se domogli fabrike u Višegradu i digli je Italijanima, koji su pri zaposjedanju Višegrada računali na nju.²⁴

Koliko su bili bitni vojno privredni interesi Nijemaca vezano za fabriku "Vistad", Višegrad pokazuju i njemački koraci u tom pogledu u predhodnom periodu. Fabrika u Višegradu, koja je tehnološko proizvodnim lancem bila vezana za postrojenja u Bariću kod Obrenovca i postrojenja u Valjevu, srez Višegrad, pošto je formalno priznat za sastavni dio NDH, zadržao je poseban status. Čak, i poslije njemačkog zvaničnog priznanja od 5. jula 1941. godine da Višegrad ulazi u sastav NDH, zadržan je u nadležnosti njemačke okupacione uprave u Srbiji. Komanda mjesta bila je podčinjena vojno upravnoj komandi Užice, pod njemačkom upravom nalazila se i željeznička komunikacija i stanica, bitna za održavanje i funkciju pogona "Vistada".²⁵

Pitanje ostalih kapaciteta vojne industrije u Bosni i Hercegovini vuklo se do novembra 1941. godine. "Pirrotehnika" u Sarajevu prestala je sa radom još u toku aprilskog rata. Kasnije, na osnovu novih "zakonskih odredaba" NDH najveći dio radnika, i to prije svega kvalifikovanih vojnih majstora porijeklom iz centra vojne industrije Kraljevine Jugoslavije, Kraljeva i Kragujevca, moralo je napustiti Bosnu odnosno novu državnu tvorevinu, i preći u Srbiju. Vojno tehnički zavodi u Vogošći, kao i kovnica i presaonica u Ilijašu aprilskim ratom bili su zatečeni u fazi rekonstrukcije, odnosno izgradnje i opremanja od firmi Škoda i Eumeko, pa se za vojne instance Trećeg Rajha postavljalo pitanje najrentabilnijeg rješavanja ovih pogona po vojno privredne interese Vermahta. Kao rezultat niza pregovora predstavnika Vermahta sa vlastima NDH u avgustu i novembru 1941. godine, u kojima su

21 *Isto*, knj. 2, Prilog I, str. 1047-1047.

22 NAV, F-77, r. 1315, s. 1122-1125, 123.

23 *Isto*, r. 1394, s. 1184, 133.

24 *Isto*, r. 1315, s. 1120-1121, 121.

učestvovali, kao stručni saradnici, i predstavnici firme "Škodini Zavodi", Piretehnika Sarajevo se ugasila, a njene mašine i strojevi raspoređeni su na željezaru u Zenici i na zavode u Vogošći. Zavodi u Vogošći opremali su se ubrzanim tempom, da bi što prije bili pušteni u pogon. U pogon je, takode, puštena i fabrika sirovog glicerina u Kreki, Tuzla, koja je i inače bila tehnološki izgrađena po njemačkoj patenturi. Fabrika je proizvodila manje količine sirovog glicerina sa 6-10% glicerina, a Nijemci su ovaj sirovi produkt izvozili u Rajh na rafiniranje i dalju preradu u proizvodnji eksploziva.²⁵ Livnica u Ilijašu, kao i preduzeće drvene industrije Hobag u Zavidovićima, na osnovu pregovora u novembru 1941. godine preuzeti su početkom 1942. godine od strane Vermahta. Bez obzira na nazive, kao Hrvatski rudnici i talionice HRUTAD, i ovdje Domobranski Zavodi, pomenuti pogoni u Vogošći, Ilijašu, Zavidovićima, Zenici, kao i u Slavonskom Brodu bili su pod kontrolom Vermahta i njihova proizvodnja je prvenstveno zadovoljavala potrebe njemačke vojne sile.²⁶

Vojska Nezavisne Države Hrvatske bila je od samoga početka upućena i ovisna u snabdijevanju oružjem, municijom i drugim ratnim materijalom i opremom na svoje saveznice Italiju i Treći Rajh. Pored rudnika i industrijskih postrojenja koje je vlada NDH proglasila državnim vlasništvom, a premda je ustaška propaganda rudarstvu i topioničarstvu davala temeljna značenja u planiranju ekonomske perspektive i samostalnosti, ustaške vlasti nisu u tome pogledu imale nikakvog, ili presudnijeg uticaja. U jednoj tajnoj naredbi, koju je potpisao bojniki Hovanički, izdatoj od 11. pješačke pukovnije iz Siska, br.387, od 8. januara 1942. godine, kaže se da inostrane vojne firme (njemačke i talijanske) isporučuju municije samo onda kada im se nabavi toliko bakra, olova, i ostalih kovina uaturi, koliko je potrebno za izradu te municije. Za izradu 14. miliona metaka koliko je samo ova pukovnja potrošila od 15. oktobra 1941. godine do 17. decembra 1941. godine, ustaše bi trebale isporučiti 14 vagona praznih čaura, 3,8 vagona bakra, 1,4 vagona kositra, 14,4 vagona olova, 4.200 kilograma antimona, 280 kilograma nikla, 42 kilograma kalaja i 112 kilograma žive. Bojniki Hovanički komentariše koliko novaca treba da se sve to kupi, jer NDH nema bakra do 3 vagona, jer nema ni jedan rudnik bakra, a nema ga gdje ni kupiti.²⁷

Proizvodnja u željezarama Zenica i Vareš je, prije svega, zadovoljavala potrebe njemačke ratne privrede, a isporuka je morala biti izvršena od prvih kontingenata proizvedenog gvožđa i čelika, a ostatak preko ugovorenih isporuka služio je za podmirivanje potreba NDH. Pored jačanja NOP-a, a u vezi s tim i pogoršanja situacije u rudnicima gdje se vadila ruda za željezare, zatim nedostatak radne snage, kao i transportnih sredstava, veliki problem predstavljao je i nedostatak domaćeg koksa, pa se snabdijevanje koksom i njegovim otpacima moralo osloniti na uvoz iz

25 RIAT, 5210/43, str. 12.

26 NAV, F.77, r.1294, s. 1154-1155, r. 1298, s. 405.

27 Zbornik NOR-a, Tom IV, knj. 4, dok. 83, str. 294.

Rajha. Sve je to u postojećim ratnim uslovima otežavalo ispunjenje zacrtanih planova proizvodnje i isporuke.

Proizvodnja u željezari u Zenici nije samo po svome obimu bila usmjerena na zadovoljenje potreba njemačke vojske, nego i po svojoj strukturi. Da bi se u željezari Zenica mogao tehnološki pravilno proizvoditi čelik za granate i pancir ploče za tenkove, organizovana je "obuka rukovodioca čeličane, valjaonice i jednog predstavnika Ministarstva šuma i ruda NDH, koju je sprovelo privredno odjeljenje Vrhovne komande kopnene vojske OKH u čeličani Ildzer, kod Hanovera."²⁸

Komentarišući "odbijanje koncesija Italiji, neispunjenje i odgadanje onoga što je ugovoreno (eksploatacija šumskog bogatstva, nalazišta lignita, rudnika gvozdene rude Breda, fabrike superfosfata Montekatini" italijanski poslanik u Zagrebu Kazertano to povezuje sa "neprekidnom i nemilosrdnom akcijom nemačke ekonomske eksploatacije, ne samo kroz međunarodne sporazume, već i kroz osnivanje velikih preduzeća u kojima je i kapital i rukovodeća uloga Nemaca široko zastupljeni."²⁹

U 1943. godini u željezari u Zenici proizvedeno je 35.101 tona sirovog čelika i 22.900 tona valjanog gvožđa, a obaveze NDH prema Trećem Rajhu iznosile su najmanje 30.000 tona.³⁰

U oktobru 1943. godine čeličana Zenica je zbog djelomičnog razaranja prestala da proizvodi i isporučuje čelik za granate. Ova oštećenja fabričkih postrojenja čeličane, valjaonice, električne centrale, rudnika uglja i skladišta rezervi izvedena su 10. i 11. oktobra 1943. godine od strane ilegalaca iz Zenice i boraca 3. proleterske udarne brigade NOVJ.

Redovna eksploatacija rudnika Vareš kao i proizvodnja u željezari Vareš za potrebe Trećeg Rajha prekinuta je 20 i 21. oktobra 1943. godine, pošto su jedinice 17. udarne divizije NOVJ zauzele Vareš i uništile visoke peći željezare kao i rudnička postrojenja. To je dovelo u pitanje daljnu proizvodnju čeličnih košuljica za granate u fabrici vagona u Slavanskom Brodu, kao i dalji rad u Zavodima u Sarajevu.³¹

Izbijanje ustanka 1941. godine i njegovim prerastanjem u NOP, razbijen je privredni mir kao osnovna pretpostavka ostvarenja planski uobličениh vojno privrednih interesa Trećeg Rajha u Bosni i Hercegovini. Dalje provodenje tih interesa poprima sve više "nenormalne "oblike", jer se za vrijeme izvođenja ratnih operacija svako ugroženo područje proglašava vojišnom prostorijom. Umjesto funkcioniranja zamišljenih modela i organizacije, djeluje sistem represivnih mjera, pri čemu je u prvom redu bila podvučena upotreba vojne sile.

28 Rafael Brčić, *Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941.*, Vojno-istorijski glasnik, br. 1, Beograd 1970, str. 63. Izvještaj njemačkog privrednog oficira u Zagrebu od 4. IX - 1941.

29 *Zbornik NOR-a*, Tom XIII, knj. 2, dok. 82, str. 519.

30 Nikola Živković, *Eksploatacija železa od strane Nemaca u toku drugog svetskog rata*, Prilozi br. 8, Sarajevo 1972, str. 335.

31 *Zbornik NOR-a*, Tom XII, knj. 3, dok 165, str. 669, 677.

S u m m a r y

THE MILITARY INDUSTRY IN BOSNIA-HERZEGOVINA AND THE
MILITARY ECONOMIC INTEREST OF THE NAZI GERMANY

The industrial potentials of Bosnia-Herzegovina, as well as the potentials of the entire Yugoslavia until 1941, were not mobilised as war potentials of the country. Though, the raw materials basis and the industrial capacity set conditions and possibilities to meet the essential economic demands of the army. Only by the outbreak of World War II, 1939, some measures were taken in planning the military industry development. The state forced also private ventures, but the entire military industry will face the year 1941, military and technically, unprepared.

The war industry, in a narrow sense, which existed in B-H prior to war in April 1941, due to the military economic interests and needs of the Third Reich, including the complete potentials in B-H, reached a new quality, namely the war industry. It used to be a part of the "Complementary economic region" in the South East Europe, to contribute the needs in war.

The armed anti-fascist movement broke the economic peace, a basic assumption of the Third Reich to put to work the imagined models and organisation in Bosnia - Herzegovina. Instead a system of repression, primarily of the armed forces was introduced.

Husnija Kamberović

RASPRAVE O BOSANSKIM GRANICAMA 1946. GODINE

Polazeći od konstatacije da pojam "avnojevske granice" nema svoju preciznu teritorijalnu operacionalizaciju, autor ukazuje na brojne rasprave koje su vodene oko bosanskih granica 1946. godine, i na kraju zaključuje kako one nisu rezultirale sporazumnim utvrđivanjem granica, pa su neki susjedi smatrali bosanske granice spornim dugo vremena nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Bez obzira na brojne dileme koje su bile prisutne u komunističkom i partizanskom pokretu tijekom Drugog svjetskog rata u vezi sa položajem u jugoslavenskoj federaciji, Bosna i Hercegovina je od konca 1943. bila posve ravnopravna članica jugoslavenske federacije, ali je često trpila atake na svoje granice. Na sjednici Predsjedništva AVNOJ-a 24. februara 1945. godine Mile Perunčić, sekretar Predsjedništva AVNOJ-a, govoreći o broju vijećnika AVNOJ-a iz pojedinih republika, kazao je kako je Bosna i Hercegovina definirana "u granicama određenim Berlinskim ugovorom", Hrvatska "u granicama bivše Savske banovine sa 13 srezova bivše Primorske banovine i Dubrovačkim srezom iz bivše Zetske banovine", Srbija "u granicama pre Balkanskog rata sa srezovima uzetim od Bugarske Versajskim mirom", a Crna Gora "u granicama pre Balkanskog rata sa Beranskim i Kotorskim srezom i Plavom i Gusinjem". U posljednje su vrijeme rasprave o granicama općenito veoma učestale. U vezi sa bosanskim granicama isticalo se kako je ona nakon 1945. izgubila neke teritorije, pri čemu se obično navodi nepoznanica oko načina na koji je ona izgubila izbočinu kod Sutorine i time izlaz na Bokokotorski zaljev. Od nedavno se počinje raspravljati i o bosanskim granicama sa Hrvatskom na planini Plješevici. Većina ovih rasprava, međutim, nema znanstveni karakter i ne zasniva se na arhivskoj građi. Sačuvana i trenutno dostupna arhivska građa omogućava da se ovaj problem malo bolje osvijetli, ali ne i u cijelosti riješi.

¹ Zakonodavni rad Predsjedništva AVNOJ-a i Pedsjedništva Privremene Narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944. - 27. oktobar 1945), Beograd, s.a., str. 58.

Činjenica je da granice unutar jugoslavenske federacije među pojedinim članicama nisu bile definitivno riješene, te da su one bile uzrokom brojnim i ponekada veoma oštrim raspravama u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata. Članom 12. Ustava FNRJ iz 1946. bilo je predviđeno teritorijalno razgraničenje među republikama. U raspisu što ga je savezna Vlada 15. maja 1946. uputila svim republičkim vladama "iako pomenuto razgraničenje nije vezano za rok, ipak je potrebno što pre izvršiti eventualne korekcije, jer će se na taj način otkloniti nespozum i eventualni sporovi". Savezna je Vlada tražila da prijedlozi za izmjenu granica "moraju biti detaljno obrazloženi sadržavajući u sebi nacionalni sastav traženog mesta, njegovu ekonomsku povezanost i motive zašto se traži promena"². Iz prijedloga pojedinih republika koje smo mi uspješno pronašli u arhivskoj građi uočljivo je da su svi prijedlozi imali jako izražen nacionalni motiv, a ekonomska se povezanost pojavljuje samo kao nužna dekoracija, mada je ponekad i saobraćajna povezanost bila veoma važan faktor u određivanju granica.

Prije nego je savezna Vlada uputila raspis o prikupljanju prijedloga za izmjenu republičkih granica, seljaci sela Kruševo na rijeci Pivi su podnijeli zahtjev za odvajanjem od Crne Gore i pripajanje Bosni i Hercegovini. Ovi seljaci (10 porodica sa 50 članova) su 4. marta 1946. podnijeli zahtjev mjesnom narodnom odboru Mratinje, srez Šavnik u Crnoj Gori, da se izdvoje iz Crne Gore. Ovaj je njihov zahtjev prosljeđen Vladi Crne Gore, a oni su se 9. marta 1946. obratili sa istim zahtjevom i sreskom narodnom odboru Foča. Selo Kruševo je, inače, naseljeno Crnogorcima 1882. i čitavo je vrijeme bilo u sastavu Bosne i Hercegovine. Iznad Kruševa, na Vučevu, bilo je također pet obitelji sa 29 članova koje su se tu naselile 1919. i čitav taj prostor je bio u sastavu BiH sve do 1941. godine. U molbi oni ističu kako im je sjedište sreza u Šavniku daleko "a brda, planine i veliki snegovi sprečavaju svaki saobraćaj, te ni pješak kroz dva tri mjeseca zimi tuda ne može, a puteva nemamo samo koze kuda idu". Okružni narodni odbor u Sarajevu je 11. juna 1946. podržao ovaj zahtjev seljaka Kruševa uz napomenu da se vjerovalo kako je ovaj prostor, zapravo, zabunom iza Drugog svjetskog rata bio priključen Crnoj Gori. Naime, "Uredbom o određivanju područja narodnih odbora" od 27. augusta 1945. bilo je predviđeno da granica između sreza Foča i Crne Gore prema srezu Šavnik ide granicom katastarske općine Hum, što znači lijevom obalom rijeke Pive, tako da sva teritorija s lijeve strane Pive pripada srezu Foča (tj. Bosni i Hercegovini), a s desne strane sreza Šavnik (tj. Crnoj Gori). Budući da se selo Kruševo nalazi s lijeve strane rijeke Pive znači da je ono po "Uredbi" od 27. augusta sastavni dio Bosne i Hercegovine. Nije poznato da li je u pitanju samo zabuna ili nešto drugo, ali je činjenica da je na tom dijelu historijska granica Bosne bila ugrožena. Tek 1949. sela Kruševo i Vučevo su zvanično vraćena Bosni i Hercegovini³. Mada je Hercegovački narodni odbor 4. juna 1946. pisao da nema potrebe za izmjenom granica sa susjed-

² Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), 50 - 33 - 65, Vlada FNRJ - Vladi Narodne Republike BiH, 11. maja 1946.
³ Službeni list NR BiH, br. 43, 27. oktobra 1949.

nim republikama⁴, ipak je od Crne Gore traženo da se sela Krivi Do i Hadžićka Poljana odvoje od sreza Šavnik i priključe srezu Gacko. Ovaj prijedlog, što ga je na temelju zahtjeva seljaka iz Krivog Dola i Hadžićkih Poljana, Okružni odbor u Mostaru 13. avgusta 1946. dostavio Predsjedništvu Vlade BiH, savezna je Vlada iz Beograda poslala 26. septembra 1946. Vladi Crne Gore⁵. Nije nam poznato kako je završio ovaj prijedlog, niti smo u dostupnoj arhivskoj građi pronašli neku prepisku oko Kleka i Sutorine.

Osim sa Crnom Gorom, i bosanska granica prema Srbiji je odmah nakon Drugog svjetskog rata dovodena u pitanje. Od marta 1945. konstantno su se iz Srbije postavljali zahtjevi da se sela Mokronoge, Ustibar, Medurječje, Mioče, Kula, Bulanovići, Knjeginja, Trnavci, Plana, Laništa, Oskoruša, Ravno, Dubac, Bijelo Brdo, Rijeka, Cigla i Štrpci odvoje iz sreza Višegrad (tj. Bosne i Hercegovine) i priključe srezu Priboj (tj. Srbiji). Vlada Srbije je 8. avgusta to i službeno tražila, ali je bosanska Vlada 4. septembra 1946. odgovorila "da je volja većine naroda da ostanu u sastavu S.N.O. Višegrad Narodne Republike Bosne i Hercegovine", te da takvo stanje treba ostati i nadalje⁶. Okružni narodni odbor u Tuzli je 30. jula 1946. dostavio Predsjedništvu Vlade BiH prijedlog da se u pogledu sporova oko granice sa Srbijom na rijeci Drini, a u vezi sa zemljišnim sporovima (adama) na toj rijeci, kao meritorna granica smatra matični tok rijeke Drine⁷. Problem sa drinskim adama je bio u tome što je Drina u svom donjem toku gotovo svake godine mijenjala svoje korito, pa su ade zbog toga dolazile "sad na lijevu sad na desnu obalu". Bosna i Hercegovina i Srbija su formirale zajedničku komisiju od predstavnika pograničnih sreskih odbora da riješe ovo pitanje zemljišnih sporova u pograničnoj zoni, ali ona nije mogla donijeti nikakve zaključke⁸.

Najviše problema je Bosna i Hercegovina imala sa granicom prema Hrvatskoj. Na prijedlog Okružnog odbora u Travniku 15. juna 1946. sela Vinica i Donja Prisika koja su bila u sastavu Bosne i Hercegovine (srez Duvno), trebala su biti priključena Hrvatskoj (kotaru Imotski). "Po nacionalnosti stanovništvo Vinice je Hrvatsko, a po načinu života i običajima bliže Dalmatincima nego Bosancima. Također je želja većine stanovništva da se pripoji Dalmaciji". Po ovom prijedlogu "granica između naše (BiH) i susjedne (Hrvatske) Republike išla bi od Zavelima (tromeda srezova Duvno, Imotski, Posušje) preko Viničke strane do granice između Gornje i Donje Prisike (Gornja Prisika bi ostala u srezu Duvno, a Donja pripala Dalmaciji)"⁹.

4 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH), fond Vlada BiH (dalje VLBiH), k. 10, br. 5855/46.

5 AJ - 50 - 33 - 65, Vlada FNRJ - Vladi Narodne Republike Crne Gore, 26. septembar 1946.; ABiH, VLBiH, k. 9, br. 5092/46, Hercegovački okružni narodni odbor - Predsjedništvu Vlade BiH, 13. august 1946. godine.

6 ABiH, VLBiH, k. 12, br. 7755/46, Predsjedništvo Vlade BiH - Predsjedništvu Vlade Srbije, 4. septembar 1946.

7 ABiH, VLBiH, k. 9, br. 5092/46, Okružni narodni odbor Tuzla - Predsjedništvu Vlade BiH, Razgraničenje sa Narodnom Republikom Srbijom, 30. jula 1946.

8 AJ - 50 - 33 - 65, Vlada Srbije - Vladi FNRJ, 18. juna 1948.

9 ABiH, VLBiH, k. 9, br. 5092/46, Okružni narodni odbor Travnik - Predsjedništvu Vlade BiH, Teritorijalno razgraničenje sa Narodnom Republikom Hrvatskom, 15. juna 1946.

Bilo je sporova duž čitave granice sa Hrvatskom od Vinice do planine Plješivice. Vlada Bosne i Hercegovine je 20. augusta 1946. tražila da zaseoci Drenovac, Ševina Poljana i Gornji Tiškovac sa lijeve strane rijeke Butižnice, te Vaganj pripoje Bosni i Hercegovini (srezu Bosansko Grahovo) jer "ta područja od ličkog zaleda odvajaju visoke šume Kočina Kosa i Jelovi Tavani, te su geografski, komunikaciono i privredno vezani za srez Bosansko Grahovo, a i svi su, osim Vagnja, već u toku narodnooslobodilačke borbe bili u sastavu ovoga sreza"¹⁰. Bosanska je Vlada također tražila da selo Begluci, koje je ranije bilo u sastavu BiH, a iza rata je ušlo u sastav sreza Donji Lapac (Hrvatska) bude vraćeno Bosni (u srez Drvar). Budući da su sela Kaldurma i Dugo Polje sa zaseokom Podjenske Torine, koja su u sastavu Hrvatske, uvučena kao klin u teritorij Bosne i Hercegovine i ekonomski i saobraćajno integrirana u BiH, bosanska je Vlada tražila da ona i u političko-teritorijalnom smislu postanu dio Bosne i Hercegovine. Hrvatska je, pak, tražila ispravku granice na području Kestenovca (Kestenovac, Bosanski Štrbci i Seoce) i Tiškovca (Drenovac i Lički Tiškovac) zahtijevajući da se ta naselja izdvoje iz sastava Bosne i Hercegovine i pripoje Hrvatskoj. Doista, ova su naselja 1952. i ušla u sastav Republike Hrvatske¹¹.

Najžučnije rasprave su vodene oko granice na planini Plješivici. Okružni odbor u Bihaću u svom je prijedlogu za određivanje granice između Hrvatske i Bosne i Hercegovine, dostavljenom 3. jula 1946. Predsjedništvu Vlade Bosne i Hercegovine, konstatirao kako je granica između dviju republika određena Zakonom o teritorijalnoj podjeli BiH na okruge, srezove i područja mjesnih odbora, i na tom Zakonu zasnovane Uredbe Vlade BiH iz avgusta 1945, ali "u odnosu na masiv Plješivica ova granica nije utvrđena i radi toga su nastali nesporazumi. Ovo tim prije, što u pomenutoj Uredbi postoji nejasnost, jer se u granici Bihaćkog sreza ne vidi Baljevac, dok se kod određivanja sjedišta mjesnih područja navodi da Baljevac pripada katastarskoj opštini Zavalje, tj. srezu Bihać. Međutim, u praksi Baljevac pripada Sreskom N.O. Bihać, dok Meljinovac Kotarskom narodnom odboru Donji Lapac"¹². Zbog te je nepreciznosti na terenu dolazilo do nesuglasica jer su pojedina sela sa bosanske strane sjekla šumu na Plješivici koja je bila u granicama Hrvatske (radi se o selima Kestenovac, Bušević, Bosanski Štrbci, Lohovo, Lohovska Brda, Seoce, Veliki Skočaj, Mali Skočaj, Medudražje, Golubić, Sokolac, Dobrenica, Zavalje, Vučijak, Veliki i Mali Baljevac, Žegar, Vedro Polje, Papari, Muslići, Kamenica, Klokot, Izačić, Vikića selo, Vrsta, Turija, M. Gata, S. Gata, Bugar i Mala Peć)¹³. Argumenti koje je hrvatska strana iznosila u odbranu svojih stavova po kojima su ti šumski kompleksi na Plješivici u granicama Hrvatske bili su

10 ABiH, VLBiH, k. 9, br. 5092/46, ONO Bihać - Predsjedništvu Vlade BiH, 6. august 1946; Isto, Predsjedništvo Vlade BiH - Predsjedništvu Vlade FNRJ, Predlog teritorijalnog razgraničenja sa republikama, 20. august 1946.

11 Službeni list NR BiH, br. 13, 20. 5. 1952.

12 ABiH, VLBiH, k. 9, br. 5092/46, ONO Bihać - Predsjedništvu Vlade BiH, Prijedlog za određivanje granice između N.R. Hrvatske i N.R. Bosne i Hercegovine, 3. jula 1946.

13 ABiH, VLBiH, k. 9, br. 5092/46, ONO Bihać - Predsjedništvu Vlade BiH, Potražnja drvnog materijala sa područja N.R. Hrvatske, 7. juni 1946.

ti, da su šume pripadale imovnoj općini u Otočcu. "Imovne općine de facto i de iure postoje. NDH je donijela tzv. zakonsku odredbu o prestanku imovnih općina, no ta zakonska odredba s obzirom na propise odluke AVNOJ-a od 21.XI 1944. je ništeta"¹⁴. Na jednom sastanku u Bihaću 13. juna 1946, kojem su prisustvovali Ante Duić u ime Hrvatske, te u ime Okružnog odbora u Bihaću Ilija Miljević, Enver Redžić, Meho Hadžiabdić i Mustafa Mehić, "nakon svestrano provedene diskusije" zaključeno je kako su katastarske općine Zavalje, Skočaj i Meljinovac dio Bosne i Hercegovine mada su "po starim pak granicama za vrijeme bivše Austro-Ugarske" one pripadale Hrvatskoj "pa prema tome i cjelokupno šumsko područje Plješivice. (...) Uspostavom bivših banovina za vrijeme stare Jugoslavije k.o. Zavalje, Skočaj i Meljinovac pripadali su teritoriji Bosne i Hercegovine". Na ovom je sastanku zaključeno "da bi bilo potrebno da se obrazuje komisija od predstavnika vlade NR Hrvatske i Vlade NR Bosne i Hercegovine koja će utvrditi graničnu liniju na masivu Plješivice"¹⁵. Nije nam poznato da li je jedna takva komisija doista i oformljena. Vlada Bosne i Hercegovine je 12. avgusta "uzela u postupak predmet koji se odnosi na Masiv Plješivice"¹⁶, ali nije jasno šta je to u stvarnosti i značilo. Hrvatska je Vlada isticala kako ima pravo na Plješivicu jer su ti prostori prije 1929. bili u sastavu Hrvatske. "Granice koje su postojale do 1929. bile su postulat prvenstveno ekonomskih prilika, dok granice ustanovljene 1929. godine, prema kojima su Bihaću pripojena mjesta: Vaganac, Petrovo selo Ličko, Baljevac, Zavalje, Skočaj i Meljinovac, plod su samo stranačkih natezanja i nezdravih političkih prilika. Da je tomu tako najbolji je dokaz činjenica da su odmah po oslobođenju Vaganac, Ličko Petrovo Selo i Meljinovac tražili otrgnuće od Bihaća i pripojenje natrag kotarevima Korenici odnosno Donjem Lapcu, kamo su vjekovima pripadali"¹⁷. Hrvatska je Vlada priznala da su Vaganac, Petrovo selo Ličko, Baljevac, Zavalje, Skočaj i Meljinovac 1929. pripojeni Bosni, ali je isticala da ni tada nije traženo da i šume tih katastarskih općina budu priključene Bosni, dakle, da se bosanska granica pomjeri više na zapad. Okrug Bihać je, međutim, 12. jula 1946. donio odluku da sve te sporne šume uđu u njen sastav i to na osnovu "izričitog i ličnog naređenja Predsjednika N.V. za Bosnu i Hercegovinu od 6. juna 1946. godine" koji je naredio "da se postupi po Uredbi o teritorijalnoj podjeli područja Narodnih odbora u Bosni i Hercegovini od 27. avgusta 1945. godine, prema kojoj Uredbi sporne šume sa područja k.o. Zavalje, Skočaj i Meljinovac pripadaju teritoriju Okruga Bihać"¹⁸, dakle Bosni i Hercegovini. Time je de facto granica pomjerena na liniju koju je Vlada BiH predlagala 20. avgusta 1946, jer je "tako postavljena granica prirodna jer ide vijencem planine Plješivice. Dio pla-

14 ABiH, VLBiH, k. 13, br. 8495/46, Vlada Hrvatske - Okružnom narodnom odboru Bihać, Plješevičke šume - pripojene NRBiH, 14. kolovoza 1946.

15 ABiH, VLBiH, k. 9, br. 5092/46, Zapisnik sastavljen 13. juna 1946. u Uredu Okružnog narodnog odbora u Bihaću.

16 ABiH, VLBiH, k. 13, br. 7137/46.

17 ABiH, VLBiH, k. 13, br. 8495/46, Vlada Hrvatske - Okružnom narodnom odboru Bihać, Plješevičke šume - pripojene NRBiH, 14. kolovoza 1946.

18 ABiH, VLBiH, k. 13, br. 8495/46, Zapisnik sastavljen 4. septembra 1946. godine u Uredu Okružnog narodnog odbora u Bihaću.

nine Plješivice koji pada prema rijeci Uni pripao bi NR Bosni i Hercegovini, tako da bi pomenuta sela koja na tome dijelu planine Plješivice imaju svoja imanja i koja su upućena na šume radi snabdijevanja građevinskim materijalom i ogrijevnim drvetom, a čine jednu ekonomsku i geografsku cjelinu, pripala N.R. Bosni i Hercegovini Sreskom narodnom odboru Bihac¹⁹. Bosanska je vlada predlagala slijedeće izmjene granice: "Sadašnja granica trebalo bi da se ispravi na račun Narodne republike Hrvatske, tj. katastarske opštine Petrovo Selo pa bi granica išla od kote 1303 Beli Vrh, kotama 1142, 1082 do puta Baljevac - Ličko Petrovo Selo tj. do sada utvrđene granice (granice uspostavljene odlukom Okruga Bihac 12. jula, op. H.K.). Dosadašnja granica išla je istočnije od sada predložene. Katastarska opština Meljinovac sada pripada kotarskom narodnom odboru Donji Lapac NR Hrvatske, a trebalo bi da pripadne Sreskom narodnom odboru Bihac NR Bosne i Hercegovine. Granica u ovom slučaju išla bi od dosadašnje granice od kote 1567 Žestikovac, kotama 1622, 1610, 1612 na kotu 1514 Debeli Vrh pa dalje kotama 1244, 1498, 972, 671 gdje bi izlazila na dosadašnju granicu"²⁰.

Hrvatska se vlada suprotstavila odluci Okruga Bihac od 12. jula 1946, tražeći da se te šume ne mogu predati Bihackom okrugu "dok god pitanje postojanja imovnih općina ne bude likvidirano"²¹. Izgleda da je bosanska vlada popustila, budući da 19. septembra traži od Vlade Hrvatske "da se pomenutim selima dozvoli besplatno snabdijevanje građevinskim materijalom i ogrijevom u šumskom području planine Plješivice, dok se ne riješi pitanje teritorijalnog razgraničenja između naših republika"²². Ali, pitanje teritorijalnoga razgraničenja je tada ostalo neriješeno i hrvatska će ga vlada smatrati spornim dugo vremena nakon ovih rasprava.

Budući da "avnojevske granice" koncem Drugog svjetskog rata nisu imale preciznu teritorijalnu operacionalizaciju, već početkom 1946. su se počele voditi rasprave oko preciziranja tih granica. Savezna je Vlada potrebu da se granice što prije preciziraju opravdavala uvjerenjem da će se time "otkloniti nesporazumi i eventualni sporovi" među članicama Federacije. Rasprave su se temeljile na članu 12 Ustava FNJR iz 1946. koji je predviđao teritorijalno razgraničenje. Bosna je imala dugu granicu i vodila je rasprave sa svim svojim susjedima (sa Crnom Gorom oko sela Kruševo, Vučevo, Hadžićka Poljana i Krivi Do; sa Srbijom oko brojnih sela u Višegradskom kotaru i drinskih ada; sa Hrvatskom oko sela Vinica, Prisika; duž

19 ABiH: VLBiH, k. 9, br. 5092/46, Vlada BiH - Vladi FNJR, Prijedlog teritorijalnog razgraničenja sa republikama, 20.8.1946. godine.

20 ABiH: VLBiH, k.9, br. 5092/46, Vlada BiH - Vladi FNJR, Predlog teritorijalnog razgraničenja sa republikama, 20. august 1946.

21 ABiH: VLBiH, k. 13, br. 8495/46, Vlada Hrvatske - Okružnom narodnom odboru Bihac, Plješevičke šume - pripojene NR BiH, 14. kolovoza 1946.

22 ABiH: VLBiH, k. 13, br. 8495/46, Vlada BiH - Predsjedniku Vlade Hrvatske, 19.9.1946.

čitave granice od Vinice do planine Plješivice, te posebno oko razgraničenja na planini Plješivici). Mada je Savezna Vlada tražila da prijedlozi koje pojedine republike ističu u vezi sa teritorijalnim razgraničenjem "moraju biti detaljno obrazloženi sadržavajući u sebi nacionalni sastav traženog mjesta, njegovu ekonomsku povezanost i motive zašto se to traži" iz arhivske građe je uočljivo da su svi prijedlozi imali jako izražen nacionalni motiv, a ekonomska se povezanost pojavljuje samo kao nužna dekoracija. Većina tih rasprava je, ipak, ostala neriješena 1946. godine, kada su te rasprave bile najžučnije, pa su ti problemi s vremena na vrijeme postajali aktualni i u narednim godinama.

S u m m a r y

DISCUSSIONS ON THE BOSNIAN BOARDERS IN THE YEAR 1946

The "Avnoj boarders" by the end of the World War II were not done precisely, as early as 1946 discussions on boarders were held. The Federal Government justified the need of the boarder determination in order "to eliminate some misunderstandings or possible conflicts" among the members of the Federation. The discussions were based on the article 12 of the Constitution of Federative People's Republic Yugoslavia, 1946, in favour of solution of the boarder question. Bosnia had a long boarder, discussing with all the neighbour's (Monte Negro about the villages Kruševo, Vučevo, Hadžićka Poljana and Krivi Do; Serbia, a number of villages in the district of Višegrad and islands on the river Drina; with Croatia concerning the villages: Vinica, Prisika, along the boarder line of Vinica to the mountain Plješivica, particularly on the mountain itself). However, the Federal Government asked each of the republics to forward proposals concerning the boarders as "should be presented in details, a clear explanation with the national structure of a place in question, economic relations and motives, why it is asked for..." According the archival material all the proposals contained a strongly expressed national motive, while the economic relations appeared only as a mere decoration. Most of the discussions were left unsolved in 1946, when they were most ardent, so the mentioned problems, from time to time, became a reality in the coming years.

Vera Katz

OSNOVNA OBILJEŽJA AGITPROP KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI (1945.-1948.)

Mada je već prošlo oko pedeset godina od kraja Drugog svjetskog rata, povijest Bosne i Hercegovine nakon 1945. godine, uglavnom, je zastupljena samo u pionirskim zahvatima. Ponekad se činilo da je dosta toga poznato i proživljeno, stoga su znanstvene historiografske analize izostale. Pravdanja za ovakav nedostatak nalazila su se i u teoriji povijesne distance od određenih događaja. Svakako, danas to ne može biti opravdanje. "Godina 1989. - dvjestogodišnjica francuske revolucije i verifikacije američkog Ustava - i simbolično je označila odlučni slom komunizma; on je od tada prestao postojati kao značajni čimbenik svjetske povijesti (...) zavjesa je doista pala kada se stari Sovjetski Savez raspao i kada je Rusija nakon kolovozkog puča 1991. zabranila Komunističku partiju".¹ Prema tome, više se ne može tražiti opravdanje da procesi nisu završeni. "Nakon 1989. počelo se na totalitarizmom opuštenom području obnavljati civilno društvo stvaranjem desetaka tisuća novih udruga-političkih stranaka, radničkih sindikata, novih časopisa i novina, ekoloških klubova, književnih društava, crkava, nacionalnih skupova i slično".² U okviru tih prijelomnih godina dvadesetog stoljeća, potrebno je izučavati i povijest Bosne i Hercegovine koju ovi događaji nisu mimoišli, nego su je iz temelja uzdrмали. Bosna i Hercegovina može se uzeti kao školski primjer istraživanja od vremena nametanja komunističkog ideološkog koncepta vlasti jednoj zemlji još tijekom Drugog svjetskog rata pa do razdoblja izlaska iz takvog društveno-političkog sustava 1990. godine. Val demokratskih ideja zahvatio je i Bosnu i Hercegovinu uništavajući legitimnost komunističkog režima, ali demokratizacija se teško uspostavljala u proces dezintegrirane Jugoslavije, tijekom agresije i međunacionalnih sukoba unutar same zemlje (1992.-1995.). Da bi se objasnili događaji u intervalu između 1989. i 1995. godine ipak se povijesničari moraju vratiti daleko u prošlost. Za starija povijesna razdoblja, bosanskohercegovačka historiografija se može pohvaliti vri-

¹ Francis Fukujama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek (The End of History and the Last Man*, Hamish Hamilton, London, 1992.), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994, str.68, prijevod sa engleskog Rajka Rusan Polšek.
² Isto, str. 77.

jednim monografijama i studijama, ali za socijalistički razvitak Bosne i Hercegovine tek je na povijesničarima da slijede tu historioграфsku tradiciju.

Prema već ustaljenom metodološkom principu, elaboriranje bosanskohercegovačke povijesti nakon 1945.godine potrebno je istraživati u okviru jugoslavenske države kojoj je Bosna i Hercegovina pripadala kao njena federalna jedinica. Pri tome ne treba zanemariti ni položaj druge Jugoslavije u razjedinjenom poslijeratnom svijetu, između Istoka i Zapada, vrlo blizu "gvozdenoj zavjesi" koju je Winston Churchill definirao na koledžu u Fultonu, 5.ožujka 1946, u prisustvu američkog predsjednika Harry Trumana, a prema čijim tumačenjima "su je komunisti spustili između svog i slobodnog svijeta".³ Kroz povijest, bosanskohercegovačka zemlja bila je prostor preko kojeg su velike sile i susjedi crtali svoje ekspanzionističke planove. To je bila zemlja razdjelnica katoličanstva i pravoslavlja, a ujedno i dom katoličanstvu i pravoslavlju i Crkvi bosanskoj i islamu i židovstvu još od vremena razvijenog feudalizma. U kontekstu svog tog povijesnog nasljedja potrebno je izučavati bosanskohercegovačku povijest dvadesetog stoljeća.

USA i SSSR sa vojnom, političkom i ekonomskom nadmoći nad ostatkom svijeta su se izdvojile kao dvije supersile te kontrolirale svaka svoj dio interesne sfere, što je bio uvod u njihovu konfrontaciju u vrijeme poslijeratne hladnoratovske politike. Mnogi politički događaji su zaoštravali sukobe u svijetu i doveli ga do ivice ratnog konflikta, a jedan od njih je bio i nametanje sovjetskog hegemonizma istočnoeuropskim i balkanskim zemljama. Zapad je vrlo kratko poslije rata odustao u borbi za Jugoslaviju koja se utapala u socijalističkom moru Istoka napuštajući potpuno koncept civilnog društva. Unutar tog jugoslavenskog socijalističkog modela, a na primjeru bosanskohercegovačkog društva, mogu se pratiti procesi izrastanja jednopartijskog sustava vlasti. Snažna sovjetska država uistinu je izgledala vrlo snažno, a posebno na globalnome strateškom nadmetanju sa SAD-om, stoga je Jugoslavija importirala institucije koje su bile vrlo djelotvorne neovisno o nacionalnim i kulturnim tradicijama zemlje-uvoznika, a to su: Komunistička partija kao prethodnica režima; ideologija koja vlada svim djelovima života; planska privreda - centralizirana ministarstva i policijski aparat.

Jedan od vrlo važnih pravaca djelovanja KPJ bila je ideološka angažiranost u ukupnom kulturnom razvitku, a uglavnom, se podvodila pod agitaciju i propagandu. Bez obzira što pojmovi agitacija i propaganda imaju različita terminološka i funkcionalna značenja, ovaj novi ideološki koncept podvođen je najčešće pod zajedničkim imenom agitprop, što je bio najefikasniji način partijskog djelovanja u svim komunističkim zemljama pa i u Jugoslaviji, odnosno u Bosni i Hercegovini. Obnova materijalnog i duhovnog života u Bosni i Hercegovini otpočela je sa oslobodenjem snažnim zamahom ka uspostavljanju socijalističkog modela društva. Nova vlast težila je ka brzom ekonomskoj obnovi zemlje, a ta ekonomska obnova izvedena u

³ Thomas S. Arnis, *Encyclopedia of the Cold War*, New York, 1994, p.127.

komunističkoj režiji značila je i bržu stabilizaciju političkog sustava. Uspostavljanje uravnotežene političke moći značilo je i kontroliranje kulturnog života i njegovim usmjeravanjem ka potpunim provođenjem socijalističkog preobražaja društva. "Komunistička partija Jugoslavije borila se da održi ravnotežu između dva prioritetna polazišta: jedan je baziran na dugogodišnjem ideološkom cilju i na trenutnim političkim i ekonomskim potrebama".⁴

Medu prvim mjerama koje je nova vlast uradila bila je da cjelokupna materijalna baza kulturnog života (škole, institucije...) postanu državno vlasništvo. Svakako, kada sama država financira tu vrstu djelatnosti, tada je i kontrolira. U razdoblju između dva svjetska rata, Jugoslavija, odnosno Bosna i Hercegovina bila je među najnerazvijenijim europskim zemljama, što je bilo pogodno tlo za Komunističku partiju i početak oblikovanja te, uglavnom, neobrazovane mase i ostvarivanja vlastitih ciljeva i zadataka. Politika Partije u kulturi imala je zadatak "eliminiranja kapitalističkih ostataka".⁵ Stvaranjem državnog vlasništva, tj. eliminiranjem privatne svojine kroz razne "revolucionarne mjere" odrazilo se potpuno na obrazovanje i kulturu. Ustavom iz 1946. godine, privatni sektor se smatra "ostatkom politički pobjedene buržoazije", a državni, kao napredni, "ekspONENT Partije", koja je nastupila u ime naroda. Termin "partijski", "socijalistički", "komunistički" se ne upotrebljavaju u javnom životu, već samo "narodni",⁶ pa tako su narodna vlast, narodna prosvjeđivanje, narodna milicija, narodna armija, narodni napredak...bili uobičajeni nazivi. Stvaranjem državnog vlasništva stvorena je drugačija osnova za financiranje i kontroliranje kulturne politike kroz mrežu organizacija prema utvrđenoj shemi od najniže do najviše razine. U okviru zakonskih akata nacionalizirane su tiskare, knjižnice, čitaonice, škole, kinematografija itd, čime je nova država dobila materijalnu osnovicu za ostvarivanje vlastitog koncepta obrazovanja i kulture. Izgradnji materijalne osnove za kulturnu politiku doprinio je i "Prijedlog Zakona o pribiranju, čuvanju i raspodjeli knjiga i drugih kulturno-naučnih predmeta" koji su postali državna svojina prema Odluci AVNOJ-a od 21.11.1944.godine,⁷ što je prema već ustaljenoj praksi preneseno i u državno-politička akta Bosne i Hercegovine. Provođenje ovih zakonskih akata je vrlo interesantno pratiti kroz arhivsku građu. Među najinteresantnijim arhivskim dokumentima su oni koji govore o utvrđivanju vrijednosti historijskih i umjetničkih djela na pojedinim područjima u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine gdje se nije znalo razgraničiti što je to umjetnička, historijska vrijednost, a što školski inventar, na primjer, "...na dosta mjesta postoji i šteta na kulturno-istorijskim predmetima i prirodnim zna-

4 Carol S. Lilly, *Problems of Persuasion: Communist Agitation and Propaganda in Post-war Yugoslavia, 1944-1948*, *Slavic Review, American Quarterly of Russian, Euroasian and East European Studies*, vol.53, No.2, summer 1994, p. 396.

5 To je najčešće spominjana fraza u dokumentima koja je označavala opći demokratski pokret u duhu nastavka revolucije u mirnodopskim uvjetima, tumačena prema komunističkim ideolozima.

6 Kroz cijelu arhivsku građu bez obzira na koji se to arhivski fond odnosi, rabi izraz "narodni".

7 Zakon je ratificiran 29.05.1945. *Službeni list FNRJ*, br.36, 1945, str.299.

menitostima i da je ta šteta, ili zbog nehata ili zbog neshvatanja važnosti tog posla ili zbog odsustva smisla za kulturno-istoriske vrijednosti ostala neprijavljena. Primjera radi navodimo da je Etnografski muzej u Banjoj Luci u pogledu ratne štete na kulturno-istoriskim predmetima nadležnom Okružnom narodnom odboru podnio negativan izvještaj (...)", a kod prijave ratne štete prema drugom obrascu "(...) 276 muzealija procjenjeno je skoro isto toliko koliko i 22 alatke (...)".⁸ O tim i sličnim pitanjima prepiska je trajala vrlo dugo dok su se usaglasili kriteriji, odnosno dok su zaduženi ljudi na terenu shvatali šta se od njih traži, mada je mnogo vrijednih djela otuđeno iz zemlje tijekom, ili neposredno, nakon rata.

Financiranje prosvjetno-kulturnih potreba bilo je regulirano zakonima o budžetima saveznog i zemaljskih ministarstava i narodnooslobodilačkih odbora, čime im je omogućeno da u okviru tih prihoda zadovoljavaju svoje potrebe. Budžetska sredstva su bila povezana u jednu cjelinu pa je postojalo prelijevanje novca i za druge svrhe i za druge potrebe.⁹ U arhivskoj dokumentaciji Ministarstva prosvjete postoje podaci o budžetskim sredstvima, ali je nemoguće utvrditi sume novca za kulturno-prosvjetnu djelatnost. Iz podataka osnovnih organizacija tj. narodnih odbora javlja se još veći problem zbog nedostatka potpunih podataka, a osim toga u ovoj vrsti djelatnosti u svojim aktivnostima preklapali su se poslovi narodnih odbora, narodnofrontovskih organizacija, sindikata, organizacija AFŽ-a, omladine i partijskih organizacija, jer su svi imali agitpropovski "sektor rada". Sami brojevi iznosi ne bi odražavali stvarnu materijalnu vrijednost, jer je ulaganje u kulturu najvećim dijelom činilo vrednovanje dobrovoljnog rada u izgradnji objekata, besplatno angažiranje na analfabetskim i prosvjetnim tečajevima, u domovima kulture, knjižnicama i čitaonicama, diletantskim grupama itd.

Osnivanje, nadzor i materijalno staranje nad svim kulturno-prosvjetnim institucijama organizirano je na teritorijalnom principu prema važećoj administrativnoj podjeli zemlje. Mijenjanjem administrativno-teritorijalne podjele mijenjala se i shema kulturno-prosvjetnih institucija, ali im je svrha ostajala ista, tj. odgojiti "novog čovjeka" sposobnog za novo socijalističko društvo. To su bili mjesni, sreski, okružni i oblasni odbori na razini narodne vlasti, partijskih, narodnofrontovskih, omladinskih i još nekih organizacija. Mjesni narodni odbori postojali su kroz cijeli period, a povremenim ukidanjem ili formiranjem sreskih, okružnih i oblasnih narodnih odbora samo su se kompetencije prenosile na više ili niže razine. Zadaći zaduženih ljudi, kojih je uvijek bio nedovoljan broj u ovom sektoru djelatnosti, bilo je obezbjeđivanje prostora, ogrijeva, osvjetljenja, potrošnog materijala, zatim dekora, kostima, tiskanja plakata, kupovine i skupljanje knjiga, popravaka i podizanje školskih zgrada, domova kulture, knjižnica, čitaonica, kina, diletantskih grupa, nar-

8 Arhiv Bosne i Hercegovine (A BiH): Ministarstvo prosvjete NR BiH (1945-1951), (MPRS, 1945-1951); 11/45; Prepis odluke o obrazovanju Zemaljske komisije za utvrđivanje ratne štete na kulturno-istorijskim predmetima i prirodnim znamenitostima Bosne i Hercegovine upućeno Ministarstvu prosvjete DFJ u Beogradu.

9 A BiH, MPRS (1945-1951), povjerljivi spisi 98/1, 1943.

odnih univerziteta i slično. Razgranatom mrežom kulturno-prosvjetnog rada nastojalo se potisnuti i onemogućiti svako drugačije mišljenje osim onog koje je Partija zagovarala. U periodu obnove u svim oblastima života te i na polju prosvjetno-kulturne politike vodilo se računa da se sa što manjim finansijskim sredstvima postignu što veći rezultati.

Period obnove zahtjeva je brzo reagiranje na saniranje i obnovi najneophodnijih objekata značajnih za privredu, promet, zdravstvo, školstvo, kulturu i drugo. U tome nije bilo realnog sustavnog planiranja. Od visine materijalnih sredstava zavisile su i forme rada u narodnom prosvjećivanju i u kulturi. U prvo vrijeme, uslijed oskudice, forsiraju se najjednostavnije forme rada, koje su trebale da sa minimalnim sredstvima donesu izvjesne rezultate. Otuda u prvim poslijeratnim godinama preovladavaju analfabetski tečajevi kao osnovni prosvjetni rad, zatim, osnivanje knjižnica, čitaonica i narodnih univerziteta, zidnih i usmenih novina, dok se rjeđe daju kino predstave, slušanje važnih političkih govora na radio programima i slično. Glavna karakteristika svih tih djelatnosti bilo je osposobljavanje ukupnog stanovništva da zna čitati i pisati, tj. da su u mogućnosti da prime sadržaje koje prezentira Partija. Kada se pogledaju budžetska sredstva za kulturu i prosvjetu u 1946.godini, ona rastu u odnosu na 1945.godinu.¹⁰ Budžet u 1946.godini, osim što se povećao, bio je jednim dijelom usmjeren na stipendiranje članova i simpatizera Partije u oblasti kulture i prosvjete. U 1946.godini povećana su sredstva za nagrade, autorske honorare i pomoć književnicima i umjetnicima koji su veličali socijalističku revoluciju, bratstvo-jedinstvo i velikane (narodne heroje) NOP-a.¹¹ Za masovno opismenjavanje stanovništva možda će slijedeći primjer ilustrirati onovremeno stanje. U 1945.godini, na primjer, uloženo je 180.000 dinara, a opismenjeno je 40.000 odraslih ljudi iz čega proizilazi da je državu opismenjavanje jednog čovjeka, kada je riječ o materijalnim ulaganjima, koštalo oko 4,5 dinara.¹² Niska ulaganja u analfabetske tečajeve je jedan od osnovnih razloga što su oni najrasprostranjenija forma rada u vremenu opće oskudice, a uz to, opismenjavanje je u tom periodu i prioritetni zadatak Partije u kulturno-prosvjetnoj politici.

Već u 1946.godini postoji izvjestan plan o obnovi zemlje. Tu postoji problem što su planovi uvijek bili ambiciozniji od vlastitih mogućnosti. Prema važnosti, kulturno-prosvjetne aktivnosti bile su vrlo visoko na listi prioriteta. Napravljeni su planovi po kojima je prosvjeta i školstvo u Jugoslaviji trebalo da dobije novčani kredit od 100.000.000 dinara i 80.000.000 dinara.¹³ Prema podacima, Ministarstvo prosvjete NR BiH, radi zadovoljavanja kulturno-prosvjetnih potreba tražilo je kredit od 60.500.000, a dobilo samo 35.400.000 dinara.¹⁴ Veliki dio sred-

10 A BiH, MPRS (1945-1951), povjerljivi spisi, 55/2, 1946.

11 A BiH, MPRS (1945-1951), povjerljivi spisi, 56/3, 1946. U arhivskoj građi navedena su imena tih ljudi, ali za ovaj tekst su irelevantna.

12 A BiH, MPRS (1945-1951), povjerljivi spisi 85/2, 1945.

13 Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji*, Beograd, 1983. str.157.

14 A BiH, MPRS, (1945-1951), povjerljivi spisi, 86/3, 1946.

stava otpadalo je na plaće prosvjetnim radnicima, zatim "kadrovima" koji su sjedili u raznim institucijama i komisijama za prosvjetu, znanost i kulturu, a posebna suma je odlazila za stipendije. Najmanji procenat, samo 0,20% se izdvajalo za materijalno investiranje u prosvjetu, tj. za izgradnju novih objekata neophodnih za brži kulturni napredak.¹⁵ Prelistavanjem finansijske dokumentacije, mada nepotpune, Ministarstva prosvjete NR BiH, može se uočiti da je najveći dio sredstava ostajao u Beogradu, a znatno manje u pojedinim republičkim središtima. Takav odnos je bio i u samim republikama, pa su uvećana sredstva za prosvjetno-kulturni rad dobijali oni gradovi u kojima je već postojala neka kulturna tradicija i razinska natprosječnost. U Sarajevu je tako ostajalo najviše sredstava, a ulagalo se u institucije i u uzdizanje kadrova, potom, ali znatno manje, u nekim ostalim središtima okruga (Mostar, Banja Luka, Tuzla...). Materijalna sredstva su teško ili nikako stizala do sela i do zaostalih krajeva. To pokazuje da je suma iz budžeta namijenjena mjesnim odborima bila veoma mala i da njome nisu mogli zadovoljiti ni najosnovnije potrebe škola, a kamoli drugih kulturnih institucija. U tim planovima mnogo se tražilo od sela, a za ostvarivanje zadataka koje je Partija očekivala od sela u oblasti narodnog prosvjećivanja, uglavnom, selo je dobivalo učitelja, a nastava se odvijala u privatnim kućama ili trošnim školama sa oskudnim školskim namještajem i priborom. Najveći kulturni događaji na selu bili su putujuće kino i amaterska društva sa predstavama, a da bi se predstave mogle razumjeti dolazili su i tumači koji su pojašnjavali tijekom radnje. Na selu se posebno osjećao raskorak između planiranog i ostvarenog, jer je bila stalno prisutna nadolazeća nepismenost, jer i dalje ženska djeca nisu išla u školu. Posebno teško je bilo uskladiti obrazovne i kulturne sadržaje sa poljoprivrednim radovima, te je najveći dio sadržaja bio u zimskom periodu. U najvećem broju partijskih izvještaja seljaci su se tužili da ne vide svoj interes u komisijama za selo, da nema konkretne pomoći i da se od sela uzima sve i daje gradu.¹⁶ Selo je posebno zasmetalo i partijsko omalovažavanje okupljanja oko vjerskih objekata. Novac namijenjen mjesnim odborima bio je vrlo mali i njime nisu mogle biti zadovoljene ni najosnovnije potrebe škola, a da ne govorimo o drugim kulturnim događajima. Svakako, posljedice nedovoljnih ulaganja bile su slab rad, naročito na selu, ali i u nekim manjim gradovima. Postojao je ogroman nesrazmjer između nedovoljnih ulaganja i velikih zahtjeva u svim dijelovima društva, od visokoškolskih do osnovnih škola, zatim od kulturnih i umjetničkih kuća sa tradicijom do diletantskih grupa na selima, izrazita potreba za raznovrsnijim tiskom u vremenu nestašice papira i slično. Partija je nastojala u tim prvim poslijeratnim godinama da putem minim. alr sredstava ostvari masovni model kulture. Nedostatak novca nadoknađivao se dobrovoljnim radom i entuzijazmom.

Kulturni razvoj jedne zemlje u sveobuhvatnosti tumačenja tog pojma ima, svakako, polaznu osnovu, a to je postotak pismenosti i stupnjevi obrazovanja

¹⁵ Isto.

¹⁶ A BiH, Ministarstvo poljoprivrede NR BiH (MP), 16/3, 1945.

ukupnog stanovništva. U bosanskohercegovačkom društvu broj nepismenih bio je izuzetno visok. Prema podacima od 15.03.1948.godine, evidentirano je 1.198.285 stanovnika bez ikakve školske spreme (i to starijih od deset godina) ili izraženo u procentima 46,7%.¹⁷ Taj postotak bio bi znatno veći da je uzimano u obzir ukupno stanovništvo, ali i sa ovim podacima Bosna i Hercegovina nalazi se pri dnu ljestvice u jugoslavenskim republikama (na primjer u Sloveniji je bilo 5% nepismenih od ukupnog broja stanovništva). Skoro polovica stanovništva (iznad deset godina starosti) bila je nepismena, a i onaj dio koji je ulazio u skupinu pismenih imao je izrazito slabo obrazovanje. Tako je sa osnovnom školom (četiri razreda osnovne škole) bilo 21,6%; sa nižom srednjom školom (osam razreda osnovne škole) 3,1%; sa višom srednjom (današnji rang srednje škole) 1,0%; sa fakultetom 0,2% i nepoznatih podataka 0,01% stanovništva.¹⁸ Iz tako niske razine obrazovanosti ukupnog bosanskohercegovačkog stanovništva, partijsko članstvo bilo je pozvano da sprovede, između ostalog, i novi model kulturne politike na široko postavljenoj osnovici. Međutim, obrazovna razina i partijskog članstva i rukovodstva bila je nezadovoljavajuća. Od ukupnog broja partijskog članstva u BiH 1946.godine (20.474), bez škole je bilo 26,3%; sa četiri razreda osnovne škole 53,3%; sa osam razreda osnovne škole 10,8%; sa svršenom srednjom školom 2,9%; studenata 0,9% i sa fakultetskom naobrazbom 1,5%.¹⁹ Do 1948.godine taj podatak se mijenja, tako da postotak onih bez škole opada na 21,0%, sa osnovnom školom se povećava na 58,6%; sa svršenom srednjom školom se smanjuje na 2,6%; studenata se povećava na 1,0%.²⁰ Grupacija sa visokoškolskom spremom se smanjila do 1948.godine na 0,8%.²¹ Najviše je porastao broj onih koji su se opismenjivali kroz razne osnovne tečajeve (ili kurseve) s malo ili bez ikakvog općeg znanja. Među prvim zadacima bilo je opismenjavanje partijskog rukovodstva i članstva koji su trebali nositi razvoj poslijeratnog društva, odnosno provođenje u praksu partijskih zadataka. Slabo obrazovano članstvo usporavalo je rad ambiciozno zacrtanih planova teorijsko-predavačkog sektora (u agitprop komisijama) koji su na spiskovima obvezatne literature planirali za čitanje djela klasika marksizma, Istoriju SKP(b) i odabrane članke iz lista "Borba", u situaciji kada znatan broj članova nije znao savim dobro čitati, a da ne govorimo o tome da razumije i učestvuje u raspravama o raznim pitanjima teorijske prirode. Tendencija je bila obrazovati članstvo, bez obzira da li to oni žele ili ne, te ih usmjeravati na samoobrazovanje nakon završetka škole, a posebno se na svemu tomu inzistiralo za partijsko rukovodstvo u osnovnim i sreskim organizacijama. Osim općeg obrazovanja, Partija je svoje rukovodeće kadrove školovala i u partijskim školama raznih rangova tako da je odgajala sebi vjeran kadar, ideološki

17 *Statistički godišnjak 1945-1953*, Zavod za statistiku i evidenciju, Republika Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1954, str.50.

18 Isto.

19 A BiH, *Arhiv Centralnog komiteta SK BiH* (A CK SK BiH), fond: Pokrajinski komitet KPJ za BiH (fond:PK KPJ BiH), kutija (K-) 178/1947; Dokument (D-) bb,datum:15.01.1948; K-277/1948, D-5165/III, d-24.01.1949.

20 Isto.

21 Isto.

sposoban za provođenje komunističkih ideja, tj. "idejne linije KPJ". Kroz kulturnu politiku, Partija je širila svoje političke poglede i ideologiju, te utjecala na svijest ljudi, koja bi omogućila da se shvate i razumiju "revolucionarne promjene u društvenom životu", te ih "podsticala na nove napore u izgradnji socijalizma, sprečavala da njihovu kulturnu zaostalost koriste reakcionarne i poražene snage za ostvarivanje svojih političkih ciljeva i manipulacija."²² Postojala je stalna tendencija da prosvjeta i kultura "ne smiju da zaostanu za ekonomskim razvojem zemlje, jer se napredak ekonomije nije mogao ni zamisliti, a još manje ostvariti sa političkim nesvjesnim, neobrazovanim i stručno neosposobljenim radnikom ili pak sa seljakom-kulakom."²³ Zato je Partija kao osnovni cilj u oblasti kulturne politike postavila prevazilaženje nasljedne kulturne zaostalosti širokih slojeva društva, naročito radnika i seljaka. Slijedeći zadatak bio je radikalna zaokret ka demokratizaciji kulture prema masovnoj uporabi i širenju s ; mnje kvalitetnijim sadržajima, ali zato kvantitativno rasprostranjenim. Poseban zadatak bio je "likvidirati ideološke ostatke kapitalizma u svijesti širokih narodnih masa i njihovo vaspitavanje u duhu socijalizma..."²⁴ Javno su se isticali prioritetni zadaci iz domena kulture, naročito među širokofrontovskim organizacijama. Među prvim zadacima bila je likvidacija nepismenosti i to u što kraćem roku i obvezno školovanje za djecu školskog uzrasta kako bi se presjeklo nastajanje novih analfabeta. Postavljeni planovi morali su se dostići uz stalnu akciju takmičenja i prebacivanja plana, na isti način kako se odvijalo takmičenje na radilištima i omladinskim akcijama. Posebna pažnja poklanjana je radnicima koji su morali poslije izuzetno napornog dana da se odazivaju svim ponudjenim sadržajima, jer je to bilo "za njihovu korist". Opismenjavanje i kulturno uzdizanje radnika bio je dugotrajan i mukotrpan posao s obzirom na činjenicu da se radnička klasa regrutirala sa sela, te je tako priliv nepismenih bio kontinuiran. Uz to postojao je problem sa sezonskim radnicima koji su bili na relaciji selo-grad, pa su propuštali tečajeve za opismenjavanje. Partija je smatrala da je radnik "svjesniji element socijalističke obnove", a u stvari je po broju akcija zaostajao za selom. Ideološki momenat je bio vrlo važan kada su bili u u panju radnici, pa se u velikom broju arhivskih dokumenata nalaze izvještaji koji govore o nezadovoljstvu akcijama kojima su se trebali opismeniti radnici. Sa slabom materijalnom osnovicom, Partija je od tih usitnjenih akcija tražila veoma mnogo. Uvijek je bila spremna kritizirati svaku manifestaciju koja nije imala izraziti agitacioni karakter. Ako u pojed. liniji manifestacijama nije bio dovoljan broj ideološki ispravnih elemenata, tada su programi kritizirani kao "malogradanski", "bezidejni", "prazni", "bezperspektivni" i da se u njima vide "ostaci gradanskih elemenata", što je u svakom slučaju bila "negativna karakteristika" i za tvorca i za organizatora programa.

U prvim poslijeratnim godinama, obnavljane su škole s minimumom školskog pribora. Osim osnovnih škola, obnavljane su i druge institucije, kao npr.

22. A BiH, A CK SK BiH, fond: PK KPJ BiH, K-102/1946, D-2/46, d-11.03.1946.

23. Isto.

24. A BiH, A CK SK BiH, fond: PK KPJ BiH, K-90 //19, D-377/45, d-30.12.1945.

teatarske, pod imenom narodna pozorišta i to ne samo u Sarajevu već i u drugim bosanskohercegovačkim gradovima; zatim obnavljane su muzeološke zbirke, a potom muzeji vezani za prošlost iz revolucije i narodnooslobodilačke borbe. Posebna pažnja se poklanjala osnivanju knjižnica sa strogo kontroliranom literaturom. Književni fond se vrlo sporo obnavljao. S velikim poteškoćama širila se mreža radio-difuzije i kinematografije. Radio je slušan u grupama ili na javnim mjestima, a uglavnom, su se nastojali prenijeti govori najvažnijih političara tog vremena. Ponajviše se gradila mreža narodnih univerziteta koji su širili znanje iz svih oblasti preko vrlo popularnih tečajeva za stručno, idejno, političko i kulturno odgajanje velikog broja polaznika. Postoji anegdota iz tog vremena da su u međusobnim razgovorima sugovornici pitali jedan drugog koji su kurs završili, a ne koju srednju školu ili fakultet. To vrijeme brzih tečajeva ili kurseva, bilo je vrijeme zahuktalog procesa obrazovanja u entuzijastičkoj atmosferi. Odabir kursa zavisio je od potreba Partije i njene kadrovske politike. Opće usmjereno i ideološko obrazovanje bilo je vrlo bitno za razvijanje kulturnog stvaralaštva u "duhu marksizma-lenjinizma", a to je značilo ostvarivanje zadataka Partije "koja najbolje misli za svoj narod".²⁵ Stalno se potcrtavala potreba obezbjeđivanja materijalne i tehničke baze kulturnog života "koji mora da bude u rukama naroda i da postane narodna svojina".²⁶ Predznak narodni se uvijek stavljao kao potreba ukazivanja na stvaranje novog poretka. Likvidiranjem predratnih vlasničkih odnosa i privatne inicijative namjerno se onemogućavalo javno, zakonskim aktima, sa svrhom razbijanja rada svih središta koja bi eventualno mogla da služe okupljanju opozicije, posebno na polju kulture. Nastojala se stvoriti odbojnost naroda prema svim građanskim pogledima na kulturu kao "ostataka starih buržoaskih, kontrarevolucionarnih snaga".²⁷ U svim akcijama nastojao se organizirati masovni kulturni rad jačanjem aktivnosti agitatora po poduzećima, zatim izdanjima zidnih i usmenih novina, održavanjem političkih predavanja, širenjem radničkog tiska i dnevnih partijskih, frontovskih i sindikalnih listova, aktiviranjem rada folklornih i diletantskih grupa. Jedan od najvažnijih zadataka bio je vođenje sustavne borbe protiv neprijateljskih utjecaja u kulturnom životu. Pod neprijateljskim utjecajem smatralo se sve ono što je odudaralo od "partijske linije" u svim segmentima društva. Svako drugačije mišljenje od partijskog je tretirano kao neprijateljsko i "ostatak starih kapitalističkih snaga". Na udaru Partije bila je i apolitičnost, jer se svatko morao pokazati na kulturnom putu idejne borbe, tako da onih neaktivnih nije smjelo biti. Posebno se neprekidno ponavljala fraza o "podizanju kulturnog života na veći idejni i umjetnički nivo", o čemu govori bezbroj dokumenata. Veća idejna razina podrazumjevala je veličanje narodnooslobodilačkog rata i naroda što su bile teme za obradu u likovnoj, glazbenoj i književnoj umjetnosti. Visoka idejnost i kvalitet bili su jedino u funkciji socijalizma, a oni umjetnici, koji

25 A BiH, A CK SK BiH, fond: PK KPJ BiH, K-101/1946, D-1/46; d-20.01.1946.

26 Isto.

27 A BiH, MPRS (1945-1951), povjerljivi spisi 168/2, 1945.

se nisu slagali s tim unaprijed zacrtanim zadacima, gubili su mogućnost vlastite kreativnosti i u kulturi i u društvu. Komunističkoj partiji bilo je stalo za "preobražajem sela". U skladu sa organizacijom ratarstva u okviru zadrugnih saveza, to je bila i vrlo podesna mogućnost za organiziranje zadrugnih domova tj. masovnijeg okupljanja populacije na selu. Seljacima kao socijalnoj kategoriji Partija nije potpuno vjerovala, pa je smatrala da po sebi treba raditi na selu. Domovi kulture su, također, bili vrlo rašireni vid djelatnosti, što je značilo odvajanje od nekih predratnih mjesta zabave u nacionalnim i sportskim društvima "sumnjivog kvaliteta", kao i u crkvi. Kada je riječ o crkvama, posebna je propaganda bila usmjerena na odvajanje omladine od utjecaja klera. Kler, bez obzira na konfesiju kojoj je pripadao, smatran je "reakcionarnim elementom".²⁸ Svrha je bila stanovništvo brzo opismeniti, odgajati sa ideološkim usmjerenjem, zbiti u zadrugne ili domove kulture, a zatim otvoriti čitaonice gdje će se u knjižnice smjestiti "brižljivo" izabrana knjiga koja će poukama odgajati podobnog čovjeka. U istoj namjeni bio je filmski repertoar pokretnih i stalnih kino predstava, koje su prvo u žurnalima obavještavali gledatelje o dostignućima na polju obnove, a zatim su slijedili filmovi unaprijed cenzurirani, tj. filmski repertoar je, također, bio u okviru odgajanja "novog, socijalističkog čovjeka". Svakako, mnogo je detalja koji govore o djelatnosti na planu prosvjete i kulture, ali svakom tom fragmentu djelatnosti bilo je zajedničko da se odvijao u sklopu aparata agitacije i propagande, najmoćnijeg instrumenta za sprovođenje partijske politike.

Institucionaliziranje kulturne politike ostvarivano je odmah nakon rata s vrha društvene ljestvice. Smjernice za djelovanje donesene su na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom u Sarajevu, 26. 27. i 28. travnja 1945. godine, osnivanjem Ministarstva prosvjete NR BiH. Ministarstvo je stalno širilo svoj djelo i krug rada, a počelo je sa tri odjeljenja: Opšte odjeljenje sa 5 odsjeka (administrativni, odsjek za nauku i kulturu, tehnički, računsko-ekonomski i odsjek za arhivu); Odjeljenje za osnovnu nastavu (administrativni i nastavni) i Odjeljenje za srednju nastavu sa također dva odsjeka (nastavni i administrativni). Na čelu odjeljenja bili su načelnici, a na čelu odsjeka šefovi odsjeka.²⁹ Iz ovog središnjeg mjesta, koje je dobivalo instrukcije direktivnim metodom rada iz Beograda od nadležnog ministarstva, širila se mreža agitpropovskih organa izaja preko najmanje tri pravca: državnog, partijskog i organizacija masovnog karaktera (Narodni front, Antifašistički front žena, Savez omladine, sindikalne podružnice i slično). Putem zakonodavstva nove vlasti postavljen je legitimitet za djelovanje na državno-centralističkim pozicijama. Vrlo važnim hijerarhijskim ustrojstvom institucija sprovedena je potpuna potčinjenost nižih institucija višim na svim razinama do Ministarstva prosvjete. Administrativno ustrojena država značila je subordinaciju na državnom planu, ali ista takva organizacija urađena je i za partijsku vlast. Veza između državne i partijske vlasti ostvari-

28 Neprekidno spominjana formulacija u arhivskoj partijskoj dokumentaciji za kler.

29 Kujović Mina, *Vodič za fondove Ministarstva prosvjete NR BiH 1945-1951*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, God. XX/XXI, br. 20-21, (1980-1981), str. 75-82.

vana je preko "podobnih kandidata", tj. Partiji odanih ljudi čije su se funkcije poklapale na državnim i partijskim razinama. U nedostatku vlastitog kadra odmah nakon oslobođenja, Partija je koristila raspoloživi stručni kadar mada u njega nije imala potpuno povjerenje. To je bilo posebno izraženo u vremenu stvaranja ili obnavljanja kulturnih institucija. Intencija je bila stvarati sopstvene institucije kulture i obrazovanja, a neprimjećeno ali sustavno gušiti one koje su komunisti smatrali kapitalističkim, građanskim i neprijateljskim. Stvaranje državnog i partijskog aparata bilo je uporedni proces, a odabir kadra nije se prepuštao slučaju, već se o tome vodila izuzetna kontrola. Ako bi se negdje pogriješilo, vrlo brzo se ispravljalo zamjenom kadrova, a greška pravdala "ostacima građanskih snaga koje rovare protiv narodnog kulturnog uzdizanja".³⁰ Paralelno sa svim tim nastojanjima, gušena je najvažnija komponenta koja je mogla restaurirati građansko društvo, a to je privatno vlasništvo nad materijalnom osnovicom kulture.

U periodu obnove trebalo je pokrenuti, obnoviti i reorganizirati na novim osnovama i sa novim sadržajima stare kulturne institucije, stvoriti mrežu umjetničkih udruženja oko kojih bi država mogla da okupi umjetnike, organizira i usmeri njihov rad. Kroz zakonodavnu vlast države, tj. preko zakona, uredba, odluka, akata, pravilnika i preko direktiva, raspisa i naloga Partije nastojalo se jasno odrediti djelokrug rada i unutrašnja organizacija svake kulturne institucije posebno. Centralizirano ustrojstvo bio je princip za uređenje obrazovnih i kulturnih institucija. Piramida hijerarhijskog ustrojstva institucija - državnog, republičkog, oblasnog, okružnog, sreskog, mjesnog značaja - bila je podređena državi ili Partiji, tj. Ministarstvu prosvete u Beogradu (Ministarstvo prosvjete NR BiH) i Aparatu agitacije i propagande KPJ (odnosno Aparatu agitacije i propagande Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu).³¹ Osim zakonom propisanih djelatnosti, pismenom formom su izdavani zadaci i pisanim izvještajima obavještavani nadležni organi o uradenom poslu, ali uglavnom, o problemima na koje se naišlo. Zatim su za svaku instancu posebno prema određenoj problematici pravljene zbirni izvještaji.

Strukovnim i drugim udruženjima poklanjala se posebna pažnja. Na primjer, kod stvaranja umjetničkih udruženja kaže se da su to "dobrovoljne strukovne organizacije", jer tako stoji u njihovim statutima, a zadatak im je da na teritoriji Bosne i Hercegovine "skupe i zadrže" sve aktivne umjetnike koji svoja umjetnička shvaćanja izgrađuju na principima "slobodnog umjetničkog stvaranja" i "spremi su da ulože sve svoje kvalitete u kulturno podizanje naroda i države".³² To je bila najbolja formulacija preko koje je Partija širila svoj utjecaj i svoju ideologiju među umjetnicima. S jedne strane, zadatak je bio da umjetnost potčine i preobrase u instrument za ostvarivanje ideoloških ciljeva, a s druge, širenje političkih utjecaja

30 A BiH, A CK SK BiH, fond: PK KPJ BiH, K-101/1946, D-3/46, d-15.04.1946.

31 *Službeni list* Demokratske Federativne Jugoslavije za 1946.godinu objavljuje sve uredbe za reguliranje prosvjetnih i kulturnih institucija.

32 *Statut Saveza književnika Jugoslavije*, 10.03.1946.godine.

pod plaštom narodnih interesa. Umjetnička udruženja bila su jako pogodna da u idejnom pogledu usmjere i kontroliraju rad umjetnika, a ona su, također, postala mjesto gdje se donose sudovi i izriču ocjene o umjetničkom stvaralaštvu i umjetnicima posebno, sve više poprimajući partijski rad "drugarske kritike i samokritike". Iz partijskih izvještaja o raznim udruženjima može se zaključiti da ona dobivaju čvršće ideološke komponente. Književne i umjetničke večeri i likovni sastanci počinju u većoj mjeri pratiti diskusije vezane za ideologiju, partijnost, teoriju socijalističkog realizma, teoriju odraza i slično.

Svi segmenti kulturnog djelovanja bili su pod budnim okom onih koji su pratili pravilnu partijsku liniju u kulturi. Partija se zalagala za stvaranje "socijalističke kulture" ili "mlade proleterske kulture". U osnovi tih stavova bilo je mišljenje da revolucionarne promjene traže postojanje posebne nove kulture, sposobne da odrazi dinamiku promjena, što je već samo po sebi imalo prizvuk radikalnog raskida sa kulturnim nasljedem koje su za sobom ostavile svrgnute klase. Socijalistički realizam, koji je stavove socijalne umjetnosti doveo do krajnjih konsekvenci, izgradio je kriterijume na osnovu kojih je vrednovao svako umjetničko djelo, pa i cjelokupno nasljeđe. Da bi služila revoluciji, tradicija je morala da bude marksistički i kritički osvjetljena "na nov način", tj. morala je da bude "partijska", po formi "realistička", po sadržaju "napredna, socijalna i narodna", što znači "jasna, razumljiva i široko pristupačna". Obogaćena idejom partijnosti i idejnom tendencijom, tj. kulturno nasljeđe morali su da nose u sebi sve elemente koji je spajaju sa interesima "mase trudbenika", odnosno da imaju instruktivni i propagandni karakter. Kritika je ocjenjivala i djelo i autora i ukoliko bi jedan od elemenata bio doveden pod sumnju i ideološki znak pitanja, takvo nasljeđe je odbacivano kao negativno. Ovo je bio najefikasniji put da se odstrane svi utjecaji građanskog načina poimanja kulture, a kada se dodaju sve socijalističke mjere koje su najveći dio kulturnih vrijednosti doveli u državno vlasništvo, tada se može sagledati efikasnost partijskog djelovanja u kulturi. Partijska država učinila je vrlo radikalne korake protiv svega što se nije uklapalo u novi društveni sustav ili je podsjećalo na stari državni poredak. Redosljed događanja bio je vrlo jasno izveden: prvo je vojnički potučen neprijatelj, zatim je zakonskim putem politički onemogućen kroz ukidanje višestranačkog sustava, a zatim razvlašćen od vlastite imovine i onemogućen u svim sferama djelatnosti, i ne tako rijetko proglašen "narodnim neprijateljem". Kroz ostvarivanje novog kulturnog koncepta može se pratiti i njegova uzajamnost sa političkim djelovanjem, tj. Partija je sukcesivno oduzimala materijalnu osnovicu kulturnim i drugim društvima i udruženjima čime je ukidala i potencijalnu mogućnost masovnijeg okupljanja opozicije. Bosna i Hercegovina nije imala sveučilište, akademiju znanosti i umjetnosti, snažna središta kulturnog života pa je ta transformacija ka socijalističkoj kulturi, socrealizmu, bila na nižim razinama u odnosu na neke druge federalne jedinice. Za razliku od institucija taj radikalni prijelaz bio je potresan, za mnoge pojedince i kulturno-prosvjetna predratna, nacionalna društva. Kada su bili u pitanju pisci i umjetnici, svakako, postojala je lista podobnih i

nepodobnih pisaca kako živih, tako i onih čija su djela ostala. Umjetnici ekspresionizma i moderne bili su proskribirani, jer "čine negativan uticaj na narod", i predstavljali su "opasnost od tuđih teorija, od nakaznih dekadentnih shvatanja umjetnosti i kulture, od vulgarne demokratizacije umjetnosti",³³ a tu su bili, također, uvršteni i oni koji su njegovali simbolizam, estetizam, otmjenost, aristokratizam, individualizam, kozmopolitizam i slično. Svi oni postaju neprihvatljivi u novom postrevolucionarnom vremenu, tj. u vremenu nastavka revolucije u mirnodopskim uvjetima. Neki kreativni intelektualci, nestali preko svojih djela i sa polica, povlačili su se ili pak okretali novim temama nadolazećeg vremena, a to su bila "neiscrpa vrela" iz narodnooslobodilačkog rata, perioda obnove i izgradnje zemlje, veličajući snagu naroda, a posebno "trudbenika", heroja rata i rada i slično. Vizuelno su se najbolje mogle vidjeti promjene u likovnoj kulturi, gdje se na velikim formatima oslikavala snaga boraca, ratara i radnika, prema propisanim uzusima da i najvećem laiku bude jasno tko je narod, a tko neprijatelj. Vrijedno i vjerno je praćen sovjetski tip socrealizma.

Poseban dio propagandnog rada bio je poklonjen tisku. Za novine je bilo potrebno novaca i papira što je, uglavnom, nedostajalo. Osim domaćih tekstova, objavljivani su i prijevodi iz sovjetske publicistike. Nekritičko i jednostrano prenošenje tekstova, učvršćivalo je ideološku povezanost sa Sovjetskim Savezom. Ovaj dio propagande je postajao sve masovniji, vremenom se izdavao sve veći broj novina, s tendencijom usmjeravanja ka određenim socijalnim slojevima i uzrastu.

Ove samo naznake ukazuju na veoma složen odnos kulturne politike Partije u krajnje nerazvijenoj bosanskohercegovačkoj stvarnosti. To je bilo vrijeme suprotnosti između radikalnih zahtjeva za odbacivanjem svega što nije narodno, realističko, korisno za partijsku ideologiju i pristupa koji je težio jednoj usmjerenoj i široj kulturnoj platformi shvatajući sve promjene poslijeratnog svijeta. Širina kulturnog djelovanja sama po sebi nije bila smetnja "kulturnim radnicima" i "poštenoj inteligenciji", ali, svakako, javni istupi najviših partijskih funkcionara o pojedinim pitanjima iz kulture koja su kasnije razradivana kao instruktivna i "teorijska" štiva na partijskim i narodnofrontovskim sastancima sputavali su i onemogućavali stvaralačku slobodu i kreativnost. Uzimanje početka od vlastite revolucije ili pak najdalje u prošlost od sovjetske revolucije, svakako, nije bilo prirodno stanje, već, naprotiv, teško razdoblje polarizacije nerazvijenih društava u vremenu poslije svjetskog sukoba i razmimoilaženja među ratnim saveznicima zbog ideoloških razlika. Bosanskohercegovačko društvo na razmeđu tih sukoba veoma je duboko osjetilo sve vrste polarizacije. Svako od uaznačenih pitanja može biti posebna tema za istraživanje, s obzirom na postojanje bogatog arhivskog materijala.

33 A BiH, PK KPJ BiH, K-143/1947, D-12148/47, d-09.06.1947.

S u m m a r y

MAIN FEATURES OF THE AGITPROP CULTURE IN BOSNIA-HERZEGOVINA (1945-1948)

Though fifty years had elapsed since World War II came to an end the history of Bosnia-Herzegovina after 1945 has been considered almost as a pioneer approach. Sometimes, it looked like that a great deal is known and people have been living with it, therefore the scholarly historical analysis are lacking. The excuse was found also in the theory of a historical distance of certain events. Nowadays, it cannot be an excuse anymore.

One (party) state undertook some very radical steps against all those things, that did not belong to the new state system or linked to the old regime. The order of events was very clear: the enemy was defeated, then, in a legal way, also politically defeated, multy party system was cancelled, private property lost and no possibilities in all spheres of activity. Not seldom, the enemy was declared as "people's enemy". The new cultural concept was born, it is possible to follow the Agitprop's reciprocal attitude to the political actions. Namely, the Party deprived the cultural societies and associations of their material basis successively, there was no potential possibility of a mass opposition movement. Bosnia-Herzegovina had no university, academy of science and arts or developed centres of a cultural life. The transformation into the socialist culture-socio-realism was on a lower level in comparison to other federal members. That radical transition, unlike in institutions, for many an individual and pre war national societies was rather shattering. On the boundary of those crucial days, the Bosnian-Herzegovinian society had some profound feelings.

Senija Milišić

O PITANJU EMANCIPACIJE MUSLIMANSKE ŽENE U BOSNI I HERCEGOVINI

Proces emancipacije muslimanske žene dio je šire problematike i tokova novije istorije u Bosni i Hercegovini i vezan je za pojavu iščezavanja narodne nošnje na našem području. Nošenje zara i feredže bilo je vezano za religiozne i društvene odredbe muslimanske zajednice u kojoj je žena imala posebnu ulogu. Zbog toga je skidanje zara i feredže imalo dublji istorijski smisao nego napuštanje starih oblika nošnje u našem narodu.

Historijska nauka kod nas nije se ženom i njenim položajem u društvu sve do prije desetak godina ozbiljnije bavila. Tako o ženi na ovim prostorima u XIX stoljeću zasad znamo malo, dok o periodu između dva svjetska rata ima literature koja je po svom sadržaju necjelovita i neujednačena.

Jedan od razloga takvome stanju jeste njen drugorazredan položaj u društvu stoljećima. Kao historijski "nevidljive" mali je dio žena i nakon Drugog svjetskog rata učestvovao u tim vidljivim sferama i strukturama.

Historijska analiza položaja žene uopšte (pa i muslimanske žene) zahvata jako veliki period i zahtijeva interdisciplinarno istraživanje. Prva etapa ovog procesa odvijala se u periodu od 1878. do 1918. godine. Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine nastupile su brojne promjene i zahvatile i muslimansku zajednicu i nametnule pitanje emancipacije muslimanske žene i izmjene njenog društvenog i socijalnog položaja.

Naredna etapa obuhvata period između dva svjetska rata. Za razliku od prethodnog, za ovaj period postoji bogatija izvorna građa, mnoštvo štampe i brošura koji govore o nepismenosti, ekonomskoj zavisnosti, nenaviknutosti na društveni život i korištenje svojih prava, o dubokoj uvriježenosti konzervativnih shvatanja u muslimanskoj sredini o položaju žene, te ženskim društvima i udruženjima i aktivnostima žena (pa i muslimanskih) u njima.

Svi zakoni i običaji koji su ženu stavljali u podređen položaj, a održavani bijedom i neznanjem, bili su na snazi do 1941. godine. Borba muslimanske žene za oslobođenje sastavni je dio borbe svih žena Bosne i Hercegovine, a cilj te borbe bio je isti: pobjeda nad fašističkim okupatorom i njegovim domaćim pomagačima.

Već tada započele su duboke promjene u shvatanjima mjesta i uloge žene u društvu i utvrđeni putevi za njenu afirmaciju u privrednom i društveno-političkom životu zemlje. Ravnopravnost žene, kao jedna od najkrupnijih tekovina narodno-slobodilačke borbe, ženama je donijela u prvom redu političko pravo, pravo na rad, pravo na školovanje, zaštitu materinstva itd.

Ali ni dekreti revolucije nisu mogli odjednom otkloniti nasliedeno stanje, pa je Komunistička partija morala uložiti velike napore u sprovođenju akcije za emancipovanje žene uopšte, a u tom smislu i muslimanske žene.

Organizovana akcija za skidanje zara i feredže započela je 1947. godine. Naime, duže vremena bilo je otvoreno pitanje da li će se emancipacija muslimanske žene provesti političkom akcijom ili donošenjem zakona. Pripremanje akcije je potrajalo i išlo je vrlo teško u pojedinim regionima. Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine donijela je na kraju 28. IX 1950. godine Zakon o zatañi nošenja zara i feredže.

Veliku poteškoću za istraživanje ovog pitanja predstavljala je nesredjenost arhivskih fondova i nepostojanje posebnih fondova koji bi se odnosili na žene. Izvori za poslijeratni period, političke i partijske odluke, mobilizatorsko-propagandni dokumenti i smjernice, govore samo o političkoj emancipaciji koja je preduslov ulaska u politički život. Nakon ove slijedila bi kulturna emancipacija i integracija žena na ravnopravnim osnovama.

Iz ovih dokumenata jasno je vidljiva prisutnost tradicijskog mišljenja, s izvjesnim modifikacijama. Između ova dva nivoa, onog što je proklamovano ili zamišljeno i ostvarenog, između strukture mišljenja i onog što je stvarno i ostvareno, te između razlike i tolerancije, u izučavanju i posmatranju tih nivoa, sagledavaće se proces emancipacije žene uopšte, te u sklopu toga i muslimanske žene.

Tek u novije vrijeme pojavili su se radovi (Jovanke Kecman, Dane Begić i Nevenke Bajić) u kojima se naučno obraduje žensko pitanje, a u vezi s tim dodirnuto je i pitanje položaja muslimanske žene i njene emancipacije. Dr Ibrahim Kemura je u svojoj doktorskoj disertaciji, pored osvrta na historijske, društveno-ekonomske i religijske momente koji su muslimansku ženu stavili u prvi plan, istakao značaj ovog pitanja u razdoblju između dva svjetska rata.

O promjeni političkog položaja žene nakon Drugog svjetskog rata i promjeni položaja i značaja u ekonomskom životu govori se u više radova, ali na temu emancipacije muslimanske žene takvih radova nema.

U vezi s postavljenom periodizacijom, treba reći da su navedene godine uslovno uzevši odrednice ovog procesa. Riječ je o problemu čiji je razvojni put započeo mnogo ranije i koji se proteže do dana današnjeg. Ovaj dugotrajni proces kod nas je do sada bio parcijalno obradivan i to u povremenim političkim i vjersko-doktrinarnim raspravama. Stoga je, u hronološko-problemskoj obradi teme, radi što potpunijeg uočavanja pretpostavki i suštine ovog pitanja neophodno razmatrati sljedeća pitanja: teorijska gledišta o društvenom položaju žene i putevima njene

emancipacije, korijene i društveno-istorijska određenja tradicionalnog nasljeđa i običaja pokrivanja muslimanske žene u Bosni i Hercegovini, uticaje društveno-ekonomskih, socijalnih i političkih promjena od kraja XIX do polovine XX stoljeća u Bosni i Hercegovini na muslimansku zajednicu i odnose u njoj, prvenstveno na ulogu i mjesto muslimanske žene u porodici i društvu, stavove raznih političkih stranaka i drugih organizacija, uključujući feministički pokret prema otvorenim pitanjima statusa emancipacije žene uopšte, a napose muslimanske žene u Bosni i Hercegovini u posmatranom razdoblju, i, na kraju poseban osvrt na skidanje zara i feredže u Bosni i Hercegovini nakon 1945. godine.

Odgovor na pitanje o korjenima i društveno-istorijskim određenjima tradicionalnog nasljeđa i običaja pokrivanja muslimanske žene u Bosni i Hercegovini zahtijeva razmatranje činjenica koje su uzrokovale opadanje socijalnog položaja žene u islamu, te islamskih propisa o pokrivanju lica. Kur'anom nije bio propisan način pokrivanja kakav je bio kod nas i u nekim drugim zemljama u kojima je živjelo muslimansko stanovništvo. Kur'an je nalagao da se žene pokrivaju, ali šta i na koji način - nije. Pokrivanje lica uvelo se običajem.

Najpotpuniji podaci o nošnji u Bosni i Hercegovini su oni iz XIX stoljeća. U razdoblju od austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine pa sve do 1941. godine desile su se značajne društveno-ekonomske, socijalne i političke promjene u životu bosanskohercegovačkog stanovništva, a naročito muslimanskog. Za vrijeme četrdesetogodišnje austro-ugarske okupacione uprave Bosna i Hercegovina je proživljavala nagle promjene dotadašnjih društvenih odnosa. One su se ogledale u preobražavanju i usklađivanju patrijarhalnog načina života i orijentalne civilizacije spram zahtjeva kapitalizma jedne zapadnoevropske zemlje.

Uspostavljanjem austro-ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini nastupio je proces kapitalističkog razvoja i prodora robno-novčanih odnosa. Muslimani su u tim novim okolnostima nastavili sa dotadašnjim načinom življenja i teško su prihvatili tekovine jedne nove civilizacije. Time su počeli stagnirati u odnosu na svoje sunarodnike, koji su se nastojali uklopiti u nove tokove savremenog života. Posljedica ovakvog razvoja bilo je u prvom redu ekonomsko propadanje Muslimana. U značajno izmijenjenim političkim i društveno-ekonomskim prilikama i "pitanje emancipacije muslimanske žene nametalo se samo po sebi."¹

Muslimanska žena predstavljala je neiskorišteni privredni potencijal i njenim uključivanjem u privredne tokove izmijenio bi se i njen dotadašnji društveni položaj jer je "stegnuta okovima zastarjelih shvatanja i prevazidenih vjerskih običaja, bila isključena iz javnog života."² Iz ovoga proizilazi da je i ekonomski položaj bosanskohercegovačkog muslimanskog stanovništva bio otežan jer je na taj način polovina istog bila isključena iz privređivanja.

¹ Dr. Ibrahim Kemura, *O ulozu "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Prilozi, 20, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1984., 74.
² Isto, 74.

O društvenom položaju muslimanske žene govori i njen pravni položaj p
šerijatu. Propisi šerijatskog prava važili su za muslimansko stanovništvo u oblas
porodičnog i nasljednog prava. Iako je prema šerijatskom pravu žena ima
poslovnu sposobnost, mogla vršiti pravne poslove, sticati imovinu i njome raspolo
gati, prava muškaraca i zastarjeli običaj pokrivanja sprečavali su je u tome u po
punosti. Nepismena i neprosvijedećena žena nije bila svjesna svog pravnog položaj
te shodno tome ni onoga što je iz njega proizlazilo.

Stoga je bilo neophodno, što je na vrijeme uočio i tražio jedan malobroj
krug muslimanske inteligencije, da muslimanska žena i njen položaj budu prin
jereni savremenom načinu i tokovima života. Jedina vanjska i formalna preprek
tom prilagodavanju, koje je podrazumijevalo ponajprije školovanje muslimansk
ženske djece, izuzev u ženskim školama konfesionalnog tipa, i njenom učešću
javnom životu, bila je njena prevazidena nošnja zar i feredža. Zbacivanje te nošn
bio je prvi uslov ka promjeni njenog dotadašnjeg položaja.

Napredna mišljenja i nastojanja za emancipovanjem muslimanske žen
nailazila su na žestoko protivljenje protivnika otkrivanja. Tako su do početka Prvo
svjetskog rata, malobrojni pojedinci, koji su bili svjesni težine položaja musul
manske žene, i izjasnili se za njenu emancipaciju, ostajali, uglavnom, osamljeni
svojim zahtjevima.

Prvi svjetski rat donio je sa sobom i prve pojave otkrivanja Muslimanki, ko
su u ratnim nedaćama i u potrazi za obezbjeđenjem ekonomske egzistencije, bi
prisiljene da potraže posao u fabrikama. Same životne okolnosti bile su ovoga pu
jače od tradicionalnih i vjerskih dogmi i propisa. Pojavi otkrivanja prvih musul
manskih žena, tadašnji reis ul ulema dao je puno opravdanje i podršku.

U novim društveno-ekonomskim i socijalnim okolnostima nakon završetk
Prvog svjetskog rata, pitanje položaja muslimanske žene i njene emancipacije pon
vo je dobilo na aktuelnosti. Konzervativna shvatanja u muslimanskoj sredini
položaju žene, bila su tako duboko ukorijenjena da su napredna shvatanja i zahtj
vi, izazivali žestoku reakciju. I pored jakih otpora, napredna shvatanja o potre
školovanja i uopšte emancipovanja muslimanske žene sticala su sve više pristalic
posebno među inteligencijom. Društvo "Gajret" radilo je na podsticanju školova
ja muslimanske ženske djece, davalo im je stipendije i otvaralo ženske internate
Sarajevu i Mostaru, a beogradski "Gajret" otvorio je 1926. godine ženski interna
koji je omogućio muslimanskoj ženskoj omladini pohanjanje fakulteta.

Premda su postignuti izvjesni rezultati po pitanju školovanja muslimansk
ženske djece, opšte stanje je i dalje bilo nezadovoljavajuće. Pokazatelji ovakvo
stanja mahom su pojedinačni i nepotpuni, ali se i na osnovu njih može konstatova
da je vrlo mali broj muslimanske ženske djece pohađao škole. Izjave reis ul ulem
Džemaluddina ef. Čauševića da se radi samo o tumačenju jednog vjerskog običaj
koji nije i vjerski zakon, te da je sama nošnja stvar svakog pojedinca-izazvale su ja
otpor konzervativnih vjerskih organa i pojedinaca. Donošenjem Takrira (odluke

islamske izborne kurije, Čauševiću je dato za pravo i značilo je pobjedu slobodne i savremene misli. Borba za izmjenu društvenog i socijalnog položaja muslimanske žene, na čemu su radile napredne snage muslimanskog društva i pored izvjesnih rezultata i pomaka u pozitivnom smislu "još uvijek je bilo daleko od svog konačnog rješenja pune afirmacije muslimanske žene."

Kongres Muslimana intelektualaca iz 1928. godine, prihvatio je mišljenje da se ne radi o vjerskom propisu, ali učesnici kongresa nisu energično zahtijevali da se muslimanska žena otkrije i odbaci zar i feredžu. Tako je za rješavanje ovog pitanja preostao evolutivni put, jer je zaključeno da ne treba forsirati otkrivanje žena, nego raditi na tome da one u što većem broju pohađaju škole, da se obrazuju, pa ako žele da idu pokrivena neka idu, ali ako moraju da idu otkrivene, neka se otkriju. Evolutivni put u načinu rješavanja muslimanskog ženskog pitanja pokazao se kao isuviše spor i bez efikasne završnice. Muslimanske žene su i nakon toga ostale većinom pokrivena sve do donošenja Zakona o zabrani nošenja zara i feredže 1950. godine, kojim je konačno oslobođena svoje nepraktične i nesavremene nošnje, te time stala na put svoje pune ravnopravnosti.

U Bosni i Hercegovini postojalo je između dva svjetska rata više društava i organizacija nacionalnog i humanitarnog karaktera, a bila su sastavni dio građanskog ženskog pokreta Jugoslavije. Nacionalna kulturno-prosvjetna društva "Gajret" i "Narodna uzdanica" radila su na podizanju nivoa opšteg kulturnog i prosvjetnog života žena, a posebno na selu.³

U vremenu od 1919. do 1941. godine KPJ je u svom programu postavljala zahtjeve za političkom i ekonomskom ravnopravnošću žena. Taktika rada među ženama koju je KPJ provodila u periodu od 1935. do 1940. godine, slijedeći politiku Narodnog fronta, pokazala se veoma efikasnom. Ulazeći po direktivi KPJ u autonomne građanske ženske organizacije, komunistkinje su istim kanalisale već postojeće antifašističko raspoloženje. Upornim nastojanjima naprednih žena u građanskim organizacijama, postavljeni su temelji širokog antifašističkog fronta žena, koji se 1942. godine formirao kao posebna organizacija. Kada su jugoslovenska vlada i policija 1940. godine internirale u zatvore i logore oko 3000 komunista, a prema policijskim spiskovima mobilisali oko 2000 komunista, te simpatizera, ženski kadrovi osigurali su kontinuitet partijskog djelovanja.⁴ Rad sa ženama u periodu između dva svjetska rata bio je poseban partijski zadatak kome je pridavan veliki značaj. Taj zadatak je bio da se politički pokrenu mase žena koje su bile potpuno zapostavljene i izrabljivane. Konzervativno gledanje na ženu bilo je u tom periodu izrazito, i to ne samo na selu, nego i u gradu. Kroz svo to vrijeme žene su bile građani drugog reda, bez prava glasa, neravnopravne u pogledu zapošljavanja,

³ Mila Beoković, *Žene heroji*, Sarajevo, 1967., 183-230.

⁴ Lydia Sklevicky, *Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata*, I dio, časopis *Polja*, 308, Novi Sad, 1984, 416.

nagrađivanja itd. Zato ih je KPJ pokretala u borbu upravo za ta, kao i za prava zaštite materinstva, u borbu protiv ratne opasnosti, skupoće. To su bili realni motivi za pokretanje žena koji su u isto vrijeme budili i jačali interes žena za politiku. Za rad sa ženama bile su formirane posebne komisije koje su vodile žene komunisti. Program KPJ bio je jasan i sada je trebalo upoznati žene sa njim.

Narodnooslobodilački rat 1941.-1945. godine predstavljao je prekretnicu u shvatanjima položaja žene u društvu. Kroz konkretnu praksu otvorilo se ogromno područje praktične afirmacije žena i time postalo put savladavanja i mijenjanja patrijarhalnog, konzervativnog gledanja na ženu, kako u porodici, tako i u društvu. Napori KPJ za stvaranje organizacije Antifašističkog fronta žena, kao i za pravilnu liniju iste i njen uspješan rad među ženama, briga za uzdizanje žena - vidi se iz razradivanja tog pitanja u partijskoj štampi, iz pisama i okružnica CK KPJ, kao i centralnih i pokrajinskih komiteta, iz govora i referata članova CK KPJ.

Organizaciono učvršćenje AFŽ-a u toku NOB-e bilo je od velikog političkog značaja. Pod rukovodstvom Partije u širokom Narodnom frontu i AFŽ-u, izrasle su na hiljade kadrova žena rukovodilaca. U NOB-i žene Jugoslavije prvi put u svojoj historiji koriste pravo glasa u izborima za nove organe narodne vlasti. One su birane za odbornike, za poslanike u skupštinama, postajale su članovi rukovodećih političkih i izvršnih organa. Time su one, još prije prihvatanja formalnih pravnih propisa i ustava, u borbi postale stvarno politički ravnopravne.

Žene su u ratu odigrale značajnu ulogu. Bile su borci, faktor ekonomike, faktor političke borbe i faktor stvaranja novih društvenih i ljudskih odnosa. Revolucija je ukinula klasne razlike. Brojčani podaci o tome koliko je žena bilo u Partiji, omladinskoj organizaciji, organizaciji AFŽ-a jedan su od problema s kojim se autor najčešće susretao. Treba imati u vidu da je to ratno vrijeme, da je dokumentacija nepotpuna i da se kompletna aktivnost svih ovih organizacija odvija u ilegalnim uslovima. U memoarskoj literaturi, nastaloj nakon rata, koje ima jako puno, nailazi se i na podatke koji govore o ženama u ratu. Dedijer je zabilježio u svom dnevniku da su u Foči muslimanske žene još u toku rata skidale zar. U XVI muslimanskoj brigadi bilo je 88 Muslimanki. U Zborniku radova o ženama Bosne i Hercegovine u ratu kaže se da je u Narodnooslobodilačkim odborima i Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata bilo oko 100.000 žena, međutim koliko ih je bilo u NOP-u, koliko u gradovima a koliko na selu, ne zna se. Sigurno je da je taj broj daleko veći od 100.000, naročito kako se rat primicao kraju. Stvarni proces emancipacije započeo je dakle u ratu i to u prvom redu promjenom svijesti, jer bez svijesti nema ni emancipacije. Kako se mijenjala svijest žene u ratu? I šta je značila promjena svijesti? Šta je u toku rata od onog što je proklamovano i ostvareno i u kojem obimu i koliko je to uticalo na svijest žena? Odgovor na ova pitanja predmet je zasebne studije. Šta je dakle uticalo na promjenu svijesti žena u toku rata?

Narodnooslobodilački pokret u okupiranoj Bosni i Hercegovini bio je specifičan oblik Narodnooslobodilačke borbe u cjelini, i njen sastavni i neraskidivi dio.

KPJ i SKOJ bili su nosioci, rukovodioci i organizatori NOP-a. Osnovicu svoga djelovanja ove dvije organizacije proširile su tokom rata osnivanjem novih antifašističkih organizacija. Nije bilo grada ni sela u kojima u ovim organizacijama nisu bile zastupljene i žene. KPJ se od prvog dana rata borila za politički uticaj među stanovništvom Bosne i Hercegovine nastojeći ga odvojiti od uticaja okupatora i njegovih domaćih fašistički orijentisanih pomagača. Presudno je bilo to da je KPJ ostvarila i imala veliki uticaj na sve slojeve stanovništva. Žene i djevojke Bosne i Hercegovine izvršile su u toku rata niz zadataka u sklopu NOP-a. Bile su veoma aktivne i veoma hrabre. Svaka, pa i najmanja njihova aktivnost bila je od velikog značaja. Socijalni sastav žena članova, aktivista i simpatizera govori o tome da su u NOP-u bile zastupljene sve kategorije stanovništva. Još u toku rata na kursovima za opismenjavanje sjedile su jedna pored druge Srпкиnje, Muslimanke, Hrvatice. KPJ je proklamovala jednakost, priznala je ženi sva prava i odmah ih još u jeku borbe počela osposobljavati da svoja prava i koriste. Na scenu prvi put ulaze snage koje su u svemu tome bile isključene pa i žene Muslimanke. Borba se vodila protiv okupatora, protiv domaćih izdajnika, protiv nepismenosti i konzervatizma. Ogromna pozitivna snaga pokrenula se u narodu. Žene su pokazale takvu svijest, moralnu snagu i upornost, dotad nevidenu na ovim prostorima.

U temelje nove Jugoslavije bilo je ugrađeno priznanje pune ravnopravnosti žene u novim društveno-političkim odnosima. Tražilo se i očekivalo njeno puno učešće u ekonomskom i političkom životu zemlje. Stari propisi i zakoni po kojima je žena bila u podređenom položaju, bili su poništavani još u toku rata. U članu 24. Ustava FNRJ iz 1946. godine stoji : " Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društvenog života. Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. Država naročito štiti interese majke i djeteta. " To načelo provedeno je i u ostalim zakonima. U Zakonu o braku kaže se da su brak i porodica pod zaštitom države. Uveden je građanski brak kao načelno važeći u zemlji, a u pogledu prava i obaveza dosljedno je sprovedena ravnopravnost supružnika u međusobnim odnosima i u odnosu na djecu.

Medutim, pravne norme bile su samo jedan od kriterija po kojima se ocjenjuje položaj žene u društvu. Drugi je njeno stvarno učešće u političkom odlučivanju, na izborima, u političkim organima društvenog upravljanja. Položaj žene u društvu zavisi od njenih prava i položaja u oblasti ekonomskog života : da li postoji stvarna mogućnost zapošljavanja, da li joj je omogućeno obavljanje svih poziva, da li ima jednaku platu za jednaki rad. Važna su i jednaka prava na školovanje ženske omladine. U zemlji koja je pretrpila teška stradanja u tek završenom ratu, bilo je potrebno da se u dužem procesu prevazilaze mnoge predrasude i zaostalost, koje su u ratnim uslovima ostale pritajene u društvu, ali i u pojedincima, a u prvom redu trebalo je prevazići materijalnu zaostalost zemlje, zaostalost uslova života koji reprodukuju zaostalost svijesti. U burnim društvenim i privrednim kretanjima započeo je istovremeno preobražaj ne samo privrede zemlje, već i ljudi, njihovih shvatanja, težnji, morala, načina života i rada. Položaj žene zavisio je i od stanja svijesti

čitavog društva, pa i samih žena, od tradicije, navika i vaspitanja, koje i muškarci i žene nose iz porodice i društvene sredine u kojoj su rasli i živjeli. Kako se to reflektovalo na dalji tok odnosa u društvu?

Nakon oslobođenja započela je nova faza u razvoju procesa emancipacije žene i muslimanske žene posebno. Naslijedeno stanje koje je ostavio period neravnopravnosti i diskriminacije nije se moglo lako prevazići. Zato se u Programu Saveza komunista Jugoslavije iz 1958. godine kaže da problem ravnopravnosti žene u Jugoslaviji nije više politički problem, niti problem pravnog položaja žene u društvu, već je on uglavnom postao kao problem ekonomske nerazvijenosti, primitivizma, religioznih shvatanja i drugih konzervativnih predrasuda, privatno-svojinškog odnosa koji još djeluje na život u porodici.

Promjenu položaja žene nakon rata možemo pratiti kao proces koji prolazi kroz tri faze. Prva faza podrazumijeva političku emancipaciju žena, kao preduslova njenog ulaska u politički i javni život uopšte, dakle sticanje statusa političkog subjekta. Sljedeća faza podrazumijeva kulturnu emancipaciju žena u kojoj se one osposobljavaju za korištenje tekovina političke emancipacije. U završnoj fazi došlo bi do integracije svih žena na ravnopravnim osnovama u borbi za novo društvo, i njegovu konsolidaciju. Ako ove prve dvije faze nisu u potpunosti ostvarene, onda ni ova posljednja ne može biti završena na potpuno ravnopravnim osnovama. U izučavanju društvenog položaja žene najveći je problem izdvojiti žene kao posebnu društvenu grupu. Iako su još u ratu klasne razlike bile ukinute, još uvijek su prisutne neprevaziđene kulturne razlike među ženama različitog socijalnog porijekla, a naročito one između seoske i gradske sredine, te obrazovnog i kulturnog nasljedstva.

Dokumenti AFŽ-a jasno pokazuju postojanje radikalno različite svijesti žena od svijesti muškaraca, što je posljedica dugotrajne isključenosti žena iz sfera kojese bile isključivo muške. Sagledavanje društvene stvarnosti postiže se analizom korištenja ideologije, političkih programa, načela i smjernica, kao pokazatelja promjene položaja žene. Najvažnije pitanje odnosi se na postojanje dosta jake strukture tradicionalnog mišljenja koje i dalje traje i vrši svoj uticaj na ponašanje ljudi. Ono što je za ovaj period i ovu temu novo i neophodno jeste izučavanje istorije svakodnevnog života, što je kod nas gotovo nepoznato.⁵ Neophodno je i iznalaženje podataka koji govore o učešću žena u masovnim političkim organizacijama (KPJ, sindikat, Narodni front, AFŽ, omladinska organizacija) na svim nivoima, što bi omogućilo sagledavanje stvarnog učinka emancipatorskog procesa, kao dugotrajnog društvenog procesa. Postavlja se i pitanje kako u ovom procesu razdvojiti privatnu od javne sfere, kada su one podjednako važne za odgovarajuća saznanja o stvarnom

⁵ Kako je petogodišnja ratna pauza učinila svoje, historičari naše zemlje sve do nedavno nisu imali prilike vidjeti šta je na tom polju urađeno u susjednim zemljama i u svijetu. Razmjenom historijskih časopisa sa zagrebačkim povjesničarima, vidi se da je upravo to ono što se sada radi i da povjesničari velike i obimne teme, kao što je ova ne obraduju. Uglavnom se kod njih a i u svijetu ide upravo na tu historiju svakodnevnog života, kao i na narađivnu historiju.

položaju žene. Do sada smo imali samo radove koji su tretirali sferu javnog. Zato novi historijski izvori i iznalaženje novih mogućnosti moraju pomoći i pri istraživanju kulturnih promjena i historije svakodnevnog života, kako privatnog, tako i društvenih običaja i morala. Ovaj proces nemoguće je staviti u određene vremenske okvire, jer samim tim pitanje postojeće periodizacije dovodi se u sumnju. Pri ovome historijska nauka samo je polazište za ovakvu vrstu istraživanja, a interpretativni dio obuhvata konkretne probleme iz raznih oblasti: sociologije, etnologije, psihologije.

Burna društvena i privredna kretanja nakon rata donijela su i istorijske preobražaje ne samo privrede zemlje, već i ljudi, njihovih shvatanja, težnji, morala, načina života i rada. Za žene je taj proces bio dvostruko nov: po tome što se on mijenja za čitavo društvo i po specifičnim problemima vezanim za ulazak žene u društveni život. Bilo je to teško naslijede koje karakteriše nedovoljna pripremljenost u stručnom pogledu i savremeni problemi zaposlene žene. Na granici uticaja starih navika i shvatanja i konkretne stvarnosti koja još uvijek ne oslobada ženu od društvenih i ličnih obaveza - nalazio se složeni problem žene na njenom putu sticanja ekonomske nezavisnosti i društvene ravnopravnosti. U periodu obnove zemlje stotine hiljada žena izašle su iz kuće da bi se zaposlile u privredi i javnim službama, radile kao dobrovoljni aktivisti i našle svoje mjesto u obnovi zemlje. Ratno razdoblje i period obnove zemlje za neko su vrijeme, usljed potrebe da se mobilišu svi ljudski potencijali potisnuli i skoro onemogućili niz konzervativnih shvatanja u odnosu na žene, naročito njihovu društvenu i privrednu aktivnost.

Medutim, vijekovima stvarana i održavana pravila ponašanja i običajne norme nisu se mogle izmijeniti dekretima i odjednom. Bosna i Hercegovina (uz Kosmet, Sandžak i Makedoniju) bila je jedna od posljednjih oaza zara i feredže. Radovi koji obraduju promjenu političkog položaja žene nakon rata i promjenu njenog položaja i značaja u ekonomskom životu, ne daju gotovo nikakav uvid u napore koji su činjeni po pitanju emancipacije muslimanske žene. Sačuvana arhivska grada je malobrojna i odnosi se na dokumente AFŽ-a koji se mogu svrstati na one propagandno-mobilizatorskog karaktera i referate. U prvim se potiče na akciju i oni uglavnom nude viziju budućeg stanja i života društva kao realnosti koja će se realizovati i biti, pa istraživača dovode u zamku da stvarno stanje ne izjednači sa željenim, zamišljenim redom i da previdi svu složenost stvarnosti. Referati organizacije AFŽ-a, organizacije koja je bila najmanje moćna od svih masovnih organizacija, govore o konkretnim zadacima AFŽ-a, realnom stanju, puni su kritike i samokritike i daju smjernice za rješavanje ovog pitanja. Štampa, film, fotografija i usmeni razgovor sa učesnicima dragocjen su izvor za ovu temu koji tek djelimično potvrđuju postojanje konzervativnih predstava o ženi. Takva poimanja o ženi muškarci su stekli još u djetinjstvu u porodici i društvu. Ni jedan od navedenih izvora ne pruža sliku privatnog života, onih ne tako lako vidljivih puteva kojima se tradicionalna shvatanja iz privatnog odražavaju na javni život, i pored zakonskih propisa i političkih deklaracija te svih instrumenata javnog progresivnog društveno-

ekonomskog uređenja. Nema mogućnosti da se vidi kako su se konzervativni nazori o ženi mijenjali u svijesti muškaraca. Upravo u toj sferi vodila se najteža i za oko nevidljiva borba. Za razliku od žena drugih nacionalnosti, Muslimanke su uvijek bile u težem položaju, jer su bile skrivene, nepismene.

Analizom grade iz 1945. godine dolazimo do podataka o aktivnosti žena u NOF-u, učešću Muslimanki na izborima, te o političkom preobražaju muslimanske žene, kao osnovi za političku preorijentaciju Muslimana. Politička svijest žena se uzdigla, što pokazuje i njihovo učešće u predizbornoj kampanji, gdje su se Muslimanke u većini srezova pokazale kao najbolje.⁶ U Tuzli su 1945. godine, na izborima za organe narodne vlasti pitali jednu Muslimanku za koga će glasati, a ona je odgovorila za partizane, za pokret. I na ovom primjeru možemo vidjeti šta znači promjena svijesti. Ranije nju niko nije ni primjećivao, a kamoli pitao za nešto. Sada je ona ta koja se pita i čiji glas se čuje. U sve pore društvenog života ulaze snage koje su do tada bile isključene iz svega, pa i Muslimanke. Sarene kolone pokrpljenih zarova kretale su na prve poslijeratne izbore, u slobodi. Sam taj čin predstavljao je veliki praznik probuđenih žena.⁷ U delegaciji Bosne i Hercegovine na Prvom kongresu antifašistkinja Jugoslavije od 176 žena 44 bile su Muslimanke.⁸ Otpor konzervativnih muslimanskih snaga očigledan je već na samom početku. Nije bilo dovoljno samo priznavanje političkih i građanskih prava ženama, nego ih je trebalo osposobiti da ta prava u punoj mjeri i koriste. Ko ometa njihovu emancipaciju? Konzervativizam muškaraca držao je još uvijek žene prikovane za kuću.⁹ Znači da je u ovom procesu bilo neophodno i emancipovanje muškaraca.

U 1946. godini vidljivo je djelovanje muslimanskih reakcionarnih elemenata, a bilo je upereno protiv slanja ženske djece u škole. Organizacija AFŽ-a još uvijek je iznalazila načine za prodiranje među muslimanske žene. Muslimanska reakcija je preko hodža imala jak uticaj na žene. "Protivnici poretka puštali su vesti da je skidanje feredža akt protiv vere, da je to volja pojedinaca, a ne vlasti. Otpor ovim prosvetarskim akcijama hodže su izražavale preteranim vršenjem obreda i organizovanjem litija. Zato problem ovde dobija najoštrije forme."¹⁰ Prilikom ukidanja šerijatskih sudova, agrarnih rasprava i raznih drugih akcija, oni su nastojali da žene odvoje ne samo od organizacije AFŽ-a, nego od čitavog privredno-političkog života, govoreći da je za muslimansku ženu sramota vidjeti je izvan kuće. Nastojali su pasivizirati žene pod parolom da je vjera u opasnosti. U selima je njihov uticaj bio jači.¹¹

6 A BH, Fond AFŽ, K-1/1945. *Zapisnik sa sastanka Okružnog izvršnog odbora AFŽ-a održanog 24. i 25. XI 1945. u Sarajevu.*

7 *Bosanke i Hercegovke glasaju*, Sarajevo 1945.

8 A BH, Fond AFŽ, K-1/1945. *Delegati iz Bosne i Hercegovine na I kongresu antifašistkinja Jugoslavije.*

9 Isto, *Zapisnik OK KPJ za Okrug Sarajevo od 8. VII 1945.*

10 Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd, 1969., 382.; Arhiv SK BiH, Fond PK KP BiH, K-4/1946., *Zapisnik sa sastanka Pokrajinskog komiteta i članova OK KPJ održanog 10. I II. III 1946.*

11 A BH, AFŽ, K-1/1946, *Zapisnik Okružnog odbora AFŽ-a, Sarajevo, 14.V 1946.*

Trebalo je osmjeliti te snage koje su sputavali nazadni običaji, pomoći ženi da se prosvjetno, kulturno i politički uzdigne. Moralo se mnogo raditi kako bi se zaustavili pokušaji konzervativaca da zaustave proces oslobađanja i punog aktiviziranja žene.¹² Taj rad otkrivao je i neke oprečne pojave. Nasuprot mnogim konkretnim socijalno-humanitarnim i vaspitno-prosvjetnim akcijama, AFŽ je u neposrednom političkom radu postizao slabije rezultate. Pored neučvršćenosti organizacije u mnogim mjestima, na ovo je uticalo i preplitanje rada AFŽ-a s radom drugih masovnih političkih organizacija i KPJ, ali i sektaštvo ovih organizacija prema AFŽ-u.

O počecima organizovane akcije za skidanje zara i feredže može se govoriti tek od 1947. godine. Naime, dugo vremena bilo je otvoreno pitanje da li će ovo biti okončano političkom akcijom ili donošenjem zakona. Samo pripremanje akcije trajalo je duže vremena i išlo je vrlo teško. Iz izvještaja gradskih odbora NF-a okružnih komiteta KPJ i agit-prop komisija, vidi se da se sa organizovanom akcijom po pitanju sprovođenja u život rezolucije Drugog kongresa AFŽ-a za skidanje zara i feredže počelo sa velikim zakašnjenjem. Na Drugom kongresu AFŽ-a Bosne i Hercegovine, na prijedlog delegatkinja Muslimanki, kongres je donio rezoluciju po pitanju pokreta Muslimanki za skidanje zara.¹³ Uz ogromno oduševljenje svih prisutnih, veliki broj Muslimanki skinuo je zar. Prva je to učinila Šemsa Kadić, delegatkinja iz Travniku, uz poziv svim Muslimankama da i one učine isto.¹⁴ Nakon kongresa održani su sastanci u organizacijama AFŽ-a širom Bosne i Hercegovine na kojima je postavljeno pitanje zara. Analize su pokazale da se akciji nije prišlo pravovremeno (dakle odmah po završetku rata) i da se nije radilo dovoljno organizovano. Partijske organizacije nisu to shvatile kao svoj zadatak i prepustile su sve organizaciji AFŽ-a. U svim srezovima održane su konferencije sa ženama, a prije ovih i sastanci sa vjerskim predstavnicima i uglednijim Muslimanima. Pokazalo se da su rezultati u gradu bili bolji nego na selu. U Srebrenici, Vlasenici, Gradačcu, Banjaluci, Travniku, Doboju, akcija se teško odvijala.¹⁵ Mnogi članovi Partije kolebali su se u pogledu otkrivanja svojih žena. Kod velikog broja građana akcija nije nailazila na razumijevanje. I pored toga što je osnovni zakon o brauku donesen 1946. godine bilo je više slučajeva višeženstva. Trgovac Bublin iz Sarajeva imao je tri žene (dvije Muslimanke i jednu nemuslimanku). Sve su bile pokrivene.¹⁶

Uopredo sa obnovom i razvojem Bosne i Hercegovine i sve većim ulaskom žene u društveno-politički i privredni život skidanje zara postajalo je izraženije. U akcijama na izgradnji zemlje, na gradilištima i u tvornicama, na gradnji pruga, u radnim poljoprivrednim zadrugama, na tečajevima za nepismene, na kojima su Muslimanke učestvovala u velikom broju, sve više njih skidalo je zar kao osnovnu

12 Isto, bez oznake

13 Isto, K-3/1947., *II Kongres žena Bosne i Hercegovine*.

14 *Oslobodenje*, 224, 14.VII 1947.

15 A CK SK BiH, PK KP BiH, K-27/1947., *Zapismik OK KPJ Tuzla*, 5.VII 1947.

16 *Nova žena*, list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, 29, 29. IX 1947.

zapreku svom političkom i kulturnom uzdizanju. U 1947. godini glavne akcije vodene su na opismenjavanju i prosvjeđivanju Muslimanki. One su tečajeve pohađale otkrivena lica¹⁷. Podataka o tome koliko je tada bilo nepismenih Muslimanki nema. Isto tako teško je utvrditi koliko ih je završilo tečajeve za nepismene i da li se stalo samo na tome ili su one daljnjim školovanjem produbljivale svoje obrazovanje. Dovoljno kazuje i podatak da je u Sarajevu 1947. godine 2135 žena tražilo posao, a da su njih 1843 bile Muslimanke.¹⁸ Podataka o tome koliko je Muslimanki učestvovalo na radnim akcijama nema, ali da su u njima učestvovala nepobitna je činjenica. Isto tako, bilo je očito da se zbivao jedan veliki preokret. Postojalo je raspoloženje kod Muslimanki da učestvuju na radnim akcijama, ali su ih muški članovi porodice ometali u tome. Iz nekih sačuvanih spiskova učesnika radnih akcija vidi se da je ipak znatan broj Muslimanki učestvovao na njima.

Bosni i Hercegovini bila je potrebna ogromna radna snaga u svim granama privrede. Stoga je prvi korak na tom putu bio osposobiti i uključiti sve žene u rad. Skidanje zara značilo je stvaranje još većih mogućnosti za uzdizanje muslimanskih žena. Od 1945. pa do 1952. godine, do kada je praćen ovaj proces uključen je relativno mali broj Muslimanki u privredu.¹⁹ Glavni razlog bio je u tome što su one bile pokrivene. Odbacivanjem zara njeno učešće u proizvodnji i uopšte u javnom životu bilo bi veće. To je bio jedini put da Muslimanka postane istinski slobodna i ravnopravna sa muškarcem, jer je žena u stanju samo svojim vlastitim zalaganjem i trudom da se kulturno uzdigne, da postane svjesna svoje slobode i ravnopravnosti i da stečenu slobodu pravilno iskoristi. Da bi se ovaj proces ubrzao, radeno je i sa muškarcima. Održavane su konferencije, na kojima su ih predavači upoznavali sa potrebom uključivanja Muslimanki u privredu radi ostvarenja i izvršenja Petogodišnjeg plana, te da se pitanju zara mora pristupiti ozbiljno i uporno.²⁰ Njima je stavljeno u zadatak da muslimanskim masama ovo pravilno objasne, jer se državna vlast u to nije željela miješati, upravo iz razloga što se radilo o jednom zaista delikatnom pitanju koje zadire u privatni život.

Drugi kompleks pitanja vezan je za neposredno ponašanje vjerskih organa i dijela sveštenstva prema novom poretku, njegovim ustanovama i vitalnim državnim i nacionalnim interesima. Na konferencije na kojima se raspravljalo o skidanju zara, pozivani su i muslimanski vjerski predstavnici.²¹ U Sarajevu je početkom augusta 1947. godine održano zasjedanje Vakufsko-mearifskog sabora. Sabor je obratio naročitu pažnju pokretu AFŽ-a za skidanje zara i feredže Muslimanki u Jugoslaviji i ukazao na to da je pogrešno i štetno pomiješati principe islamske vjere sa običajima koji su kočili razvoj Muslimanke do sada.²² Krajem augusta održano je I

17 *Oslobodenje*, 59-70, 3. I - 15. I 1947.

18 A BH, AFŽ, K-2/1947, *Zapisnik Gradskog odbora AFŽ-a Sarajevo*, broj 112/1947.

19 *Oslobodenje*, 245, 9. VII 1947.

20 Isto, 251, 16.VIII 1947.

21 Isto, 238, 1. VIII 1947.

22 Isto, 242, 5. VIII 1947.

zasjedanje Vrhovnog vakufskog predstavništva Muslimana u FNRJ. Zaključeno je da je dužnost ovog sabora i Vrhovnog vjerskog starješinstva da ovu akciju žena za skidanje zara i feredže svestrano potpognu, jer to traži sadašnji ekonomski i socijalni položaj Muslimana.²³ Sa gočasnije skupštine "Preporoda" pozvani su svi Muslimani da provedu otkrivanje Muslimanki.²⁴ U Begovoj džamiji u Sarajevu izvršena je svečana predaja menšure novoizabranom reis ul ulemi Ibrahimu ef. Fejiću, koji je u svom govoru održanom tom prilikom, naglasio da se pitanju jednakopravnosti Muslimanke mora posvetiti velika pažnja i da je u tom pogledu potrebno hitno intervenisati.²⁵

Najvažnija pitanja koja je organizacija AFŽ-a preuzela na sebe bila su opisivanje žena i skidanje zara i feredže. Kako je po tom pitanju do tada postignuto vrlo malo, trebalo je prvo da se otkriju žene koje rade. Suština nije bila isključivo u skidanju zara, već je ženama trebalo otvoriti put ka ekonomskoj samostalnosti, pomoći im da same sebe ne drže u zaostalosti. Prilikom ranijih pokušaja skidanja zara činjene su i određene greške. Najveći otpor pružili su muškarci. Oni su htjeli da njihove žene budu u kući i smatrali su je predmetom svoje kuće. Na drugom plenumu CO AFŽ Jugoslavije, održanom odmah nakon Petog kongresa KPJ, utvrđeno je da to mora biti stvar zajedničke akcije svih organizacija. Organizacija AFŽ-a je to sebi postavila kao partijski zadatak.²⁶ Organizacija AFŽ-a koja je rukovodila akcijom skidanja zara i feredže, nije u početku shvatila suštinu ovog pitanja, njegov prosvjetni, kulturni i ekonomski značaj. Počele su se pokrivati žene koje su se već bile otkrile, jer skidanje zara nije prethodila solidna priprema, ubjeđivanje žena u važnost i korisnost istog, niti je kod njih razbijena predrasuda o zaru. Jedan od nedostataka u ovoj akciji bila je i nedovoljna saradnja sa ostalim masovnim organizacijama. Nije se ništa učinilo kako ih muškarci ne bi u tome sprečavali. Pojavio se i obiljem istaknutih članova masovnih organizacija koji nisu dozvoljavali svojim ženama da se otkriju. U ovoj akciji izgubio se iz vida jedan od vrlo važnih momenata, a to je socijalno-ekonomski. Akciji se nije prišlo planski, sa puno sistema, upornosti, niti je shvaćena kao jedna dugogodišnja i uporna borba protiv zaostalosti, predrasuda i tradicija. Pitanje zara nije bilo samo pitanje žena nego i muškaraca. AFŽ je sebi stavio u zadatak da se bori protiv pokrivanja djevojaka i da nastoji da se što veći broj Muslimanki zaposli.²⁷ Muslimankama se približavalo na jimi a bliskim pitanjima djece, kuće, otvarani su za njih posebni kursevi higijene, njege djece, domaćinstva, te je nastavljen rad na uzdizanju onih žena koje su skinule zar i nastojalo ih se aktivirati u društvenom i privrednom životu. S tim ciljem osnovan je pri Glavnom odboru AFŽ-a Bosne i Hercegovine Zemaljski odbor za otkrivanje

23 Isto, 262, 29. VIII 1947.

24 Isto, 266, 2. IX 1947.

25 Isto, 275, 13. IX 1947.

26 A BiH, AFŽ, K-7/1947. Stenografski zapisnik sastanka rukovodilaca organizacionih sekcija Glavnih odbora AFŽ-a u Centralnom odboru, održan 11. XI 1948.

27. *Oslobodjenje*, 596, 21. IX 1948.

Muslimanki.²⁸ Poseban problem u ovom procesu bilo je primanje Muslimanki u Partiju, naročito na selu. U izvještajima partijskih komisija koje su obilazile srezove pominje se jak uticaj reakcije, davanje kolektivnog otpora, jak uticaj kuće. Bilo je dosta organizacija koje po tom pitanju nisu učinile ništa.²⁹

Proces razgradnje tradicijskog mišljenja tekao je mnogo teže od sprovođenja ostalih promjena u društvu. Ova akcija je za muslimansku ženu značila revoluciju u njenom shvatanju i njenom kulturnom uzdizanju. U početku kampanjskog karaktera, akcija je nakon izvjesnog vremena stala. Nakon jedne kratke uzlazne linije naglašavanja emancipatorskog procesa, uslijedila je silazna putanja. Raskorak između onog što je zacrtano da se uradi i sama realizacija tih nacrtu uočljiva je i na samim izvorima iz tog vremena.

Pitanje položaja žene u društvu i nakon priznavanja pravne i političke jednakosti žena ostajalo je i dalje kako praktično tako i teoretski neriješeno. Pravno izjednačavanje žene sa muškarcem bio je samo nužan preduslov, ali ne i dovoljan, za ostvarenje ravnopravnosti, kako u ekonomskom tako i u opštem društvenom položaju žene. Položaj žene u društvu određen je njenim mjestom u javnom društveno-produktivnom radu. Školovanje, zapošljavanje, učešće u radu političkih organizacija samo su neki od pokazatelja promjene položaja žene. Veliku poteškoću kroz svo ovo vrijeme predstavljalo je školovanje muslimanske ženske djece. U izvještajima sreskih partijskih komiteta stalno se podvlači da muslimanska ženska djeca ne pohađaju škole zbog ozbiljnog otpora od strane roditelja. Muslimanske žene teže su se odlučivale i na zapošljavanje i pored toga što je stalno isticana potreba za radnom snagom. Problem je bio i u okupljanju muslimanske ženske omladine u omladinske organizacije. Van organizacije nalazilo se 1949. godine preko 9.000 muslimanske ženske omladine.³⁰

U čitavoj Hercegovini, osim u Mostaru i Stocu, nije postojala organizacija žena. Mali broj žena bio je i u članstvu KPJ, kao i u organima političke vlasti. Tri Muslimanke bile su članice IO AFŽ-a za Bosnu i Hercegovinu, i po jedna šef plana kadrova Planske grupe u Ministarstvu industrije i rudarstva, sekretar gradskog odbora Crvenog krsta, upravnica ćilimare u Stocu i sekretar Glavnog narodnog odbora u Sarajevu.³¹

Radnici Željezničke radionice i ložionice u Sarajevu pokrenuli su pitanje donošenja zakona o zabrani nošenja zara.³² Zahtjev su uputili Prezidijumu Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine. Ugledni Muslimani, predstavnici javnog i kulturnog života priključili su se ovom zahtjevu.³³ Iz cijele Bosne i Hercegovine stiza-

28 A BiH. AFŽ, K-17/1948., *Zapisnik IO NF-a Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 20. IX 1948.

29 A CK SK BiH, PK KP BiH, K-279/1948., *Izveštaj partijske komisije Pokrajinskog komiteta o obilasku srezova* (18. III - 17. IV 1948).

30 Isto, K/408/1949., *Referat Miće Rakića na II plenumu CK KP Bosne i Hercegovine*.

31 *Nova žena*, 11/1949.

32 *Oslobodenje*, 1162, 18. VII 1950.

33 Isto, 1164, 21. VII 1950.

li su zahtjevi Narodnoj skupštini za donošenje zakona. Zakonodavni odbor Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine usvojio je prijedlog zakona o zabrani nošenja zara, koji je Narodnoj skupštini uputila Vlada NR Bosne i Hercegovine. Prijedlog je predviđao zabranu nošenja zara i kaznene mjere za one koji prekrše zakon, kao i za one koji bi na bilo koji način nastojali da spriječe skidanje zara i propagiraju njegovu nošnju. Zakon bi stupio na snagu 30 dana po objavljivanju. Donošenje zakona o zabrani nošenja zara i feredže Muslimankama bi u potpunosti omogućio da zajedno sa ženama drugih nacionalnosti koriste svoja prava zagarantovana Ustavom i još više učestvuju u izgradnji zemlje.³⁴

U Sarajevu je 28.IX 1950. godine na VIII redovnom zasjedanju Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine usvojen Zakon o zabrani nošenja zara i feredže, uz oduševljeno odobravanje žena Muslimanki. Lišavanjem slobode do tri mjeseca zatvora ili novčanom kaznom biće kažnjen onaj ko bude nosio zar i feredžu ili onaj koji od svojih ukućana bude zahtijevao da ga nosi. Za one koji bi silom nastojali prisiliti ženu da pokriva lice bila je predviđena kazna lišavanjem slobode do dvije godine sa prinudnim radom ili novčana kazna do 50.000 dinara (što je za ono vrijeme bila ogromna suma).³⁵ Zakon je stupao na snagu 30 dana po objavljivanju u službenom listu NR Bosne i Hercegovine.

Donošenju ovog zakona prethodila je akcija Muslimana za skidanje zara. Akcija je ovoga puta (za razliku od prethodnih pokušaja), pokrenuta odozdo, ondašnjim rječnikom kazano, iz baze. Glavni pokretač bila je žena Muslimanka. Ona je u tim akcijama najživlje i učestvovala. Statističkih podataka o broju žena koje su do tada nosile zar i onih koje su ga skinule u Bosni i Hercegovini nema za čitavo područje Republike. Zna se da je pred stupanje na snagu Zakona o zabrani nošenja zara i feredže to postalo masovna pojava, tako da je na Sarajevskoj oblasti do 4.XI 1950. godine zar skinulo 21.825 žena. Masovnost u skidanju zara do stupanja na snagu Zakona nije bila jednaka na svim srezovima. Jedan dio srezova (Foča, Goražde, Zenica-grad) odmah su pristupili ovom zadatku, dok drugi nisu, uzdajući se u Zakon, te je broj žena koje su skinule zar do stupanja na snagu Zakona bio mali (Kiseljak, Travnik, Bugojno, Visoko, Vlasenica, Višegrad).³⁶

Mali je bio i broj žena koje su u tom periodu imale ličnu kartu. Tek nakon 1947. godine žene počinju pribavljati lične isprave i fotografisati se bez zara.³⁷

Dva dokumentarna filma o skidanju zara, kao historijski izvor za modernu historiju upečatljivo svjedoče o preokretu koji se zbivao u svijesti muslimanske žene. Žena u zaru penje se na binu, odbacuje zar i time pokazuje svoju svijest, stepen svoje lične emancipacije. Poseban segment ovog procesa je ono što se zbivalo u duši žene koja je u svemu ovome iskazala itekako visok stepen lične hrabrosti.

34 Isto, 1218, 22. IX 1950.

35 Isto, 1224, 29. IX 1950.

36 A CK SK BiH, PK KP BiH, K - 435/1950., *Informacije o skidanju zara na terenu Sarajevske oblasti do 4. XI 1950.*

37 Podatak dobiven od prof. dr. Ibrahima Tepića.

Rezultat slabog uspjeha u akciji za skidanje zara bio je i zbog toga što konferencije koje su ranije održavane sa ženama nisu bile dovoljno konkretne. Nije se odmah uzimala obaveza da će se zar skinuti, već su se stvari uopštavale. Govorilo se da zar ne valja, da je nazadan, te da će se donijeti zakon kada će sve žene morati skinuti zar. Agitatori na terenu nisu bili dovoljno uporni, a konzervativna djelovanja i razne parole koje su kružile u vezi skidanja zara, imale su djelimičnog uticaja na žene Muslimanke. Općenit problem na svim srezovima bio je taj da žene koje su skinule zar nisu imale šta obući i sjedile su u kućama, jer nije bilo dovoljno tekstila od kojeg bi sebi sašile novu odjeću.

Samo skidanje zara u opštem smislu, za muslimansku ženu značilo je da je postala slobodan čovjek, da je progledala. Šta se nakon toga zbilo? U ovom radu obraden je period do donošenja Zakona o zabrani nošenja zara. Ono što se nakon toga dešavalo predmet je posebne studije. Osnovni procesi bili su i dalje u toku, pa se može govoriti samo o pojedinim završenim dionicama istorijskog razvoja.

Tabelarni pregled po srezovima akcije za skidanje zara do stupanja na snagu Zakona o zabrani nošenja zara³⁸

SREZ	broj žena koje su nosile zar	broj žena koje su skinule zar do 5.XI 1950	broj žena koje nisu skinule zar
BUGOJNO	nema podataka	517	%
TRAVNIK	6070	1041	5029
ZENICA	nema podataka	799	%
VISOKO	6932	1323	5069
ZAVIDOVICI	4900	534	4366
VAREŠ	1394	352	1042
FOČA	2863	2345	518
VLASENICA	nema podataka	1396	%
ROGATICA	4079	1394	2685
GORAŽDE	4075	3780	295
KISELJAK	3156	455	2701
SOKOLAC	nema podataka	565	%
VIŠEGRAD	6800	482	6418
SARAJEVO	3744	3562	182
KALINOVIK	%	100%	%
TRAVNIK grad	1985	1355	630
ZENICA grad	2329	1825	504
Ukupno	48.327	21.715	29.439

38 Isto kao pod 36.

S u m m a r y

EMANCIPATION OF MUSLIM WOMAN IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA

The process of emancipation of muslim woman is a part of the extensive problems and trends in the modern history in Bosnia and Herzegovina and it is related to the "disappearing" of the national dress, this process, as the main style of clothing began in 1878 and it remained until the 1945. Wearing veil (covering head and face of a woman) was related to the religions and social regulations of a muslim community in a which a woman had a special role, that is why taking off veils had more profound historic sense than it was in the case with the departure from the old styles of clothing among our people.

PRIKAZI I OSVRTI - REVIEWS

Prilozi historiji Sarajeva. Orijentalni institut - Institut za istoriju, Sarajevo, 1997, str. 531. Izlaganje održano na promociji u Narodnom pozorištu 10. januara 1998. godine.

U najdramatičnijim danima opsade Sarajeva, grada gdje su se susretali uticaji različitih kultura i civilizacija međusobno se dopunjujući i utemeljujući, znanstveni i kulturni radnici raznih nacionalnosti i različitih svjetonazora pružali su duhovni otpor uništavanju Sarajeva kao grada skladnog međusobnog življenja. Najznačajniji ratni interdisciplinarni naučni skup sa područja društvenih nauka održan je od 19. do 21. marta 1993. pod naslovom "Pola milenija Sarajeva" koji nije posve adekvatno odražavao tematski i kronološki obuhvatniji sadržaj skupa.

Naime, još prije rata Institut za istoriju i Orijentalni institut u Sarajevu planirali su da organiziraju okrugli sto povodom peti i desete godišnjice vakufname Ishabega Ishakovića iz godine 1462, kojom su obilježeni elomni momenti u razvoju Sarajeva kao urbanog centra. Ratna zbivanja odgodila su za godinu dana realizaciju ove ideje i ona je ostvorena u modificiranom obliku. Na trodnevnom znanstvenom simpoziju podneseno je oko sedamdeset referata koji su tretirali raznovrsnu problematiku iz života i kulturnog stvaralaštva na području Sarajeva u vremenskom periodu od prahistorije do najnovijeg doba. Težnja organizatora bila je da se, koliko je to god bilo moguće u datim uvjetima, svestrano prezentira prošlost grada. U danima kad je grad bio izložen teškim napadima, referenti i drugi sudionici skupa izlažući se životnoj opasnosti učestvovali su u njegovom radu. Na simpozij su pozvani svi koji su mogli dati doprinos obradi prošlosti grada. Kao referenti nastupili su historičari, orijentalisti, arheolozi, historičari likovnih i scenskih umjetnosti, historičari književnosti, lingvisti, arhitekti, urbanisti, pravnici, ekonomisti, filmski radnici, teolozi, liječnici i dr.

Redakcija koju su sačinjavali članovi Organizacionog odbora simpozija, u sastavu Esad Duraković, Lejla Gazić, Vera Katz (sekretar), Ibrahim Karabegović, Fehim Nametak, Boris Nilević, Muhidin Pelesić, Behija Zlatar i Dževad Juzbašić (urednik), uspjela je da prikupi većinu tekstova podnesenih referata. Zbornik od 54 priloga pisana od strane 53 autora, a to su: Enver Imamović, Lidija Fekeža, Vesna Mušeta-Aščerić, Amina Kupusović, Behija Zlatar, Boris Nilević, Ahmed Aličić, Avdo Sućeska, Hatidža Čar, Enes Pelidija, Fehim Spaho, Lamija Hadžiosmanović, Amir Ljubović, Muharem Omerdić, Sulejman Grozdanić, Fehim Nametak, Amina Šiljak-Jesenković, Muhamed Karamehmedović, Hanka Vajzović, Mevlida Karadža, Safet Halilović, Enes Kujundžić, Kemal Bakaršić, Lejla Gazić,

Ibrahim Karabegović, fra Ljubo Lucić, Enver Redžić, Muris Idrizović, Dževad Juzbašić, Izet Rizvanbegović, Semra Henda, Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić, Ajša Zahirović, Zdenko Lešić, Nusret Šehić, Nedim Šarac, Ibrahim Kemura, Vlado Stolić, Muharem Kreso, Muhidin Peješić, Drago Borovčanin, Midhat Aganović, Nedžad Kurto, Tomislav Išek, Ivan Štraus, Snježana Mutapčić, Vefik Hadžismajlović, Razija Lagumdžija, Duško Milidragović, Mustafa Memić, Ilijas Bošnjović, Mustafa Festić i Hajrudin Numić. Pet autora ove knjige nije više među živima.

Fehim Spaho koji je poginuo od agresorske granate, dok su fra Ljubo Lucić i Hajrudin Numić stradali u prometnim nesrećama, a Razija Lagumdžija i Sulejman Grozdanić umrli su prirodnom smrću, koju su bez sumnje ubrzale proživljene nevolje u opsjednutom gradu.

Prilozi prezentirani u ovom zborniku različitog su obima, nivoa i karaktera. Oni sežu od rezimeea ranije publiciranih radova do iscrpnijih članaka i rasprava. Također ni problematika razvitka grada nije mogla biti ravnomjerno tretirana. Težište je ipak na kulturnoj istoriji i periodu otomanske vladavine. Redakcija je prihvatila sve ponudene tekstove i preputala ih sudu naučne javnosti. Radovi odražavaju stavove autora a ne u svakom pojedinačnom slučaju i članova redakcije.

Medutim, na putu objavljivanja ovog zbornika ispriječile su se teškoće finansijske prirode, koje su izgledale nepremostive. Doduše blagodareći pomoći gradskih vlasti Sarajeva prevedeni su rezimei svih priloga na engleski jezik, a Soros fondacija - Otvoreno društvo za BiH finansirala je kompjutersku pripremu knjige za štampu. Nakon toga nekoliko godina smo čekali i skoro izgubili svaku nadu da će se knjiga štampati. Tada nam je Društvo Švicarska - Bosna i Hercegovina priteklo u pomoć. Blagodareći zauzimanju predsjednika i sekretara Društva, prof Heinricha Otta i gospode Rachel Bösch, te recenzijama i preporukama tako prominentnih naučnika, članova Društva, kao što su profesori Jean Francois Bergier i Georg Kreis, Švicarska akademija humanističkih i socijalnih znanosti subvencionirala je štampanje ovog zbornika a i Društvo je dalo svoj novčani prilog koji je omogućio da se ovo djelo publicira. Napominjem da autori i članovi redakcije nisu primili nikakvu novčanu naknadu za svoj rad, koji je bio motiviran razlozima isključivo moralne i znanstvene prirode.

Svrha promocije je da skrene pažnju javnosti na knjigu, a ne da prejudicira ocjenu znanstvene kritike, čiji se nedostatak i u predratnom periodu kod nas u mnogome osjećao. Medutim danas naučna kritika gotovo u potpunosti izostaje. Nju po pravilu zamjenjuju apologetske promocije, ponekada i sasvim nekompetentnih promotora.

Mogu bez ikakve ograde reći da je prezentirani zbornik u prvom redu dragocen dokument vremena, nastao u funkciji angažmana autora u odbrani temeljnih civilizacijskih vrijednosti. U njemu su vidljivi kod većine autora naponi za kritičkom revalorizacijom naše prošlosti, za njeno temeljito demitologiziranje i oslobađanje historiografije od nataloženih, u prvom redu nacionalističkih zabluda. Ovi zahtjevi uvjetovani su i naglašeni proteklim genocidnim ratom i krahom mnogih iluzija.

Svojevremeno je Max Weber označio historiju kao "immer jugendliche Wissenschaft". Po njegovom shvatanju ona se stalno podmlađuje primjenom

uporedne sociologije koja razbija zidove historije, nauke usmjerene na ispitivanja pojedinačnih pojava. Inače, vremenom se najkrupniji događaji različito ocjenjuju i gledišta o njima mijenjaju. Pri tome ono što je za savremenike izgledalo odlučujuće tokom vremena dobija manji značaj i obratno.

Velike historijske prekretnice, kao što je i ova sadašnja, daju poseban potsticaj istraživanjima i formuliranju novih pogleda na prošlost. Međutim, tu se krije opasnost da se ne ode u krajnost i postane žrtva novih nacionalističkih predrasuda. Kod nas je prisutna sklonost jednostranom i nihilističkom odnosu prema prethodnim etapama razvitka, što je došlo do izražaja 1918, 1941. i 1945. godine, osobito u publicistici i udžbeničkoj literaturi. Danas, kao i ranije, opažaju se tendencije orvelovskog prekrajanja prošlosti. Kulturocid u proteklom ratu je bio naglašeno sastavni dio genocida u politici agresora, koja je došla do izražaja u sistematskom uništavanju spomenika kulture, naročito sakralnih objekata, te kulturnog blaga uopće (na primjer uništenje Nacionalne i univerzitetske biblioteke i Orijentalnog instituta u Sarajevu), kao i u promjeni imena gradova (Foča - Srbinje, Bosanski Brod - Srpski Brod, Bosanski Novi - Novi Grad). I u poslijeratnom razdoblju javljaju se tendencije da se neki historijski spomenici i spomen obilježja u skladu sa vladajućim nacionalnim ideologijama i ukusu modificiraju.

Očito je da se vremenom određeni vrijednosni kriteriji pri ocjeni historijskih zbivanja mijenjaju. Međutim, reviziju pogleda na historijska zbivanja treba činiti odmjereno i argumentirano. Pri tome nije nam potreban u svemu konsenzus o prošlosti da bi konstruktivno rješavali probleme u sadašnjosti i budućnosti. Ovim nikako ne umanjujem značaj historiografije u osvjetljavanju tamnih strana iz historije balkanskih naroda, među kojima i mnogih pojava u posljednjem ratu. Bez kritičke konfrontacije sa prošlosti ne može se prevladati teško historijsko nasljeđe i osloboditi mitomanije.

Opravdana su nastojanja za afirmiranje nacionalnih osobnosti i kulture, ali pri tome treba imati u vidu da sve kulturne tekovine nemaju a priori nacionalni predznak. Međutim, etnonacionalistički autizam znači potpunu provincijalizaciju i degradaciju kulture i nauke, sa dalekosežnim širim negativnim posljedicama i suprotan je intencijama koje su dovele do publiciranja ovog zbornika.

Na kraju koristim se ovom prilikom da ponovo plediram za očuvanje političkim zloupotrebama ozbiljno ugroženog digniteta historijske nauke i za afirmiranje principa kritičke historiografije, za što smo se zalagali u najdramatičnijim trenucima našeg grada i Bosne i Hercegovine.

Principi koji su naš inspirirali u dosadašnjem radu nisu nimalo izgubili od svoje aktuelnosti. To nas obavezuje na dalji angažman u istom smjeru. Nadam se da u tom pogledu možemo računati na podršku naučnih i kulturnih radnika u demokratskom svijetu kao i naših švicarskih prijatelja.

Dževad Juzbašić

Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Sarajevo, 1997, str. 636.

Mnogi govore kako je knjiga Mustafe Imamovića *Historija Bošnjaka* "prva cjelovita historija Bošnjaka". Ali, to nije dovoljno precizna formulacija, budući da je ovo *prva općenito*, a ne samo *prva cjelovita* historija Bošnjaka. Ma koliko listali po raznim bibliografijama tražeći knjigu pod ovim naslovom nećemo je pronaći iz prostoga razloga što takvo djelo uopće ne postoji. Postoje sinteze historije Bosne, u kojima je sa više ili manje detalja obradivana i povijest bošnjačkoga naroda. Počevši od Ivana Frane Jukića sredinom 19. stoljeća preko Safvet-bega Bašagića, Vjekoslava Klaića, Milana Preloga, Vladimira Ćorovića, do Noela Malcolma i američkih historičara Johna Fine-a i Roberta Donia, takvi pregledi bosanske historije su pisani, ali dosad nije urađena cjelovita historija Bošnjaka. Davno su napisane historije hrvatskog i srpskog naroda. Čak nekoliko njih. Ove su historije bile višetomne, radili su ih timovi historičara, iza kojih su stajale akademije nauka i ogromna materijalna potpora. Doduše, Safvet-beg Bašagić je 1900, u vlastitoj nakladi, publikovao *Kratku uputu u prošlost Bosne*, i današnji čitatelji obično ovu *Historiju Bošnjaka* uspoređuju s tim Bašagićevim djelom. Činjenica je da su naši studenti, pa i profesionalni historičari, svaki studij počinjali Bašagićevom knjigom. Ali, Bašagić svoju mjestimice epsku naraciju završava sredinom 19. stoljeća sa akcijom Omerpaše Latasa, kada je, po njegovome mišljenju, Bosna definitivno izgubila svoju samostalnost. Iako je pisao uputu u prošlost Bosne, Bašagićeva je knjiga, sve do pojave *Geneze nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana* Muhameda Hadžijahića, bila standardno djelo za upoznavanje povijesti Bošnjaka.

Uz Bašagića i Muhameda Hadžijahića, čiji su istraživački rezultati bitno određivali pravce i tokove istraživanja bošnjačke povijesti, pa time i nastanak ove *Historije Bošnjaka*, valja istaknuti još jedno ime značajno za bošnjačku historiografiju - Hamdija Kreševljaković. Profesor Imamović ga naziva "prvim modernim historičarem među Bošnjacima". Mada su znanstveni rezultati Avde Sućeske, Nusreta Šehića, Dževada Juzbašića i Iljasa Hadžibegovića veoma važni za razvoj bošnjačke historiografije, ipak se niko od njih nije upuštao u tako velike sinteze kao Bašagić, Hadžijahić i, evo sada, Imamović. Zbog toga je ovo djelo Mustafe Imamovića doista ogroman znanstveni i kulturni poduhvat. Sabrati na jednom mjestu čitavu historiju jednog naroda, i uz to još podjednako temeljito i argumentirano pisati o njegovoj političkoj, socijalnoj i kulturnoj historiji, suvereno raspravljati o razvoju njegovih institucija, briljantno pratiti sveukupan proces njegove integracije u modernu naciju - to mogu samo pravi znalci, koji uz to još posjeduju snažno izraženi smisao za sintezu.

Ali ono što je još zanimljivije u ovoj knjizi je činjenica da je Mustafa Imamović, iako je pisao sintezu, u pojedinim dijelovima knjige napravio tako britantne analize pojedinih problema da se na kraju čitatelj mora pitati kako je uopće

moguće na jednom relativno malom prostoru, kao što je jedna knjiga, istodobno napraviti toliko analitičkih i sintetičkih zahvata. Evo, vidimo da može. Ova nam je knjiga svjedok.

Osim toga, Imamović historiju Bošnjaka ne piše kao izoliran fenomen. On historiju tog naroda vještini nitima veže za historiju Bosne. Ali, ovo nije samo historija o bosanskim Bošnjacima, premda se najvećim dijelom odnosi na taj dio bošnjačke populacije. Povijest Bošnjaka iz ostalih manje ili više kompaktnih regija (Goranci - oko današnjeg Prizrena i Torbeši - oko Velesa, te neke druge bošnjačke oaze u Makedoniji) manje je zastupljena, ali je zato povijest Bošnjaka Novopazarskoga sandžaka, koji su sa Bošnjacima u BiH historijski oformili jednu nacionalno-političku cjelinu, dovoljno prikazana.

Autor je knjigu podijelio u 8 dijelova, pri čemu je srednjem vijeku posvećeno 100-njak stranica, dobu osmanske vladavine oko 250, austrougarskom dobu oko 100, jugoslavenskom razdoblju do kraja Drugoga svjetskog rata oko 60, a 20-ak stranica sadrži bošnjačku povijest od 1945. do ovih dana. Kroz sva ta razdoblja autor prati proces formiranja Bošnjaka u poseban vid zajednice koji je tokom historije pre-rastao i oformio se u posebnu naciju poput ostalih balkanskih nacija. Drugim riječima, Mustafa Imamović prati proces integracije Bošnjaka u modernu naciju slijeđeci u historiografiji provjerene modele. Gotovo nijedan aspekt bošnjačke povijesti, značajan za odvijanje toga procesa, nije zanemaren. Moglo bi se čak kazati kako su pojedini segmenti tako dobro obradeni da se doimlju kao zasebne studije. Dijelovi o ulozu derviša u bošnjačkoj povijesti, računanju vremena, muslimanskim praznicima, bošnjačkim dovištima, zabavama, "pozorištu sjenki" ("karadoz") i tako dalje, pravo su osvježjenje za historiografske tekstove. Ponekad je historiografija monotona, mjestimice i dosadna, ali ova *Historija Bošnjaka* nije uobičajena i nije obična historija: ona je živa, upečatljiva, sva je u pokretu, lahko se čita, plijeni čitatelja od prve do posljednje stranice.

Profesor Imamović je u ovoj knjizi podjednako uvjerljiv i ubjedljiv kada raspravlja o procesu doseljavanja Slavena u Bosnu, koji su početni činilac u etnogenezi Bošnjaka, jednako kao i kada raspravlja o brojnim zamršenim problemima bošnjačke povijesti 20. stoljeća. Onaj ko poznaje sva naša neslaganja i kontroverze oko problema Crkve bosanske ili procesa prihvatanja islama u Bosni, mora primijetiti kako Imamović u ovoj knjizi veoma elegantno i s puno znanstvene akribije savladava sve različitosti, sva naša razmimoilaženja i različita tumačenja tih problema. On samo mjestimice izravno polemizira s nekim tezama u dosadašnjoj historiografiji. Češće nudi svoj sud, svoje mišljenje, svoj stav nego što raspravlja o tuđim tezama. Ne želi polemizirati s mrtvima. Živi će svakako prepoznati kada polemizira s njihovim tezama. Pa, bujrum.

Izvjesno je da će *Historija Bošnjaka* izazvati brojne reakcije znanstvene javnosti. Sud znanosti često nije jednak sudu javnosti. Sam Mustafa Imamović je u ovoj knjizi neke ranije stavove, prezentirane u prethodnim knjigama, upravo pod

utjecajem znanstvenih rasprava i novih znanstvenih dostignuća, modificirao. Pomenimo ovdje samo mali detalj o odnosima srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta koncem 19. i početkom 20. stoljeća. Mada je u osnovi ostao pri tezama iznesenim prije više od 20 godina vezanim za te pokrete, u nekim su detaljima te teze ipak izmijenjene. Vjerovatno će historiografija u budućnosti i neke teze iznesene u ovoj knjizi promijeniti. Gotovo je sigurno da će se neki detalji pokazati nedovoljno argumentiranim. Neke je ocjene autor nekritički preuzeo iz dosadašnje historiografije bez konzultiranja izvorne arhivske građe (po inerciji se Memorandum Šerifa Arnautovića iz 1917. godine, na primjer, tumači kao zahtjev Bošnjaka za autonomijom Bosne i Hercegovine u okviru Ugarske). Ali, u ovakvim knjigama nisu presudni detalji nego cjelina i osnovna ideja. A u tome ova knjiga neće dugo biti prevazidena.

Na kraju, možda bismo mogli kazati da je najnovije razdoblje bošnjačke povijesti ipak obrađeno nešto površnije nego ranija razdoblja. Razdoblju Drugog svjetskog rata posvećeno je 14 stranica, a preko 50 godina bošnjačke povijesti poslije Drugog svjetskog rata prikazano je na svega 22 stranice. To je nedovoljno, ali istodobno i povod za pisanje možda i drugoga toma *Historije Bošnjaka*.

Husnija Kamberović

Mladen Ančić, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru i ZIRAL (Zajednica izdanja Ranjeni labud), Zadar - Mostar, 1997., str. 308. (lat.)

Primjenjenom metodologijom i ostvarenim rezultatima knjiga M. Ančića predstavlja novo viđenje bosanskog srednjovjekovlja u historiografiji. Ona je rezultat autorovog rada u okviru projekta Društvenog cilja XIII/2. Glavni dio teksta raden je u Sarajevu, burne 1991. i 1992., a poslije autorovog izlaska iz grada 1993.g., uz manja dotjerivanja branjena je kao doktorska teza na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Fokusirajući tumačenje bosanske historije XII.-XIV. stoljeća sklopom bosansko-ugarskih odnosa autor se morao pozabaviti praćenjem dosadašnjih najvažnijih dostignuća historiografije, koristiti brojne objavljene izvore i raditi na neobjavljenoj arhivskoj građi.

U tumačenju odnosa Bosne i Ugarske osnovno obilježje dosadašnje historiografije leži u pristrasnom povezivanju sa savremenim političkim kretanjima. Od prvih historija (M. Šimek i J. Rajić) do najnovijeg vremena iskristalizirala se podjela historiografije na pitanju "bosanske pripadnosti". Prateći iscrpno glavne karakteristike sličnih, ali i različitih koncepata srpske, mađarske, hrvatske i "lokalne"

("bošnjačke") historiografije, autor zaključuje da je najveći dio te produkcije obilježen dnevnopolitičkom praksom, sa vrlo jasnim pečatom političkih prilika u kojim je nastajala. Sačuvani izvori često ne govore o motivima i ciljevima sudionika, pa historičarima ostaje širok prostor za nagadanje i racionalizaciju, a pomoć se traži u savremenom poimanju politike. Ipak, čini se problematičnim s dva "rada" (Š. Bešlagića iz 1955., te E. Imamovića iz 1994.g.) ulaziti u "bošnjački" pristup "bosanskoj pripadnosti".

Pravi smjer Ančić nalazi u pokušaju izdvajanja predmeta historijskih interesa iz aktuelnog i njegovo postavljanje u kontekst vremena u kojem se sve doista i odvijalo. Da bi to sproveo u djelo autor razrađuje svoje metodološke postavke. Izlaz se našao u stvaranju "stanovitog koordinantnog sustava" unutar kojega će se tražiti širi društveni smisao, mreža shvatanja mjerila i vrijednosti koja omogućuje vrednovanje skladno svijetu koji se promatra. Na primjeru ove teme ključnim se ističe pitanje: je li opšti okvir bosansko-ugarskih odnosa podrazumjevaio eventualno hijerarhijsko ustrojstvo ili se radilo o paralelnim i posve odvojenim sustavima ?

Na vladare slavenskog Balkana u srednjem vijeku djeluju dva velika središta moći. Do XII. stoljeća to je bizantski car, a od početka XII. stoljeća novi uzor postaje ugarski vladar. U nastojanju za "balkanskom hegemonijom" ugarskih vladara, nikad do kraja ostvarenom, Bosna je dobila specifičan položaj. Ona se uklapa u hijerarhijsku organizaciju nad kojom od preloma XII. stoljeća vlada nasljedni vladar. Odnos ugarskog i bosanskog vladara počinje slijediti logiku feudalnih odnosa, pri čemu kralj preuzima ulogu seniora a nasljedni ban ulogu vazala. Legitimistička nadređenost ugarskog nad bosanskim vladarom je jasna činjenica, ali takvo raspolaganje ne mora imati i nema direktnih posljedica na izvršenje stvarne vlasti u Bosni.

Za objašnjenje načina na koji se Bosna uklapala u organizaciju oko "krune sv. Stjepana" potrebno se je pozvati na ono što se u historiografiji naziva "Archiregnum Hungaricum". Prema tom konceptu ugarski vladar nije nad Bosnom imao direktnu vrhovnu vlast, već se taj odnos definirao kao "feudalna gospodska jurisdikcija". "Osobni odnos" aktuelnog ugarskog vladara i vladajućeg člana lokalne dinastije u Bosni slijedio je načelo "vjerne službe" i "vjere gospodske". Čitav proces predstavlja prirodno strujanje ideja i ostvarivanje uticaja u formi institucija i običaja koji su se prilagodavali lokalnim prilikama. Odredene institucije i rješenja prenošeni su u Bosnu i tu usadeni u društveno tkivo tokom višestoljetnog procesa, a putem prirodne selekcije rješenja koja su u bosanskim uslovima mogla naći pogodno tlo za dalji razvoj.

Ono što određuje bosansko-ugarske odnose u XIV. stoljeću predstavljaju njihove ranije veze. Bosanski dukat (1139.g.) je organizacijska forma kroz koju se tokom XII. i XIII. stoljeća iskazuje vrhovništvo dinastije Arpadovića nad prostorom južno od Save. Bez obzira na dovtljivost i privlačnost teorije Nade Klaić, značenje pojma Rama u tituli ugarskih vladara ostavlja se otvorenim. "Krstaske vojne" iz prve polovine XIII. stoljeća bile su pokrenute i vodene protiv bosanskih "heretika",

ne protiv Bosne i "velikog bana", i ne radi potčinjavanja Bosne. Ovime se napušta uvriježeno stajalište historiografije o političkim ambicijama budimskog dvora u Bosni kao primarnog pokretača pohoda. S druge strane, kada se bosanski ban zamjera ugarskom vladaru, stajući u sukobu Trogirana i Splićana na stranu posljednjih, on biva kažnjen i pokoren zbog učinjene "nevjere". Nalazeći se svojim posjediima na razmedu dva središta moći, ugarskog i napuljskog, Šubići postepeno uspijevaju stvoriti pravo "gospod stv". Njemu se kao prepreka na šlana putu i Bosna. Bar Pavao i Mladin II imaju vlast u Bosni. Zaposjedanje bosanskog i humskog kneštva bilo je sankcionirano od strane Karla Roberta. U Bosni Šubići ipak ne uspijevaju dovesti vjerne vazale na "zemaljske časti". U isto vrijeme domaća banska porodica Kotromanića održava se na vlasti.

U XIV. stoljeću Bosna je polazište za stvaranje anžuvinskog gospodstva na jugoistoku Evrope. Stjepan II Kotromanić (1326. ili početkom 1327.g. uzima titulu bosanskog bana i do kraja života Karla Roberta njegov je vjerni vazal. Uspostavljeni model odnosa on narušava u vrijeme mletačke opsade Zadra 1345/1346.g. No taj akt prije je uticaj Venecije nego odraz snage bosanskog bana. Ludovik I definira međusobne odnose s Bosnom u vrijeme mladog bosanskog vladara Tvrtka I. Veći jaz stvoren 1363.g. završava vojnim pohodom Ugarske na Bosnu. I ova vojna se nanovo definira. Ukoliko je Ludovik išao u Bosnu s ciljem istjerivanja "heretika", onda nije uspio. No, ukoliko je vodio uobičajeni pohod (nanošenje štete), onda je imao uspjeha. Period 1366-1382.g. predstavljen je "dobom ustupaka", vremenom u kojem se podržavaju akcije Tvrtka I. Čin Tvrtkovog krunisanja nije imao nikakvih stvarnih promjena u prirodi odnosa kakvi su do tada vladali. I prije i poslije toga čina Ludovik je ostao Tvrtkov senior. U nastojanju da se izbjegnju konfliktna situacija ili što prije riješe, i krunisanje je ustupak seniora vjernom vazalu. Tumačenja krunisanja na bosanskoj strani, različita od onih u Ugarskoj, vodila su rascijepu koji će iza Ludovikove smrti 1382.g. jasnije doći do izražaja. Aktivna uplitanja u zbivanja u susjedstvu Tvrtko otpočinje 1387.g., što je već početak vladavine Žig munda Lukse mlurškog i izvan interesa autora u ovoj knjizi.

Prema autoru u određivanju bosansko-ugarskih odnosa radi se o dva središta društvene moći koja su povezana međusobnom vrstom veze. Nju moderni historičari označavaju, kako je već spomenuto, kao "Archiregnum Hungaricum", političko tijelo koje je uključivalo teritorij bosanskih vladara. Bosna spada u "pridružene zemlje" Ugarskog kraljevstva, ima svoju zasebnu društvenu strukturu, tj. "ograničeni suverenitet".

Putanja političkog klatna, u naslovu knjige, definiorna je dvjema krajnjim tačkama - od dinastičkog do transpersonalnog državnog shvatanja prirode kraljeve vlasti. Dva najjača bosanska vladara Stjepan II i Tvrtko I Kotromanić nastoje se održati što je moguće bliže tački dinastičkog shvatanja. Pri tom putanju klatna ne određuju samo bosanski i ugarski vladari, nego i opšta politička situacija te prisustvo vanjskih sila - rivalskih izvora moći (Venecija). Da bi što jasnije prikazao stat us

Bosne autor daje slikovitu usporedbu s položajem Hrvatske u okviru Ugarskog kraljevstva.

Putem kraćeg dodatka (excursa) autor raspravlja o prirodi kraljevske vlasti u Hrvatskoj XII. i XIII. stoljeća. Ukazujući na neodrživost postojećih stavova historiografije (Klaić Nada, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.), autor utvrđuje da u Hrvatskoj postoji fond kraljevskih zemljišnih posjeda, ubiru se kraljevi porezi, a nestanak kraljevskih županija rezultat je krize cijelog feudalnog sistema. Na osnovu izloženog zaključuje da se o posebnom položaju Hrvatske tokom XII. i XIII. stoljeća može i mora govoriti.

U odnosu na postojeće teze o bosansko-ugarskim odnosima u srednjem vijeku, autor svojim uglom posmatranja nudi nove poglede. Pažljivo odabrani metodološki pristup i iscrpne analize ukazuju na ozbiljnost iskazanu pri radu. Knjiga je snabdjevena rezimeom na engleskom, s 8. priloženih dokumenata iz XIV. stoljeća, popisom korištenih izvora i literature, registrima i s 8. slikovnih priloga. Citiranje izvora i literature provedeno je prema modernim pravilima. Knjigu preporučujemo čitateljima kao inspirativno, kreativno i nezaobilazno djelo o pitanju bosansko-ugarskih odnosa u srednjem vijeku. Sasvim sigurno ona je pravac koji će historiografija morati uzeti u obzir u narednim sagledavanjima bosanskog srednjovjekovlja.

Esad Kurtović

Adnan Jahić: *Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*. Tuzla, 1995, DD "Zmaj od Bosne" i KDB "Preporod", str.133.

Knjiga Adnana Jahića "Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu" obrađuje samo uvjetno nazvanu regionalnu temu. Sadržinski promatrano, ona na jednoj regionalnoj razini obrađuje, zapravo, opći problem čije su se silnice osjećale na prostoru gotovo čitave Bosne i Hercegovine. Dok se o problemu muslimanskih milicija dosad, uglavnom, samo fragmentarno pisalo, a i tada često jednostrano i znanstveno neutemeljeno, opredjeljenje Adnana Jahića da u okvirima tuzlanskoga područja taj problem temeljitije istraži predstavlja vrijedan i znanstveno opravdan poduhvat. Čak i kada ne bi imala drugih valjanih rezultata, što, ipak, nije slučaj, samo bi pokušaj prevazilaženja stereotipnoga gledanja na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini, po kojem su na jednoj strani komunisti, partizani, a na drugoj "narodni neprijatelji", pri čemu su muslimanske formacije svrstavane u ovu drugu kategoriju, bio bi dovoljan razlog da knjigu Adnana Jahića ocijenimo valjano dovršenim i znanstveno korisnim projektom.

Mada se, uglavnom, zadržava na pitanju Hadžiefendićeve legije, te Zelenog kadra kao njenog vojnog i političkog produžetka, pri čemu je najveća pažnja

posvećena postrojbama Zelenog kadra u Teočaku, Adnan Jahić je ovom knjigom pokrenuo, a dobrim dijelom i riješio, brojna druga pitanja u vezi s muslimanskim vojnim formacijama u Drugom svjetskom ratu na prostorima Bosne i Hercegovine gdje su postojale. Naime, opće je pravilo da su te formacije iznicale na muslimanskom nepovjerenju u NDH proizašlom iz brojnih "odmetničkih" zločina nad Muslimanima. Međutim, ponašanje i uloga muslimanskih milicija na prostoru Bosne i Hercegovine nisu svugdje bile iste i zbog toga je znanstveno opravdano njihovo proučavanje po pojedinim područjima. Zajedničko im je da su branile muslimanska naselja od svih napadača. To opće pravilo primjenjivo je i za te formacije na tuzlanskom području, gdje je nakon stravičnih četničkih pokolja nad Muslimanima u istočnoj Bosni, kao odbrambena vojna formacija oformljena legija bojnika Hadžiefendića, koja je od jula 1942. prerasla u "Dobrovoljačku domobransku pukovniciju" (DOMDO pukovniciju) sa zonom odgovornosti između rijeka Drine, Save, Bosne i Krivaje.

Temeljna pitanja koja su zaokupljala pažnju Adnana Jahića u vezi s DOMDO pukovnicijom su njena stvarna zadaća, ciljevi i uloga, njezin odnos prema NDH, te uloga i mjesto u muslimanskom autonomističkom pokretu. U odgovorima na ta pitanja autor je izričit i precizan: "U pozadini njenog osnivanja prvenstveno je ležala potreba muslimanskog populosa tuzlanskog područja za vlastitom odbranom i zaštitom, što je, dakako, impliciralo i njegov konačni i nepovratni uvidaj kako hrvatska država odista nije bila u stanju da brani ovaj dio svoje teritorije, te da bi Bošnjaci, čekajući da ih zaštite tromi domobranski oružnici i neuračunljivi ustaški legionari, prije ili kasnije, u vihoru nepredvidivih ratnih procesa mogli potpuno nestati sa ovih područja" (str. 40). Teza o prvenstveno odbrambenom karakteru ovih formacija, koju autor dosljedno brani kroz čitavu knjigu, je opravdana, ali i toliko naglašena da neopravdano zasjenjuje ostala, također veoma bitna, njihova obilježja.

Formiranje legije ustaške su vlasti odobrile pod, kako pretpostavlja Jahić, "najdubljim uplivom Njemačke" (str. 54). Ova se pretpostavka čini vjerovatnom, premda za nju ne postoji puno opipljivih argumenata. Dosta je, međutim, argumenata za tvrdnju da su ustaške vlasti s nepovjerenjem gledale na razvoj te formacije s obzirom na političke ciljeve koje je ona vremenom dobivala. To je nepovjerenje raslo kako je raslo i nepovjerenje Muslimana u NDH, da bi konačno preraslo u stadij potpunoga nepovjerenja i optuživanja Muslimana i pripadnika legije za pad nekih područja pod partizansku kontrolu. Adnan Jahić u knjizi taj odnos veoma vješto i uvjerljivo argumentira.

Pitanje odnosa autonomističkog pokreta i muslimanskih vojnih formacija je veoma važno, bez obzira što su te formacije bile prevashodno odbrambenoga karaktera. Jahić s pravom tvrdi da, bez obzira što je Hadžiefendić generalno zastupao program autonomističkog pokreta, legija i autonomistički krug nisu nastajali sinhrono. Ipak, čini se isuviše smjelim praviti debelu granicu između odbrambenoga karaktera legija i autonomističkih ciljeva. Odbrambeni karakter i autonomistički ciljevi su dva suštinska, temeljna i teško razdvojiva sadržaja ovih formacija. U tom svjetlu treba

gledati i na autorovu tvrdnju da "negiranje prevashodno one odbrambene, tj. najšire muslimanske orijentacije i karaktera legije ravno je posvemašnjem negiranju i nipoštašavanju muslimansko-autonomističkih tendencija uopće" (str. 52).

U kontekst ove analize o krajnjim ciljevima legije autor ugrađuje i pitanje socijalnoga porijekla njenih pripadnika, premda je, zbog nedostatka temeljitog komandnog i osobito kadrovskeg popisa, ovo pitanje ostalo više na razini naznaka. Uprkos tome, pred očima nam se nižu imena istaknutih pojedinaca sa ovoga područja o kojima se dosad, uglavnom, ako se uopće išta znalo, znalo jedino da su bili "narodni neprijatelji i izdajnici"

Odnos autonomističkog pokreta i muslimanskih formacija Jahić sagledava na relaciji Hadžiefendićeva legija - autonomija - 13. SS divizija, mada u odveć regionalističkoj određenosti teme taj odnos ne uspijeva do kraja znanstveno utemeljeno sagledati. Autor taj odnos ovako opisuje: "Na istim dodirnim tačkama gdje su se stvarale pozitivne relacije između legije i autonomističkog pokreta nastojao se uspostaviti privid izvjesne, makar i maglovite povezanosti između stvaranja bošnjačke SS divizije i autonomističkog stremljenja u Bosni" (str. 58 - 59). Ipak, nastavlja Jahić, postojala je jasna distinkcija između legije i 13. SS divizije i to kako u idejnom tako i u borbenom konceptu. Zanimljiva je autorova tvrdnja da su Nijemci sa formiranjem 13. SS divizije išli u susret gašenju autonomističkih stremljenja u Bosni. "Njemački projekt stvaranja bošnjačke SS divizije, time što je predviđao legiju za potencijalno izvorište njenog regrutnog kadra, direktno je negirao i izbijao autonomistima glavni adut (...) Ako se legija, koja je po svemu imala obilježje domaće, bosanske vojske, imala utopiti u SS diviziju, kao dio jednog pannjemačkog vojno-oficirskog koncepta (...) tad je iluzorno govoriti o nekim eksplicitno autonomističkim konotacijama pomenute SS formacije, bar ne u onom smislu autonomnosti kako su to pretpostavljali sarajevski autonomisti" (str. 60). Osim toga, 13. SS divizija "niti je potekla, niti je pripadala izvorno muslimanskom narodnom miljeu".

U tom kontekstu autor sagledava i ulogu Zelenog kadra. Iako većinu prostora posvećuje postrojbama Zelenog kadra u Teočaku, Jahić upozorava da su te formacije imale "daleko jača uporišta u nekim mjestima nego što je to bio slučaj s legijom", te pominje Zvornik, Bosanski Šamac i Modriču (str. 113). Nažalost, aktivnost ovih postrojbi nije temeljito i detaljnije obrađena, ali su naznake o izrazito islamskom obilježju ("Zeleni kadar je bila islamska vojska"), odnosu prema ideji autonomije ("Autonomaštvo Zelenog kadra je prije bilo jedno dubinsko, podsvjesno i emotivno, više spontano i slobodno nego li decidno i formalizirano") dovoljne da naznače pravo mjesto ovih formacija u bošnjačkoj povijesti. A te formacije, kao i ranije Hadžiefendićeva legija i ostale muslimanske milicije, bile su ne samo izraz nego i sredstvo jačanja bošnjačke nacionalne posebnosti i identiteta.

Husnija Kamberović

Francine Friedman, *Yugoslavia, A Comprehensive English-Language Bibliography*, Compiled and Edited by Francine Friedman, Scholarly Resources Inc., Wilmington, Delaware, 1993, str. 547.

Svekoliki pasionirani interes svjetske javnosti, pa bila ona politička, publicistička ili naučna, svakodnevno je bila prisutna u toku posljednjih nekoliko godina u kriznoj stvarnosti Bosne i Hercegovine. Isprva, kako se činilo, taj naglašeni interes budio je nadu ako ništa, a ono u realno sagledavanje političkih i društvenih procesa i događanja na ovome prostoru. Međutim, obilje nedovoljno promišljenih i površnih studija, članaka i izraženih pogleda vodilo je stavu da je strani interes za stvarnost i prošlost Bosne i Hercegovine imanentno neodgovoran, nedovršen, pa u izvjesnoj mjeri i opskuran. Mada to nije ništa novo i neočekivano, u izvjesnom smislu izazivao je kod domaće kulturne i naučne javnosti indolenciju naspram novih publikacija do kojih se moglo doći i teško i nesistematski.

U tom smislu možda može da bude pozitivni teg u ovom neravnopravnom odmjeravanju djelo Amerikanke Dr. Francine Friedman, predavača na odjelu za političke nauke, a pri Centru za evropske studijske programe, na Ball State University u Muncie, Indiana. Pozitivni, prvenstveno u smislu našega informisanja o jednom od načina sticanja znanja o prostoru u kome je Bosna i Hercegovina najčešće u centru diplomatske pažnje, političkih pregovora i nadmudrivanja, te ratnih previranja. Autor ove bibliografije nam na engleskom jeziku nudi opširnu listu, pod nazivom Jugoslavija, za koju sama navodi da će istraživačima i drugim zainteresovanima ponuditi samo ideje o materijalu i gradi koja je dostupna, a nedovoljno dosad prisutna. Ova skromna misao je izrečena nakon prikupljenih 9059 stavki, tj. bibliografskih jedinica koje se kao fus-note pojavljuju u člancima i knjigama, a do kojih je autor došao. One obuhvataju društvene i prirodne nauke, svrstane u sedam tematskih cjelina - geografija, istorija, ekonomija, politika, država, antropologija, kultura. Unutar svake od ovih oblasti date su stavke koje se odnose na nesumnjivo uvijek aktuelnu problematiku. Tako, na primjer, u okviru cjeline koja se odnosi na pravo nude se politički sistemi, titoizam, masovne organizacije, etnički konflikti, jezik, te pojedine političke ličnosti. Oblast kulture obuhvata umjetnost, obrazovanje, religiju. Ono što je zanimljivo jeste i sama namjera autora da pri izboru bibliografskih jedinica akademska vrijednost nije bila presudna, nego su neke jedinice bile i namjerno previdene. Svrha se prvenstveno iscrpljivala navodima jedinica koje su pisane na engleskom jeziku i to u što većem broju, a odnose se na prostore bivše Jugoslavije. Prirodno, bez obzira na opširnost bibliografije, ona ni u kom slučaju ne može biti iscrpljena, te su književnost, lingvistika, antropologija, arheologija i prirodne nauke nedovoljno predstavljene. Reprezentativni primjeri ovih disciplina su većinom interdisciplinarnog karaktera.

Što se tiče bibliografije koja se odnosi na istorijsku problematiku, ona seže od praistorije, pa preko srednjeg vijeka, perioda Otomanskog Carstva, Austro-Ugarske

Monarhije, te Prvog svjetskog rata, do Kraljevine SHS i Drugog svjetskog rata, doduše potpuno neujednačenog obima i vrijednosti. Socijalne, ekonomske i kulturne prilike takode su predmet interesa. Nažalost, zastupljene su u vrlo malom broju jedinica. Interesantno je da je pedesetak jedinica posvećeno memoarima, a stotinu pedeset jedinica istorijskim ličnostima od kojih su najzastupljeniji Draža Mihailović i Alojzije Stepinac, mada su sa većim brojem jedinica prisutni i Stjepan Radić, Josip Juraj Štrosmajer, Svetozar Marković, te Vuk Karadžić. Istoriografija, istoričari, te objavljena dokumentacija broji zanemarljivih dvadesetak jedinica, što je uistinu nedovoljno za zainteresovane istraživače.

Razočaravajuće može se činiti činjenica da se od ovog imponantnog broja bibliografskih jedinica direktno na Bosnu i Hercegovinu odnosi samo 64, ali ovaj broj ne treba da bude razlog za prenebjegavanje djela, s obzirom na kompleksnost odnosa sa susjednim zemljama, te zajedničku prošlost i budućnost.

Sam autor navodi da je sve bibliografske jedinice prikupljao u skladu sa vlastitim istraživanjima, te se područje njegovog interesa radom stalno proširivalo i produbljavalo, a što je, razumljivo, rezultiralo neravnomjernom zastupljenošću pojedinih segmenata ovako široko postavljenog zadatka. Bibliografska lista obuhvata period od 19 stoljeća do sadašnjosti, premda savremeni članci, monografije i studije koje se tiču raspada Jugoslavije nisu u dovoljnoj mjeri zastupljeni. Izdanja publikovana u devedesetim godinama nisu adekvatno prezentovana, čega je svjestan i sam autor. Samo pitanje je da li je to bilo i moguće zadovoljavajuće učiniti s obzirom da je sama bibliografija izdata 1993. godine.

Sonja Dujmović

Zdenko Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950*, Hrvatski institut za povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica, Monografije i studije, knjiga 3, Zagreb, 1996, str. 256.

Historiografija o razdoblju nakon 1945. godine je, uglavnom, bila orijentirana na istraživanjima o Komunističkoj partiji i uspostavljanju "narodne" vlasti u svim dijelovima bivše Jugoslavije. Na osnovu dosadašnje literature stječe se utisak da je izvan komunističkog bloka postojala neka neodređena politička masa "ostataka građanskih snaga" koja se nalazila na margini političkog života, zato su knjige poput ove Zdenka Radelića izuzetno dobro došle da se upoznamo i sa tim dijelovima društvene strukture u vremenu poslije 1945. godine. Za analizu je autor izabrao Hrvatsku seljačku stranku (HSS), najbrojniju i najjaču političku stranku hrvatskog naroda u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Vojvodini u vremenu između dva svjetska rata. Historije pojedinih političkih stranaka nisu posebno interesantna štiva, međutim, knjiga dr. Zdenka Radelića na izuzetno zanimljiv način priopćava

čitateljima povijest ove žive i snažne političke snage kroz raslojavanja same stranke iznutra kao posljedice događanja tijekom i poslije Drugog svjetskog rata do vremena nestajanja ove stranke čak i u trgovima oko 1950. godine.

Nakon konciznog i preglednog uvoda za povijesni interval 1904.-1941. godina, autor težište radnje stavlja na vrijeme od 1941. godine koja označava promjene bitne za sve narode u svijetu, pa i za Hrvate u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, do 1950. godine, determinirajuće za jugoslavenski, odnosno hrvatski prostor od kada se, u političkom smislu potpuno zatiru tragovi građanskog društva na ovim prostorima. Na samom početku rata, HSS-članstvo se našlo u jednoj sasvim novoj situaciji, prema autorovim saznanjima nespremno, jer je i vodstvo stranke iščekivalo događaje i nije imalo razradenu platformu prema nadolazećim događajima. Pod utjecajem svih tih mnogostrukih strujanja, stranka se polako počela raslojavati, dijelovi članstva su nalazili svoje interese i u nekim drugim političkim pokretima i partijama u kojima su samo površno prepoznali svoje ideje. Dijelovi članstva su prilazili komunistima koji su nudili federalizam, republikanstvo i socijalnu pravdu, ali im nije odgovarala boljševička Rusija koja je stajala u pozadini ovoga pokreta. Drugim dijelovima članstva, svakako, bila je bliska ideja suverene Hrvatske, te su prilazeći ustaškom pokretu crpili nadu o Hrvatskoj kao neovisnoj državi, mada su se i tu ispoljavala različita mišljenja. Osim ovih krajnje polariziranih opredjeljenja, vodstvo i veliki dio članstva HSS se neutralno držao prema svim novim političkim snagama. Neodlučnost vodstva stranke doprinijelo je različitim opredjeljenjima unutar stranke, odnosno vodstvo je odbijalo suradnju i s komunistima i sa ustašama. Bez obzira na osipanje članstva, HSS je bio snažan politički činilac, stoga su aktualni politički arbitri bili veoma zainteresirani da pridobiju vodstvo stranke. U izravni obračun sa HSS-om krenula je NDH odmah na početku rata zabranom političkog djelovanja, interniranjem prvog čovjeka stranke dr. Vladka Mačeka i stalno nastojala pridobiti ga za svoj pokret. Nepopustljivost dr. Vladka Mačeka prema vrhovima NDH-a završilo je njegovim zatočeništvom. Politički stavovi prema aktualnom režimu osvjetljavaju Mačeka kao izuzetno važnu političku ličnost u tom periodu. Autor knjige detaljno nam ukazuje na povijesne činjenice kojima mijenja naša saznanja o Mačeku što je vrlo važno i za druge historičare koji su na osnovu uvida u arhivsku građu poslijeratnog perioda donekle stekli pogrešnu predstavu o njemu. Na osnovu dokumenata komunističke provenijencije (npr. u Arhivu CK SK BiH) stiže se utisak poistovjećanja Mačeka sa ustaškim pokretom, a sve "negativne" pojave nazivaju se "mačekovština", za šta se objašnjenja, također, mogu naći u knjizi Zdenka Radelića. Posebno interesantni dijelovi knjige su oni koji govore o odnosu komunista prema HSS-u. Na temelju analize o masovnosti partizanskog pokreta, komunisti su svoju aktivnost okrenuli prema članovima HSS-a u sjevernoj Hrvatskoj gdje nisu bili zadovoljni brojem svojih sljedbenika. Najpovoljnija varijanta bila je propagiranje federalizma, republikanstva, ukidanja monarhije i slično, odnosno sve što je bila osnovica programskog zalaganja HSS-a. Komunisti su za razliku od ustaša mnogo pametnije politički djelovali. Ustaški pokret je prevashod-

no pokušavao privući vodstvo stranke, konkretno dr.Vladka Mačeka i njemu najbliže ljude, te su smatrali da će za njima poći i članstvo, dok su komunisti privlačili sljedbenike stranke i tako stranku slabili iznutra. Kada je bilo u pitanju političko vodstvo stranke, komunisti su vrlo perfidno postupili što se može ilustrirati jednim primjerom, vrlo upečatljivim odnosom spram Božidara Magovca i ing.Augusta Košutića. U vrijeme omasovljavanja partizanskih redova komunisti su prihvatili Košutića u partizanski pokret na osnovu inzistiranja na ravnopravnosti uloga HSS-a i KP-a, a odbili Magovca koji je inicirao uključenje HSS-a u partizane izravno bez posebnih uvjeta.

Značajna epizoda u ovoj povijesnoj tematici jeste ona sa dr.Ivanom Šubašićem, banom predratne Hrvatske banovine i pokušajem kompromisnog prevazilaženja postojećeg stanja. To je bio školski primjer kalkuliranja komunista i predstavnika civilnog društva u nastojanju da svaka strana izbori za sebe maksimum interesa. Možda se u tim relacijama najbolje vidi taj poslijeratni svijet, odnos među velikim silama, te nadanja ostataka gradanskih stranaka u istočnoeuropskim zemljama. Autor je znalački i zanimljivo prezentirao rezultate istraživanja koja se odnose na ponašanja HSS-a prema političarima kao npr. Ivanu Šubašiću, dr.Juraju Šuteju, dr.Juraju Krnjeviću ali i o njihovim međusobnim neslaganjima. Konsolidiranje HSS redova onemogućavao je i dr.Vladko Maček koji je s dijelom vodstva emigrirao u Francusku, potom u Ameriku, te iz daleka davao savjete. Svakako, Maček kao iskusnan političar slutio je i predosjećao smisao i cilj krajnjeg odnosa prema njemu što se i ostvarilo, jer su ga komunisti u njegovim političkim stajalištima izjednačili sa ustašama, kompromitirali ga u zemlji, te preko novog vodstva Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) potpuno onemogućavali ovu političku stranku u daljnjem radu, u cjelini su je potpuno neutralizirali u mreži narodnofrontovskih organizacija. Komunisti su rastočili HSS zahvaljujući i vodstvu HSS-a koji je ostavilo članstvo u iščekivanju rješenja izvana, a za to vrijeme komunisti su vrijedno radili pričajući o životu bez poreza, o bratstvu, o jedinstvu, o slobodi a sve vodeći kombiniranu politiku obećanja i prijetnji. HRSS imala je prokomunističko vodstvo preko kojeg su komunisti sveli ovu stranku u Narodnom frontu samo na "pristaše HRSS-a". HSS je, osim komunista, imao i otežavajuću okolnost i unutar same stranke jer je bila podijeljena na dva suprostavljena bloka. Prvu skupinu vodio je dr.Ivan Šubašić sa najbližim suradnicima koji je do svoje ostavke iskazivao spremnost da prihvati kompromise nametnute od vladajuće partije. Na sasvim suprotnim pozicijama stajala je skupina oko Mire Košutić i Marije Radić koje su provodile politiku ing.Augusta Košutića iz zatočeništva i dr.Vladka Mačeka iz inozemstva. Skupinu je karakterizirala beskompromisnost, kako prema ustaškom režimu tijekom rata, tako i komunističkog poslije rata. U potpunosti su odbacivali totalitarizam, a zahtijevali uvođenje potpunih političkih i gradanskih sloboda te ostvarivanje prava Hrvata da na slobodnim izborima izaberu oblik vlasti i svoje predstavnike bez ikakvih pritisaka i nametanja od strane velikodržavnih režima. U skladu sa tim zahtjevima ova skupina pod Mačekovim utjecajem odbijala je registraciju, prijavu i izlazak na izbore. Unutrašnji raskol u HSS-u autor je plastično rekonstruirao kroz

dogadaje Konferencije HSS-a u hotelu Esplanade u Zagrebu, 2. rujna 1945. godine. Nakon Šubašićeve ostavke koja je bila rezultat neuspjeha u sprovođenju Sporazuma Tito-Šubašić i nedobijanja podrške u HSS-u, nastavljene su stare zablude. Nakon uspjeha KPJ na izborima, tj. potpunog preuzimanja vlasti, suprostavljene strane u HSS-u, bez dopuštenja vlasti, u Svećeničkom domu raspravljaju i dalje o pitanju prijavljivanja ili neprijavljivanja stranke na izbore. Iluzorno je bilo očekivati pomoć Zapada, što je bila nada za sve građanske snage u Jugoslaviji, a ne samo za HSS. Do 1947. godine komunisti su raznim političkim manevrima dopuštali prvcima HSS-a privid političkog života, ali od tada počela su uhićenja, sudski procesi i osude za izdaju, suradnju s neprijateljem, zatim za špijunažu i slično. Uhićeno je vodstvo HSS-a i to sa istim optužbama bez obzira kojoj skupini pripadali. Iščekivala se i reakcija zapadnih sila na te događaje, ali do nje u nekom oštrijem vidu nije došlo. Vojna intervencija zapadnih sila je izostala, na što su računali prvaci građanskih stranaka, mada je ta nada bila potpuno neopravdana, jer je Zapadu bilo jasno razgraničenje interesnih sfera sa SSSR-om, a to nije bilo jasno samo oporbenim strankama u Jugoslaviji. Ostaci predratnih građanskih snaga nisu imali realne unutrašnje snage, te su mislili da će uz pomoć izvana moći riješiti svoj status. Ideje HSS komunisti su svojom propagandom upropaštavali do te mjere da su za sve negativne pojave izdajstva, ustaštva, zločina i slično izjednačavali sa pojmovima "mačekovštine" i "mačekovaca" ne samo u Hrvatskoj, već i u Bosni i Hercegovini. Kada se kaže da se narod pomirio sa novim totalitarnim režimom, mora se isto tako reći da mu nije ništa drugo ni preostalo, jer je imao slabe i dezorijentirane građanske stranke, a društvo je bilo pritisnuto stegom, strahom, neimaštinom i slično.

Što reći o knjizi na završetku ovih samo nekoliko natuknica iz knjige? Monografija zavrijeđuje pažnju stoga je srdačno preporučujem čitateljstvu. Najviše se doima uspjeh Zdenka Radelića u umijeću da znanstveno djelo zamjerne razine približi čitateljstvu u formi zanimljivog štiva. Za povjesničare koji se bave ovim razdobljem poslije 1945. godine, ovo djelo je veoma instruktivno, jer pokazuje i potvrđuje kako se na nov način mogu prezentirati rezultati istraživanja. Posebna vrijednost djela je u analiziranju društvenih odnosa u prijelomnim vremenima prestrukturiranja društva uopće. Dr. Zdenko Radelić je, svakako, dostigao razinu suvremene historiografske znanosti, što potvrđuje način na koji on razumijeva ljudske sudbine u procesima i događajima koji imaju veliku važnost u Hrvatskoj, ali i južnoslavenskoj povijesti. Na osnovu društvenog segmenta koji tretira HSS u Hrvatskoj u intervalu od 1941. do 1950. godine, autor je predočio ukupnu strukturu komunističke vlasti, njene metode djelovanja i nastanak totalitarnog režima u drugoj Jugoslaviji, a sve to u kontekstu povijesti socijalističkih "narodnih demokracija". Detalji, svakako, ne opterećuju tekst već ga čine zanimljivijim.

Knjiga dr. Zdenka Radelića plijeni koliko znanošću toliko i zanimljivošću od uvoda do posljednjih stranica i veoma je korisno što se pojavila i u Sarajevu nakon dugih godina gubitka kontakta sa historiografskom produkcijom iz Zagreba.

Vera Katz

Genocid u Bosni i Hercegovini 1991.-1995. Zbornik radova Medunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini 1991.-1995., održanog u Bonu od 31. avgusta do 4. septembra 1995. godine, Sarajevo, 1997, str. 814.

Agresija izvršena na Republiku Bosnu i Hercegovinu i počinjeni genocid, izjednačavanje zločinca i žrtve, stavljanje termina genocid u drugi plan, svojevrsni holokaust na pragu XXI stoljeća, politika Zapada i uloga Evrope u svemu tome, nastojanje da se krivica prebaci na žrtvu, ponukali su eksperte iz Sjeverne Amerike, Evrope, Azije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, da još u toku rata održe kongres i još jedanput ukažu na pogubnost fašizma koji nije poražen 1945. godine. Za učesnike kongres je bio važan, jer su i na ovaj način željeli da Bosnu i Hercegovinu odbrane od jednog novog zločina - zločina izjednačavanja krivice. Referatima 76 poznatih naučnih radnika i eksperata istaknutih ustanova i organizacija koje se bave zločinima i različitim povredama međunarodnog prava iz cjelog svijeta, kazivanjima svjedoka - žrtava zločina, još jednom je promovirana istina o Bosni i Hercegovini, činjenice o agresiji, genocidu i drugim zločinima. Kongres je održan pod pokroviteljstvom Simona Vizentala, predsjednice njemačkog parlamenta Rite Zismut i predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Alije Izetbegovića.

Dugogodišnja pasivnost Zapada razlog je što je kongres održan tek 1995., jer su ga na kraju morale organizirati organizacije za ljudska prava iz Srednje Evrope i Malezije i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava iz Sarajeva, a ne neka od velikih evropskih institucija ili Organizacija ujedinjenih naroda. Opravdavajući svoju pasivnost, govoreći o zločinima sve tri zaračene strane, organi Ujedinjenih nacija, razne evropske institucije i glasnogovornici evropskih vlada svo vrijeme od 1992. do 1995. relativizirali genocid i terminom građanski rat s uspjehom omogućavali nastavak srpske agresije i genocida. Samo opravdavanje i pasivnost saučesništvo su u zločinu.

Tadeuš Mazovjecki, posebni izvjestilac UN o stanju ljudskih prava u Jugoslaviji, dao je podatak da su srpske trupe počinile oko 80% svih povreda ljudskih prava i zločina u Bosni i Hercegovini, a prema saznanjima CIA-e čak više od 90%. I u ovom ratu, kao i u svim drugim, pojedinci ili dijelovi pojedinih trupa na sve tri strane, počinili su zločine. Ovdje postoji bitna razlika između planiranih zločina, nastalih u institucijama sistema Srbije i Crne Gore, te Hrvatske i onih pojedinačnih, koje je izvršila Armija Bosne i Hercegovine, koji nisu začeti niti planirani u institucijama države Bosne i Hercegovine. Većina Evropljana ostala je nijema pred unaprijed pripremljenim najvećim zločinom u kome je iz svoje zemlje protjerivan i ubijan jedan narod - Bošnjaci. Podsjećamo na izjavu R. Karadžića u Narodnoj skupštini 1991. o sudbini Muslimana.

Napadnuti su nenaoružani gradovi i sela. Progonjeno je nesrpsko stanovništvo - Bošnjaci, ali i bosanski Hrvati, Romi, Jevreji, ljudi iz miješanih brakova i manje

etničke grupe. Vojna agresija došla je iz Beograda (gdje je bila smišljena i odakle je i koordinirana), a u njoj su jedno vrijeme učestvovali i hrvatska politika i armija. U mnogim gradovima i naseljima kolaboracionistički srpski "krizni štabovi" preuzeli su vlast i sproveli planirane zločine. U tim štabovima bili su predstavnici vojske, policije, lokalno političko rukovodstvo. Oni su odmah sve one koji su bili nesrbi otpustili s posla, izolovali su srpsku opoziciju, isključili TV predajnike i repetitore. Pod svoju kontrolu stavili su radio i lokalnu štampu. Uslijedilo je granatiranje nenaoružanih gradova i sela koja nisu bila pod njihovom kontrolom. Selekcija nesrpskog stanovništva, prije svega Bošnjaka - vršena je prema različitim kriterijima. Muškarce od 16 do 60 godina otpremali su u zatočeničke i koncentracione logore u kojima su nakon strahovitog mučenja mnogi likvidirani. U ovim logorima smrti ubijeno je preko 20.000 ljudi. U okupiranim mjestima progonjeni su i likvidirani predstavnici političke i socijalne elite.

Ekspertna komisija UN, koju je vodio prof. Šerif Basjuni, procijenila je da je u Bosni i Hercegovini silovano preko 20.000 žena, najvećim dijelom Bošnjakinja. Silovanja su bila dio strategije "etničkog čišćenja". Prognanici su prije napuštanja svojih domova morali svu svoju imovinu pismeno ostaviti srpskim vlastima. Bošnjaci i Hrvati, koji su ostali u svojim kućama tjerani su na prilični rad, bili su izloženi zlostavljanjima, prepadima, silovanjima, mučenjima, nestancima bez traga, ubistvima. Bili su i obilježeni - morali su nositi trake oko ruke, a kretanje im je u najvećem broju slučajeva bilo zabranjeno. Protjerivanjem bošnjačkog stanovništva u okupiranim područjima uništeni su gotovo svi tragovi islamske duhovne i materijalne kulture.

Gradovi i naselja koji su se našli u blokadi nemilosrdno su tučeni artiljerijom i razarani. Tom prilikom počinjeni su brojni masakri. Samo u Sarajevu ubijeno je 10.511 ljudi, od čega je veliki dio ubijene i teško povrijeđene djece. U posebno teškoj blokadi držani su gradovi Bihać, Srebrenica, Goražde kao i Mostar od strane hrvatskih trupa. Žrtve ove agresije bili su i stari, bolesni, ranjeni, djeca, jer su agresori na sve načine onemogućavali i otežavali ulazak humanitarne pomoći.

Na skupu je posebno istaknuto da ne može biti kolektivne krivice. I bosanski Srbi i Hrvati bili su žrtve, kako oni koji su ostali da žive na područjima pod kontrolom Armije BiH, tako i oni koji su na okupiranim područjima morali šutjeti, kada su njihovi sugrađani Bošnjaci i Hrvati odvođeni i likvidirani. Veliki broj mladića dezertirao je da ne bi postali saučesnici u zločinu. Preko dva miliona stanovnika Bosne i Hercegovine je prognano, izbjeglo i rasuto po svijetu.

Tilman Cihl je prilikom otvaranja kongresa istakao da je srž bosanskog problema pokušaj ubistva jedne evropske nacije, a dr Smail Čekić je tražio da se o genocidu kaže istina. U svom obraćanju Tan Sri Gazali rekao je da je rat u Bosni i Hercegovini suočio Zapad sa najvećim moralnim, političkim i pravnim izazovom od Drugog svjetskog rata naovamo. Isto tako ovaj rat je na površinu izbacio neke od najmračnijih aspekata ljudskog ponašanja i svijesti. U ovoj agresiji grubo je napadnuta jedna originalna duhovno-kulturna supstanca koja se čitav milenij taložila u

susretu i prožimanju različitih civilizacija, kultura, religija - ono što je prozvano duhom bosanskim.

Sva izlaganja svrstana su u pet velikih poglavlja: I - Agresija-ambijent genocida (str. 41-145), II-Karakter zločina (str. 151-230), III-Dokumentacija počinjenih zločina (str. 235-500), IV-Odnos međunarodne zajednice prema genocidu u Bosni i Hercegovini (str. 507-573), V-Kodifikacija počinjenih genocidnih radnji i kažnjavanje zločina (str. 577-685). Tu su i diskusije, završna sjednica, prilozi, pogovor i bilješke o autorima.

Mr Muharem Kreso je u svom referatu :”Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu-ambijent počinjenog genocida” (str. 43-69), analizirao sve bitne etape agresije i genocida (položaj Bosne i Hercegovine i korijeni njenog ugrožavanja, razbijanje zajedničke države - uslov stvaranja Velike Srbije-pripreme i tok,etapa “tihe okupacije” i razgradnja države Bosne i Hercegovine, otvorena oružana agresija vojske SRJ i pokušaj zaustavljanja agresije, nastavljanje agresije u uslovima međunarodne intervencije).

Analizom sadržaja i događaja Johanes Falmer je u svom radu: “Jesu li ratovi u Bosni i Hrvatskoj građanski ratovi? Neodrživa primjena jednog pojma-pokušaj objašnjenja”(str. 70-82), ustvrdio da nisu bili građanski, nego fašistički, osvajački, protjerivački, uništavajući. Vodeni su od strane beogradskog režim i srpske vladajuće klike u Kninu i na Palama. Od strane Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine to su bili ratovi za nezavisnost, pri čemu je režim u Hrvatskoj, prema srpskoj manjini takode vodio “politiku čišćenja” i već na početku rata poslužio se sredstvima političkog umorstva. Osnova ovih ratova je pitanje granica za različite narodne grupe.

U pripremi agresije naročitu ulogu odigrale su štampa, radio i televizija Srbije, kao i Crne Gore. Dr Muhamed Nuhić je u svom radu “Štampa, radio i televizija Srbije u pripremi agresije-propagandna priprema genocida” (str. 83-90), ustvrdio da je genocid pripreman i utiskivan u svijest srpskog naroda svim metodama i sredstvima: historiografijom, religijom, književnošću, muzikom, slikarstvom, štampom, radiom, televizijom, filmom i knjigom. Angažovanje masovnih medija u educiranju ugroženosti srpstva u Bosni i Hercegovini počelo je još 70-ih godina. U ovom radu izostala je ocjena uloge hrvatskih medija, koji su po istoj matrici i istom principu polučili slične rezultate.

U agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu učestvovala su i paravojne formacije koje su izvršile teške prekršaje međunarodnog humanitarnog prava. One su produkt Generalštaba oružanih snaga SFRJ, legalnih organa vlasti Srbije i Crne Gore, rukovodstva SDS BiH i Republike Srpske. Ove formacije počinioci su teških zločina, pljački, prilikom kojih su ispoljili strahovitu okrutnost. Prema navodima dr Bećira Macića u radu pod naslovom “Paramilitarne formacije u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu” (str. 91-98), broj paravojnih grupa i njihova veličina varirali su u ovisnosti i intenziteta sukoba. Bilo ih je oko 56, sa oko 20.000 do 40.000 pripadnika. Među njima su i strani plaćenici: Rusi, Ukrajinci, Rumuni, Grci. Oni su izvršiooci brojnih zločina nad Bošnjacima i ostalim nesrpskim

stanovništvom. Dr Marko Veselica je na ovom kongresu govorio o temeljnim izvorima i akterima genocida na prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine i eks-Jugoslavije (str. 99-108), a dr Ane Herbst je istražujući dokumente srpske pravoslavne crkve od sredine 80-ih godina (str. 109-115), utvrdila da oni idu uporedo sa političkom kampanjom koju je sa trabantima vodio S. Milošević i da je rezultat toga djelovanja vjerska i nacionalna mržnja. Štefan Miler i Ludvig Bocman podnijeli su saopštenje o etničkom čišćenju Zvornika od aprila do juna 1992. Agresiju i masovni progon u ovom gradu pratili su ubistva, masakri, nasilja, mučenja, boravak u logoru, pljačkanje cjelokupne imovine Bošnjaka. Na osnovu razgovora i ankete sa prognanicima iz Zvornika, zaključili su da genocid nije djelo samo lokalnih vlasti, nego je inspirisan i organizovan iz Beograda. U više radova govori se o korjenima agresije i velikosrpskoj ideologiji u prošlosti i sadašnjosti. Ovdje bih izdvojila i čitaocu preporučila rad dr Mustafe Imamovića o kontinuitetu genocida nad Bošnjacima (str. 169-174). Dr Kristijan Švarc Šiling je analizirao sve laži kojima se služila srpska propaganda u agresiji na Bosnu i Hercegovinu.

Zabilježiti, odnosno dokumentovati počinjeni zločin važno je iz više razloga. O ovoj oblasti dva iscrpna saopštenja dali su dr Smail Čekić : " Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995 ", (str. 237-246) i Muhamed Bešić : " Zločini u Bosanskoj Krajini ", (str. 247-255). U prvom su obrađeni zločini srpske i hrvatske strane kao i oružanih formacija Fikreta Abdića, a u drugom stradanje 65.000 Bošnjaka i Hrvata Bosanske Krajine (od čega preko 10.000 bošnjačke inteligencije). Srbijansko-crnogorski agresor i domaći Srbi su na teritoriji Bosne i Hercegovine, posebno na području istočne i sjeverne Bosne te unsko-sanske regije izvršili masovna ubistva i masakre nad civilnim stanovništvom. O tome svjedoči i veliki broj masovnih grobnica. Najteže masovne egzekucije izvršene su u Bijeljini, Vlasenici, Zvorniku, Bratuncu, Višegradu, Foči, Miljevini, Čajniču, Trnovu, Kalinoviku, Rogatici, Ahatovićima, Dobroševićima, Kozarcu, Prijedoru, Kotor-Varoši, Ljubiji, Konjević-Polju, Srebrenici, Tuzli, u logorima Tomašica, Luka, Karakaj, KPD Foča, Sušica (Vlasenica), Kravica... Rezultat tog djelovanja je da u mnogim bosanskohercegovačkim gradovima i selima nema više bošnjačkog stanovništva, iako je ono u njima prije rata bilo većinsko.

Od aprila 1992. do 31. jula 1995. ubijeno je ili nestalo 145.378 ljudi. uglavnom Bošnjaka (računa se da je to samo 65 % od ukupnog broja jer su podaci uzeti za 61 opštinu). Od ovog boja 16.819 su djeca. Ranjeno je 172.688 lica (od toga teško 76.289, a djece 34.571). U više od stotinu zemalja svijeta, prema podacima od 28.XII 1994. nalazi se 1.245.000 ljudi izbjeglih iz Bosne i Hercegovine. Broj raseljenih na teritoriji pod kontrolom Armije BiH je 763.224. Uništeno je 1.200 objekata islamske arhitekture, uništeno i oštećeno 60 - 70 % stambenog fonda. Razarane su i devastirane gotovo sve obrazovne, naučne, kulturne institucije, sportski objekti. Stanovništvu je uskraćena voda, električna energija, gas, telefonske komunikacije. Vršeno je sistematsko izgladnjivanje.

Maša Mekormik, dr Monika Hauzer i Veronika Naum govorile su o silovanjima i seksualnim zlostavljanjima. Seksualno nasilje korišteno je za terorisanje i

dehumanizaciju stanovništva. Silovanja u Bosni i Hercegovini bila su sistematska, a njima su pored žena bili izloženi i muškarci.

Više autora govorilo je o kulturocidu, ekocidu, zločinima nad djecom. Muharem Omerdić je istakao da su uništena najvrijednija djela islamskog graditeljstva kao rezultat sistematskog genocida, kulturocida, urbicida i destruktivne politike. Dat je i sumarni pregled porušenih i oštećenih vjerskih objekata islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. Mr Luka Brković je skupu predočio činjenice o genocidu nad katoličkom crkvom u Bosni i Hercegovini i stradanju Hrvata (str. 445 - 451).

Izlaganje Harma de Jonga, holandskog oficira, o tome kako je pala Srebrenica bilo je praćeno postavljanjem velikog broja pitanja od strane učesnika kongresa. Svi autori koji su govorili o odnosu međunarodne zajednice prema genocidu u Bosni i Hercegovini slažu se u jednom, a to je da je Zapad posmatrao genocid, odbijao da ga prizna i da je saučesnik u istom. Frenk Mekloski, koji je učinio najznačajniji napor da se događaji u Bosni i Hercegovini formulišu kao genocid od strane američke Administracije, agresiju na Bosnu i Hercegovinu nazvao je jednom od najvećih otimačina teritorija u modernoj historiji , koja je u suprotnosti sa svim uspostavljenim zakonskim i humanističkim principima.

Upravo zbog ovoga neophodno je izvršiti i potpuniju kodifikaciju krivičnog djela genocida, o čemu su na kongresu govorili stručnjaci iz oblasti zakonodavstva i sudstva. U Bosni i Hercegovini su od 1991. do 1995. vršeni svi oblici genocidnih radnji i zločina. Zločin genocida nikada ne zastarijeva, stoga o genocidu i zločinu treba govoriti, u potpunosti ga istražiti i dokumentovati, a počiniocima kazniti.

Ova knjiga predstavlja osudu dugo pripremane i izvršene agresije i genocida u Bosni i Hercegovini. Ona je i teška optužba pasivnosti međunarodne zajednice prema onome što se događalo u Bosni. Zahvaljujući organizatorima i temama koje su obradene ovo je jedinstveno djelo. Ono je i dokument koji ukazuje na opasnost od fašizma koji još traje.

Senija Milišić

Naučni skup: *Događanja historije u sjenci balkanskih ratova (Doing History in the Shadow of the Balkan Wars)*, University of Michigan, Ann Arbor, 18. januar 1997.godine.

U historiografiji balkanskih naroda zna se tačno šta se podrazumjeva pod događajima iz vremena Balkanskih ratova s početka dvadesetog stoljeća. Poslije ovih, svi ostali su neki drugi ratovi s posebnim imenima. Sam naslov skupa u Ann

Arboru bio je iznenađenje za ljude sa južnoslavenskih prostora koji su navikli na spomenuto historiografsko mišljenje o Balkanskim ratovima.

Danas, ljeta 1998.godine, opet sa Balkana dopiru štire i kontradiktorne vijesti o ratu na Kosovu, a možda je i to dogadanje historije u sjenci balkanskih ratova s kraja dvadesetog stoljeća. Naslov spomenutog skupa sada se vraća kao razmišljanje, a ne više kao čuđenje na takvo poimanje historijskih događaja. Nakon agresivnih napada na Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, interval 1995.-1998. bio je samo pauza u nastavku ratova na Balkanu. Svakako, daljnje ekspliciranje srbijanske i crnogorske agresije na bivše jugoslavenske republike nije tema ovoga osvrtu na skup, već prezentacija mišljenja pozvanih historičara, politologa, antropologa i lingvisti o ovim pitanjima. Dvadeset i dva učesnika su se, uglavnom, doticala južnoslavenskih prostora u kratkim referatima, a rat u Bosni 1992.-1995. bila je preovladavajuća tema u diskusijama. Izvješća, ograničena na pet do šest stranica, izuzetno su interesantna, a u nekim su samo izneseni doživljaji i zapažanja pojedinaца tokom boravka u tim kriznim područjima.

Skup je bio tematski podijeljen u tri dijela: prvi, se odnosio na historiografsku produkciju ("Production of History"); drugi, na jezička pitanja, nacionalno predstavljanje i identitet pojedinih balkanskih naroda ("Language, Representation, and Identity") i treći dio, odnosi se na poslijeratnu preorijentaciju: probleme, procese i mogućnosti ("Post-traumatic Reorientations": Problems, Process, and Possibilities).

Na temu iz prve grupe referata ("Production of History") o veoma značajnom problemu historije i kvazi-historije ("History and Quasi-History") govorila je Seka Brkljača, saradnica Instituta za historiju u Sarajevu, osvrćući se na prezentaciju istine u historiografskim djelima na temu Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, seriozno analizirajući konkretne primjere jedne i druge historije. Potom je veliki prijatelj Bosne i Hercegovine, Robert, J.Donia, saradnik CREES-a (Center for Russian and East European Studies, University of Michigan), uz veliku pažnju prisutnih izvjestio o ratnom udaru na rad bosanskih historičara ("War's Impact of the Work of Bosnian's Professional Historians"). Tokom brojnih posjeta Bosni i Hercegovini u vremenu trajanja rata, upoznao se sa problemima života, smrti i rada bosansko-hercegovačkih historičara, a posebno onih u Sarajevu. Robert J.Donia je pregledno iznio historiografsku produkciju nastalu u vrlo teškim ratnim uvjetima bombardiranja, gladi i straha, čime je pojasnio fenomen duhovnog otpora Bosanaca. O hrvatskoj historiografiji poslije 1990.godine ("The Croatian Historiography after 1990: Contraversies upon Its Status within Central-South- and Southeast-European Frameworks") informacije i prosudbe dao je Drago Roksandić, profesor Zagrebačkog sveučilišta. U promjeni vlasti i demokratskim izborima u bivšim jugoslavenskim republikama, autor vidi u hrvatskoj historiografiji trend prema reinterpretaciji problema iz hrvatske povijesti u relaciji sa velikim imperijalnim sistemima kojima su pripadali dijelovi hrvatskog teritorija. U stvari, hrvatski etnički

prostor, smatra profesor Roksandić, treba promatrati između Bizanta i Svetog Rimskog Carstva Njemačkog Naroda, Mađarske i Mletačke republike, Austro-Ugarske i Otomanskog Carstva, jer sve te činjenice utiču na hrvatsku povijest koja se može smatrati među najinteresantnijim u Evropi. Ovako postavljenim problemima u širem kontekstu povijesnih događanja u susjedstvu, moći će se bolje razumjeti granice, ali i suživot među kulturama. Ovakav način razmišljanja veoma je instruktivan za izučavanje i bosanskohercegovačke historije. Na temu uticaja rata na historografsko istraživanje razmišljao je i Dennison Rusinow, profesor Univerziteta u Pittsburgu ("Some Reflections of the Impact of Yugoslavia's Desintegration and Wars of Succession on Historical Research and Writing") postavljajući južnoslavenske prostore u kontekst političkih interesa velikih sila na Balkanu. Na istu temu pisao je i Gale Stokes, profesor historije na Rice University ("Recent Historical Writing on the Former Yugoslavia"), a osvrnuo se na noviju produkciju za koju smatra da je solidna osnova iz koje se može razumjeti sadašnjost. S najviše nestrpljenja se očekivao referat Susan Woodward, saradnice Studija za vanjsku politiku (Senior Fellow in Foreign Policy Studies, The Brookings Institution). Izabrana tema je aktuelna, a bavi se vezom novinarstva i rata. Novinski izvještaji su prema autorici glavni izvori saznanja o tekućim ratovima, a intervjui su, također, bitni, ali vrlo nesiguran izvor razumjevanja situacije, jer je tu bitno s kim razgovarate, odnosno sve zavisi od kada vam priča kreće što je i naslov referata "It Depends on When Start the Story: Narratives as Camouflage and the Political Use of Scholarship on the Yugoslav Wars, 1991.-1996". Jedna kratka pričica iz rada Susan Woodward mnogo toga kazuje o situaciji na Balkanu, a glasi: "Dolazeći u Beograd u julu 1991, nije bilo moguće prevazići zaokupljenost historijskim bitkama. Jedini je problem bio, kako ga je shvatio jedan Amerikanac, postdiplomac Univerziteta u Yaleu i rekao mi (Suzani Wudword) da svaki čovjek ima različit datum u svom pamćenju. Svaki ima jedan nepravedni poraz: 1389. za Srbe; 1919. za Hrvate; 1941.-1942. za Srbe u Hrvatskoj i Bosni; 1944. za Srbe u Srbiji i tako dalje. Mnogi imaju svoja zlatna doba da ponovo ožive: 1000.godina i 1939.za Hrvate; Tvrtkovo doba za Bosance, Aleksandrovo za Makedonce i tako dalje. Međutim, svaki datum govori različitu priču (...)" Iz teksta referata kao i spiska literature vidi se da je Susan Woodward dobro upoznata sa političkom situacijom na prostorima bivše Jugoslavije.

Drugi dio skupa obuhvatio je pitanja jezika, predstavljanja i identiteta ("Language, Representation and Identity") naroda druge Jugoslavije. Ellen Elias-Bursać, lektor na Harvardskom univerzitetu i doktorski kandidat na Zagrebačkom sveučilištu, uspješno se bavi pitanjem kozmopolitizma u literaturama i kulturama bivše Jugoslavije ("Cosmopolitanism in the Literatures and Cultures of the Former Yugoslavia"). Ellen Elias-Bursać piše disertaciju o Tinu Ujeviću kao prevodiocu, a u ponuđenom tekstu za ovaj skup vrlo zanimljivo razmišlja o sličnostima i razlikama između srpske i hrvatske književnosti, nalazeći mnogo razlika, ali i zaključuje "(...) možda da nije država /Jugoslavija/ razjedinjena kao što jeste, ne bih bila zainteresirana, kao što jesam, u opisivanju sjedinjavajućih mehanizama između hrvatske

i srpske kulture. A pošto jeste, vjerovatno zato ove kulture izgleda namjeravaju da se odvoje jedna od druge, te sam ja zainteresirana za proučavanje kako "suživot" izgleda, kako živi, šta dalje". Još jedna vrlo interesantna tema bila je prisutna na ovom skupu, a odnosi se na različita mišljenja o etnogenezi Hrvata u današnjoj hrvatskoj historiografiji ("The Ethnogenesis of the Croats in Recent Croatian Scholarship") koju je John Fine, profesor sa Mičigenskog univerziteta približio američkim historičarima. I ova tema iz ranofeudalne hrvatske povijesti bila je vrlo interesantna u rasvjetljavanju historijskih pitanja u kasnijim razdobljima. S obzirom na brojnost južnoslavenskih naroda nije zaobidena ni makedonska povijest. O historiji makedonskog identiteta u svijetlu rata 1991.-1994., ("The History of Macedonian Identity and the Balkan Wars of 1991-1994"), piše Victor Friedman, profesor balkanskih i slavenskih jezika na Univerzitetu u Čikagu. Na osnovu jezičkih pitanja makedonskog naroda, profesor Friedman objašnjava i političke okolnosti u kojima se nalazi ovaj vrlo važan geopolitički prostor. Multidisciplinarnost skupa pokazuje šarolikost referata iz različitih oblasti, što potvrđuje i tekst Dine Jordanove sa Univerziteta u Čikagu, koja je istraživala "pripovijedanje o Balkanu na filmu u raskoraku samonikle imaginacije i preslikanih stereotipa ("Narrating the Balkans in Film: Indigenous Images or Mirroring Stereotypes"). Nadalje, Sarah A.Kent, sa Univerziteta u Winsconsinu, prezentirala je neke teme o nacionalnom pitanju Hrvata krajem devetnaestog stoljeća ("National Identity in Late Nineteenth Century Croatia"). Samo u nekoliko detalja Sarah A.Kent se dotakla političke scene u Hrvatskoj na prijelazu dva stoljeća do 1903.godine, s nekoliko novijih opservacija o vremenu završetka vladavine Kuena Hedervarija. Na kraju, autorica temu aktualizira zaključujući "kako su se balkarski historičari našli, danas, u neugodnoj poziciji između političke moći i historijske realnosti". O prilikama na južnoslavenskom prostoru u vremenu tranzicije, ali na primjeru Srbije (1987.-1996.), govorila je Mirjana Prošić-Dvornić, profesorica na Odsjeku za etnologiju i antropologiju Beogradskog univerziteta. Veoma pregledno i opširno, autorica, analizira srbijanski režim i njegov utjecaj na susjedne zemlje ("Retraditionalization: An Ideological Response to the Reality of Transition vs. Genuine Attempts at Transformation"). U potrazi za "Drugom Srbijom", kao "nekom drugačijom realnošću u svjetskom poretku, ali i kao važnom komponentom balkanske historije", profesorica Prošić-Dvornić nalazi i mirnije vrijeme za balkansku stvarnost. Povezanost svih segmenata ljudskog življenja uspješno je predočio Benjamim A. Stolz na primjeru odnosa jezika i nacionalizma između Hrvata i Srba ("Language and Nationalism among Croats and Serbs"). Analiziranje ove teme u historijskom toku događanja s posebnim težištem na ljude i datume bitne za ovaj problem, učinilo je referat Benjamina Stolza veoma serioznim, u smislu obaveznog udžbeničkog štiva. Osim pitanja jezika i nacionalizma, među najpopularnijim temama su one iz etnografije, a jednom od njih, opet na primjeru Srbije, bavi se i Marko Živković, saradnik na odsjeku za antropologiju Univerziteta u Čikagu. Svoja razmatranja Živković je postavio između boravka u Beogradu i rada na Univerzitetu u Čikagu, između društva koje svojim agresivnim napadima na susjedne zemlje

proživljava vrijeme tranzicije i društva liberalne demokracije u kojem živi autor, a s nadom da će se demokracija u Srbiji izboriti u post-socijalističkom vremenu.

Treći dio skupa objedinio je neke teme o problemima, procesima i mogućnostima poslijeratne preorijentacije ("Post-traumatic Reorientations": Problems, Process, and Possibilities). Posljednjih sedam referata nemaju neku međusobnu povezanost, ali su izabrane teme veoma važne i zanimljive. Elissa L. Helms, doktorski kandidat sa odsjeka za kulturnu antropologiju na Pittsburskom univerzitetu, bavi se jednim od najboljih pitanja poslijeratnog vremena, a to je pisanjem historije ratnih zločina silovanja u BiH od 1992. do 1995. godine ("Writing of History of Wartime Rape in Bosnia-Herzegovina, 1992-95"). Odabrani spisak bibliografije o ovom problemu priložen uz tekst Elisse L. Helms uvjerljivo govori o važnosti ovog pitanja ako se misli pisati historija rata u Bosni i Hercegovini '92- '95. U referatu su naznačeni svi aspekti ovog izuzetno bolnog pitanja, od uzroka i posljedica organiziranog genocidnog ratnog plana do zdravstvenog, socijalnog i pravnog zbrinjavanja žrtava silovanja. Rezultati istraživanja Elisse Helms su veoma značajna s obzirom da su urađena profesionalno i pošteno. I slijedeći referat se, također, bavi položajem žena i nacija na Balkanu ("Spaces and Opportunities: Locating Women and Gender in the Balkans"), autorice Meghan Hays, doktorskog kandidata iz oblasti historije na Mičigenskom univerzitetu. Veoma nadahnuto je Meghan Hays predstavila svoje posjete Zagrebu, kojeg je zavoljela, kao i ljude s kojima se susretala, a oni su nestali u ratu ili su pak pretrpjeli mnoge ratne traume. Međutim, autorica vjeruje "da kada se prevaziđu traume prošlih događaja, historičari mogu naći prostor i povoljne prilike da se izradi nova historija Balkana (...) kompletnija i drugačija od postojeće (...)". Neke nove teze o Drugom svjetskom ratu na tlu Bosne i Hercegovine, u svom referatu je predočio Attila Hoare, doktorant na historiji Jelskog univerziteta, pod naslovom "Uncovering the Bosnian Revolution". Interesantna je činjenica koliko su mladi američki historičari zainteresirani i koliko ulože truda da saznaju više o temama iz historije Balkana. Svakako, sve te drugačije postavljene teze se potvrde ili opovrgnu tokom arhivskih istraživanja, kao i u ovom slučaju o autohtonoj bosanskoj revoluciji. Drugi učesnik skupa iz Bosne i Hercegovine bila je Vera Katz iz Instituta za historiju u Sarajevu, sa temom o problemima naučne spoznaje historije Bosne i Hercegovine u vremenu poslije Drugog svjetskog rata do 1955. godine ("Scientific Comprehension Problems of Bosnia and Herzegovina, 1945.-1955."). Na osnovu ratnih iskustava u opkoljenom Sarajevu (1992.-1995), autorica je razmišljala o mogućnostima objektivnog bavljenja historijom uopće, o kvalitetu spoznaje o historijskim procesima na osnovu uvida u arhivsku gradu. Ratom u Bosni i Hercegovini sve te godine nakon 1945. mogle su se promatrati s pristojne historijske pedesetogodišnje distance, kada su procesi, uglavnom, bili završeni padom komunizma u svijetu i nestankom druge, socijalističke, Jugoslavije na Balkanu. Referat Katherine McCarthy "Doing History in the Shadow of the Balkan Wars: Croatia, 1992-93", gostujuća profesorica historije na Illinois State University, ima za temu vlastita iskustva i razmišljanja o proučavanju

agromog pitanja u Jugoslaviji u intervalu 1945.-1953., u svijetlu dešavanja historije u sjenci balkanskih ratova na prostoru Hrvatske. Osim činjenice da je ovaj posljednji rat učinio istraživanja vrlo kompliciranim, to ju je nagnalo i na razmišljanje o odnosu pojedinih historiografskih tema i rata kao tekuće pojave na Balkanu. Svoj referat Katherine McCarthy zaključuje riječima "(...) željela bih biti u mogućnosti da vidim plodove ozbiljnih istraživanja o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i poslijeratnoj Jugoslaviji od strane onih koji pokušavaju da razumiju šta se desilo, radije, nego od onih koji žele samo da sude ili demantiraju prošlost". Najjužnije na Balkanu, čak do Sofije, otputovala je Mary Neuburger, doktorant iz oblasti historije na Univerzitetu u Washingtonu, koja je u svom referatu govorila o eksploziji bombe, "Babi" i bulgarizaciji Bosne ("A Bomb, a Baba, and a Bulgarian Bosnia?: The Travails of an American in Sofia"). Pripovijedanje mlade Amerikanke o putovanju u Bugarsku, boravku u Sofiji, o eksploziji bombe blizu koledža, zatim o nemogućnostima istraživanja, ali i o razmišljanjima o vezi Bugarske i Bosne u širem kontekstu interesa na Balkanu uz instrukcije koje je dobivala od "Babe", jeste, u stvari, prošlo i sadašnje dešavanje historije u sjenci koja se ratovima i nesigurnošću nadvila nad Balkan. Posljednji referat na skupu vratio je sve prisutne na razmišljanja o nekim počecima historijskih dešavanja na Balkanu, a za to se potrudio Robert Whallon, profesor antropologije na Mičigenskom univerzitetu, svojim tekstom o sadašnjim i bivšim arheološkim istraživanjima u Jugoslaviji ("Archaeological Research in Yugoslavia, Present and Former"). Osvrćući se na predhodna istraživanja, profesor Whallon daje i neka predviđanja o budućnosti s raznim mogućnostima spekuliranja s obzirom na nestajanje sa političke scene zajedničke jugoslavenske države.

Naučni skup "Dešavanje historije u sjenci balkanskih ratova" bio je zanimljiv i po tome što se referati nisu čitali na skupu, već su u pisanoj formi unaprijed dostavljeni učesnicima. Za svaku tematsku cjelinu bili su određeni moderator i diskutanti koji su govorili o ponudjenim referatima. Svakako, učesnici skupa su se mogli pridružiti diskusiji što su, uglavnom, i činili. Za prvi dio skupa "Production of History", moderator je bio Michael D. Kennedy, profesor sociologije i direktor CREES-a na Mičigenskom univerzitetu, dok su referate predstavili Ronald G. Suny, profesor političkih nauka na Univerzitetu u Čikagu i Katherine Verdery, profesorica antropologije na Michigan i na Johns Hopkins University. Drugu tematsku cjelinu "Language, Representation and Identity" predstavila je moderator Jane Burbank, profesorica historije na Mičigenskom univerzitetu i predsjednica radne grupe na studijama za jugoistočnu Evropu, a o referatima su govorili Geoff Eley, profesor historije na Mičigenskom univerzitetu i Frances Trix, profesorica antropologije na Wayne State University u Detroitu. O trećem dijelu skupa "Post-traumatic Reorientations": Problems, Process, and Possibilities, kao moderator govorila je ponovo Jane Burbank, a diskutanti F. Müge Göçek, profesorica sociologije na studijama o ženama Mičigenskog univerziteta i Sonya Rose, profesorica historije, sociologije i studija o ženama te i dopredsjednik Odsjeka za historiju Mičigen-

skog studija, detaljno su predstavili i ovu grupu referata. Završna riječ i zahvala organizatorima i učesnicima pripala je Robertu J.Donii koji nije krio zadovoljstvo ovim izuzetno prijatnim druženjem i korisnim razgovorom na razne historijske teme s balkanskog podneblja. Ugodnom boravku su doprinijeli i prijateljski razgovori u pauzama za kafu i ručak, ali i ugodno veče za sve učesnike skupa na večeri u Amadeus-cafeu, u kojem se bez obzira na daljinu osjeća toplina ugodaja i hrane iz Poljske, odakle je imigrirao i njegov vlasnik. Tokom naučnog skupa, a pogotovo u neobaveznim razgovorima, može se steći utisak da su svi naučni radnici sa američkih univerziteta emotivno vezani za ljude i prostore Balkana na kojima povremeno borave i istražuju svoje teme. Te veze prelaze u prijateljstva koja se i kasnije njeguju, a jedno veliko iskreno prijateljstvo veže učesnike skupa iz Bosne i Hercegovine sa glavnim organizatorom skupa bez kojeg ne bi sve izgledalo savršeno, a to je dr.Donna E.Parmelee, saradnik na programima Centra za ruske i istočnoevropske studije (CREES) Mičigenskog univerziteta.

Seka Brkljača

Vera Katz

BIBLIOGRAFIJA BIBLIOGRAPHY

Vesna Mušeta - Aščerić

BIBLIOGRAFIJA RADOVA AKADEMIKA PROF. DR. BRANISLAVA ĐURĐEVA

I. RASPRAVE, ČLANCI I PRILOZI

a/ Iz istorije

1. *Prva godina ratovanja Mehmeda Sokolovića u Banatu i prva opsada Temišvara*, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu, VII, sv. 1-3 /1934/, 64-79.
2. *Perlez - Perlek*, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu, X, sv. 3 /1937/, 321-323.
3. *Eflak kanunu hakkında küçük bir izah. Türk hukuk ve istat tarihi mecmuası, II*, Istanbul 1939, 181-187.
4. *Dva deftera Crnogorskog sandžaka iz vremena Skender-bega Crnojevića*, Zapisi Istorijskog društva Crne Gore, god. XIII, knj. XXIV, sv. 1, Cetinje 1940, 26-29.
5. *Filurdžije u Crnoj Gori u vreme Skender-bega Crnojevića*, Zapisi Istorijskog društva Crne Gore, god. XIV, knj. XXIV, sv. 6, Cetinje 1940, 332-337.
6. *Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, god. LII-1940, sv. 1, Sarajevo 1941, 49-67.
7. *Globe i kazne u Crnoj Gori Skender-bega Crnojevića*, Zapisnik Istorijskog društva Crne Gore, god. XIV, knj. XXV, sv. 2, Cetinje 1941, 93-96.
8. *Jedno objašnjenje iz Kuripešićevog putopisa*, Hrvatski dnevnik VI. 1686, Zagreb 8. I. 1941, 2.

* Do danas su objavljene bibliografije prof. B. Đurđeva:

Vesna Mušeta-Aščerić: Godišnjak Društva istoričara BiH, br. XX, god. 1972/73, Sarajevo 1974, 299-309; Biserka Nurudinović: Prilozi za orijentalnu filologiju 28-29/1978-79, Sarajevo 1980, 5-36; Anđelica Vasić, Vojvodanska akademija nauka i umetnosti, Akademske besede I, Novi Sad 1981, 67-98; Biserka Nurudinović i Emina Stanek, Prilozi za orijentalnu filologiju 44-45/1994-95, Sarajevo 1996, 413-422.

9. *O vojnućima (sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i pitanje bosanskog agaluka*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, NS sv. II, Sarajevo 1947, 75-138.
10. *O knezovima pod turskom upravom*, Istorijiski časopis, Istorijiski institut SAN, god. I, sv. 1-2, Beograd 1948, 132-157 /posebno separat 1949. god, 1-37/.
11. *Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma - timarsko-spahijskog uredenja*, Godišnjak Istorijiskog društva BiH, Sarajevo, 1949, 101-167.
12. *Jedan novi podatak o vezanosti raje za zemlju u Smederevskom sandžaku u XVII veku*, Istorijiski glasnik, Istorijiskog društva Srbije 2, Beograd 1949, 73-74.
13. *O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda*, Godišnjak Istorijiskog društva BiH II, Sarajevo 1950, 19-82.
14. *Osnovni problemi srpske istorije u periodu turske vlasti nad našim narodima*, Istorijiski glasnik, Istorijiskog društva Srbije, 3-4, Beograd 1950, 107-118.
15. *O odlasku crnogorskog vladike Pahomija u Carigrad u drugoj polovini XVI veka*, Istorijiski časopis, Istorijiskog instituta SANU II/1949-1950, Beograd 1951, 135-143.
16. *Ispisi iz deftera za Braničevo iz XV veka*, Istorijiski glasnik, Istorijiskog društva Srbije 3-4, Beograd 1951, 93-99.
17. *Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku*, Godišnjak društva istoričara BiH IV, Sarajevo 1952, 165-169; skraćena verzija, Nin III, 109 /I. II 1953/, 10.
18. *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Svjetlost, Sarajevo 1953, 136. /knjiga/.
19. *Uloga srpske crkve u borbi protiv osmanske vlasti*, Pregled /Sarajevo/, I/1953, 35-42.
20. *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena*, Radovi Naučnog društva BiH II, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka I /1954/, 165-220.
21. *Sitni prilozi iz istorije Crne Gore u XVI i XVII veku*, I dio, Godišnjak Istorijiskog društva BiH VI /1954/, 55-62; II dio, VII /1955/, 17-36; III dio, VIII /1956/, 69-85.
22. *Die Kanun-names der Osmanen und ihre Bedeutung für die Wirtschaftsgeschichte der Balkanländer*. (Bericht auf dem X. Internationalen Kongress der Historiker in Rom), Godišnjak Istorijiskog društva BiH, VII /1955/, 5-15.
23. *Dva priloga istoriji Crne Gore (Neke kritičke primedbe povodom knjige Gl. Stanojevića "Crna Gora u doba vladike Danila")*, Istorijiski glasnik, Istorijiskog društva Srbije 3-4, Beograd 1956, 36-54.
24. *Karlovci - najveće srpsko gradsko naselje u XVI veku*, Novogodišnji broj Politike LIV, 15667 /1-3. I 1957/, 10.

25. *Sarajevski kodeks kanun-nama*, Prilozi za orijentalnu filologiju VI-VII /1956-1957, Sarajevo 1958, 147-158.
26. *Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557. godine*, Historijski pregled IV, Zagreb I/1958, 147-158.
27. *Handschriften osmanischer Qanun-name's in den Bibliotheken von Sarajevo*, Akten des vierundzwanzigsten internationalen Orientalisten Kongresses, München 1957, 404-408.
28. "Prodaja crkava i manastira" za vreme vlade Selima II, Godišnjak Istorijskog društva BiH IX/1957, Sarajevo 1958, 241-247.
29. Još jedan podatak o "prodaji crkava i manastira" za vreme Selima II, Godišnjak Istorijskog društva BiH IX/1957, Sarajevo 1958, 241-247.
30. *Reč-dve o turskoj vlasti u Crnoj Gori u XVI i XVII veku* (povodom napisa Vukašina Radonjića), Historijski pregled V, Zagreb I/1959, 53-59.
31. *O nekim problemima istorije Crne Gore u XVI i XVII vijeku*, Istorijski zapisi, Istorijskog društva Crne Gore, god. XII, knj. XVI, sv. 3-4, Titograd 1959, 193-218.
32. *Novi podaci o najstarijoj istoriji brdskih plemena*, Istorijski zapisi, Istorijskog društva Crne Gore, god. XII, knj. XII, sv. 1, Titograd 1960, 3-20.
33. *O prepisu kanun-name za Sremski sandžak u rukopisu Orijentalnog instituta u Sarajevu*, Prilozi za orijentalnu filologiju X-XI/1960, Sarajevo 1961, 237-251 i 4 str. Faksimila.
34. *Osnovna istorijsko-etnička pitanja u razvitku južnoslovenskih naroda do obrazovanja nacija*. Povodom objavljivanja druge knjige Istorije naroda Jugoslavije, Pregled god. XII, knj. 2, br. 7-8, juli-avgust 1960/, Sarajevo 1960, 1-13.
35. *Depedögen - Podgorica*, Istorijski zapisi, Istorijskog društva Crne Gore, god. XV, knj. XIX, sv. 1, Titograd 1962, 59-62.
36. *O crnogorskom zboru u prvoj polovini XVII veka*, Godišnjak Društva istoričara BiH XIII/1962, Sarajevo 1963, 341-347.
37. *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka /katun - knežina - pleme/*, Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961. godine, Naučno društvo SRBiH, Posebna izdanja knj. II, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka knj. 1, Sarajevo 1963, 143-169.
38. "Crkovne baštine" i "vlasteli črnogorski" u dva dokumenta iz XVII veka, Jugoslovenski istorijski časopis III, Beograd 2/1964, 15-36.
39. *Drevnejšij sohranivšijsja tureckij defter /reestr/ Sremskogo sandžaka*, Vostočnye istočniki po istorii narodov jugovostočnoj i centralnoj Evropy, Ak. Nauk. SSSR, Institut narodov Azii, 1964, 119-130.
40. *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Svjetlost, Sarajevo 1964, Biblioteka "Društvo i religija", 239. /knjiga/.

41. *Postanak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena* /Proširen referat sa IV kongresa istoričara Jugoslavije održanog 16-18. XI 1965. godine u Sarajevu/, *Zgodovinski časopis /Ljubljana/, Letnik XIX-XX/1965-1966/, 187-195. /Spomenica F. Zwittera/.*
42. *Prilozi proučavanju turskih izvora za istoriju Crne Gore krajem XV i u XVI veku*, Godišnjak Društva istoričara BiH XV/1964, Sarajevo 1966, 181-195.
43. *Les changements historiques et ethniques chez les peuples Slaves du Sud après la conquete Turque*, Actes du Premier congres international des études balkaniques et Sud - est Européennes III, Sofija 1969, 575-578. /Referat održan na prvom balkanološkom kongresu 1966. godine u Sofiji/.
44. *Značaj podatka o vlasima u popisu krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine*, Godišnjak Društva istoričara BiH XV/1964, Sarajevo 1966, 63-78.
45. *Šeher Mitrovica (Prilog izdanju "Sirmium - Sremska Mitrovica"*, Sremska Mitrovica 1969, 73-89.
46. *Stolkovenie između Ohridskoi i Smederevskoi crkvami v prvoj polovini XVI veka, Makedonia i Makedonci v prošlem*, Zbornik naučnih trudov, Skopje 1970, 85-102.
47. *Odnos između Ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva /1459/ do obnavljanja Pečke patrijaršije /1557/*, Radovi ANUBiH XXXVIII, Odjeljenje društvenih nauka knj. 13, Sarajevo 1970, 185-209. /Referat održan na V kongresu istoričara Jugoslavije 1969. godine u Ohridu/.
48. *O kanunu za Bosanski, Hercegovački i Zvornički sandžak iz 1539. godine*, Godišnjak društva istoričara BiH XVIII/1968-1969, Sarajevo 1970, 265-270.
49. *O granicama između Hercegovine i Crne Gore 1477. i 1481. godine*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. VI/1970-1971, Sarajevo 1971, 321-332.
50. *Zašto prestaje razvitak srpskog štamparstva u drugoj polovini XVI stoljeća*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Zbornik radova posvećen Salki Nazečiću, Sarajevo 1972, 397-404.
51. *Die historisch-ethnischen Veränderungen bei den Südslawischen Völkern nach der türkischen Eroberung*, Historische Institut der Universität Geschichte, Graz, 1974, 24.
52. *Kako i kada su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo*, Godišnjak Društva istoričara BiH XX/1972-1973, Sarajevo 1974, 41-64.
53. *Značaj crnogorskog zbora u XVII veku, Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u susednim zemljama*, Zbornik radova sa Medunarodnog naučnog skupa održanog 1. i 2. novembra 1971. godine u Beogradu, Posebna izdanja Balkanološkog instituta knj. 1, Beograd 1974, 269-299.
54. *Uloga patrijarhalne kulture u istoriji naroda Bosne i Hercegovine pod turskom vlašću*, Godišnjak ANUBiH XIII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 11, Sarajevo 1976, 377-383.

55. *Turski prevod rudarskog zakona za Novo Brdo despota Stefana Lazarevića*, Prilozi za orijentalnu filologiju sv. XXV/1975, Sarajevo 1976, 113-131.
56. *Crnogorske spahije*, CANU, Glasnik Odjeljenja društvenih nauka 2/1977, Titograd 1977, 7-33.
57. *Otkud turske aspre u odredbama zakona Novog Brda*, Zbornik radova povodom 70. godišnjice života akademika Jovana Vukovića, Posebna izdanja ANUBiH knj. XXXIV, Odjeljenje društvenih nauka knj. 6, Sarajevo 1977, 87-94.
58. *Beépülni atársadalmi folyamatokba. A tudmányos és művésyeti akadémiák szerpe*, Magyar Szó, Novi Sad 17. VI 1979, XXXVI, br. 164, 13.
59. *O postanku naših dinarskih plemena, nešto o Malonšićima, a opširno o Piperima (povodom referata Š. Kulišića)*, Istorijski zapisi god. XXXII /LIII/, knj. XL, sv. 3, Titograd 1979, 103-145.
60. *O postanku crnogorskog naroda (Povodom knjige Špire Kulišića "O etnogenezi Crnogoraca")*, Istorijski zapisi, god. XXXIII /LIII/, sv. 2, Titograd 1980, 111-123.
61. *O postanku crnogorskog naroda (Poslije rasprave o etnogenezi Crnogoraca)*, Istorijski zapisi, god. XXXIV /LIV/, sv. 1, Titograd 1981, 137-158.
62. *O postanku crnogorskog naroda (Etnogeneza Crnogoraca i marksističko opredjeljenje nacije)*, Praksa br. 4, Titograd 1981, 39-49.
63. *Protiv shematike prijelaza, Anketa "Južnoslovenski narodi u prijelazu iz feudalnog u građansko društvo"*, Naše teme, br. 4-5, Zagreb 1984, 707-712.
64. *O naseljavanju vlaho-stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini XV vijeka*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god XXXV, Sarajevo 1984, 9-34.
65. *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Odabrani radovi Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, knj. 4, Titograd 1984, 205. /knjiga/.
66. *Kako i kada su nastali despota Stefana Lazarevića zakoni za Novo Brdo*, Djela ANUBiH, knj. LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, Sarajevo 1987, 97.
67. *Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 41, Sarajevo 1991, 25-26.

b/ Saradnja na izradi Historije naroda Jugoslavije

Tom II, Školska knjiga, Zagreb, MCMLIX (Ljubljana 1959, Beograd 1960.)

68. *Predgovor* (sa J. Tadićem i B. Grafenauerom), V-VI.
69. *Uvod* (sa J. Tadićem i B. Grafenauerom), 1-7.
70. *Osmansko carstvo i njegovo uređenje*. I poglavlje, 9-49.
71. *Srbija*, III poglavlje, 67-101.

72. *Položaj i uloga srpske crkve pod turskom vlašću u XV i XVI stoljeću*, IV poglavlje, 102-113.
73. *Crna Gora*, VI poglavlje, 159-174.
74. *Srijem, Bačka i Banat*, VII poglavlje, 175-204.
75. *Opadanje feudalnih i polufeudalnih elemenata u srpskom narodu*, XVI poglavlje, 491-493.
76. *Srpska crkva protiv turske vlasti*, XVI poglavlje, 493-495.
77. *Srbija u doba krize turskog feudalizma*, XVII poglavlje, 513-530.
78. *Autonomija Crne Gore pod turskom vlašću /XVII stoljeće/*, XIX poglavlje, 544-554.
79. *Uloga srpske crkve u XVII stoljeću*, XXI poglavlje, 567-574.
80. *Raspadanje turskog feudalnog uređenja. Istočno pitanje*, XLVII poglavlje, 1285-1291.
81. *Pečka patrijaršija u sukobu s Turskom državom i njeno ukidanje (1766)*, L poglavlje, Prilog b, 1352-1357.
82. *Sazrijevanje uvjeta za početak nacionalnih pokreta i oslobodilačke borbe /sa J. Tadićem i B. Grafenauerom/*, 1390-1396.

c/ Iz teorije i istorijske metodologije

83. *Jalovost zvaničnih društvenih nauka*, Naš život II, br. 7, 1937. Preštampano u Ž. Milisavac, Opok, Novi Sad 1959, 272-274.
84. *Prilog pitanju o sociologiji i njenom odnosu prema istorijskom materijalizmu*, Pregled /Sarajevo/ god. VI, knj. 2, br. 7-8/1954, 1-15.
85. *Pitanje jedinstva teorije i metoda. Odgovor M. Filipoviću*, Pregled /Sarajevo/ god. VII, knj. 1, br. 4/1955, 311-315.
86. *O takozvanim najopštijim zakonima razvitka društva*, I dio, Pregled /Sarajevo/ god. VII, knj. 2, br. 10/1955, 177-178; II dio, Pregled /Sarajevo/ knj. VII, br. 11-12/1955, 287-295.
87. *Teorijske osnove periodizacije u istoriji i periodizacija opšte istorije* (referat na Drugom kongresu istoričara Jugoslavije u Zagrebu), Historijski pregled IV, br. 3-4, Zagreb 1958, 216-236.
88. *Periodizacija opšte istorije*, Pregled /Sarajevo/, god. X, knj. II, br. 11-12/1958, 337-381.
89. *Stupnjevi u razvitku istoriografije /esej/*, Godišnjak Istorijskog društva BiH X/1949-1959, Sarajevo 1959, 55-71.
90. *Društveno upravljanje i komunalni sistem kao forma socijalističke demokratije*, Pregled /Sarajevo/, god. XI, knj. 1, br. 4-5/1959, 359-371.

91. *Društvo i ekonomska formacija društva*, Pregled /Sarajevo/, god. XII, knj. 2, br. 11-12/1960, 349-361.
92. *O odnosu filozofije i istorije*, Pregled /Sarajevo/, god. XII, knj. 2, br. 10/1960, 303-305.
93. *Zur Streitfrage über Periodisierung der Weltgeschichte* (Bericht auf dem XI Internationalen Kongress der Historiker in Stokholm) Godišnjak Društva istoričara BiH XI/1960, Sarajevo 1961, 17-22. Kratki rezime objavljen u "Résumés des communications, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stokholm 1960, 40-41.
94. *Ponovno o stupnjevima u razvitku istoriografije*, Godišnjak Društva istoričara BiH XI/1960, Sarajevo 1961, 251-256.
95. *Prilog pitanju zakonitosti u razvitku čovječanstva*, Pregled /Sarajevo/, god XIII, I dio, knj. 1, br. 6/1961, 541-555; II dio, knj. 2, br. 7-8/1961, 35-76.
96. *Esej o istorijskim izvorima*, Godišnjak Društva istoričara BiH XII/1961, Sarajevo 1962, 7-48.
97. *Početak kraja jedne teorije u istorijskoj nauci*, Jugoslovenski istorijski časopis I, Beograd 2/1962, 49-64.
98. *O procesu razvitka čovječanstva do moderne civilizacije*, Jugoslovenski istorijski časopis II, Beograd 1/1963, 15-36.
99. *Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku*, Radovi Naučnog društva SRBiH XX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka br. 7, Sarajevo 1963, 5-55.
100. *Stände, Klassen und die Revolution in der Geschichte*, Comité International des sciences historiques, Vienne 1965, Rapports I, Grandes themes, 375-387. Referat održan na XII kongresu istoričara u Beču 1965. godine.
101. *Staleži, klase i revolucija u istoriji* /prevod referata održanog na XII kongresu istoričara u Beču 1965. godine/, Jugoslovenski istorijski časopis IV, Beograd 3/1965, 3-12.
102. *Istorija i razvitak društva*, Odjek XIX, Kraljevo 13/1966, 4-11.
103. *Istorizam i evolucionizam u istoriji*, Radovi Naučnog društva BiH XXVI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 9, Sarajevo 1965, 5-27.
104. *Sinteza kao metod u istoriji*, Radovi ANUBiH XXXII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11, Sarajevo 1967, 5-51.
105. *Du processus du développement de l'humanité jusqu'a la civilisation moderne*, Acta Iugoslaviae historica I, Belgrad 1970, 7-33.
106. *Istorija i društveni razvitak*, Godišnjak Društva istoričara BiH XVIII /1968-1969/, Sarajevo 1970, 5-19. Predavanje održano na skupštini Društva istoričara BiH 1968. godine u Jajcu.
107. *Problem prividne protivrečnosti u svedočanstvima istorijskih izvora*, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Pristupne besede novoizabranih članova, Skopje 1970, 55-61.

108. *Istorija i sociologija*, Radovi ANUBiH XLI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 14, Sarajevo 1971, 5-12. Prilog diskusiji na temu "Historian and social sciences" na Međunarodnom kongresu istoričara u Moskvi 1970. godine.
109. *Iz aula, kišlaga i jajlaga u socijalizam* (Utisci sa konferencije u Ašhabadu), Pregled /Sarajevo/, LXII, br. 11-12/1972, 1539-1559.
110. *The science of history is broader than social science*, Radovi ANUBiH XLIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 16, Sarajevo 1973, 5-15, Predavanje održano na Londonskom univerzitetu 1970. godine.
111. *Odnos sela i grada kao osnova ekonomske formacije društva (Marksovo i Engelsovo shvatanje suprotnosti između sela i grada u istoriji)*, Jugoslovenski istorijski časopis XII, Beograd 1-2/1973, 23-39. Referat održan na VI kongresu istoričara Jugoslavije u Budvi 1973. godine.
112. *Dogmatizam u postmarksističkom shvatanju istorije*, Pregled /Sarajevo/, LXIV, br. 12/1974, 1281-1286.
113. *Značaj istorije u našem savremenom društvu*, Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo, god X/II, br. 10/2, Sarajevo 1974, 11-30. Predavanje održano 20. IX 1974. godine na skupštini Društva istoričara BiH u Zenici.
114. *Istorijski materijalizam izvornog marksizma i postmarksističke filozofije istorije*, Marksistički studijski centar CK SKBiH, Sarajevo 1975, 112-131.
115. *Tache fondamentale de la science historique (Osnovni zadatak istorijske nauke)*, Godišnjak Društva istoričara BiH XXI-XXVII/1976, 269-272. Diskusija na XIV međunarodnom kongresu istoričara u San Francisku 1975. godine.
116. *Centerum censeo scientiam historicam etiam esse magistram vitae (Uostalom mislim da je istorija također učiteljica života)*, Horizontet e historisē (Horizonti istorije) 1/1977, Priština, 25-38 /na albanskom 9-23/.
117. *Doprinos druga Tita teoriji naučnog socijalizma* (Povodom 85-godišnjice života i 40-godina rukovođenja KPJ odnosno SKJ), ANUBiH, Sarajevo 1977, 11-26.
118. *Istorija, društvo i civilizacija*, Dijalog, časopis za filozofiju i društvenu teoriju, Svjetlost, Sarajevo 1977, 39-50.
119. *Marksovo shvatanje razvitka čovječanstva i neke savremene interpretacije Marksovog shvatanja*, Opredjeljenja 1-2, Sarajevo 1977, 83-108.
120. *Metafizička zbrka oko metafizike i izlazak iz zbrke i "utopije"*, Opredjeljenja br. 7-8, Sarajevo 1977, 141-151.
121. *Na teoretskoj stranputici (Kritika postmarksističkog shvatanja razvitka čovječanstva)*, Oslobođenje XXXV, 10624 /31. XII 1977. i 1. 2. I 1978./, 9.
122. *Opaske o mjestu ranijih civilizacija i suvremene civilizacije u historiji čovječanstva*, Historijski zbornik XXIX-XXX/1976-1977, Zagreb 1977, 37-49.

123. *Povodom jednog priručnika za istoriju istoriografije i istorijsku metodologiju* /Mirjana Gross, Historijska znanost - razvoj, oblik i smjerovi, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Posebna izdanja 3, Zagreb 1976, 377. str./ Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XIII, br. 13, Sarajevo 1977, 355-372.
124. *Saga o formalnoj logici i dijalektici*, Odjek XXX, br. 24. /15-31. XII 1977/, 5.
125. *Sozialstruktur und menschenentwicklung*, Radovi ANUBiH, knj. LX, Odjeljenje društvenih nauka knj. 19, Sarajevo 1977, 13-19. Diskusija na XIV međunarodnom kongresu istoričara u San Francisku 1975. godine povodom referata E. Engelberga "Dogadaj, struktura i razvitak u istoriji".
126. *Strukturalizam i "kriza istorije"* /Povodom VII kongresa istoričara u Novom Sadu/, Dijalog 3, Svjetlost, Sarajevo 1977, 115-129.
127. *Strukturalizam i "kriza istorije"* /Povodom VII kongresa istoričara u Novom Sadu/, Časopis za suvremenu povijest, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, br. I/1978, Zagreb 1978, 91-104.
128. *Istorija ljudi ne može biti potpuna negacija njihove prirodnosti nego.../Kako Mirjana Gross tumači "moje" shvatanje istorije/*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XIV, br. 14-15, Sarajevo 1978, 441-470.
129. *Napomene o određenju nacije, Nastanak i razvitak srpske nacije* /Neki metodološko-teorijski problemi u istraživanju nastanka i razvitka srpske nacije/, Marksistički centar CK SK Srbije, Beograd 1978, 173-179.
130. *Šta je istorijski materijalizam*, Istorijski glasnik, Društvo istoričara SR Srbije, br. 1-2, Beograd 1978, 27-38.
131. *Istorizam u koncepciji promene sveta u izvornom i savremenom marksizmu, Razvitak čovečanstva i društvo*, Novi Sad 1980, 239-267. Referat održan na naučnom skupu "Pogled na svijet" u Herceg Novom 9-11. oktobra 1978. godine.
132. *Prirodno-teorijski razvitak čovječanstva i društvo /Kritika teorije o smjeni društveno-ekonomskih formacija kao osnovnom zakonu razvitka čovječanstva/*, Razvitak čovečanstva i društvo, Novi Sad 1980, 239-267. Predavanje održano 24. aprila 1978. godine u Marksističkom centru Filozofskog fakulteta u Ljubljani.
133. *O marksističkoj periodizaciji istorije sveta*, Razvitak čovečanstva i društvo, Novi Sad 1980, 311-321. Predavanje održano na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu 26. marta 1979. godine.
134. *Razvitak čovečanstva i društvo*, Novi Sad 1980, 355, /knjiga-sabrani radovi/.
135. *Riječ-dvije povodom odgovora Mirjane Gross*, Prilozi instituta za istoriju, god. XVI, br. 17, Sarajevo 1980, 305-308.
136. *Umjesto pogovora knjizi "Razvitak čovečanstva i društvo"*, Komunist XXXVIII, br. 1332, Beograd 1980, 20.

137. *Korak napred u brizi o značaju i nastavi istorije, dva korak nazad u rešavanju ključnih problema istorijske nauke /Povodom svetskog kongresa istoričara u Bukureštu/, Savremenost, sv. 1-2, Novi Sad 1981, 201-207.*
138. *Zagonetke civilizacije u starijoj istoriji čovečanstva, Vojvodanska akademija nauka i umetnosti, Akademske besede 1, Novi Sad 1981, 11-56.*
139. *Uzgređni susreti i zapažanja /Kineski rez u moje shvatanje istorije/, Letopis Matice srpske, god. 158, knj. 430, sv. 5, novembar 1982, Novi Sad, 625-635.*
140. *Uzgređni susreti i zapažanja /Nastavak iz prethodne sveske/, Razmišljanja o Šangaju, Letopis Matice srpske, god. 158, knj. 430, sv. 6, decembar 1982, Novi Sad, 774-783.*
141. *Putem koji je obeležio Tito, Prosvjetni list br. 642, Sarajevo, 1. maja 1982, 2-3.*
142. *“Azijski način proizvodnje” i ne (razvitak) kapitalizma u Kini /Odlomak iz knjige “Kineski rez u moje shvatanje istorije”/, Zbornik za istoriju br. 27/1983, Matica srpska, Novi Sad 1983, 185-202.*
143. *Alternativa u razviku socijalizma i shvatanju savremene istorije /Završna glava u knjizi “Kineski rez u moje shvatanje istorije”/, Pregled, god. LXXIII, br. 9, Sarajevo 1983, 849-862.*
144. *Marks danas, Stogodišnjica smrti Karla Marksa - svečana sednica Skupštine Vojvodanske akademije nauka i umetnosti, Posebna izdanja, Novi Sad 1983, 15-37.*
145. *Marks danas, Stogodišnjica smrti Karla Marksa - svečana sednica Skupštine Vojvodanske akademije nauka i umetnosti, Letopis Matice srpske, god 159, knj. 432, sv. 5, novembar 1983, 560-571.*
146. *Kako se piše istorija /u vezi sa radom VIII kongresa istoričara održanog u Arandelovcu 20-22. oktobra 1983, Dnevnik, 13. novembar 1983.*
147. *Neki novi momenti u marksističkom shvatanju istorije (Referat održan na VII kongresu istoričara Jugoslavije u Arandelovcu 20-22. oktobra 1983. godine).*
148. *Posao u Pekingu /Odlomak iz knjige “Kineski rez u moje shvatanje istorije”/, Prilozi Instituta za istoriju, god. XIX, br. 20, Sarajevo 1984, 11-27.*
149. *Istorizam u koncepciji promjene svijeta u izvornom i savremenom marksizmu, Naučni skup “Pogled na svijet” održan u Herceg Novom 1978. godine, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd 1984, 347-357.*
150. *Karl Marx i Max Weber i savremena istorija /Povodom kongresa istoričara u Štuttgartu/, Savremenost, sv. 10-11, Novi Sad 1958.*
151. *Šta je civilizacija, “Kultura civilizacije na tlu Vojvodine”, Vojvodanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad 1985, 7-30.*
152. *Ključni trenutak naše historiografije /Redigovana i primedbama dopunjena diskusija na skupu istoričara-komunista 17. decembra 1986/, Jugoslovenski istorijski časopis, god. XXII, sv. 1-2, Beograd 1987, 175-185.*

153. *Ključni zadatak naše historiografije*, Naučni skup "Nacionalizam i antikomunizam danas", Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 18-19, Sarajevo 1987.
154. *Podruštvljeno čovječanstvo i nesvrstanost*, Naučni skup "Tito i nacionalni odnosi", Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 20, Sarajevo 1987, 65-69.
155. *Zur neumarxistischen Geschichtsauffassung*, Beiträge auf Historikerkongressen Vorträge und Aufsätze /Za novo marksističko shvatanje istorije/, Vojvodanska akademija nauka i umetnosti, knj. 5, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 5, Novi Sad 1987, 177. /knjiga/.
156. *Istorija i društvo*, Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu, pod nazivom "Metodologija savremene istorije". Posebna izdanja Instituta za savremenu istoriju, Beograd 1987, 14-19.
157. *O angažovanosti istorijske nauke*, Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu, Posebna izdanja Instituta za savremenu istoriju, Beograd 1987.
158. *Na zastarelim stranputicama, Prvi deo, Takozvana strukturalna istorija*, Jugoslovenski istorijski časopis, god. XXIII, sv. 1-2, Beograd 1988, 163-175.

d/ Saradnja u enciklopedijama

159. *Carigradski arhiv*, Enciklopedija Jugoslavije 2, Leksikografski zavod, Zagreb 1956, 326-327.
160. *Danak u krvi*, Enciklopedija Jugoslavije 2, Leksikografski zavod, Zagreb 1956, 656-657.
161. *Defter*, Enciklopedija Jugoslavije 2, Leksikografski zavod, Zagreb 1956, 678-679.
162. *Avala*, Vojna enciklopedija 1, Vojnoistorijski institut, Beograd 1958, 402-403.
163. *Brkić Pavle*, Vojna enciklopedija 1, Vojnoistorijski institut, Beograd 1958, 471.
164. *Dobrun*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Leksikografski zavod, Zagreb 1958, 34-35.
165. *Filurdžije*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Leksikografski zavod 1958, 339.
166. *Gradovi pod turskom vlašću do početka XIX stoljeća*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Leksikografski zavod, Zagreb 1958, 544-547.
167. *Osmansko feudalno uređenje (timarski sistem) u jugoslovenskim zemljama*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Leksikografski zavod, Zagreb 1958, 312-315.
168. *Banjaluca*, Encyclopédie de l'Islam, Tome I /A-B/, E. J. Brill - G. P. Maisonneuve Max Besson, Leyde - Paris 1960, 1048-1049.

169. *Belgrade (Beograd)*, Encyclopédie de l'Islam, Tome I /A-B/, E. J. Brill - G. P. Maisonneuve Max Besson, Leyde - Paris 1960, 1197-1200.
170. *Bosna /Bosnie et Herzégovina/*, Encyclopédie de l'Islam, Tome I, /A-B/, J. Brill - G. P. Maisonneuve Max Besson, Leyde - Paris 1960, 1299-1314.
171. *Džabić, Ali Fehmi*, Encyclopédie de l'Islam, Tome II /C-G/, E. J. Brill - G. P. Maisonneuve et Larose. Leyde - Paris 1965, 698-699.
172. *Aga*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom I /A-BIZ/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1980, 30.
173. *Ahdnama*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom I /A-BIZ/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1980, 43.
174. *Antonić, Zdravko*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom I /A-BIZ/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1980, 196.
175. *Arhivi strani. Turski arhiv*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom I /A-BIZ/, Jugoslovenski leksikografski zavod 291-293.
176. *Babić Anto*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom I /A-BIZ/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1980, 392.
177. *Babić Nikola*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom I /A-BIZ/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1980, 395.
178. *Beg*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom I /A-BIZ/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1980, 539.
179. *Begluk*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom I /A-BIZ/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1980, 540.
180. *Besarović Risto*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom I /A-BIZ/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1980, 612.
181. *Bogičević Vojislav*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom 2 /BJE-CRN/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1982, 25.
182. *Danak u krvi*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom 3 /CRN-DJ/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1984, 375-376.
183. *Defter*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom 3 /CRN-DJ/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1984, 403-404.
184. *Feudalizam u jugoslavenskim zemljama (jugoslovenskim) zemljama: Osmansko feudalno uređenje (timarski sistem)*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom 4 /E-HRV/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1986, 133-137.
185. *Gradovi pod turskom upravom do početka XIX stoljeća*, Enciklopedija Jugoslavije, Tom 4 /E-HRV/, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1986, 521-525.

II. DISKUSIJE NA KONGRESIMA, NAUČNIM SKUPOVIMA
I KONFERENCIJAMA

186. *Diskusija na kongresu orijentalista u Carigradu /1951/ o referatu N. Beldiceanu: Les valachica dans un Quanoname du Sultan Selim I*, Proceedings of The Twenty Second Congress of Orientalists, held in Istanbul 1951, Istanbul 1953, I, 173.
187. *Diskusija o "Istoriji naroda Jugoslavije"*, Prva knjiga, Nova misao I, br. 11, Beograd 1953, 764-765. Diskusija vodena u Debatnom klubu časopisa Nova misao u Beogradu 17. X 1973.
188. *Neke teškoće u ispitivanju istorije Bosne i Hercegovine*, Pregled br.2, Sarajevo 1953, 86-89. Diskusija o problemima izučavanja istorije BiH vodena u časopisu Pregled.
189. *O jednom zakonu i njegovoj primeni*, Nova misao I, br. 2, Beograd 1953, 255-259.
190. *Istorijski značaj Prvog srpskog ustanka*, Pregled, god. VI, knj. 1, br. 3, Sarajevo 1954, 177-185. Predavanje održano u ANUBiH 24. II 1954. godine.
191. *Diskusija na kongresu istoričara u Rimu 1955. godine o referatu A. S. Sidorova o razvitku sovjetske historiografije*, Atii del X congresso internationale, Roma 1955, 116-117.
192. *Pripreme naših istoričara za kongres u Štokholmu*, Pregled god. XII, knj. 1, br. 1-2, Sarajevo 1960, 101-102. XI međunarodni kongres u Štokholmu održan je 1960. godine.
193. *Diskusija na kongresu istoričara u Štokholmu /1960/ o referatu E. Rothakera, Die Wirkung der Geschichtsphilosophie auf Geschichtswissenschaften, Actes du congrés*, 30-31.
194. *Odgovor diskutantima o referatu E. M. Žukova, V. Huse i B. Đurdeva o periodizaciji svjetske istorije na kongresu u Štokholmu*, Actes du congrés, 67.
195. *Diskusija na kongresu u Štokholmu o referatu S. Altundaga*, Actes du congrés, 123.
196. *Diskusija na kongresu u Štokholmu o referatu O. L. Barkana, Le regime feudal et l'Empire Ottoman*, Actés du congres, 181-182.
197. *Diskusija na Simpozijumu o srednjovjekovnom katunu održanom 24. i 25. novembra 1961. godine*, Naučno društvo SR BiH, Posebna izdanja, knj. II, Odjeljenje istorijsko-filozofskih nauka, knj. 1, Sarajevo 1963, 14, 15, 17, 169.
198. *Diskusija i (temi)teorija partije*, Pregled god. XVI (LIV), knj. 1, br. 6, Sarajevo 1964, 620-626.
199. *Diskusija na temu: "Problem jugoslovenske istorijske nauke"*, Jugoslovenski istorijski časopis III, 3/1964, 57-61. Sastanak istoričara organizirala Komisija za ideološki rad CK SKJ 25. IV. 1964. godine,

200. *Potreba sagledavanja kompleksnosti komunističkog pokreta*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta I, br. 1, Sarajevo 1965, 329-332. Diskusija o referatu N. Babića "Pregled istorije SKJ" održanog 26-27. II 1964. godine u organizaciji Društva istoričara BiH i Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu.
201. *Novi putevi nauke (Prilog diskusiji o Akademiji nauka Bosne i Hercegovine)*, Oslobođenje XII, br. 6438, 8. maja 1966, 6.
202. *Diskusija na naučnom skupu "Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine"*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta IV, br. 4, Sarajevo 1968, 565-567. Naučni skup održan 18-20. novembra 1968. godine povodom 25. godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a.
203. *Diskusija na prvom balkanološkom kongresu održanom od 26. VIII do 1. IX 1966. godine u Sofiji, na referat E. Wernera "Yürükten und Walachen"*, Actes du premier congrés international des études balkaniques et Sud-Est Européennes, III, Sofija 1969, 615.
204. *Diskusija na Prvom balkanološkom kongresu na referat B. Cvetkove "Quelques problèmes du feudalisme ottoman a l'époque du XVIe au XVIIIe siècle"*, Actes du Premier congrés internationale des études balkaniques etc. III, Sofija 1969, 727-728.
205. *Diskusija na referat N. Klaić "O kritici izvora kao naučnoj disciplini"*, Radio Beograd, Treći program II, br. 2, Beograd 1970, 217-219.
206. *Odgovor na diskusiju o referatu B. Đurdeva "Istorizam i evolucionizam u istoriji"*, Radio Beograd, Treći program II, br. 2, Beograd 1970, 223-224.
207. *Diskusija na referat Č. Popova "Dvije teorije monade u savremenoj evropskoj historiografiji"*, Radio Beograd, Treći program II, br. 2, Beograd 1970, 231.
208. *Diskusija na referat A Mitrovića "Istoriografija kao nauka"*, Radio Beograd, Treći program II, br. 2, Beograd 1970, 259.
209. *Diskusija na referat R. Samardžića "Razvitak historiografije i druge oblasti naučnog djelovanja"*, Radio Beograd, Treći program II, br. 2, Beograd 1970, 274-275.
210. *Uvodna riječ i diskusija na referat Z. Vidakovića "Društvena osnova samoupravljanja"*, Naučni skup "Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini", održanog 6-7. XI 1969. godine u Sarajevu, Posebna izdanja ANUBiH, XIII, Odjeljenje društvenih nauka 3, Sarajevo 1970, 9-10, 237-238.
211. *Uvodno izlaganje na Svečanom skupu povodom predaje diplome počasnog člana Josipu Brozu Titu, 30. novembra 1969. godine*, Izbor Josipa Broza Tita za počasnog člana Akademije, ANUBiH, Sarajevo 1970, 17-22.
212. *Diskusija u redakciji Pregleda o temi "Aktuelnost Marksove misli", povodom ponovljenog izdanja P. Vranicki "Historija marksizma"*, Pregled LXII, br. 1, Sarajevo 1972, 58-61, 85-86.

213. *Pozdravna riječ i diskusija na naučnom skupu "1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine"* kojeg je organizovao Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, Svjetlost, Sarajevo 1973, 5-7, 642, 712-713.
214. *Diskusija na temu "Radnička klasa u samoupravnom socijalističkom društvu"*, Opređeljenja II, 3-4, Sarajevo 1974, 141-145.
215. *Diskusija na temu "Akciono jedinstvo Mlade Bosne protiv austro-ugarske okupacije"*, okrugli sto u organizaciji Instituta za istoriju u Sarajevu i časopisa Pregled, Pregled LXIV, 7-8, Sarajevo 1974, 803-805.
216. *Diskusija na temu "Savremeni marksizam - geneza, struktura, problemi"*, na savjetovanju u organizaciji Marksističkog studijskog centra CK SKBiH, Sarajevo 1975, 279-281, 292-293.
217. *Uvodno izlaganje na savjetovanju istoričara na temu "Problemi etničkog razvitka Bosne i Hercegovine"*, održanog 1975.godine u Sarajevu pod nazivom "Neke opšte napomene o problemu etničkog razvitka u istoriji naroda Bosne i Hercegovine", Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XI-XII, br. 11-12, Sarajevo 1975-76, 261-266.
218. *Jezik i otadžbina u određivanju prirodno-etničkih oblika*, diskusija na savjetovanju na temu "Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini", Prilozi Instituta za istoriju, god. XI-XII, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 271.
219. *O nekim istorijsko-etničkim problemima u obradi turskog perioda*, diskusija na savjetovanju na temu "Problemi etničkog razvitka u Bosni Hercegovini", Prilozi Instituta za istoriju, god. XI-XII, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 283-287.
220. *Vrhunska narodna kultura u XIX vijeku*, diskusija na savjetovanju na temu "Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini", Prilozi Instituta za istoriju, god. XI-XII, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 320.
221. *Diskusija na Svečanoj sjednici i naučnom skupu povodom 25. godišnjice osnivanja Naučnog društva i 10. godišnjice rada ANUBiH*, Posebna izdanja ANUBiH XXXIII, Sarajevo 1977, 132.
222. *Prilog diskusiji o osmanskom društvenom poretku*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XIII, br. 13, Sarajevo 1977, 63-72. Diskusija je vođena na savjetovanju saradnika na izradi Istorije naroda Bosne i Hercegovine.
223. *Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Partije 1937. i Titovo NE 1948. godine*, Predavanje održano na svečanoj sjednici Filozofskog fakulteta u Sarajevu 23.maja 1977.godine, Prilozi Instituta za istoriju, god. XIII, br. 13, Sarajevo 1977, 11-16.
224. *Inteligencija i radnička klasa*, diskusija na referat A. Tanovića "Intelektualci i radnička klasa", Dijalog 5, Sarajevo 1978, 83-86.
225. *Položaj i uloga Akademije nauka i umjetnosti u našem socijalističkom samoupravnom društvu*, diskusija održana na Savjetovanju u ANUBiH, Posebna izdanja ANUBiH, knj. XLV, Sarajevo 1979, 69.

226. *Uloga akademije nauka i umetnosti, povodom osnivanja Vojvodanske akademije nauka i umetnosti*, Dnevnik 17. VI 1979, XXXVIII, br. 11718, Novi Sad 1979, 13.
227. *Diskusija na savjetovanju o istoriografiji Bosne i Hercegovine /1945-1982/*, Posebna izdanja ANUBiH knj. LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Sarajevo 1983, 124-126.
228. *Ruvarac danas (Predavanje održano 21.decembra 1982.godine na skupu posvećenom sto i pedeset godina od rođenja Ilariona Ruvarca)*, Letopis Matice srpske god. 159, knj. 431, sv. 6, Novi Sad 1983, 980-991.
229. *Diskusija na Okruglom stolu održanom 17. i 18. decembra 1985.godine na temu "Metodologija savremene istorije"*, Posebna izdanja Instituta za savremenu istoriju, Beograd 1987, 133-134.
230. *Pas svakoji svoje breme nosi, proširen i redigovan tekst diskusije na naučnom skupu "Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji"* održanog 26-27. oktobra 1990. u Sarajevu, Institut za istoriju, Sarajevo 1990, 621-631.

III. RAD NA PUBLIKOVANJU ISTORIJSKIH IZVORA

231. *Još nešto o Carigradskom arhivu*, Jugoslovenski istorijski časopis V, 1-2, Beograd 1939, 355-358.
232. *Požeška kanun - nama iz 1545.godine*, Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu I, /1946/, 129-138
233. *Turski arhiv, Izvještaj o radu Zemaljskog muzeja*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija II /1948/, 277-278.
234. *Kanun - nama Bosanskog sandžaka iz 1530*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija sv. III, Sarajevo 1948, 189-200.
235. *Sremska kanun - nama iz 1588/89.godine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija sv. IV-V, Sarajevo 1950, 269-283 i 2 str:faksimila.
236. *Kanun - nama za Bosanski, Hercegovački i Zvornički sandžak iz 1539.god.*, Istorijsko- pravni zbornik II, sv. 3-4, Sarajevo 1950, 229-240.
237. *Primedbe uz moja izdanja turskih kanun - nama*, Prilozi za orijentalnu filologiju I /1950/, 151-156.
238. *Defteri za Crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića*, Prilozi za orijentalnu filologiju I /1950/, 7-22; II /1951-1952/, 39-56; III-IV /1952-1953/, 349-401.
239. *Stanje arhiva u NR Bosni i Hercegovini*, Arhivist I, sv. 1, Beograd 1951, 42-43.

240. *Kako treba započeti rad u Carigradskom arhivu*, Arhivist II, sv. 1, Beograd 1952, 13-23.
241. *Kanuni i kanun - name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Monumenta Turcica I /MTHSMI/, Zakonski spomenici 1, Sarajevo 1957, Predgovor, 5-6.
242. *Kanun - nama za Bosanski sandžak iz 1530. godine*, Monumenta Turcica I, Zakonski spomenici, sv. 1, Sarajevo, 34-47.
243. *Kanun - nama za Bosanski, Hercegovački i Zvornički sandžak iz 1539.godine*, Monumenta Turcica I, Zakonski spomenici 1, Sarajevo 1957, 48-58.
244. *Odredbe o nekim brdskim i malisorskim plemenima iz 1497.godine*, Monumenta Turcica I, Zakonski spomenici 1, Sarajevo 1957, 153-155.
245. *Crnogorska kanun - nama iz deftera iz 1523.godine*, Monumenta Turcica I, Zakonski spomenici 1, Sarajevo 1957, 156-168.
246. *Kanun - nama za Crnu Goru iz deftera od 1529-1536.godine*, Monumenta Turcica I, Zakonski spomenici 1, Sarajevo 1957, 169-172.
247. *Kanun - nama za Crnu Goru iz Dukadjinskog deftera iz 1570. godine*, Monumenta Turcica I, Zakonski spomenici 1, Sarajevo 1957, 173-177.
248. *O izdanju turskih izvora o Srpskoj revoluciji /Povodom kritike Vl. Stojančevića/*, Arhivist VII, sv. 3-4, Beograd 1957, 125-129; Arhivist VII, sv. 1-2, Beograd 1958, 93-98.
249. *Prace Instytutu Orientalistycznego w Sarajewie nad gromadzeniem opracowaniem i publikacją źródeł tureckich do dziejów narodów Jugosławii*, Przegląd Orientalistyczny, Warszawa, 3 (27), 1958, 255-264. Referat na Prvoj konferenciji o izdavanju istočnih izvora za istoriju istočne Evrope održanoj 15-18. X 1957.godine u Varšavi.
250. *Jugoslovenske zemlje pod turskom vlašću /do kraja XVIII stoljeća/*, Izabrani izvori, zbirka "Na izvorima historije" 15, Školska knjiga, Zagreb 1962, 221. i 10. str. Priloga. (Zajedno sa M. Vasićem)
251. *Dva deftera iz vremena Skender-bega Crnojevića*, Prva sveska, Posebna izdanja ANUBiH knj. IX, sv. 1, Odjeljenje društvenih nauka knj. 2, sv. 1, Sarajevo 1968, 110, /knjiga/.
252. *Podaci o Drobnjacima u defteru za Hercegovački sandžak iz 1477*, Istorijski zapisi, knj. XXIX, sv. 1-2, Titograd 1972, 149-159.
253. *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, Druga sveska, Posebna izdanja ANUBiH, knj. IX, sv. 2, Odjeljenje društvenih nauka knj. 2, sv. 2, Sarajevo 1973, 198, /knjiga/.
254. *Opširni defter Segedinskog sandžaka*, Istorijski institut Beograd, Mešovita gradnja, knj. XVII-XVIII, Beograd 1988, 7-57. i 22.str. faksimila (zajedno sa Olgom Zirojević).

IV. KRITIKE, PRIKAZI I OSVRTI

255. *Vl. Gordlevski, Gosudarstvo Seldžukidov Maloj Azii*, izdanje Akademije nauka SSSR, Moskva-Leningrad 1941,80, 198; Istorijski časopis 1, sv. 1-2/1948, Beograd 1949, 277-279.
256. *A. F. Miller, Mustafa-paša Bajraktar*, izdanje Akademije nauka SSSR, Moskva - Leningrad 1947, 80, 507. i kritički prikaz V. Luckog, Voprosy istorii II, 1948, 146-152; Istorijski časopis 1, br. 1-2/1948, Sarajevo 1949, 279-287.
257. *A. S. Tveritinova, Vosstanie Kara Yazidži - Deli Hasana v Turcii*, izdanje Akademije nauka SSSR, Moskva - Leningrad 1946, 80, 86; Istorijski glasnik 2, Beograd 1949, 91-94.
258. *Uz prvi broj (povodom objavljivanja prvog broja POF-a)*, Prilozi za orijentalnu filologiju I, Sarajevo 1950, 5-6.
259. *G. Elezović, Selenikli Mustafa efendija i njegova istorija*, Glas SAN CXCI, Odjeljenje društvenih nauka 96, Beograd 1949, 73-103; Prilozi za orijentalnu filologiju I, Sarajevo 1950, 180-182.
260. *Odgovor Gliši Elezoviću na kritiku izdanja Sremske kanun - name*, Istorijski glasnik 3-4, Beograd 1951, 131-135.
261. *Gliša Elezović, Iz carigradskih turskih arhiva, Mühimme defteri*, Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu gradu, knj. II, Istorijski institut SAN, Beograd 1951; Prilozi za orijentalnu filologiju II/1952, 321-326.
262. *Osvrt na anketu o problemima izučavanja istorije Bosne i Hercegovine*, Pregled br. 6, Sarajevo 1953, 467-468.
263. *Srpska akademija nauka i istoriografija*, Nova misao 1, sv. 10, 636-641; sv. 11, 797-802, sv. 12, 933-942, Beograd 1953.
264. *Odgovor Gliši Elezoviću*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VI, Sarajevo 1954, 324-326.
265. *Povodom odgovora Olega Mandića*, Pregled god. VI, knj. 2, br. 11-12, Sarajevo 1954, 343 - 347.
266. *Evlija Čelebija, Putopis sv. 1*, Sarajevo 1954; Pregled god. VII, knj. 2, br. 7-8, Sarajevo 1955, 72-74.
267. *Dva priloga istoriji Crne Gore (Neke kritičke primedbe povodom knjige Gl. Stanojevića "Crna Gora u doba vladike Danila"*, Istorijski glasnik 3-4, Beograd 1956, 36-54.
268. *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II, des Eroberers, I Teil: Das Qânün-name-i sultâni-ber müdscheb-i örf-i osmânî* (Handschrift ancien fonds turc 39 der Bibliothéque Nationale zu Paris), angeleitet und her-

- ausgegeben von Franz Babinger, München 1956. (Südosteuropäische Arbeiten 49). Kânün-nâme-i sultânî ber müceb-i örf-i osmânî - II. Mehmed ve II. Bayazid devirlerine ait yasakname ve kanunnameler - Metnibir giris ve 38. tip-kibasimla yayinlayan, Dr Robert Anhegger - Dr. Halil Inalick - Ankara 1956. (Türk Tarih Kurumu Yayinlarindan XI.seri - no. 5), Prilozi za orijentalnu filologiju, VI-VII/1956, Sarajevo 1958, 318-320.
269. *O nekim problemima istorije Crne Gore u XVI i XVII veku (osvrt na kritiku mojih radova)*, Istorijski zapisi god. XII /XVI/, Titograd 1959, 193-218.
270. *Odgovor na "kritiku"*, Godišnjak Društva istoričara BiH XI/1960, Sarajevo 1961, 297-312. *Odgovor Gl. Stanojeviću na prikaz druge knjige Istorije naroda Jugoslavije*, objavljen u Istorijskom glasniku 1-2, (1960).
271. *Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk - postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR BiH, Djela knj. 10, Sarajevo 1959, 271; Prilozi za orijentalnu filologiju X - XI/1960 - 1961, Sarajevo 1961, 303-306.
272. *Dr. Kosta Grubačić, Božidar Knežević - monografija o znamenitom srpskom filozofu istorije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1962, 205; Jugoslovenski istorijski časopis I, 1 (1962), 83-86.
273. *Nagrada za životno djelo dr Viktora Novaka*, Jugoslovenski istorijski časopis III, 3/1964, 109-110.
274. *Dr Hazim Šabanović, Turski izvori za istoriju Beograda*, knj. I, sv. 1, Katastarski popis Beograda i okoline 1476-1566, izd. Istorijskog arhiva Beograda, Beograd 1964. (XII -662 + 8 tabli faksimila; Godišnjak Društva istoričara BiH XIV/1963, Sarajevo 1964, 275-288.
275. *Nekoliko riječi o činjenicama (Odgovor Gl. Stanojeviću)*, Godišnjak Društva istoričara BiH XIV/1963, Sarajevo 1964, 269-275.
276. *Kongres istoričara u Beču*, Pregled god. XVII (LV), knj. II, br. 10, Sarajevo 1965, 332-342. *Osvrt na rad XII međunarodnog kongresa u Beču održanog od 29. VIII do 5. IX 1965.godine*
277. *Nicoara Beldiceanu, Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de le Bibliotheque Nationale a Paris II*, Reglements miniers 1390-1512, Ecole pratique des Hautes Etudes VIe section, Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Ages, sous la direction de Paul Lemerle, VII, Paris-La Haye. 1964, 422; Jugoslovenski istorijski časopis IV, 3 (1965), 106 - 111.
278. *Neke tendencije u našoj historiografiji*, Odjek XX, br. 4, Sarajevo 1967, 3, 4, 14. (Izvod iz govora održanog 15. decembra 1966.godine, na savjetovanju istoričara BiH).
279. *Autonomija univerziteta u samoupravljačkom društvu*, Pregled br. 9, Sarajevo 1969, 236 - 238.

280. *O dosadašnjem radu na izradi istorije naroda Bosne i Hercegovine*, Prosvjetni list (Sarajevo) XIX, br. 360 (15. VI 1970.), 3 (Skrraćeno predavanje održano na skupštini Društva istoričara BiH u Trebinju 16. V 1970.g.)
281. *Doprinos Mihaila Dinića proučavanju istorije rudarstva u našoj zemlji*, Posebna izdanja SANU CDXLI, Beograd 1971, 15-20. (Spomenica posvećena akademiku Mihailu Diniću).
282. *Samoupravljanje u oblasti naučne djelatnosti*, Pregled 5, Sarajevo 1971, 517-520. (Govor održan na drugom kongresu samoupravljača).
283. *Oblast Brankovića - Opširni katastarski popis iz 1455.godine - priredili Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević*, Monumenta Turcica II, Defteri knj. 2, Sarajevo 1972, sv. 1 (XXIII, 378. i jedna karta), sv. 2. (XIV, 237. i jedna karta); Godišnjak Društva istoričara BiH XIX/1970-1971, Sarajevo 1973, 293-299.
284. *Dr Hazim Šabanović, Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima - Bibliografija, redigovao i za štampu priredio Ahmed Aličić*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Svjetlost, Sarajevo 1973, 716; Godišnjak Društva istoričara BiH XX/1972-1973, Sarajevo 1974, 231-236.
285. *Smail Balić, Kultura Bošnjaka*, Wien 1973, 247. i XIII tabli; Godišnjak Društva istoričara BiH XX/1972-1973, Sarajevo 1974, 236-241.
286. *Doba turske vlasti u "Istoriji Beograda"*, *Istorija Beograda*, Prva knjiga izd. Prosvete (urednik akademik Vasa Čubrilović), Beograd 1974; Godišnjak Društva istoričara BiH XXI - XVII, Sarajevo 1976, 293-298.
287. *Titula "piskopos" u popisu mitropolija i episkopija Pečke patrijaršije iz sredine XVII veka i pitanje postojanja samostalne srpske crkve pre 1557. godine*, Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, Novi Sad 1982, 179-194. Kritički osvrt: Radmila Tričković, Srpska crkva sredinom XVII veka, GLAS SANU CCCXX, Odjeljenje istorijskih nauka knj. 2, Beograd 1980, 61-164.
288. *Nakon četvrt stoljeća (Kritički osvrt na Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine 1945-1982)*, *Opredjeljenja* br. 2, god. XV, Sarajevo 1984, 5-20.
289. *Nekoliko ideja povodom jubileja, Jubilej Partizanske učiteljske škole u Miškovcima*, *Pedagoška stvarnost* br. 9, Novi Sad 1984, 707-712.
290. *Povodom izdanja deftera za Hercegovački sandžak iz 1477.godine* (Ahmed S. Aličić, Poimenični popis sandžaka Vilajeta Hercegovina, Orijentalni institut, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus sexus, ser. II, Defteri knj. 3, Sarajevo 1985, str. I-X, I-XI, 658. plus 4 nepaginirane table), Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XXXVIII, Sarajevo 1987, 113-127.
291. *Povodom izdanja Braničevskog deftera iz 1467/1468* (Momčilo Stojaković, Braničevski defter - poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467.godine - izd. Istorijski institut, Zbornik za istočnjačku i književnu gradu knj. 3, Beograd 1987), *Jugoslavenski istorijski časopis* god. XXIII, 3-4, Beograd 1988, 183-195.

292. *O tobožnjoj "Arhiepiskopiji Ostro Brdo"* (Radmila Tričković, Srpska crkva sredinom XVII veka, Glas SANU CCCXX, Odjeljenje istorijskih nauka knj. 2, Beograd 1980, 61-164); Prilozi Instituta za istoriju god. XXIII, br. 24, Sarajevo 1988, 285-292.

Zijad Šehić

BIBLIOGRAFIJA RADOVA
PROF. DR. IBRAHIMA TEPIĆA

a) Knjige

1. *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988., str. 586, ćir.

b) Udžbenici

2. (sa F. Isaković), *Historija za 7. razred osnovne škole* (1. izdanje), R BiH, Ministarstvo obrazovanja nauke i kulture, Sarajevo 1994., str. 144, lat. (Drugo izdanje, Sarajevo 1996.)
3. (sa F. Isaković), *Historija za III razred gimnazije*, (1. izdanje), R BiH, Ministarstvo obrazovanja nauke i kulture, Sarajevo 1994., str. 176, lat. (Drugo izdanje, Sarajevo 1996.)

c) Članci i rasprave

4. *Trgovina Despića u prvoj polovine XIX vijeka*, Godišnjak društva istoričara BiH, 20, (1972-1973), Sarajevo 1974., 65-100, lat.
5. *Izgradnja saobraćajnica u Bosni i Hercegovini od sredine XIX vijeka do austro-ugarske okupacije*, Prilozi Instituta za istoriju, (XVII) 18, Sarajevo 1981., 45-71, ćir.
6. *O prisustvu ruske knjige u Bosni i Hercegovini 50-tih i 60-tih godina XIX vijeka i otvaranju vilajetske štamparije*, Pregled 71/4, Sarajevo 1981., 481-498, ćir.
7. *Osnovna dostignuća i problemi historiografije u izučavanju istorije Bosne i Hercegovine od sredine XIX vijeka do austrougarske okupacije 1878. godine*. Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982), Posebna izdanja ANU BiH, 65, Sarajevo 1983., 55-65, lat.
8. *Prilog za biografiju Riste Jevića*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, 36, (1985), Sarajevo 1985., 119-139, ćir.
9. *Osmanska vojska i policija u bosanskom vilajetu od 50-tih do 70-ti godina XIX vijeka*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, 37, (1986), Sarajevo 1986., 91-116, lat.

10. *Školovanje daka i studenata iz Bosne i Hercegovine u Rusiji od 50.-tih i 70.-tih godina XIX vijeka*, Prilozi Instituta za istoriju (XXI) 22, Sarajevo 1986., 245-248.
11. *Pokreti seljaka u bosanskoj krajini i Posavini krajem šeste i početkom sedme decenije XIX vijeka u svjetlu ruske grade*, Istorijski zbornik, (VII) 7, Banjaluka 1986., 63-102, ćir.
12. *Fojnica u XIX vijeku*, "Fojnica kroz vijekove", Fojnica-Sarajevo 1987., 93-121, lat.
13. *Školstvo u Bosni i Hercegovini prema izvještajima ruskih konzulata u Sarajevu i Mostaru 50-ih do 70-ih godina XIX vijeka*, Radio Sarajevo, Treći program, XV/57-58, Sarajevo 1987., 365-387, lat.
14. *Upoređivanje vrijednosti podataka iz ruske arhivske grade i podataka iz javne publicistike za istoriju Bosne i Hercegovine od 1850. do 1875. godine*, Medunarodni naučni skup, Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875., Posebna izdanja ANU BiH, Knjiga LXXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 20, Sarajevo 1987., 131-144, lat.
15. *Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzulata u Sarajevu (1879-1880)*, Prilozi Instituta za istoriju (XXIII), 24, Sarajevo 1988., 107-130, ćir.
16. (sa R. Petrović), *Sarajevo*, "Sette citta jugo-slave tra Medioevo e Ottocento" ("Sedam jugoslovenskih gradova između srednjeg vijeka i XIX stoljeća"), (a cura Sergio Anselmi), Quaderni monografici di "Proposte e ricerche" n. 9, Ancona 1991., 78-100, tal. + lat.
17. *Položaj Bosne i Hercegovine u Osmanskom Carstvu u vrijeme provodenja tanzimatskih reformi*, "Istina o Bosni i Hercegovini. Činjenice iz istorije BiH", Sarajevo 1991., 43-50, lat.
18. *Državnopravni i politički položaj BiH za vrijeme austrougarske vladavine 1878-1914.*, "Istina o Bosni i Hercegovini. Činjenice iz istorije BiH", Sarajevo 1991., 51-60, lat.
19. *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878.godine*, "Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata", Sarajevo 1994., 131-172, lat.
20. *Neum, Sutorina i bosansko primorje poslije 1463. godine*, "Neum i bosansko primorje", Vojna biblioteka 2, Sarajevo 1994., 19-27, lat.

d) Prikazi i osvrti

21. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIX godina, 1970-1971, Sarajevo 1972, str. 342, Prilozi Instituta za istoriju (IX/I) 9/1, Sarajevo 1973., 449-452, lat.

22. *Dr. Dževad Juzbašić: Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Svjetlost, Sarajevo 1973, str. 129, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, 20, (1972-1973), Sarajevo 1974., -278, lat.
23. "Zarubježnije Slavjane i Rossija" *Dokumenti Arhiva M.F. Rajevsovo 40-80. godi XIX vjeka, "Nauka", Moskva 1975, str. 575, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XVI-XVII (1976-1977), Sarajevo 1976-1977., 267-271, lat.*
24. *Branislav Begović, Razvojni put šumske privrede u BiH u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela, Knjiga LIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 31, Sarajevo, 1978-1979, XVIII-XIX, 409-414, ćir.
25. *Dr. Ahmed Hadžirović: Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918-1941, "Rad" Beograd 1978, 499, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, 28-30, (1977-1979), Sarajevo 1979., 321-323, lat.*
26. *Naučni skup "Stvaranje jugoslovenske države 1918", Ilok, 17-19. maja 1979, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine 28-30 (1977-1979), Sarajevo 1979., 330-331, lat.*
27. *Ujedinjena omladina srpska i njeno doba 1860-1875. Grada iz sovjetskih arhiva, Matica Srpska, Novi Sad 1977., str. 399, Prilozi Instituta za istoriju, (XV) 16, Sarajevo 1979., 291-294, ćir.*
28. *Diskusija, Naučni skup "Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine", Posebna izdanja ANU BiH 93, Sarajevo 1979., 418-421, lat.*
29. *Zbirka Mihaila D.Hmirova o jugoslovenskim zemljama u XIX vijeku, Prilozi Instituta za istoriju (XVI), 17, Sarajevo 1980., 239-249, lat.*
30. *Pervoe serbskoe vosstanie 1804-1813. gg. i Rossija, Kniga prvaja 1804-1807, Izdateljstvo "Nauka" Moskva 1980., 480 str. Prilozi Instituta za istoriju (XVII), 18, Sarajevo 1981., 327-332, ćir.*
31. *Midhat Šamić, Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj, Veselin Masleša, Sarajevo 1981, 330 str., Prilozi Instituta za istoriju (XVII), 18, Sarajevo 1981., 332-335, ćir.*
32. *Dragutin Pavličević: Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Sveučilišna Naklada "Liber", Zagreb 1980, 234., str., Pregled 71/9-10, Sarajevo 1981., 1213-1217, ćir..*
33. *XX. redovna skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine 31-33, (1982), Sarajevo 1982., 281-286, lat.*
34. *XXI. skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine 31-33, (1982), Sarajevo 1982., 297-301, lat.*

35. Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina - putopis iz vremena ustanka 1875-1876*, Veselin Masleša, Sarajevo 1981., Prilozi Instituta za istoriju (XVIII), 19, Sarajevo 1982., 325-328, lat.
36. *Sovetskoe slavjanovedenie*, Institut slavjanovedenija i balkanistiki Akademija nauka i umjetnosti SSSR, 1-6, Moskva 1981, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, 34, (1983), Sarajevo 1983., 157-159.
37. D.F.Poplisko, *Vasa Pelagić i Rossija. Iz istorii serbskoj revoljucionnoj misli*, Akademija nauka i umjetnosti Saveza sovjetskih socijalističkih republika SSSR, Institut slavjanovedenija i balkanistiki, Izdateljstvo "Nauka" Moskva 1983, str. 255, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, 35, (1984), Sarajevo 1984., 149-152, ćir.
38. *Istoričeskaja nauka na moskovskom universitete 1934-1984*, Izdateljstvo Moskovskogo universiteta, Moskva 1984, str. 332, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine 35, (1984), Sarajevo 1984., 165-167, ćir
39. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1902)*, izd. Veselin Masleša, Sarajevo 1987, 567. str. Istorijски zbornik (IX) 9, Banjaluka 1988., 205-207, ćir.

Esad Kurtović

BIBLIOGRAFIJA RADOVA
PROF. DR. MARKA ŠUNJIĆA

a) *Knjige*

1. *Dalmacija u XV. stoljeću, Svjetlost*, Sarajevo 1967., 304 str. lat.
2. *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka, Svjetlost*, Sarajevo 1980., 383 str. lat.
3. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Hrvatsko kulturno društvo "Napredak", Sarajevo 1996., 408 str. lat.

b) *Članci i rasprave*

4. *Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine (dalje GDI BiH), 11, (1960), Sarajevo 1961., 265-268, lat.
5. *Prilozi za istoriju bosansko - venecijanskih odnosa 1420-1463*, Historijski zbornik 14, Zagreb 1961., 119-145, lat.
6. *Stipendiarrii Veneti u Dalmaciji i Dalmatinci kao mletački plaćenici u XV. vijeku*, GDI BiH, 13, (1962), Sarajevo 1963., 251-288, lat.
7. *Nekoliko podataka o srednjovjekovnim bosanskim izradevinama od srebra*, Radovi Filozofskog fakulteta (dalje RFF), I (1963), Sarajevo 1963., 345-348, lat.
8. *Političke prilike u mletačkoj Dalmaciji XV. stoljeća*, RFF, II, (1964), Sarajevo 1964., 281-308, lat.
9. *Pomjeranje mletačkih granica u Dalmaciji i odnosi sa susjedima tokom XV. stoljeća*, GDI BiH, 15, (1964), Sarajevo 1966., 47-62, lat.
10. *Kada je Mletačka posada ušla u hercegovu tvrđavu Visući?*, GDI BiH, 15, (1964), Sarajevo 1966., 197-199, lat.
11. *Gusarstvo kao oblik otpora mletačkoj vlasti u sjevernom Jadranu i njegovi nosioci od 1420. do 1430. godine*, GDI BiH, 16, (1965), Sarajevo 1967., 9-17, lat.
12. *Mletačka zavjera protiv hrvatskog bana Pavla Tara*, GDI BiH, 16, (1965), Sarajevo 1967., 283-285, lat.

13. *O dalmatinskom kleru s kraja srednjega vijeka*, RFF, VI (1970-1971), Sarajevo 1971., 431-443, lat.
14. *O migraciji "de partibus Sclavonie" u Markama do polovine XV. stoljeća (Ancona)*, RFF, VIII (1974-1975), Sarajevo 1976., 487-500, lat.
15. *Immigrazioni di Slavi nel territorio di Ancona nel corso del secolo XV.*, Italjug VIII/3, Roma 1978, tal.
16. *Vlatko Kosača u Poljicima 1487. godine*, GDI BiH, 34, (1983), Sarajevo 1983., 145- 147, ćir.
17. *Autori čija djela služe kao izvori za istoriju prelaznog perioda i ranog srednjeg vijeka*, GDI BIH, 35, (1984), Sarajevo 1984., 117-133, lat.
18. *O istoriji u srednjem vijeku i istoriji srednjeg vijeka (in usum scholarum)*, Prilozi Instituta za istoriju (dalje Prilozi) (XIX) 20, Sarajevo 1984., 29-62, ćir.
19. *Sporno pitanje: da li je revolucija robova uništila robovlasnički i stvorila feudalni društveni sistem*, Odjek, XXXVII/8, Sarajevo 1984, 6, lat.
20. *Venecija i posljednji bosanski kraljevi (1420-1463)*, Hercegovina, IV (1984), Mostar 1985., 81-90, ćir.
21. *Pogledi na problem opadanja i propasti Rimskog Carstva*, Prilozi (XX) 21, Sarajevo 1985., 53-94, lat.
22. *Pogledi na problem opadanja i propasti Rimskog Carstva*, Radio Sarajevo, Treći program (dalje Radio Sa) XIII/50, Sarajevo 1985., 19-49, lat.
23. *"Mossolmani di Bossina"*, Prilozi (XXII) 23, Sarajevo 1987., 55-61, lat.
24. *"Mossolmani di Bossina"*, Iseljenički almanah Matice iseljenika Bosne i Hercegovine (dalje IA MI BiH) '88, Sarajevo 1988., 93-94, lat.
25. *O vojvodi Vladislavu Kosači i njegovoj srebrnini deponovanoj u Zadru*, GDI BiH, 39, (1988), Sarajevo 1988., 65-70, lat.
26. *Slavi nell'Anconitano: il XV secolo*, "Migrazioni slave e albanesi in Occidente, Romagna, Marche, Abruzzi secoli XIV-XVI", Italia felix, Ancona 1988., 111-132, tal.
27. *Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine (dalje GADAR BiH) 29, Sarajevo 1989., 139-157, lat.
28. *Trogirske vijesti o turskom osvajanju Bosne*, IA MI BiH '89, Sarajevo 1989., 135-138, lat.
29. *Postupni uspon bosansko-venecijanskih ekonomskih odnosa u XV stoljeću*, Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost (dalje RHDZU) I, Sarajevo (1993), 9-42, lat.
30. *Savremeno javno mnijenje o propasti bosanskog kraljevstva*, Stećak, I/9, Sarajevo 1994., lat.

31. *Kraj srednjovjekovne bosanske države*, "Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata", Sarajevo 1994., 45-54, lat.
32. *Trgovina bosanskim robljem*, "Napredak" (kalendar za 1995. godinu), Sarajevo 1994., lat.
33. *Osvrt na ocjene uzroka propasti srednjovjekovne bosanske države*, RHDZU II, Sarajevo (1994), 25-33, lat.
34. *Venezia e gli ultimi re della Bosnia (1420.-1463.)*, RHDZU III, Sarajevo (1995), 45-54, lat.
35. *Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.)*, - I. dio, RHDZU IV, Sarajevo (1996), 37-74, lat.
36. *Mediterransko usmjerenje kretanja ljudi i roba iz srednjovjekovne Bosne*, Hrvatska misao, 3-4, Sarajevo 1997., 155-159, lat.
37. *Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.)*, - II. dio, RHDZU V, Sarajevo (1997), 37-64, lat.
38. *La circolazione di persone e merci della Bosnia medievale verso il Mediterraneo*, "Prodotti e tecniche d'oltremare nelle economie europee secc. XII-XVIII", (a cura di Simonetta Cavaciocchi), Istituto internazionale di storia economica "F. Datini", Prato 1998., 781-784, tal.
39. *Uništenje srednjovjekovne bosanske države*, "Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata", 2. izdanje, Sarajevo 1998., 83-96, lat.

c) Prikazi i osvrti

40. *H. Pirenne, Srednjeveška mesta*, Ljubljana 1956., GDI BiH, 9, (1957), Sarajevo 1958., 313-316, lat.
41. *Hans Planitz, Die Deutsche Stadt im Mittelalter (von Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen)*, Böhlau-Verlag, Graz-Köln, 1954., GDI BiH, 9, (1957.), Sarajevo 1958., 316-317, lat.
42. *Justus Hashagen, Europa im Mittelalter*, Verlag E. Bruckman, München 1951., GDI BiH, 9, (1957), Sarajevo 1958., 318-321, lat.
43. *Grga Novak, Povijest Splita I*, Split 1957., GDI BiH, 10, (1959), Sarajevo 1959., 397 - 399, ćir.
44. *Đuzepe (Giuseppe) Praga i njegov rad na dalmatinskoj istoriji*, GDI BiH, 11, (1960), Sarajevo 1961., 328-338, lat.
45. *Bilješka o državnom arhivu u Veneciji*, GADAR BiH 1, Sarajevo 1961., 214-216, lat.

46. *Grga Novak, Povijest Splita II (1420 -1797)*, Matica Hrvatska, Split 1961. str. 560., GDI BiH, 13, (1962), Sarajevo 1963., 387-388, lat.
47. *Sima M. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Posebna izdanja SAN, knj. 386, Beograd 1964., GDI BiH, 15, (1964), Sarajevo 1966., 271-275, lat.
48. *M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela*, Posebna izdanja SAN, knj. 397, Beograd 1967., GDI BiH, 16, (1965), Sarajevo 1967., 292-294, lat.
49. *Esad Pašalić (1915-1967)*, Pregled, 57/7-8, Sarajevo 1967., 110-113, lat.
50. *Svečana sjednica Izvršnog vijeća BiH*, Pregled, 60/6, Sarajevo 1970., 788-792, ćir.
51. *Oproštajni govor od fra Bone Ostojića*, Dobri pastir (dalje DP), 19-20, Sarajevo 1970., 366-368, lat.
52. *Anto Babić*, RFF, VI (1970-1971), Sarajevo 1971., 9-10, lat.
53. *Pozdravni govor dr Marka Šunjića*, DP, 21-22, Sarajevo 1972., 249-250, lat.
54. *Fra Grgo nije samo franjevački*, DP, (Kalendar), Sarajevo 1973., 156-157, lat.
55. *Anto Babić, 3.I 1899 - 12.I 1974.*, GDI BiH, 20, (1972-1973), Sarajevo 1974., 11-15, lat.
56. *Vladimir Bakarić - osmišljavanje našeg otpora nacionalizmu*, Pregled, 73/5, Sarajevo 1983., 417-429, ćir.
57. *Vladimir Bakarić - osmišljavanje našeg otpora nacionalizmu*, Sveske, 1/2, Sarajevo 1983., 39-51, lat.
58. *Venecuela i Brazil - dobrosusjedstvo i protivrječnosti*, Pregled, 73/7-8, Sarajevo 1983., 759-764, ćir.
59. *Simon Bolivar, ili heroj čija slava raste sa stoljećima (1783-1983)*, Radio Sarajevo, XII/43, Sarajevo 1983., 153-156, lat.
60. *Simon Bolivar, ili heroj čija slava raste sa stoljećima (1783-1983)*, Pregled, 73/10, Sarajevo 1983., 987-1002, ćir.
61. *Simon Bolivar iznad nacija i vremena*, IA MI BiH '84, Sarajevo 1984., 96-98, lat.
62. *Diskusija*, "Naučno-stručni kolokvij o izvedbenom projektu Društvenog cilja XIII/2", Istraživanja iz oblasti istorije, Naučne komunikacije 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1986., 29-30, 47, lat.
63. *Rasprava*, "Kvalifikacioni ispiti na visokoškolskim organizacijama", Opredjeljenja, 17/3, Sarajevo 1986., 136-138, lat.
64. *Medunarodna godina mira*, Opredjeljenja, 17/12, Sarajevo 1986., 25-29, lat.
65. *Uz svjetsku godinu mira. Da li se golub plaši jastreba*, IA MI BiH '87, Sarajevo 1987., 30-32, lat.

66. *Venecuela danas - realnost i mit*, Pregled, 79/4-5, Sarajevo 1989., 444-450, lat.
67. *Uz pojavu zbornika "Sedam stoljeća bosanskih franjevaca (1291-1991)"*, Stećak, II/14, Sarajevo 1995., lat.
68. *Anto Babić (1899-1974)*, "Anto Babić, Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni", Sarajevo 1996., 137-141, lat.
69. *Zahvala uredništva*, RHDZU, IV, Sarajevo (1996), 9, lat.
70. *Pogledi na ekonomski razvoj Hercegovine, Vlado Smoljan: Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*, Gospodarska komora, Mostar 1996., RHDZU, IV, Sarajevo (1996), 137-141, lat.
71. *In memoriam. Prof. dr Šimun Šonje (1920.-1996.)*, RHDZU IV, Sarajevo (1996), 157-158, lat.

d) Prilozi u Enciklopediji Jugoslavije

72. *Jajce* (Historija), IV, 1. izdanje, Zagreb 1960., 447-448, lat.
73. *Stjepan Tomaš (153), Stjepan Tomašević (153), Vlatkovići (518-519), Zapadne strane (602-603)*, VIII, 1. izdanje, Zagreb 1971., lat.
74. *Jajce* (Historija), V, 2. izdanje, Zagreb 1988., 750-751, lat.

IN MEMORIAM

ŽELJKA VRDOLJAK - MEMIĆ (1945.-1992.)

Godine prolaze, a sjećanja na one koji su, kraće ili duže vrijeme, proboravili u jednoj sredini, gradu, instituciji, bavili se manje ili više zanimljivim, značajnim poslovima i među poznanicima, prijateljima, na žalost često, ponekad prebrzo - blijede. Nerijetko, već nakon sahrane, vraćajući se u kolotečinu života bivamo lako ophrvani banalnom svakodnevnicom. Možda je to i prirodno i normalno. često se može čuti poznata izreka: "O mrtvima sve najbolje".

Rastanak sa Željkom Vrdoljak - Memić ni na koji način ne korespondira sa prethodnim primjerom zaborava. Dapače. Kako prolaze godine - već ih se šest nanizalo! - sjećanja na Željku ne blijede.

Oni koji su preteške godine agresije na Bosnu i Hercegovinu proveli u Sarajevu imali su, kao malo tko u suvremenoj historiji čovječanstva, da se tako dugo i tako lako i prečesto susreću sa smrću. U istinskom, svakodnevnom "ruskom ruletu" osjećali smo je da je "bliža od košulje". Uzbune najavljivane zlogukim sirenama ostavljale su tisuće Sarajlija "hladnim". Sa nevidenim prkosom, ludo hrabro ignorirana je prijeteća "kosačica života" - smrt. Najveći dio onih "na radnoj obvezi" već od ranih jutarnjih sati milio je u neprekinutoj koloni "puta života".

U rijetkim intervalima Grasovi autobusi prevozili su "osudene na smrt". Niko i nikad nije znao kad će, gdje će, koga će pogoditi geler ili snajper. Dan, dva prije tog zlokobnog 27. kolovoza/avgusta 1992.godine na zadnjoj platformi crvenog, mecima izrešetanog autobusa bez stakala, okrenut unazad ugledao sam u "Kvadrantu" (gdje je stanovala) Željku, mahnuo joj i viknuo da dode u Institut podići lični dohodak. Tog kobnog, posljednjeg četvrtka mjeseca kolovoza 1992. čuo sam i vidio iz stana u kome sam tada stanovao da su na tom prostoru "roknule" granate. Gdje god su padale ostajali su ranjeni i usmrćeni. Iako je stanovala u blizini, bio sam siguran da je sve O.K. Predveče mi se javila (telefoni su još funkcionirali) naša daktilografkinja Spomenka Pivač i usplahireno izustila: "Poginula je Željka!". Šok. Konsternacija. Nevjerica. Bezumlje. Zločinačka ruka oduzela je još jedan život. Majka i otac ostali su bez kćeri, sin bez majke, suprug bez žene, prijatelji bez tako rijetkog - čovjeka. Vrijeme "curi", a sjećanje u Željkinom slučaju ne blijedi. Uoči svakog 27. kolovoza/avgusta (i ne samo tog dana) svi koji su je poz-

navali ili imali priliku upoznati u biblioteci Instituta za istoriju sjete je se kao tihe, nenametljive suradnice, uvijek spremne da odgovori na svačiju želju vezanu za knjige. Oni koji su je bolje poznali mogli su u njoj naći čovjeka duboko prožetog iskrenim ljudskim osjećanjima, koji je svojim karakterom, kulturom, etičnošću osjećao svakog koji joj se obraćao. Uz takvu osobu tako je odgovarajuće pristajalo ime koje je nosila. Duboko sam uvjeren da među onima koji su je makar jedanput sreli jednostavno nema nijednog koji nije tako osjećao. Svi smo mi znali kako je bila brižna i osjećajna za majku Agicu i vremešnog, sve vidnije bolešljivog oca Antu. Najveći dio roditeljske brige za sina Damira koju je dijelila sa suprugom Fahrom, za njegovo zdravlje, časove i lekcije u školi, angažmane van nje, ipak je bio "rezerviran" za Željku.

Rodena u Sarajevu, svoj prerano nasilno prekinuti život odživjela je u rodnom gradu. Diplomiravši na Filozofskom fakultetu u Sarajevu grupu historije (25. 5. 1970.) zaposlila se u Institutu za istoriju (15. 10. 1970.). U ovu znanstvenu instituciju nije došla slučajno nego na preporuku svojih profesora. Rad u ovoj i sličnim organizacijama podrazumijeva tih, svakodnevnih "sitni" rad, najčešće neupadljiv i ne baš posebno cijenjen, a ni vrednovan. Ali, za takvog radnika kakav je bila Željka rad u jednoj specijaliziranoj znanstvenoj biblioteci uvijek, a to znači, bukvalno svakodnevno, je bila prilika da ispolji ono što je svima koji su upućeni na knjigu bilo najpotrebnije. Dobiti "sredstvo za rad". Bez obzira da li se tražena knjiga nalazila na dohvat ruke, u spremištu, u Vijećnici, u nekom drugom gradu ili van zemlje. U najkraćem mogućem roku takva knjiga bi se našla u rukama čitatelja.

Željka je predano i sustavno pratila recentnu historiografsku produkciju. U "njenu" i "našu" biblioteku se dolazilo ne samo da bi se nešto tražilo, poručilo. Uz prijatno druženje i razgovor na razne teme (malo je tko bio tako dobro informiran o izložbama - otvaranja su joj bila posebno draga, gostovanjima Jugoslovenskog dramskog pozorišta, o predstavama na MES - u, karte je obvezatno nabavljala kod gospode Nede Pozderac u kompletu prije njegovog početka). Na radnom stolu su uvijek bile historiografske knjige tek dospjele iz knjižara. Željka je bila dobro informirana bibliotekarka, a upoznavanje sa onim što su na planu bibliografskog informiranja radili legendarni Stipe Vilić i predani bibliograf iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke S. Prašo uvijek je dobro koristilo svakom istraživaču. Iako ne posebno plodan nezanemarljiv je Željkin stručni rad i usavršavanje. Često korišteni komplet "Jugoslavenskog lista" za istraživače meduratnog perioda postao je mnogo pristupačniji nakon što je Željka uradila bibliografiju tog nezavisnog glasila. "Prilozi", časopis Instituta za istoriju u nekoliko svojih brojeva (7/1971; 10/1974) objavio je njene znanstvene i kritičke prikaze.

Pored društvenih angažmana u matičnoj kući, u Institutu (predsjednik Savjeta) Željka je bila aktivni član Društva bibliotekara BiH. Kao takvu, a prije i iznad svega, kao čovjeka koga su krasile brojne vrline, pamtice je ne samo njeni najbliži suradnici nego i svi koji su, barem jedanput imali priliku da je upoznaju.

Tomislav Išek

IN MEMORIAM

AKADEMIK PROF. DR. BRANISLAV ĐURĐEV (1908. - 1993.)

MOTO: "Ja mislim da je svaki čovjek koji marljivo radi i tako odživi svoj vijek, ako se pošteno odnosi prema svom narodu i čovječanstvu, dostojan istorije - i svog naroda i sadašnjeg vremena".

(B. Đurdev, Dijalog, časopis za filozofiju i društvenu teoriju, Sarajevo 1978, br. 5, str. 198)

Akademik prof. dr. Branislav Đurdev je umro u Novom Sadu 26. februara 1993. godine. Sahranjen je u Sremskim Karlovcima, mjestu gdje se rodio prije devedeset godina, tačnije 4. avgusta 1908. godine.

Osnovnu školu je završio u Perlezu, a maturu u Sremskim Karlovcima, 1928. godine, kada se upisao na studij istorije i orijentalne filologije u Beogradu. Diplomirao je 1934. godine, kada objavljuje i svoj prvi naučni rad. Kao stipendista Turske vlade u decembru 1937. godine odlazi u Istanbul na postdiplomske studije.

U Sarajevo dolazi 1939. godine i počinje raditi kao kustos-pripravnik u Zemaljskom muzeju, gdje je nakon penzionisanja Rize Muderizovića ostalo upražnjeno mjesto kustosa-arhivara. Radio je na sređivanju grade Turskog arhiva koji se nalazio pri Zemaljskom muzeju. Od aprila 1941. godine do avgusta 1945. godine prof. Đurdev se nalazio u zarobljeništvu na sjeveru Njemačke, nakon čega 1946. godine ponovo dolazi u Sarajevo. Od tada, sa manjim prekidima, prof. Đurdev boravi u Sarajevu, koje konačno napušta u ljeto 1992. godine.

Doktorirao je 1952. godine na temu "Kakva je bila turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku". Opredjeljenje za ovu temu sam prof. Đurdev obrazlagao je činjenicom, da je do tada bilo otvoreno pitanje osmanske vlasti u Crnoj Gori, odnosno, time što se u historiografiji postavljalo pitanje, da li je Crna Gora uopće priznavala osmansku vlast. Kada se, međutim, želio našaliti na svoj račun, govorio je da se opredjelio za izučavanje istorije Crne Gore u doba osmanske vlasti, zbog naivnosti istraživača početnika. Naime, kada se prvi put susreo sa defterima u arhivu, zaključio je da ako je Crna Gora mala, onda ni defteri za nju ne mogu biti obimni. Međutim, čini se da je upravo prevodjenje dva neobjavljena deftera za

Crnu Goru iz doba Skender-bega Crnojevića opredijelilo njegov dalji naučni rad iz domena istorije južnoslovenskih naroda pod osmanskom vlašću, ali i činjenica da je bio istoričar i orijentalista. Upravo ovom povezanošću određen je najveći broj njegovih radova.

Potreba da objasni konkretne istorijske probleme, kojima se nije moglo prići, onako kako ih je on zahvatao, nasljedjenim metodološkim pristupom, usmjerila ga je na kritiku istog i izgrađivanje sopstvenog. Njegov metodološki pristup istorijskim problemima je u mnogo čemu originalan i u pogledu postupka sa istorijskim izvorima i u pogledu općeg istorijskog shvaćanja. U mnogim istorijskim raspravama prof. Đurdev uzgred raspravlja o teorijskim i metodološkim pitanjima koja su se postavljala u vezi sa problemom koji je obrađivao. Osim toga, najveći broj svojih radova posvetio je upravo teorijskim i metodološkim problemima. Kao izvanredan poznavalac metodoloških i filozofsko-istorijskih pitanja formulisao je idejna polazišta historiografije danas kod nas.

Razmatrajući suštinska pitanja istorijske nauke prof. Đurdev je dao neprocjenjiv doprinos našoj historiografiji, posebno osmanistici. Njegov pošten odnos prema svom ali i drugim narodima sagledava se iz realnog pristupa u obradi problema iz istorije tih naroda. "Moram reći da sam sretao odbojnost kojom se dočekuje afirmacija muslimanske nacije kod nas. Uzgred da kažem, ne smatram najsretnijim taj izraz za muslimansku naciju. Po mom bi bilo najbolje upotrebljavati izraz Bošnjaci...", između ostalog je rekao prof. Đurdev u jednom intervjuu časopisu "Danas" 1985. godine (Danas, Zagreb, br. 181 od 6. 8. 1985, 22).

Svoje stavove prof. Đurdev je izlagao na brojnim naučnim skupovima, predavanjima, a posebno na međunarodnim kongresima gdje je bio poznat po referatima koji su imali za temu pitanja iz istorijske metodologije i filozofije istorije: međunarodni kongres istoričara u Rimu 1955, Stokholmu 1960, Beču 1965, Moskvi 1970, San Francisku 1975. i Štutgartu 1985. godine. Pored referata, ne rijetko, prof. Đurdev se uključivao u rad kongresa diskusijama, pa i polemikama. Pored toga što je bio vrstan poznavalac problematike kojom se kongres bavio, njegova velika prednost je bila i poznavanje više svjetskih jezika, kojima se služio.

Osim na kongresima, polemičke rasprave je često vodio i u časopisima. Kao polemičar, prof. Đurdev je bio i ostao jedna od najzanimljivijih ličnosti u našem naučnom životu.

Prof. Đurdev je dao i veliki doprinos u prikupljanju, obradi i publikovanju istorijske grade. Obradio je i izdao više knjiga primarnih izvora vezanih za istoriju južnoslovenskih naroda pod osmanskom vlašću, posebno kanun-nama i deftera.

Njegovo ime je neraskidivo vezano za osnivanje nastavno naučnih ustanova u Bosni i Hercegovini: Orijentalnog instituta čiji je bio i prvi direktor (1950. - 1964. godine), Filozofskog fakulteta (1950. godine biran je za prodekana i profesora na Katedri za istoriju, a 1964/65. godine i za dekana), predsjednik Naučnog društva BiH od 1955. - 1959. godine, te predsjednik ANUBiH od 1968. - 1971. godine.

Inicijator je i pokretanja naučnih časopisa u ovim ustanovama (Priloga za orijentalnu filologiju, Godišnjaka Društva istoričara BiH i dr). Posebno je zaslužan za pokretanje serije Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia pri Orijentalnom institutu u Sarajevu. Ova serija je pokrenuta sa ciljem da u njoj budu objavljivani, planski i sistematski, dokumenti turskih arhiva koji se odnose na period bosanske istorije pod osmanskom vlašću.

Najveći dio svog života, a gotovo cijeli radni vijek prof. Đurdev je odživio u Sarajevu, u Bosni i Hercegovini. I u trenutcima kada su se njegove bivše kolege i saradnici otvoreno stavili na stranu onih koji su "ognjem i mačem" prolazili kroz Bosnu i Hercegovinu, prof. Đurdev je ostao častan čovjek. Napustio je Sarajevo u ljeto 1992. godine utučen i izgubljen, ne mogavši sve to podnijeti.

Prof. Đurdev je nezaobilazna ličnost u historiografiji Bosne i Hercegovine, kako po tome što je svojim djelom, širokim po tematici i opsegu, dao snažan pečat razvoju naše osmanistike i historiografije uopće, tako i u organizovanju naučno-istraživačkog rada.

U sjećanju kolega i njegovih najbližih saradnika prof. Đurdev će ostati kao čovjek koji se pošteno odnosio prema istorijskim događajima koje je proučavao i tumačio bez imalo predrasuda, a nadasve korektnim odnosom prema kolegama i saradnicima, uprkos njegovoj impulzivnoj prirodi uvijek spremnoj na žustru, ali konstruktivnu raspravu.

Zbog svega toga se za prof. Đurdeva s pravom može kazati da je *čovjek dostojan istorije*.

Vesna Mušeta-Aščerić

IN MEMORIAM

PROF.DR. IBRAHIM TEPIĆ (1947.-1997.)

U ponedjeljak 24.11.1997. godine iznenada je preminuo prof.dr. Ibrahim Tepić, redovni profesor na Odsjeku za historiju i dekan Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Prof.dr. Ibrahim Tepić rođen je 03.08.1947. godine u Srebrenici. Sa sedam godina izgubio je oca, ali to nije bila prepreka njegovoj majci da njega i još četiri njegova brata podigne i usmjeri u životu. Svi su postali čestiti i poštovani ljudi.

U rodnom gradu završio je osnovnu i srednju školu, a Filozofski fakultet grupa historija u Sarajevu 1971. godine. Od 1971. godine radi kao asistent na predmetu Historija naroda Jugoslavije novi vijek sa savremenom historijom, a od 1980. godine na predmetu Historija Bosne i Hercegovine u 19. i 20. stoljeću do 1918. godine.

Završio je postdiplomske studije na grupi za historiju Filozofskog fakulteta u Beogradu 1979. godine, odbranivši magistarski rad pod naslovom "Trgovina Bosne i Hercegovine od 1856. do 1875. godine". U okviru naučnog i stručnog usavršavanja proveo je dvije akademske godine (1975-1977) na specijalizaciji, na Katedri za historiju južnih i zapadnih Slovena Historijskog fakulteta moskovskog državnog Univerziteta "Lomonosov". Tu je započelo njegovo trogodišnje istraživanje moskovskih i petrogradskih arhiva i biblioteka, kojima se do kraja života uvijek iznova vraćao. Bio je uporan i duboko svjestan velikog značaja ovih istraživanja. Postao je najbolji poznavalac ruskih arhiva u Bosni i Hercegovini. To je pokazao svojom doktorskom disertacijom pod naslovom "Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima od 1856. do 1878. godine" koju je odbranio na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1986. godine. Iste godine izabran je za docenta na predmetu Historija naroda Bosne i Hercegovine od konca 18. stoljeća do 1918. godine. Za vanrednog profesora na istom predmetu izabran je 1990. godine, a za redovnog 1996. godine. U okviru predmeta Pomoćne historijske nauke, više godina je uspješno predavao arhivistiku. Za monografiju "Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856. do 1878. godine", publikovanu u ediciji "Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine", 1988. godine, profesoru Tepiću dodijeljena je republička nagrada za naučni rad "Veselin Masleša".

Od posebnog je značaja rad dr. Ibrahima Tepića od 1979. do 1991. godine u zajedničkoj redakciji u ANU BiH i Akademiji nauka SSSR na publikovanju grade o Bosni i Hercegovini od 1850. do 1878. godine. Kao naučni sekretar našeg dijela redakcije dr. Tepić je dao veliki lični doprinos uspjehu ovog poduhvata.

Naučni opus profesora Tepića obuhvata gotovo četrdeset bibliografskih jedinica različitog karaktera. Zbog trajne vrijednosti za našu nauku, najznačajnije mu je djelo "Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878. godine". Na bazi ogromne historijske grade u ovoj monografiji dr. Tepić je obradio izvještaje ruskih konzula u Sarajevu, Mostaru i Dubrovniku koji sadrže podatke o položaju Bosne i Hercegovine u Osmanskom Carstvu, organizaciju osmanske vlasti i njeno funkcioniranje, poreski sistem, finansije, privredu, vojsku i policiju te prisustvo Rusije u kulturnom i prosvjetnom životu Bosne i Hercegovine. Osim toga, na osnovu nove ruske grade nastalo je nekoliko posebnih radova o bosanskom školstvu, pokretu seljaka u Bosanskoj krajini i Posavini 1858. godine i o uspostavljanju austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini 1878. godine.

Istraživanjima ruske arhivske grade i publicistike (u arhivu u Moskvi i Petrogradu sa 17 fondova i 4 velika lista koji su formirali rusko javno mišljenje), sistematski su širena saznanja o historiji Bosne i Hercegovine u XIX stoljeću, dodajući, osmanskoj i austrougarskoj izvornoj komponenti, treću, rusku izvornu komponentu. Tu je dr. Tepić zaorao najdublju brazdu jer su njegovi rezultati istraživanja omogućili korekciju jednostranih i mitomanskih interpretacija u dijelu bosansko-hercegovačke historiografije.

Naučno interesovanje profesora Tepića nije se iscrpljivalo samo na ovoj velikoj temi. Ono se kretalo od zapaženih priloga iz historije trgovine i uopće privredne i socijalne historije, izgradnje saobraćajnica u Bosanskom vilajetu prije austrougarske okupacije, političke i kulturne historije, historije međunarodnih odnosa i historijske geografije, do kritičkog praćenja historiografskih publikacija. Tome treba dodati brojna istupanja na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu, priloge o historiji Sarajeva, Fojnice i Ilidže, više enciklopedijskih jedinica, koautorstvo u izradi dva udžbenika historije za osnovnu i srednju školu publikovanu za vrijeme agresije itd.

Vrstan poznavalac ruske arhivske grade i publicistike, kao i uopće ruske politike prema BiH u 19. stoljeću profesor Tepić se zadnjih godina orjentisao i na istraživanja u bečkim arhivima s namjerom da dovrši obradu teme "Trgovina BiH u 19. stoljeću". Agresija na BiH odložila je završavanje ovog projekta jer je većina prikupljenog materijala uništena zajedno sa njegovom bogatom i brižljivo formiranim stručnom bibliotekom.

Pored navedene naučne djelatnosti profesor Tepić je sudjelovao u organizaciji brojnih naučnih skupova, radu redakcija različitih publikacija, usavršio je sve oblike univerzitetske nastave i stvorio ugled dobrog predavača i pedagoga.

U razdoblju od 1988. do 1992. profesor Tepić je bio šef Odsjeka za historiju, predsjednik Društva istoričara BiH i sekretar redakcije "Godišnjaka" Društva istoričara BiH. Na tim dužnostima dao je zapažen doprinos organizaciji naučnog i nastavnog rada, posebno u ratnim uslovima. To iskustvo preporučilo ga je za dekana Filozofskog fakulteta. Uz sve to bio je četiri ratne godine u aktivnom sastavu Armije Bosne i Hercegovine (imao je čin pukovnika).

Od 1994. profesor Tepić je dekan Filozofskog fakulteta. Uz vraćanje života na Fakultet, naših studenata i profesora sa svih strana svijeta, svim snagama se uključuje u podizanje porušenog i uništenog fakulteta. Za nepune četiri godine uspio je fakultetu vratiti dušu, učiniti da bude bolji od onog prije agresije. Nažalost, nije dočekao da vidi lice obnovljene zgrade i da osjeti blagodati centralnog grijanja, na čemu je najviše insistirao i predano radio do posljednjeg daha.

Prerana smrt prekinula je njegove nove projekte, izuzetno značajne za našu nauku i formiranje naučne historijske svijesti u Bosni i Hercegovini. S velikim oduševljenjem prikupljao je grad u rukovodio projektom za izradu djela pod naslovom "BiH na historijskim kartama".

Ponajviše zahvaljujući angažmanu profesora Tepića, u Sarajevu je 1994. godine u izdanju Vrhovne komande objavljena knjiga "Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata", koju mnogi jednostavno nazivaju historijom Bosne. Posljednjih dana profesor Tepić radio je na pripremi drugog izdanja ovog djela, koje se sredinom jula 1998. pojavilo u izdanju Bosanskog kulturnog centra u Sarajevu.

Prof.dr. Ibrahim Tepić bio je dobar čovjek. Radine, hrabre i umne ljude je hvalio i uzdizao, a slabe i nejake je hrabrio i pomagao. To mu je bio životni credo jer nikada nije zaboravio svoje socijalne i duhovne korijene, donesene iz Srebrenice, a oplodavane u Sarajevu. Njegovom smrću historijska nauka je izgubila odanog i vrijednog poslenika, a isto tako su veliki gubitak osjetile i brojne naučne, kulturne i prosvjetne institucije.

Za sve što je učinio ostaje naša trajna zahvalnost.

Iljas Hadžibegović

IN MEMORIAM

PROF. DR. MARKO ŠUNJIĆ (1925.-1998.)

Danas, nakon što je "velika kosačica" prerano i nenadano odnijela akademi-ka Marka Šunjića, čija sadržajna biografija je ispunjena uspješnom naučno-nastavnom aktivnošću, društvenim funkcijama i priznanjima, onima koji su ga izbliže poznavali ostaje da konstatiraju - kako to nedavno reče jedan njegov uvaženi kolega - da je samozatajni profesor iz ovog života i našeg vidokruga ipak otišao kao nepoznanica. Uistinu: biti toliko dugo prisutan u naučnom i javnom životu, biti gotovo pola stoljeća neprestano izložen pogledima i procjenama a nakon svega otići kao nepoznanica, može samo osoba koja je umjeće življenja od početka do kraja - nekom antičkom manirom - prisposobila umjeću umiranja.

"Ars moriendi"- velika tema evropskog srednjovjekovlja, o kojoj su pisali glasovite pape i anonimni monasi - u profesoru Šunjiću, čini se, našla je novovjekovnog protagonistu teško sagledivih duhovnih mogućnosti. Uvijek, i u najtežim ratnim danima, besprijekorno uredan, staložen, odmjeren - bez suvišnih riječi i gestova - svoj je javni život uzdigao do razine originalnosti, do pune akribije kojom su prožeti svi njegovi naučni radovi trajne vrijednosti. Znao je neusporedivo više nego je kazao i napisao - često ga se moglo naći udubljenog nad stranim enciklopedijama i literaturom - njegujući kult podatka i akribije nikad nije prelazio granicu sigurnih i provjerivih zaključaka. U njegov kabinet ulazilo se sa nekim posebnim respektom, s poštovanjem koje se osjeća samo za istinsku veličinu, onu koja nastaje iz duboke čovjekove potrebe da slijedi autoritet.

Razum i vjeru - njihov unutarnji spoj upriličen samo njemu poznatom metodom - doveo je do mudrosti i krijeposti, ono što je davao davao je punom šakom, ono što je tražio bilo je bespogovorno - odmjereno iznad svakog ličnog motiva ili interesa. Principe po kojima je živio nije reklamirao niti nudio, oni su naprosto izvirali iz svakog njegovog postupka, i nikog nisu mogli ostaviti ravnodušnim. Vjerovao je u snagu napisanog ali, možda još i više, neizrečenog. Za sobom je ostavio više pitanja nego konačnih odgovora, iz čega bi mogli zaključiti da je potragu za Istinom pretpostavljao svim parcijalnim i uskogrudnim "filozofijama" podjela. Ponekad je šutnjom govorio glasnije od svih olako iskazanih riječi, znajući da postoje situacije u kojima je lijek opasniji od bolesti.

Njegova zadnja knjiga (*Bosna i Venecija - odnosi u XIV i XV st.*), nastala u ratnim godinama destrukcije, objavljena pred smrt, potvrdila je Marka Šunjića kao naučnika starog kova, ali i modernistu: funkcionalan spoj akribije F. Račkog i V.

Klaića, izvorne fundiranosti P. Andelića i S. Ćirkovića, lepršavog stila i šarma jezičnog izraza jednog R. Lopeza. Stjecajem okolnosti, ona je ostala kao njegova završna riječ i rezime vlastitog doživljaja povijesti o kojoj će se - u to ne treba sumnjati - još diskutirati i iz koje će se još dugo učiti i saznavati. U šumi neraščišćenih pojmova i poplavi tzv. retrospektivnih mržnji kojih se naša historiografija do dana današnjeg nije uspjela osloboditi, ova će knjiga zadržati status putokaza i orijentira, potvrđujući misao tako dragu srednjovjekovnim ljudima da sa leda divova i patuljci vide dalje. Ona je istinski pledoaje protiv filozofije parcijalnih istina, etno-konfesionalnih fundamentalizama i patrijarhalnih separatizama, zagovornik sinteze za čiji račun neće biti žrtvovana podrobna analiza.

Na predavanjima, u akademskim diskusijama, na sjednicama, u ličnim kontaktima, prednjačio je na osebujan način: uvijek ostavljajući prostor za nastavak i dopunu, za istinu kao zbir različitih pogleda koji se prožimaju. Savjetovao je blago, a kada je trebalo korio odlučno, uvijek u ravnoteži sa samim sobom i okolinom. Gotovo nikad, čak ni pred samu smrt, nije ga napuštao smisao za humor - najbolji pokazatelj širine duha - i često ga je koristio komentirajući nesuvislost ljudskih postupaka motiviranih neznanjem i sebičnošću. Izgradio je jedan u svemu specifičan senzibilitet kao koherentan spoj morala, čvrstine i ljudske topline kojim je u svakoj zgodi plijenio i osvajao bez nametanja. Na toj osnovi uspostavio je autoritet naučne i ljudske neprikosnovenosti, na koji se svaki dobronamjernik s pouzdanjem mogao osloniti. Bio je od iznimnih ličnosti koje su još za života - na putu neprestanog usavršavanja - postajali institucijama, zbog čega su svi tražili njegovo mišljenje kao mjeru i siguran orijentir.

Umirao je i umro upravo onako kako je živio: dostojanstveno, ništa ne tražeći, sa samo njemu svojstvenim šarmom primajući svaku lijepu riječ i malu uslugu. Nadrastajući trivijalnost ovoga svijeta i ljudskih odnosa u njemu, marljivo se baveći srednjim vijekom, kao svoju životnu filozofiju usvojio je spoj razuma, mudrosti, znanosti i vještine i na taj način, u duhu poimanja svijeta Dionizija Kartuzijanca, uzdignuo na rang simbola. Tako je i u privatnom životu sintezu doveo do njezina konkretnog izraza.

Ia akademika Marka Šunjića, čovjeka i naučnika, ostala je golema praznina i upravo po tome - više nego po svemu ostalom - sa sigurnošću možemo reći da smo imali sreću i čast živjeti sa običnim velikim čovjekom. Danas, kada je čovjek izgubio eshatološki kompas, u posvemašnjoj malaksalosti ideja, jedan osmišljen život, dostojan nasljedovanja i oponašanja, vrijedi više od svake utjehe. Neukusno mahanje nacionalnom zastavom iznad njegovog odra stari je profesor - slijedeći logiku svojeg ovozemaljskog življenja - vjerovatno popratio ili sa šutnjom ili nekom duhovitom opaskom. Bio je, naime, veći od svih parohijalnih podjela.

Dubravko Lovrenović

IN MEMORIAM

RISTO BESAROVIĆ

(1921. - 1998.)

Veće sjećanja na nedavno preminulog (4. 9. 1998. godine), eminentnog kulturnog radnika i istraživača kulturne i političke historije Bosne i Hercegovine Ristu Besarovića znakovito je iz, barem, dva razloga. SPKD "Prosvjeta" - Sarajevo i Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti na dostojanstven način iskazali su pomen jednoj ličnosti koja je i prezimenom i imenom, a ponajviše svojim djelom, zaslužila da mu se izraze riječi priznanja i zahvalnosti za ono što je plodnim i stvaralačkim radom ostavio iza sebe kao neprolazan trag ovozemaljskog prolaznog bitisanja. Potpisnik ovih redova sebi daje za pravo da ustvrdi kako su prostori MAK-a bili, kao malo kad, ispunjeni, bolje reći, prenapučeni štovateljima čovjeka kome su interesom i prisustvom na osoben način izrazili poštovanje. Neuobičajeni broj onih koji su se obratili nazočnim (čak 7) na kraju je potpuno opravdao odluku organizatora da svaki od pozvanih pokuša izreći bar dio onoga što bi podsjetilo, ukazalo na lik i doprinos pokojnikov u sredini u kojoj je proveo svoj 77-godišnji životni i radni vijek.

Medu brojnim i uglednim porodicama sarajevskih Srba koje, u ovom vremenu "nestaju što vihorom rata, što vihorom godina života", jedna od najpoznatijih je ona - Besarovića. Njeno ime je posebno povezano sa djelatnošću SPKD "Prosvjeta", od njenih početaka - 1902.godine do vremena uoči rata 1941., kada je njen posljednji predsjednik bio pokojnikov otac dr Vojislav.

Risto Besarović se rodio 10. 2. 1921.godine u Beču, život je proveo u Sarajevu gdje je završio kompletno školovanje - osnovno, gimnazijsko, fakultetsko. Kao zreo mladić uključio se u napredni pokret - intelektualno najelitniji i društveno najnapredniji ovaploćen u Collegiumu artisticumu (sa Oskarom Danonom, između ostalih). Potkraj ratnog perioda aktivirao se u NOP-u. Započeti studij prava je prekinuo, a grupu romanistike diplomirao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Jedan dio svog radnog vijeka Risto Besarović je proveo u prominentnim sarajevskim izdavačkim kućama "Svjetlost", "Veselin Masleša", "Narodnoj prosvjeti", vršeći u njima dužnost direktora ili češće urednika. Pomenute dužnosti Risto Besarović je obavljao u vrijeme njihovog izrastanja u ono što će tek kasnije postati - giganti izdavaštva na području cijele ex Jugoslavije. To je značilo ne samo voditi uređivačku politiku nego boriti se za status jedne djelatnosti za koju nikad, a pogotovo u ono vrijeme nije bilo dostatnih finansijskih sredstava. Nesporazumi, a ponekad i sukobi (objektivno-subjektivne prirode) imali su za posljednicu razlaz sa najvišim dužnosnicima (Ministarstva kulture npr.), jer Risto Besarović, iako čovjek od ugladenosti,

tolerancije, manira, skrupula tj. naglašene pedantnosti, savjesti, nije u ime struke i dostojanstva suradnika mogao ići ispod razine koju je diktirala vlast. Kao visoki dužnosnik proveo je izvjesno vrijeme u radu institucija poput Republičkog savjeta za kulturu ili Sekretarijata za nauku. Bili su to angažmani koji u cjelini gledano, emaniraju osobu životno i profesionalno vezanu za kulturu i nauku. Risto Besarović nije (iako je mogao) postao ni sveučilišni profesor ni doktor znanosti, ali je ipak, onim sa čime je trajno ostavio trag u kulturi i znanosti, bio i ostao "al pari" suvremenicima sa titulama. Objedinjujući u svojoj ličnosti osobine prilježnog, temeljitog i minucioznog arhivskog istraživača uspio je ostaviti zamjeran spisateljski opus od preko 80 naslova i 6 knjiga. Period austrougarske uprave (1878.-1918.), posebno oblast kulture, imao je u Risti Besaroviću neprevazidenog istraživača i analitičara. Njegovo ime neraskidivo je povezano sa tom, inače u historiografiji rjede obradivanom problematikom. Iako se bavio ličnostima i temama iz političke historije (velika studija o životu i djelu Vase Pelagića, npr.) Risto Besarović je pionir u istraživanju i elaboriranju, gotovo, svih pojavnih oblika kulturnog života pomenu-tog perioda (pjevačka društva, biblioteke, glazbeni život, kazalište, slikarstvo etc.). Brojne rezultate svog pionirskog angažmana sintetizirao je u radu što ga je objavila ANUBiH (1987.) u svojoj LXXIX knjizi "Posebnih izdanja". Knjige poput one "Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom" (1974.), "Iz kulturne prošlosti BiH (1878.-1914.)" - 1987.; knjige građe "Kultura i umjetnost u BiH pod austrougarskom upravom" (1968.) zaokružuju cjelokupni publicističko - znanstveni opus Riste Besarovića. Društvo se R. Besaroviću u povodu pojave djela o V. Pelagiću i za "značajne doprinose u kreiranju kulturne politike grada" - 1970.g. odužilo dodjelom *Šestoaprilske nagrade*, a za knjigu "Iz kulturnog života Sarajeva..." 1976.g. *Dvadesetsedmojulskom nagradom*.

Pored navedenog Risto Besarović je bio i vrlo plodan prevodilac s francuskog jezika koji je uspijevaao svojim prevodima da dosegne ne baš lako dokučivo ozračje vremena i sredine radnje. R. Besarović je po oblastima zanimanja i opusu bio polivalentna ličnost koja je svoj radni vijek završila uspješnim vodenjem (od 1966.) Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti u kući Sime Milutinovića 7, u kojoj su se na 40-dnevnici njegove smrti od njega oprostili iskreni prijatelji i štovatelji.

Tomislav Išek

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:
IBRAHIM KARABEGOVIĆ

Prevodi:
TANJA PRAŠTALO

Štampa:

Za štampariju:
Rasim Rapa

Tiraž: 500 primjeraka

Izdavač:
Institut za istoriju u Sarajevu, 71000, BiH
Alipašina 9, Tel/fax: 471-667

Ovaj broj »Priloga« štampan je zahvaljujući donaciji »St. Lawrence University, Solidarity Project«, Professor William Hunt, Director and the »Koerner Foundation«. Također, zahvaljujemo Soros Fondaciji – Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine na finansijskoj pomoći i razumijevanju.

Časopis izlazi godišnje

ISSN 0350-1159

9 770350 115006